BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE;

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH, M. A.,C. I. E.

AND

G. THIBAUT, PH. D.

No. 103

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASÛTRA BY ŜRÎ VALLABHÂCHÂRYÂ,

With the Commentary called Bhâshya Prakâsâ,

By Goswami Ŝrî Purushottamjee Mahârâj.

EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTA.

Fasciculus III.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,

BENARES.

1905.

त्वेन स्वरूपतोऽपि तस्माद्धीनत्वं चेति पृष्ठभागादपि दूरस्थित-पुच्छरूपत्वं ब्रह्मण उच्यते । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वात् प्रतिष्ठारूपत्वं च । एवं सत्यक्षरादप्युत्तमत्वेऽप्यप्रधानीभूय भक्तकाम-पूरणकर्तृत्वेऽसम्भावना विपरीतभावना च सम्भवति । तदभावायासन्नेव स भवतीत्याद्युक्तम् । स्वानुभवाभावेऽपि गुरूपदेशादिनापि तदस्तित्वमात्रमपि यो जानाति तं ब्रह्मविदः सन्तं सत्त्वधर्मविशिष्टं वर्तमानं च विदुरित्यग्रेऽवददस्ति ब्रह्मेति चेदित्यादिना । ब्रह्मासत्त्वज्ञानेऽसन् भवतीत्युक्त्वा तदस्तित्वज्ञाने सन् भवतीत्यनुक्त्वा, सन्तमेनं विदुरिति तत्त्वेनान्यज्ञानं यदुक्तं, तेनोक्तपुरुषोत्तमानन्दानुभववन्तं ज्ञानक्रियाविशिष्टं जीवं वर्तमानं विदुः । अननुभवे केवलं गुरूपदेशादिना तादृग्ब्रह्मास्तित्वज्ञाने स्वरूपतः सन्तं तं विदुर्न तु ज्ञानादिमन्तम् । तदसत्त्वज्ञाने त्वलीकतुल्यमिति श्रुतितात्पर्यमिति ज्ञायते ।

एवं विचारचातुर्यवद्भिः सद्भिर्व्रजाधिपे ।
आनन्दमयतानन्दसन्दोहायाऽवधार्यते ॥ ॥ ११ ॥

नन्वानन्दमयस्य न ब्रह्मता वक्तुं शक्या । मयटो लोके विकाराधिकारविहितत्वादित्याशङ्क्य स्वयमेव परिहरति ।

इति तज्जनकस्य यत् स्वरूपं भावरूपं कल्पनया परोक्षवादार्थमुच्यत इति बोध्यः । एतमर्थं दृढीकर्तुम्, असन्नेव स भवतीति श्लोकं व्याकुर्वन्ति * एवं सतीत्यादि * ज्ञायत इत्यन्तम् * । शेषाणां श्रुतीनामर्थस्तु पूर्वोक्तपक्षेष्वपि तुल्य इत्यतोऽग्रे न व्याख्यातम् । एवं परोक्षवादव्याख्यानस्य फलं कारिकयाऽऽहुः । * एवं विचारेत्यादि * एवमस्मिन् वर्णके आनन्दस्य ज्ञेयकोटिनिवेशे तदनिवेशे चानन्दमयस्य परब्रह्मत्वं निर्बाधमिति प्रभुचरणैर्व्यवस्थापितम् ॥११॥

अतः परमग्रिमसूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * मयड्वै-

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १२ ॥

अनेनैव पूर्वसूत्रार्थः सिद्धो भविष्यति । विकारवाची मयट्प्रत्ययो यस्मिंस्तद्विकारशब्दं तस्मात्तच्छब्दवाच्यं ब्रह्म न भवति । ब्रह्मणोऽविकारित्वादिति चेत् । नात्र विकारे मयट्, किन्तु प्राचुर्यात् । प्राचुर्यमतति प्राप्नोतीति प्राचुर्यात् । तथाच पाणिनिः । तत्प्रकृतवचने मयट् । प्राचुर्येण प्रस्तुतं वचनं तत्प्रकृतवचनं, तस्मिन् मयट् प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ।

तयोर्भाषायामित्यनेन लोके मयटो विकाराधिकारे विहितत्वाद्वैदिकनिर्णयस्यापि वादिबोधनाय लोकन्यायेनैव कर्तव्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । सूत्रं पठित्वा व्याकुर्वते ॥ विकारशब्दान्नेतिचेन्न प्राचुर्यात् ॥ * अनेनेत्यादि * । विकारार्थनिराकरणेनैव पूर्वसूत्रगत आनन्दमयशब्दो यौगिक इति बोधनान्निरवध्यानन्दरूपः परमात्मेति सिद्धो भविष्यतीत्यर्थः । * विकारशब्दमिति * पदमिति शेषः । अनेन सूत्रांशे मायावादिवद् भ्रान्ताः प्रागपि ऋषयः सन्तीति, तथा प्राचुर्यादित्यनेन व्याकरणान्तरे प्राचुर्येऽपि मयडस्तीत्यपि बोधितम् । तथापीदानीं पाणिनीयस्यैवात्यादृतत्वात् प्रसिद्धत्वाच्च प्राचुर्यार्थे तत्सम्मतिमाहुः । * तथाचेत्यादि * ननु पाणिनीये सूत्रे तत्प्रकृतवचने मयडुक्तो, न प्राचुर्ये इति कथं तस्य सम्मतित्वेनोपन्यास इत्याकाङ्क्षायां व्याकुर्वन्ति * प्राचुर्येणेत्यादि * सूत्रं तु काशिकायामेवं व्याख्यातम् । तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम् । तथाच, प्रथमान्तात् समर्थात् प्रकृतोपाधिके वर्तमानात् स्वार्थे मयड् भवतीति । उदाहरणं तु प्रकृतमन्नमन्नमयमिति । अपरे तु प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनम् । उदाहरणं तु प्रकृतमन्नमुच्यतेऽस्मिन्नित्यन्नमयो यज्ञ इति । उभयथा च सूत्रप्रणयनाद् द्वयमपि प्रमाणमिति । अयमेवार्थः प्रसादेऽनूदितः । सिद्धान्तकौमुद्यां तु तथानूद्य प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनमिति व्याख्यानेन सूत्रे षष्ठीतत्पुरुषो

प्राचुर्येण पूर्वापेक्षयाऽत्याधिक्येन, को ह्येवान्यात् कः प्राण्यादिति वाक्ये प्रकर्षेण स्तुतम् । अतो मयट् पूर्वापेक्षया प्राचुर्यमयते । एकदेशनिर्देशेन तदर्थलक्षणया प्राचुर्यः । प्राचुर्येण प्रस्तुतार्थवाचकत्वादित्यर्थ इति वा ।

बोधितः । मनोरमादिषु तट्टीकासु तु यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे रूढस्तथापि वचनग्रहणसामर्थ्याद् यादृशस्य प्रकृतस्य लोके प्रत्यासन्नमभिप्रेतं तत्रायं मयट् स्यादिति विशेषो लभ्यत इत्युक्त्वा स्वार्थिकप्रकरणवशात् प्रचुरार्थबोधविषयवृत्तिमतः प्रातिपदिकात् स्वार्थे मयड्विधाने प्रातिपदिकार्थोपस्थापिका प्रथमा विभक्तिः प्रकृतार्थादेव सिद्ध्यतीति वचनपदस्य भावव्युत्पत्तौ तच्छब्दग्रहणं व्यर्थम् । अधिकरणव्युत्पत्तौ तु थप्रमाप्रापकत्वात् सार्थकम् । उच्यमानता प्रकृतता च प्रकृत्यर्थविशेषणम् । ल्युटोक्तमधिकरणत्वं तु मयडर्थ इत्युक्तम् । शब्देन्दुशेखरे तु स्वार्थिकप्रकरणविरोधादधिकरणत्वं मयडर्थ इत्यसङ्गतम् । नन्वान्नमयो यज्ञ इत्याद्युदाहरणासिद्धिः । प्राचुर्यवदधिकरणलक्षकाच्छब्दात् स्वार्थे मयट्करणेऽपि तत्सिद्धेः । वृत्तेरप्यत एव सङ्गतेश्च । सूत्रे तु तद्ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्युक्तम् । तदेतत् सर्वं वृत्तिविचारादेवानुसन्धाय तद्ग्रहणवैयर्थ्यनिवृत्त्यर्थम् । तेन प्रकृतं तत्प्रकृतम्, उच्यत इति वचनमवश्यप्रतिपादनम् । प्राचुर्येण प्रस्तुतस्य वचनं तत्प्रकृतवचनम् । तत्र तथेति सूत्रार्थः । तथाच तच्छब्दस्य विवक्षितप्रकारबोधनार्थत्वाद्वचनपदस्यावश्यकार्थत्वादेवं सूत्रार्थोक्तौ सम्मतित्वं निर्बाधमिति तथेत्यर्थः । स्वोक्तं विभजन्ते * प्राचुर्येणेत्यादि * । * पूर्वापेक्षयेति * अन्नमयादिचतुष्टयापेक्षया । ननु प्राचुर्येण प्रस्तुतेऽर्थेऽनुशिष्टो मयट् कथं प्राचुर्यबोधक उच्यत इत्यत आहुः । * एकदेशेत्यादि * । यथा हि भीमसत्यादिपदानि, विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्य इति वार्तिकेनैकदेशभूतान्यपि विशिष्टार्थनामानि, तथाऽऽनामत्वाभावेन वक्तुमशक्यत्वाल्लक्षणया प्राचुर्येण प्रस्तुतं बोधयतीत्यर्थः । पूर्वस्मिन् पक्षे कल्पनाक्लेशात् प्रकारान्तरेण व्याख्यातम् । त-

छन्दसि द्व्यच्व्यतिरिक्तस्थले मयटो विकारे विधानाभावाद् व्याकरणमप्यर्थनिर्णायकम् । विज्ञानमयानन्दमयशब्दौ पश्यन्नपि पाणिनिर्मयड् वैतयोर्भाषायां, द्व्यचश्छन्दसीति कथमवोचत् ।

थाच पञ्चम्यन्तमिदं पदम् । तेन कल्पनाऽक्लेश इत्यर्थः । ननु, मयड्वैतयोर्भाषायामिति सूत्रे विकल्पस्य भाषायां सिद्धेर्वेदे नित्यं विकारे मयट् । किञ्च, नित्यं वृद्धशरादिभ्य इत्यग्रिमसूत्रे भाषायामित्यस्यानुवृत्त्या भाषायां नित्यो, वेदे वृद्धादिभ्यो वैकल्पिक इति सिद्ध्यति । एवं सत्यानन्दशब्दस्य वृद्धत्वात् ततो वैकल्पिको, विज्ञानशब्दाच्च नित्यो विकारे मयडदण्डवारितः । अन्नादिपदेभ्यश्च स्वारसिक एवेति प्रायपाठानुग्रहाद् विकारार्थ एव युक्त इति तं विहाय प्राचुर्ये तदङ्गीकारो न युक्त इत्यत आहुः * छन्दसीत्यादि* । *द्व्यच्व्यतिरिक्तस्थल इति * बह्वच्स्थले । तथाच यदि सूत्रकारः पाणिनिस्तथाभिप्रेयात् तदा छन्दसि बह्वज्व्युदासाय द्व्यच एवेति न नियमयेत् । अतो नित्यो वैकल्पिको वा मयट् छन्दसि बह्वचो विकारे न भवत्येवेति पाणिनीयविचारेणापि प्राचुर्यार्थग्रहणं युक्तमेवेत्यर्थः ।

अत्र शङ्कराचार्याः । अन्नमयादिविज्ञानमयान्तं विकारप्रायपाठमनादृत्यानन्दमयपदस्य प्राचुर्यार्थत्वब्रह्मविषयत्वयोरङ्गीकारे प्रायपाठविरोध आकस्मिकत्वं च । मान्त्रवर्णिकब्रह्माधिकाराद् ब्रह्मविषयत्वादरणेऽन्नमयादीनामपि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः । अन्नमयाद्यान्तरस्यान्यस्य कथनात्तेषां न ब्रह्मत्वम् । आनन्दमयादन्तरस्यान्यस्याकथनात् तस्य ब्रह्मत्वमित्यङ्गीकारेऽप्येकस्यैवानन्दमयस्य ब्रह्मण आत्मत्वेनावयवित्वं, तस्यैव पुच्छत्वेनावयवत्वमित्यसामञ्जस्यम् । किञ्च । प्रियमोदादिविशेषयुतस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वेन भावाभावशङ्कास्पदत्वाभावादसन्नेव स भवतीतिश्लोकस्यापि विरोधः । अपि चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वेऽपि प्रियाद्यवयवयोगेन सविशेषब्रह्मत्वमङ्गीकर्तव्यम् । तथा सति वाङ्मनसाऽगोचरत्वबोधकस्य, यतो वाचो निवर्तन्ते इति वाक्यशेषस्य विरोधः । किञ्चानन्द प्रचुर इ-

अत्र केचित् सर्वविप्लववादिनो विकारार्थत्वं वदन्ति । श्रुतिसूत्रादीनामर्थाज्ञानात् । तद् वेदाद्यर्थविद्भिर्भगवतो नवमावतारकार्यं ज्ञात्वोपेक्ष्यम् ।

त्युक्ते तत्र दुःखास्तित्वस्यापि प्रत्ययापत्तिः । लोके प्राचुर्यस्य प्रतियोग्यल्पतासापेक्षत्वात् । तथाच सति यत्र नान्यत् पश्यति शृणोति विजानातीति सुखैकरसे भूम्नि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभावबोधकश्रुत्यन्तरस्यापि विरोधः । किञ्च । प्रियादेः प्रतिशरीरं भिन्नत्वेनानन्दमयस्यापि तथात्वात् तस्य न ब्रह्मत्वं शक्यवचनम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतौ, एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति श्रुत्यन्तरे च ब्रह्मण आनन्त्यैकत्वयोः श्रावणात् । किञ्च । आनन्दपदस्यैवाभ्यासो, न त्वानन्दमयपदस्येत्यतोऽपि न ब्रह्मत्वम् । एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामतीत्यभ्यासस्त्वन्नमयादिप्रवाहपतितत्वान्न ब्रह्मत्वसाधनसमर्थः । अत आनन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयताया अनिश्चितत्वेन तत उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वानन्दमयाभ्यासस्य कल्पयितुमशक्यत्वान्नानन्दमयो ब्रह्मेत्याहुः ।

तन्मतस्याधिकरणसमाप्तौ दूषणीयत्वादत्रैतत्सूत्रे पूर्वपक्षतयोदितमानन्दमयपदस्य विकारार्थत्वं यत् सिद्धान्तितं, तस्यासङ्गतत्वायाहुः । * अत्र केचिदित्यादि * अत्रानन्दमयशब्देऽन्नमयादिषु पञ्चस्वपि वा केचिन्निर्विशेषवादग्रहिला विवर्तवादाद्यङ्गीकारेण भगवन्माहात्म्यादिनाशकत्वात् सर्वविप्लववादिनो विषयवाक्याकरश्रुतेस्तद्विचारकाणां व्याससूत्राणां व्याकरणसूत्राणां च तात्पर्याज्ञानाद् विकारार्थत्वं वदन्ति।तत उक्तश्रुत्याद्यर्थविद्भिर्भगवतो नवमावतारस्य बुद्धस्य कार्यं वेददूषणरूपं ज्ञात्वोपेक्ष्यम् । पाद्मोत्तरखण्डे उमामहेश्वरसंवादे तामसशास्त्रकथनं प्रतिज्ञाय कानि चिदसच्छास्त्राण्युक्त्वा, 'मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा । अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयँल्लोकगर्हितम् । कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्रैव प्रतिपाद्यते । सर्वकर्मपरिभ्रष्टं वैकर्मत्वं तदुच्यते । परेशजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते । ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं

वक्ष्यते मया। सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे। वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम्। मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणाद्' इति शिववाक्याद् वेदाद्यर्थविद्भिर्नादरणीयमित्यर्थः। नच प्रायपाठविरोधः। विकारार्थस्य प्राणमयपद एवाभावात्। प्राणादीनां त्रयाणां वृत्तित्वेनाकाशपृथिव्योश्च भूतान्तरत्वेन तदवयवकल्पनाग्रन्थतस्तत्र मयटः स्वार्थिकत्वस्यैव भट्टभास्करोक्तरीत्या निश्चयात्। नच घटाकाशस्य घटविकारत्ववत् प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नस्य प्राणविकारत्वं भामत्युक्तरीत्या सिद्ध्यतीति प्रायपाठसिद्धिरिति वाच्यम्। एतस्या रीतेर्मज्जत्फेनालम्बनकल्पत्वात्। अवच्छिन्ने तद्विकारत्वस्याप्रत्ययात्। शास्त्रेषु क्वापि तथाप्रयोगादर्शनाच्च। तुष्यतु दुर्जनन्यायेन तदङ्गीकारेऽपि तस्य सत्वामुभयत्र प्राप्तावेकतरनिर्णायकत्वं, न तु तत्प्रापकत्वमिति द्व्यचश्छन्दसीति व्याकरणसूत्रेण, न बह्वच इति नियमिते विज्ञानानन्दशब्दाभ्यां वैकारिकमयट्प्राप्तेरेवाभावेनाऽकिञ्चित्करत्वाच्च। नच मनोरमादिषु, मयड् वेति सूत्रेण, हेतुमनुष्येभ्य इत्यनुवर्तमाने हेतुवाचकादानन्दशब्दादागतार्थे मयटं साधयित्वा विकारस्यार्थिकत्वमुक्तमित्यस्त्येव प्राप्तिरिति वाच्यम्। पञ्चस्वप्यन्नमयादिषु स्वार्थे मयट्प्राप्तौ बाधकाभावेन वृथा तदतिहायैवं क्लिष्टकल्पनस्यायुक्तत्वात्। हेतुत्वस्य निमित्तोपादानसाधारणत्वेन विकारस्यार्थिकताया निर्णेतुमशक्यत्वाच्च। नचानन्दप्राचुर्यस्योक्तरीत्या दुःखशाबल्यस्फोरकत्वेनानन्दमये ब्रह्मत्वसिद्ध्यभावादागतार्थमादाय विकारादरेऽपि को दोष इति वाच्यम्। लोकेऽपि प्रचुरप्रकाशः सविता, प्रभूतसन्तापो निदाघदिवसोऽन्धकारमयी वर्षाविभावरी, बहुधनो वैश्रवण इत्यादिवाक्यश्रवणे प्रतियोगिनां तमःशैत्यप्रकाशदारिद्र्याणां प्रत्यक्षतो बाधेन तत्र तदल्पत्वशङ्कया अनुदयात्। वेदे तु सर्वभूतोपजीव्यांशानन्दप्राचुर्यबोधके दूरापेतैव प्रतियोग्यल्पत्वशङ्का। यदि हि तत्र वेदो दुःखसम्भेदमभिप्रेयादवयवकल्पनायां तदपि क्वचिन्निवेशयेत्। सजातीयैरेवार्थैरवयवकल्पनाया अनुपक्रान्तत्वात्। आकाश आत्मा पृथिवी पुच्छं महः पुच्छमित्यादिना तथा निश्चयात्। यच्च शारीर आत्मेति शरीरसम्बन्धबोधनं दुःखसम्भेदसमर्थकमित्युक्तं, तदप्यन्तर्यामिब्राह्मणाननुसन्धानहेतुकम्। अत एवं सत्यपि यत् तदविचारेणानन्दमये दुःखा-

योऽर्थस्तमवोचाम ॥ १२ ॥

स्तित्वकथनं, तद् ग्रन्थकृतो महादुःखसंस्कारस्य प्राबल्यमेव गमयतीति दिक्।

भास्कराचार्यास्तु स्वरूपैक्ये प्राचुर्यवचनं प्रचुरप्रकाशो रविरितिवन्नेतराल्पत्वमपेक्षत इत्याहुः।

रामानुजाचार्यास्तु, तत्प्रचुरत्वमितरसत्तां नावगमयति। अपि तु तस्याल्पत्वं निवर्तयति। इतरसद्भावासद्भावौ तु प्रमाणान्तरावसेयौ। इह त्वपहतपाप्मेत्यादिना प्रमाणान्तरेण तदभाव एवावसीयते। तथा आनन्दमीमांसायां ब्रह्मणि निरतिशयदशाशिरस्कानन्दबोधिकया श्रुत्या पूर्वोक्तजीवानन्दापेक्षया प्राचुर्यबोधनेन सापेक्षत्वमप्येवं पूर्यत इति दुःखसद्भावावगमकथनमसदित्याहुः। तदपि युक्तमेव। उपपन्नत्वात्।

यत्तु, श्रीग्रामण्योश्छन्दसीत्यत्र श्रियश्छन्दसीत्यंशो भाष्यकृता छन्दसि विभाषाया व्यवस्थितत्वमुपेत्य प्रत्याख्यातस्तद्रीत्या प्रकृतेऽपि भाषाग्रहणं, द्व्यचश्छन्दसि, नोत्वद्वर्ध्रबिल्वादिति सूत्रद्वयं च त्याज्यम्। तथाचानन्दमय इत्यादावपि विकारे मयट् सुकर एवेति शङ्कराचार्योदितं सम्यगेवेति मनोरमायां समर्थितम्। तत्तु विकारत्वप्रकारकबोधविवक्षायां बह्वचः परस्य मयट्प्रत्ययस्यासाधुत्वज्ञापनाय, द्व्यचश्छन्दसीत्यादेरावश्यकत्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यादिति दूषणं प्रदर्श्य रामकृष्णशास्त्रिभिरेव सिद्धान्तरत्नाकरे दूषितमिति न कथमपि विकारे मयट्सिद्धिः। यदपि प्राचीनवृत्तिकारैर्विज्ञानमयस्थले विकारार्थकत्वं यदाश्रितं तत्रैव गतिरिति मनोरमायामुक्तम्। तदपि कल्पितमिवाभाति। रामानुजाचार्यैर्वृत्तिकारानुसरणस्य कृतत्वेन तैरननूदितत्वात्। अथास्ति तत्र तर्हि तत्रैव दोषो नान्यत्रेति, न किञ्चिदेतत्। किञ्च पूर्वसूत्रे, अभ्यासादित्युक्त्वाऽस्मिन् सूत्रे प्राचुर्यादिति यदुक्तं तेनान्नमयादिषु पञ्चस्वपि प्राचुर्यमेव बाधकाभावात् सिद्ध्यतीति प्रायपाठोऽप्येतस्यैवानुग्राहको, न तु विकारार्थस्येति बोधनायाहुः * योऽर्थस्तमवोचामेति * यः सर्वत्रानुस्यूतः पञ्चानामर्थस्तं व्याकरणसूत्रोपन्यासेनावो-

शब्दबलविचारेण मयटो विकारार्थत्वं निवारितम् । अर्थबलविचारेणापि निराकरोति ।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १३ ॥

हेतुत्वेन व्यपदेशो हेतुव्यपदेशः । तस्य हेतुव्यपदेशस्तद्धेतुव्यपदेशस्तस्मात् । एष ह्येवानन्दयाति । आनन्दयतीत्यर्थः । सर्वस्यापि विकारभूतस्यानन्दस्यायमेवानन्दमयः कारणम् । यथा विकृतस्य जगतः कारणं ब्रह्म अविकृतं सच्चिद्रूपमेवमेवानन्दमयोऽपि कारणत्वादविकृतोऽन्यथा तद्वाक्यं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मान्नानन्दमयो विकारार्थः । चकारः समुच्चयं वदन् सूत्रद्वयेनैकोऽर्थो मध्ये प्रतिपादित इत्याह ॥ १३ ॥

ननु किमिति निर्बन्धने सूत्रत्रयेणैवं वर्ण्यते । अन्नमयादि-

चामेत्यर्थः ॥ १२ ॥

उक्तसूत्रेण विकारार्थे निरस्तेऽग्रिमसूत्रस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः * शब्देत्यादि * तामिन्द्रो मध्यतोऽपरोध्य व्याकरोदिति श्रुतेर्मुखं व्याकरणंस्मृतमिति परिशिष्टाच्च व्याकरणरूपः शब्दोऽर्थनिर्णायक इति तद्बलविचारेण तथा कृतम् । तदपेक्षया अर्थस्तु बलिष्ठः । प्रतिपाद्यत्वेन शेषित्वात् । उक्तरीत्या निराकरणे स चेद् विरुध्येत तदा प्रयासो व्यर्थः स्यादतस्तद्वारणाय सूत्रान्तरमित्यर्थः । उक्तरीतिकं विकारार्थनिराकरणं व्युत्पादयन्ति * सर्वस्येत्यादि * । * व्यर्थमेव स्यादिति * रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवतीति पूर्ववाक्ये पूर्वप्रकृतस्यानन्दमयस्यैव रसत्वेन सिद्धत्वात् तल्लाभेनानन्दवत्ताश्रावणेनैव रसरूपस्यानन्दकारणताया अर्थतः सिद्धौ पुनस्तत्कथनमप्रयोजनकं सत् तथा स्यादतः कारणत्वेनाविकृतत्वबोधनायैवेदं वाक्यम् । तेनाविकारत्वमेव सिद्ध्यतीत्यर्थविचारेणापि न तथेत्यर्थः ॥ १३ ॥

मान्त्रवर्णिकसूत्रमवतारयन्ति *नन्वित्यादि* । *एवमिति*

तदुपासनापरत्वेनापि श्रुत्युपपत्तेः । पक्षपुच्छादित्वेन मोदप्रमोदादीनामुक्तत्वाच्च । तस्माद् ब्रह्मत्वेन साधितमप्यावश्यकोपपत्त्यभावान्न ब्रह्मपरत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गम्यते ॥ १४ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति मन्त्रः । मन्त्रेणाभिधया वृत्त्या प्रतिपाद्यं मान्त्रवर्णिकम् । तदुपपादनग्रन्थे तदेव मुख्यतया ज्ञायते । यत्र यदुद्दिष्टं तदेव मुख्यतया ज्ञातव्यम् । उपपादनीयं च सन्दिग्धम् । तत्र, ब्रह्मणा विपश्चितेति सन्दिग्धं सर्वज्ञं ब्रह्म ।

परमात्मपरत्वेन । नचोपास्तेरश्रवणादप्रामाणिकं कथं कल्पनीयमिति शङ्क्यम् । तदभावेऽपि विद्युद् ब्रह्मेत्यादिषु विद्युदाद्युपासनासु प्रकरणबलेन तत्स्वीकारात् । प्रकृते तु पक्षपुच्छादित्वेन मोदप्रमोदादीनां कल्पनयोक्तत्वाच्च लिङ्गस्यापि सद्भावात् । तस्मादुक्तहेतुद्वयाद् ब्रह्मत्वेन साधितमप्यानन्दमयपदमावश्यकोपपत्त्यभावान्न ब्रह्मपरमिति प्राप्ते इत्यर्थः । ब्रह्मपरत्वमिति पाठे त्वर्हतीति शेषस्त्रुटितो बोध्यः । को मन्त्रः, किं मान्त्रवर्णिकमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * सत्यमित्यादि * यथाच यं कञ्चिदर्थमभिसन्धाय शक्यसम्बन्धानां नानात्वात् तेषु यं कञ्चिदादाय लक्षणया यत्किञ्चिदुच्यते, तन्न मान्त्रवर्णिकम् । किन्तु मन्त्रेणाभिधया पदशक्त्या मुख्यवृत्त्या यत् प्रतिपाद्यं, तत् तथेत्यर्थः । एतस्य मान्त्रवर्णिकस्य कथमुपपत्तित्वमित्यत आहुः * तदित्यादि * । *तदुपपादनग्रन्थ इति* । सर्वस्मिन् प्रपाठके । तथाच तस्य मुख्यत्वादावश्यकोपपत्तित्वमित्यर्थः । मुख्यत्वमेवास्य कथमित्यत आहुः * यत्रेत्यादि * ननु तदेषाऽभ्युक्तेति प्रतिज्ञानान्मन्त्रस्य ब्राह्मणव्याख्यानत्वं स्फुटम् । शिष्टस्य प्रपाठकस्य मन्त्रव्याख्यानत्वे किं गमकमित्यत आहुः * उपपादनीयमिति * । * सन्दिग्धमिति * विभक्तिभेदात् पदभेदाच्च सन्दिग्धम् । तथाच सन्दिग्धोपपादकत्वमेव व्याख्यानत्वगमकमित्य-

तस्य हि फलत्वं वाक्ये नोपपाद्यते । फलं तु सर्वैः स्तुत आनन्दः । अभ्यासात् स्तुतत्वमित्यवोचाम । शिरःपाण्यादिकं तु स्तुत्यर्थमेव पुरुषविधत्वाय । लोके ह्यन्तर्भूतं बहिर्वेष्टितं च तदाकारं भवति ।

र्थः । ननु सर्वज्ञे ब्रह्मणि कस्मिन्नंशे कुतश्च सन्देह इत्यत आहुः । * तस्य हीत्यादि * । * वाक्य इति * मन्त्रे । तथाच ब्राह्मणवाक्ये द्वितीयया परस्य फलत्वबोधनात्, तद्व्याख्यानमन्त्रे तु द्वितीयया कामानां फलत्वबोधनाद् ब्रह्मणश्च गौणत्वबोधनात् तस्य फलत्वांशे सन्देह इत्यर्थः । तर्हि कथं तस्य फलत्वमुपपाद्यत इत्याकाङ्क्षायां सर्वतः प्रचुरानन्दरूपत्वेनोपपाद्यत इत्याहुः * फलन्त्वित्यादि * । * सर्वैरिति * प्रकारैः । प्रकारास्त्वभ्याससर्वान्तरत्वसर्वाधिकत्वादयो बोध्याः । ननु यदि प्रचुरानन्दरूपेणैव फलत्वाभिप्रेतं स्यादमूर्तस्य तथोक्तं स्यान्न तु शिरःपाण्यादिकं कल्प्येत । प्रयोजनाभावात् । कल्पनया चोपासनार्थता प्रतीयते, न तु परमफलतेत्यत आहुः * शिर इत्यादि * । * शिरःपाण्यादिकमिति * इदमा बोधितं शिरःपाण्यादिकम् । * पुरुषविधत्वायेति * सर्वेषां पुरुषविधत्वाय । यदि हि स्वयं पुरुषविधो न स्यात्तदा तदुपरितनोऽन्नमयान्तः कोऽपि पुरुषाकारो न स्यादिति तदर्थं तथोक्तिरिति तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध इति वाक्यादेव प्रतीयते । अतः सा कल्पना नोपासनार्थाऽपि तु स्तुत्यर्थेति कल्पनाया लिङ्गत्वाभावात् प्रकरणापेक्षया वाक्यस्य बलिष्ठत्वाच्चानन्दमयपदस्य ब्रह्मपरत्वं न पारिप्लवमित्यर्थः । नन्वानन्दमयस्य पुरुषविधत्वेन कथं सर्वेषां तथात्वमित्यत आहुः । *लोके हीत्यादि* । अयमर्थः । लोके ह्यन्तर्भूतस्य तदाकारता मूषानिषिक्तप्रतिमादौ दृष्टा । बहिर्वेष्टितस्य तदाकारता नृपदेहे सीवितवसनादौ च दृष्टा । तथाच यथा भाण्डकर्तारः प्रथमत आकृतिं मधूच्छिष्टादेः कृत्वा तदुपरि मृदं वेष्टयित्वा तन्मूषायां धातून् पूरयन्ति । अन्यथा पूरितभाण्डनिर्माणं न भवति । तथात्र तादृशोऽयं देहः । अतोऽत्र देहे कश्चिदान्तर एवंविधो वर्तते यदुपरि समागता अन्नरसादयः पुरुषाकारा भवन्ति । नो चेद् घटादिवत् कृतिसाध्यत्वाभावाद्

जीवोऽत्र मुख्यः । कर्तृत्वेन व्यपदेशात् । स च वस्तुतो हंसरूपः । पुरुषाधिकारकं हि शास्त्रम् । तेन पुरुषशरीरे तदाकारः सर्वं फलं प्राप्नोति । अतः पुरुषं हंसरूपेणानुवर्णयति ।

भस्मोत्करवद् राशीभूता एव भवेयुः । अत्र तु श्रुतौ, तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध इत्यादौ पूर्वं प्राणमयादिकमुक्त्वा तेन प्राणमयादिना आन्तरेण ब्वोऽन्नमयादिरुपरितनः पूर्ण इति पूर्वोक्तन्यायेन पूर्णतां प्रतिज्ञाय ततस्तां निगमयितुं, स वा एष प्राणमयादिः पुरुषविध एवेत्यनेन तदाकारमुक्त्वा तस्य प्राणमयादेः पुरुषविधतामनुलक्ष्यीकृत्य, अयमन्नमयादिः पुरुषविध इति वदति । तेन सर्वान्तरस्यानन्दमयस्यैव सर्वत्र पुरुषाकारसमर्पकता पर्यवस्यति । तेन तथा सिद्ध्यतीति । नन्वस्त्वेवं, तावता स्तुतिः का वा सिद्ध्यतीत्यत आहुः * जीव इत्यादि, वर्णयतीत्यन्तम् * । * तेनेति * हेतुना । * तदाकार इति * हंसाकारः । अयमर्थः । उक्तमन्त्रे सोऽश्नुत इत्यनेन जीवः फलाशने कर्तृतया व्यपदिष्टः फलभोगे मुख्यः । तस्य च, द्वासुपर्णाविति श्रुत्या, एवं स मानसो हंसो हंसेनैव प्रबोधित इति स्मृत्या च हंसरूपेणैव सिद्धत्वात् पुरुषाधिकारेण प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य तं प्रत्यप्रवृत्तौ तस्य ब्रह्मविदत्वाभावेन वेदनादिफलस्याप्यभावाच्छास्त्रादेर्वैयर्थ्यं स्यादिति फलार्थं शास्त्रसार्थकयार्थं च जीवस्य पुरुषरूपमावश्यकम् । तथा समतां विना फलानुभवदौर्घट्याद् ब्रह्मसमतायाश्च, न तत्सम इत्यादिश्रुत्या निषेधात् फलानुभावनार्थं समतायै ब्रह्मणोऽपि हंसरूपमावश्यकम् । अतः पुरुष एव यदा हंसरूपेण जीवान्तराविश्य तं पुरुषरूपेणाप्याविशत्तदा तद्वैष्टनेन पुरुषरूपो जीवः सर्वं लौकिकालौकिकफलमनुभवति । परमात्मा च हंसेऽन्तर्भूतो हंसाकारश्च संस्तत्फलमनुभावयतीति श्रुतिरपि परमात्मानं हंसरूपेण पुर्यावेशोत्तरं वर्णयति । तथाच स्वयमतिमहानपि जीवस्य फलभोजनार्थमेवं करोतीत्येषा स्तुतिरित्यर्थः । एवं पक्षिरूपकल्पनस्य शिरःपाण्यादिकथनस्य च स्तुत्यर्थतासमर्थनेन निरालम्बना प्रत्यगात्मविषया बुद्धिः कर्तुमशक्येति दृष्टशरीरात्म-

पञ्चस्वपि शारीर आत्मा जीव एक एव । तत्रान्नमये निःसन्दिग्धत्वात्, तस्यैष एव आत्मेति नोच्यते । द्वितीयादिषु प्रथमोक्तमेवातिदिश्यते । तत्रान्नमये हस्तेन प्रदर्शयन्निव निःसन्दिग्धं व्याख्यातम् । तदन्तरो हि प्राण आन्तरव्यवहारकारणम् । बलभोजनविसर्गादिषूपयोगात् । तस्य सञ्चार आकाशे परिनिष्ठितः पृथिव्याम् । एवं लौकिकव्यवहारार्थं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्वयम् ।

सामान्येन प्रत्यगात्मनि बुद्धिसिद्ध्यर्थं शाखाचन्द्रन्यायेनेदं कल्पनमित्यपास्तम । तथा सति पुरुषरूपकल्पनयापि कार्यसिद्धेः पक्षिरूपकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । ननु यद्येवमभिप्रेतं स्यात् तर्ह्यानन्दमयस्यैव पक्षिरूपत्वं वर्णितं स्यान्नान्नमयादीनामतो नैवमित्याशङ्कायां स्वोक्तं विभजन्ते * पञ्चस्वित्यादि * तथाच प्राणमयादीनां चतुर्णां व्याख्याने, तस्यैष एव शारीर आत्मेति कथनात् पञ्चस्वपि फलेष्वेकस्यैव जीवस्य भोक्तुः पञ्चानां शरीरतया भोग्यत्वस्य च ज्ञाप्यत्वेन हंसरूपजीवानुरोधादन्नमयादिष्वपि तथा कल्पनं युक्तमित्यर्थः । ननु यद्येवं तदान्नमय इदं वाक्यं कुतो नोच्यत इत्यत आहुः *तत्रेत्यादि* कोशेऽन्नमये शरीत्वस्यैकात्मभोग्यत्वस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्तुल्येऽन्नमयेऽपि तथात्वस्यासन्दिग्धत्वान्नोच्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सत्यन्येष्वपि तत्तत्कोशतौल्यात् तत्रापि नोच्येतेत्यत आहुः *द्वितीयेत्यादि* * प्रथमोक्तमिति * अन्नमय उक्तं पञ्चावयवकत्वम् । तथाचातिदेशदार्ढ्यार्थं तदुक्तिरित्यर्थः । एतदेव प्रपञ्चयन्ति * तत्रेत्यादि * । * प्रदर्शयन्निवेति * वदतीत्यत इति शेषः । तथाच यत एवं वदत्यतः प्राप्यरूपेऽन्नमयेऽप्यत्र व्याख्यातं तदवयवसाम्यं निःसन्दिग्धमित्यर्थः । प्रदर्शयतीवेति वा पाठः । प्राणमये आहुः । *तदन्तर इत्यादि * । अत्र, * बलेत्यादिना प्राणादित्रयस्य कार्यमुक्तम् । कोशाद्भेदश्च दर्शितः । स पञ्चवृत्तिको दशवृत्तिको वा अयं तु त्रिवृत्तिकः । तस्य सञ्चारो नियते देशे हृदयादौ । अस्य तु सर्वत्राकाश

तदनु वैदिकव्यवहारः । स च मनोमयः पुरुषः । आदेशः कर्मचोदना । ब्राह्मणानि सशेषाणि । अथर्वाङ्गिरसे ब्रह्मकर्मत्वात् प्रतिष्ठा । तदनु नानाविधयागादिसाधनवतः फलं विज्ञानमयः । तत्र श्रद्धा आपः । तृतीयाध्याये त्वयमर्थो विस्तरेण

इति स तस्य स्वरूपलाभहेतुत्वादात्मा । स तु देहे स्थितोऽयं तु सर्वस्यां पृथिव्यामिति । अतो द्विविधभोगसाधनत्वेन साभिमानाय द्वयोः कथनमित्यर्थः । अग्रिमप्रयोजनादिकमाहुः * तदन्वित्यादि * लौकिके व्यवहारे वयःप्रभृतिभिः स्वातन्त्र्यसम्पत्तौ सत्यां वैदिके प्रवर्तत इति वेदप्रयुक्तो मनोमात्रेन्द्रियप्राणव्यापारस्तस्यानन्तरभावी । तस्य च लौकिकाद् भेदः, शब्द इति चेन्नातः प्रभवाद् इत्यत्र सोपपत्तिकं वक्तव्यः । तद्भोगसाधनाय च स वेदात्मको मनोमयः पुरुषः । वेदस्य च मनोमयत्वमेकादशस्कन्धे, स एष जीवो विवरप्रसूतिरितिश्लोकेन भगवतोक्तम् । * सशेषाणीति * सार्थवादानि * ब्रह्मकर्मत्वादिति * । चातुर्होत्रविधाने ब्रह्मणः कृताऽकृतावेक्षकत्वेन तत्कर्मणोऽथर्वसिद्धस्य कर्मस्थैर्यसम्पादकत्वादथर्वाङ्गिरसः प्रतिष्ठारूप इत्यर्थः । शान्त्यादिकर्मबोधकत्वात् पुच्छत्वमपि तस्य बोध्यम । एतेन नानावृत्तिकान्मनोमयकोशाद् भेदोऽपि दर्शितः । एवं द्विविधैहिकभोगौपयिकं द्वयं वैदिकव्यवहारौपयिकं तृतीयं चोक्त्वा पारलौकिकभोगौपयिकं चतुर्थमाहुः । *तदनु नानेत्यादि* । विज्ञानमय इति * विज्ञानप्रचुरः । तस्यावयवानां स्वरूपमाहुः * तत्र श्रद्धेत्यादि * । पञ्चाग्निविद्यायां, यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवचसो भूत्वा समुत्थाय वदन्तीति प्रश्नान्निरूपणभागे प्रथमाहुतौ, देवाः श्रद्धां जुह्वतीति कथनाच्च श्रद्धारूपा आपो मुख्या इति शिर इत्यर्थः । अस्यार्थस्य काल्पनिकत्वपरिहाराय विचारितत्वं बोधयन्ति * तृतीयेत्यादि * रंहत्यधिकरण इत्यर्थः । ननु प्रथमाहुतौ श्रद्धाहोमस्ततः सोमवृष्ट्यन्नरेतःक्रमेण पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां रेतसः पुरुषभाव इत्यवयवपूर्त्यभावात् कथमस्य जीवभो-

वक्ष्यते । यथोक्तकर्तृत्वात् क्रममुक्तिः ।

ऋतमसौ प्रमीयमाणानुष्ठीयमानौ धर्मौ योगश्च मुख्यत्वादात्मा । अधोभागो महर्लोकः । तादृशस्य ततोऽर्वाक् संसृतसभावात् । ततोऽपि ब्रह्मविद आनन्दमयः फलम् । तस्य स्वरूपस्यैकत्वाद् धर्मभेदेन शिरःपाण्यादि निरूप्यते । तस्य मुख्यतया प्रीतिविषयत्वं धर्मस्तच्छिरः । मोदप्रमोदावपरिनिष्ठितपरिनिष्ठितावानन्दातिशयौ । आनन्दस्तु स्वरूपम् । साधनरूपत्वात् ।

ध्यत्वं भोगसाधनत्वं चेत्याकाङ्क्षायामाहुः । * यथोक्तेत्यादि * । अन्नमयाद्युक्तोपासनाकर्तृत्वात् क्रममुक्तिः । एतेनोपासनाकथनप्रयोजनमपि बोधितम् । तथाच श्रद्धादीनामर्थानां पूर्वसिद्धत्वेन सत्त्वादेतदवयवास्तु पूर्णा एव । तेन जीवस्य क्रमिको भोग इति न दौर्घस्थ्यमित्यर्थः । एतेन संशयविपर्यासादिनानावृत्तिकाद् विज्ञानमयकोशाद् भेदो दर्शितः । अत्रैतत् सिद्धम् । अन्नब्रह्मोपासनायां सर्वान्नप्राप्त्या लौकिको बाह्यो भोगस्ततोऽग्निमोपासने सर्वायुःप्राप्तिरूप आन्तरः । तदग्रे ब्रह्मानन्दज्ञानात् सर्वदा भयाभावाद् वैदिकः । तदग्रे प्रमादाभावे सति पापनाशपूर्वकसर्वकामाप्तिरूप इति ॥ अवयवान्तरस्वरूपमाहुः * ऋतेत्यादि * । * तादृशस्येति * श्रद्धाहोमात् पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकर्तुर्ज्ञानरहितस्य ततः श्रद्धादिक्रमेण प्राप्तयोग्यदेहस्य । एतादृशस्य ज्ञानप्राप्त्या मुख्यं फलं भवतीति विवेक्तुमाहुः * ततोऽपीत्यादि * । * साधनरूपत्वादिति * ज्ञेयत्वेन साधनशेषतया तथात्वात् । एवं, लोके हीत्यादिना वर्णयतीत्यन्तेनोक्तमर्थं विभज्य पुरुषविधत्वं पक्षिरूपत्वं च समर्थितम् । तेन च मन्त्रे द्वितीयान्तकामपदेनोक्ता एत एव धर्माः । आनन्दमयस्तु विपश्चिद् ब्रह्म । धर्मधर्मिणोः प्रकाशाश्रयवद्भेदेऽप्यभेदादेतादृशमेव व्याख्येयवाक्योक्तं परमिति बोधितम् । तावतापि तस्य विधिज्ञानवत्त्वं लक्षणोक्तसच्चिद्वैशिष्ट्यं च सम्यङ् नावगम्यत इति

ब्रह्मपुच्छमिति । श्लोकौ तु सच्चिदंशबोधकौ केवलानन्दत्वपरिहाराय ।

अपरौ तु श्लोकौ माहात्म्यज्ञापनाय । वाग्गोचरागोचरभेदेन । अवान्तरानन्दास्तु सर्वे तस्मान्न्यूनतया तदुत्कर्षत्वबोधनाय । तस्मात् सर्वत्र प्रपाठके मान्त्रवर्णिकमेव प्रतीयते । अतो मुख्योपपत्तेर्विद्यमानत्वेनानन्दमयः परमात्मैव । चकारो मध्ये प्रयुक्तो विधिमुखविचारेणाधिकरणसम्पूर्णत्वबोधकः ॥ १४ ॥

तदर्थमग्रिमो ग्रन्थो, न तु साधनशेषब्रह्मज्ञानायेत्याहुः * श्लोकौ त्वित्यादि * श्लोकात् पूर्वं, तदपीत्यनेनानन्दमयं लक्ष्यीकृत्य, असन्नेवेति श्लोक उक्तः । तेनानन्दमयमेवास्ति ब्रह्मेति वेत्तव्यमित्यायाति । एवमसदिति श्लोके कर्तृत्वसमवायित्वयोर्बोधनाच्चिदंशलाभः । तेन द्वावेतौ विपश्चित्त्वसमर्थनायेति फलति । तथा सति तत्तच्छ्लोकोत्तरं यो ग्रन्थः सोऽपि श्लोकोक्तार्थपोषणायेति बोधितम् । तेनाथातोऽनुप्रश्ना इत्यादिना ग्रन्थेन साधनस्य विद्वत्त्वस्य फलोपधायकस्वरूपप्रश्नः । सोऽकामयतेत्यारभ्य तत्त्वेन भयं विदुषोऽमन्वानस्येत्यन्तेनोक्तरूपतया सर्वदा विचारयत एव पूर्णं विद्वत्त्वं तदेव फलं नान्यथेति सिद्ध्यति । भीषाऽस्मादित्यादिग्रन्थस्य तात्पर्यमाहुः * अपरावित्यादि * भीषाऽस्मादिति श्लोको वाग्गोचरमाहात्म्यबोधनाय । यतो वाच इति तु वागाद्यगोचरतद्बोधनाय । तथाच सव्याख्यानावेतौ परत्वस्य निगमनायेति सिद्ध्यति । गणितागणितानन्दस्वरूपविशेषावगमं विना ब्रह्मब्रह्मणः सकाशात् परस्य निष्कर्ष्टुमशक्यत्वादिति । शेषं स्फुटम् । श्रीभागवते दशमस्कन्धे वेदस्तुतौ, पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु य इत्यनेनायमर्थ उपबृंहितः । अन्नमयादिषु चरम आनन्दमयो भगवानिति । तथा सति तेन पुरुषाकारे समर्पिते सर्वस्य पुरुषाकारता सिद्ध्यति । ये तु प्रसिद्धमन्नमयस्य पुरुषविधत्वं स्वीकृत्य तस्य पुरुषविधत्वमनु प्राणमयाद्यानन्दमयान्तानां पुरुषविधत्वं मूषानिषिक्तप्रतिमान्यायेनाहुः । तैः स्वोक्तदृष्टान्तप्रकार एव न

बुध्यते । मूषानिषिक्तप्रतिमायास्तदान्तराकारानुविधायित्वात् । तस्य च मधूत्थनिर्मितप्रतिमया समर्पणादत्रापि तेन न्यायेन बाह्याकारानुरोधस्याशक्यवचनत्वात् । तेनैष पूर्ण इत्यत्र तच्छब्देन प्रक्रान्तम्, एतच्छब्देन पूर्वोक्तं च परामृश्य मध्ये, स वा एष इति तदेतच्छब्दाभ्यां च प्रकृतं परामृश्य तस्य पुरुषविधतामित्यत्र पूर्वपरामर्शनम् । ततस्तस्य प्राण एव शिर इत्याद्यवयवकल्पनावाक्ये पुनः प्रकृतपरामर्श इत्येवं व्याख्याने प्रक्रान्तत्यागप्रसङ्गाच्च । तस्मान्नैते कोशाः, किन्तु पञ्चापि फलरूपा व्यापका भिन्ना एवं । एतल्लोकत्यागोक्तिपूर्वकं तत्तत्प्राप्तिश्रावणात् । तथा श्रुत्यन्तरे, अन्नात् प्राणा भवन्ति भूतानां प्राणैर्मनो मनसश्च विज्ञानं विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिः स वा एष पुरुषः पञ्चधा पञ्चात्मा येन सर्वमिदं प्रति पृथिवी चान्तरिक्षं च द्यौश्च दिशश्चावान्तरदिशाश्च स वै सर्वमिदं जगत् स स भूतं स भव्यमित्यादिना अनादिपञ्चविधस्योक्तरीत्या पञ्चात्मकस्य पुरुषस्य सर्वव्याप्तिसर्वात्मकत्वबोधनपूर्वकं, ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाहि विद्वानित्यनेन तद्विदो मुक्तिश्रावणाच्च । कोशास्त्वन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयमानन्दमयमात्मा मे शुद्ध्यन्तामिति श्रुत्यन्तरे शोध्यत्वलिङ्गाः प्रतिशरीरं भिन्ना एव । म इति स्वस्वजीवीयत्वरूपभेदलिङ्गात् । अतस्तद्भ्रमेणात्र तदङ्गीकरणमपि प्रकृतविरुद्धमेवेति । ननु शोध्यत्वलिङ्गिकायां श्रुतौ सिद्धवन्निर्देशादत्र चाकारसमर्पणलिङ्गात् कोशत्वं चतुर्णां सिद्ध्यति । मतान्तरे तु तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यनुप्रवेशस्याग्रे श्रावणादनुप्रवेशस्य च श्रुत्यन्तरे, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति जीवकरणकत्वबोधनादत्र शारीरपदाच्च पञ्चानां कोशत्वम् । द्वितीयवर्णकरीत्या विचारे त्वग्रे अस्माल्लोकात् प्रेत्येत्यादिना इत उत्क्रमणपूर्वकमन्नमयाद्युपसंक्रमणश्रावणादेतेषामेव प्राप्यतया फलरूपत्वं सिद्ध्यति । तत्र सिद्धान्ते चतुर्णां विभूतित्वं, पञ्चमस्य परपुरुषरूपत्वात् परमफलत्वम् । पूर्वपक्षे तु पञ्चानामपि विभूतिरूपत्वमिति विशेषः ।

तथापि श्रुतिसमर्थनं तु सर्वत्र तुल्यमतः कुत उत्क्रमणं, कस्य प्राप्तिरित्येतत् सर्वमतेऽपि विचारणीयमेवेति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । तथाहि । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रतिज्ञानात् तत आन्तं तद्विवरणे फलत्वस्यैवोपपादनादिदं फलप्रकरणमेवेति निश्चीयते । एवं सत्यनु-

प्रवेशश्रुतिः प्रकरणेन सन्दष्टा परस्य फलरूपस्यैव सर्वत्रानुप्रवेशं समर्पयति । न त्वप्रकरणिनो जीवस्य । नच लिङ्गाद् बाधः । तदनु प्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यादिना, सत्यमित्याचक्षते इत्यन्तेन वाक्येनानुप्रविष्टसर्वात्मकतायाः सर्वस्य सत्यतायाश्च श्रावणादनुप्रवेशस्य नामरूपव्याकरणार्थताया अश्रावणाच्चास्यानुप्रवेशस्य तस्मादनुप्रवेशाद् भिन्नत्वेनास्य जीवलिङ्गत्वाभावात् । अन्यथा वाक्यपीडापत्तेः । अग्रे च, यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्यनेनानन्दस्यैवान्तराकाशवर्तित्वश्रावणेन प्रकरणस्यैव पोषाच्च । अत आकारसमर्पणस्याप्युक्तरीत्या ब्रह्मकोशत्वसाधकतया मैत्रायणीयश्रुतौ, विश्वभृद्वै नामैषा तनूर्भगवतो विष्णोर्यदिदमन्नं प्राणो वा अन्नस्य रसो मनः प्राणस्य विज्ञानं मनस आनन्दं विज्ञानस्येति भगवत्तनुत्वश्रावणेन, अन्नात् प्राणा भवन्ति भूतानामिति पूर्वोक्ततैत्तिरीयश्रुतौ व्यापकत्वादिब्रह्मलिङ्गश्रावणेन चैतेषां जीवकोशरूपत्वे दूरनिरस्ते, एते विभूतिरूपाः प्राप्या एवेति सिद्धम् । जीवकोशास्त्वेतद्व्यष्टिरूपा इति तावत् प्रेत्यपदोक्तोत्क्रमणलिङ्गादत्र बोधिताः कल्प्यन्ते । तेन श्रुत्यन्तरीयः सिद्धवन्निर्देशोऽप्युपपन्न एव । एवमेतेषां विभूतित्वे जीवकोशाद् भेदे च निश्चिते पूर्वोक्ताभ्यासादिभिरानन्दमयस्य ततोऽपि निष्कर्षात् परमफलत्वं सुसिद्धमिति ब्रह्मवज्जीवः पूर्वोक्तविभूतिव्यष्टिरूपेभ्यः स्वकोशेभ्य उत्क्रम्य मान्त्रवर्णिकसूत्रभाष्योक्तरीत्या क्रमेण समष्टिभूतान्नमयाद्यानन्दमयान्तानि विभूतिरूपाणि प्राप्यानन्दमयो भूत्वा, एतमानन्दमयं परं ब्रह्माप्नोति । आनन्दमानन्दमयोऽवसान इति द्वितीयस्कन्धवाक्यात् । यद्यप्यत्रानन्दमयो मध्ये नोक्तस्तथापि, तडितोऽधि वरुणः सम्बन्धादितिन्यायेन श्रुत्यन्तरसिद्धत्वान्निवेशनीय इति नात्र विवादलेशः । एवमत्र त्याज्येभ्योऽन्नमयादिकोशेभ्य उत्क्रमणं तत उक्तरीत्या विभूतिरूपाणां तेषामानन्दमयस्य परस्य च क्रमेण प्राप्तिरिति वर्णकद्वयोक्तमुपपन्नतरमित्यवधेहि ।

ननु भवत्वेवं ज्ञानमार्गीयाणां प्राप्तिः, परन्तु भक्तिमार्गीयाणां प्राप्तिः कथं व्युत्पाद्या । प्राप्तिर्हि पूर्वमसम्बद्धस्य पाश्चात्यसम्बन्धरूपा । अत्र चाकारसमर्पकत्वेनानन्दमयस्य लौकिकेऽपि शरीरे स्थितेः पूर्वं सिद्धत्वेन विभूतिरूपाणां चाकाशवद् व्यापकतया स्थि-

निषेधमुखेन चतुःसूत्र्येदमेवाधिकरणं पुनर्विचार्यते सुदृढत्वाय । इदमत्राकूतम् । जीव एवानन्दमयो भवतु । फलस्य पुरुषार्थत्वात् । स ब्रह्मविदानन्दमयो भवतीति स्वर्गादिसुखवदलौकिकमेव रूपमानन्दमयं जीवस्य फलभूतमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

तेरर्थात् सिद्धत्वेन भक्तशरीरेष्वपि सत्तया पक्षिरूपेण तेषु भक्तशरीरेषु प्रवेशनिर्वचनाशक्तौ फलप्राप्तेर्व्युत्पादयितुमशक्यत्वादिति चेद् । अत्रोच्यते । अनुप्रवेशश्रुत्या, आविशदिति श्रुत्या च पुरेषु भगवत्प्रवेशो निर्विवादः । पक्षिलिङ्गेनान्येषामपि गतिप्रतिबन्धकीभूतव्यापकत्वोल्लङ्घनात् स निर्विवादः । या पुनः सार्वदिकी स्थितिः सा तु तावन्मात्रकार्यार्थत्वादेतत्फलानुभावने प्रयोजिका न भवत्येव । यथा काष्ठादिषु वन्हिस्थितिर्दाहादौ । एवं सति बहिष्ठो भक्त्या यदान्तः प्रविशति, हृद्येव वा मायामपसार्य प्रादुर्भवति तदा अक्षरात्मकानि विभूतिरूपाण्यपि भगवता सह विशन्त्याविर्भवन्ति वा । अक्षरस्य चरणाद्यात्मकत्वेन तेषामपि तत्त्वात् । इयं तु लौकिकशरीरे व्यवस्था । यदा त्वेतत्त्यागेनालौकिकशरीरे प्राप्तिस्तदा तु तत्र वर्तमानत्वात् तेषां कार्यकारित्वमेवेति विशेषः । एवञ्चाधिभौतिकरूपेण व्याप्तानि तिष्ठन्त्याध्यात्मिकेन प्रविशन्त्याधिदैविकेन कार्यं कुर्वन्ति । आधिभौतिकत्वं च लौकिके नियतम् । आधिदैविकं भगवति नियतं पर्यवसन्नम् । अवान्तरेषु सर्वेषु त्वाधिदैविकादित्रयमपि यथासम्भवं सव्यपेक्षमिति, न क्वापि प्राप्तिव्युत्पत्तिप्रतिबन्ध इति जानीहीति दिक् ॥ १४ ॥

प्रकृतमनुसरामः । अग्रिमसूत्रमवतारयितुं तत्र प्रयोजनमाहुः * निषेधेत्यादि * ननु को वा सन्देहो येन निषेधमुखविचारावश्यकतेत्यत आहुः । * इदमित्यादि * । यद्यप्यानन्दमयस्य फलत्वं, सर्वापेक्षयोत्कर्षश्च प्रतिपादितस्तथापि फलस्य पुरुषार्थत्वेन पुरुषशेषत्वात्, तस्यैष एव शारीर आत्मेत्यानन्दमयेऽपि श्रावणाज्जीव एवानन्दमयो भवतु । नच मन्त्रवर्णविरोधः । स ब्रह्मवित् सर्वान्

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १५ ॥

इतरो जीवो न । आनन्दमयो न भवति । कुतः । अनुपपत्तेः । जीवस्य फलरूपत्वमात्रेणानन्दमयत्वं नोपपद्यते । तथा सति तस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कर्तृत्वेऽप्यलौकिकमाहात्म्यवत्त्वेन निरूपणं नोपपद्यते । अतो न जीव आनन्दमयः ॥ १५ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १६ ॥

इतोऽपि न जीव आनन्दमयः । यतो भेदेन व्यपदिश्यते । रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति । आनन्दोऽस्यास्तीत्यानन्दी । एष ह्येवानन्दयाति । आनन्दयतीत्यर्थः ।

कामान् अश्नुते, विपश्चिता ब्रह्मणा सह भूत आनन्दमयो भवतीत्यर्थोक्तौ तदभावात् । तेन यथा स्वर्गसुखमस्य फलभूतं तथा अखण्डैकरसं मुक्तावस्थालौकिकरूपमपीत्यर्थः । सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते ॥ नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ इत्यादि । * तथा सतीति * जीवस्यानन्दमयत्वे सति । *निरूपणमिति* ब्रह्मणो निरूपणम् । तथाच, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिनोक्तं माहात्म्यं जीवेऽपि गच्छेदेतां श्रुतिं विरुन्ध्यादिति माहात्म्यश्रुत्यनुपपत्तेस्तथेत्यर्थः । नचात्रैवं जीवस्य जगत्कर्तृत्ववारणे कृते फलाध्यायस्य वक्ष्यमाणस्य जगद्व्यापारवर्ज्जसूत्रवैयर्थ्यापत्तिरिति शङ्कयम् । तत्रैतादृशजगद्व्यापारराहित्यस्याविवक्षितत्वेनावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीत्यआनन्दीति लब्धृलब्धव्यभेदव्यपदेशो न जीवभेदगमकः । आत्मलाभान्न परं विद्यत इत्यत्र स्वरूपैक्येऽपि लब्धृलब्धव्यभेदव्यपदेशदर्शनेन तस्यानियामकत्वादिति परे मन्यन्ते । तन्निवारणायाहुः * एष ह्येवेत्यादि * तथाचानया श्रुत्याऽऽनन्दनीयानन्दकत्वेन भेदनिर्देशाज्जीवब्रह्मभेदे सिद्धे, आनन्दीति निर्देशस्यापि भेदोपोद्बलकत्वे बाधकाभावात् । आत्मलाभश्रुतावपि

चकारात् सूत्रद्वयेन जीवो नानन्दमय इति निरूपितम् ॥१६॥

तर्हि जडो भवत्वानन्दमयः । न । आन्तरत्वान्न कार्यरूपो भवति । किन्तु कारणरूपः । स स्वमते नास्त्येव । मतान्तरे प्रकृतिर्भवेत् । तन्निवारयति ।

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १७ ॥

जडा प्रकृतिर्नास्तीति कारणत्वेन निराकृतैव । अथैतद्वाक्यान्यथानुपपत्त्या सत्त्वपरिणामरूपा कल्प्यते । सा कल्पना नोपपद्यते । कुतः । कामात् । आनन्दमयनिरूपणानन्तरं, सोऽकामयतेति श्रूयते । स कामश्चेतनधर्मः । अतश्चेतन एवानन्दमय इति। चकारात्, स तपोऽतप्यतेत्यादि । अतोऽनुमानपर्यन्तमर्थमबोधयद् वाक्यं न तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

न जीवलाभस्तात्पर्यविषयः, किन्तु परमात्मलाभ एव तत्र भूम्न एवात्मतया सनत्कुमारेण नारदं प्रति छान्दोग्ये व्याख्यातत्वात् । अतो जीवब्रह्मैक्यस्य तद्रीत्या अभ्युपगमैकशरणत्वमिति दृष्टान्तोऽप्यसङ्गत एवेत्यर्थः । * नानन्दमय इति * कस्यामप्यवस्थायाम् ॥ १६ ॥

कामाच्चेति सूत्रद्वयमवतारयन्ति * तर्हि जड इत्यादि * । * नेति * एतदेव विभजन्ते * आन्तरत्वादित्यादि * । * * मतान्तर इति * सांख्यमते । * जडेत्यादि * प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इत्यादौ प्रधानादिशब्दैः श्रुतावुक्तापि यादृशी सांख्यैर्जडा मूलकारणभूताङ्गीक्रियते तादृशी श्रुतौ नास्तीतीक्षतिसूत्रे कारणत्वेन निराकृतैव । अथ तस्य प्रियमेवेत्यवयवकल्पना वाक्यान्यथानुपपत्त्या आत्मपदार्थे गौणमङ्गीकृत्य आनन्दस्य सुखात्मकत्वेन सत्त्वधर्मत्वात् सत्त्वपरिणामरूपा कार्यरूपा कल्प्येत, सा तथेत्यर्थः । *अनुमानपर्यन्तमित्यादि * । वाक्यश्रवणोत्तरम, आनन्दमयपदोक्तोऽर्थः सत्त्वपरिणाम आनन्दविकारत्वाल्लौकिकसुखवदित्येवं यावदनुमीयते तावत् ततः पूर्वमेव कामवाक्यश्रवणात् तत्प्रतिहन्यतेऽतस्तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १८ ॥

इतश्च न जड आनन्दमयः । अस्मिन्नानन्दमये अस्य जीवस्य च आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति तेन रूपेण योगं शास्ति । फलत्वेन कथयतीति । न हि जीवस्य जडापत्तिर्युक्ता । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति वदस्याप्यर्थः । तस्मान्नायं जीवो, नापि जडः । पारिशेष्याद् ब्रह्मैवेति सिद्धम् ।

ये पुनरधिकरणभङ्गं कुर्वन्ति, तेषामज्ञानमेव । यतस्तैरप्यानन्दमयः कः पदार्थ इति वक्तव्यम् ।

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ * इतिवदस्याप्यर्थ इति * आनन्दमानन्दमयोऽवसान इति श्रीभागवतीयवाक्यादानन्दमय एव सन्नानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यर्थो ज्ञेय इत्यर्थः ।

एवमधिकरणव्याख्यानं समाप्य विकारशब्दसूत्रे विशेषेणाऽदूषणादधुना परमतं दूषयन्ति स्वोक्तसमर्थनाय । * ये पुनरित्यादि * । ये शाङ्करा एकवारं सर्वसम्मतप्राचीनरीत्या व्याख्याय, पुनरिदं त्विह वक्तव्यमित्यादिना प्रायपाठविरोधमाकस्मिकत्वमेकस्यैवावयवित्वावयवत्वाभ्यामसामञ्जस्यम्, असन्नेवेत्यादिश्लोकद्वयविरोधमानन्दप्राचुर्येऽपि दुःखसाहचर्यमब्रह्मत्वापत्तिमानन्त्यैकत्वविरोधमानन्दमयपदाभ्यासं च प्रदर्श्यानन्दमयपदस्य ब्रह्मपरत्वानादरणेन व्यासोक्तस्याधिकरणस्य भङ्गं कुर्वन्ति तेषां श्रुत्यर्थाज्ञानमेव । यतस्तैरप्यानन्दमयपदार्थः क इति प्रश्ने तस्योत्तरं वक्तव्यम् । तस्यानुक्तत्वाद् तथेत्यर्थः । नचानन्दमयपदस्य ब्रह्मपरतायां दूषितायां जीवो वा जडो वा पारिशेष्यादानन्दमयः सेत्स्यतीति कथमनुक्तमिति वाच्यम् । दूषणानामसङ्गतत्वात् । तथाहि । अस्यामुपनिषद्यारम्भ एव ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्राह्मणोक्तोऽर्थः सत्यं ज्ञानेत्यस्यामृचि सङ्क्षेपेणोक्तः । स एव सम्पूर्णे प्रपाठके विस्तारेण व्याख्यायते । तत्र ज्ञानशेषस्य ब्रह्मण ऋचि च स्वरूपलक्षणवाक्यादेवासन्दिग्धं प्रतीतेस्तत्र सन्देहानुदयेन तदर्थमुपपादनविस्तारस्याप्रयोजनकत्वात् फलवाक्ये

विभक्तिवचनयोर्भेदेन सन्देहात् तदर्थ एव सम्पूर्णप्रपाठक उपपादनीयः । अत उपपादनबीजत्वेन ज्ञानशेषस्य ब्रह्मणो मन्त्रवर्णे प्रकृतत्वकथनमेवासङ्गतम् । तत एव तार्द्धजिज्ञापयिषया पञ्चानां कोशत्वकथनमपि तथा । द्वयपरयोरैक्याङ्गीकारोऽपि शब्दान्तरप्रयोजनाननुसन्धानात् तथा । विकारप्रत्ययासम्भवस्य प्रागुपपादितत्वाच्च प्रा । पाठविरोधोक्तिराकस्मिकत्वोक्तिश्चापि तथा । प्रियाद्यवयवयोगस्य बाधकत्वकथनमपि तथा । द्वितीयवर्णकसमाप्तिस्थपरोक्षवादव्याख्यातरीतिकभक्तहृदयाधिकरणप्रादुर्भावाज्ञानात् । केवलनिर्विशेषब्रह्मवादस्येक्षत्यधिकरण एव निरस्तत्वाच्च । एकस्यावयवावयविभावविरोधकथनमपि, प्राणस्य प्राणमिति श्रुतिस्थस्य, नेह नानास्तीतिभागस्यार्थाज्ञानादेव । आकारदर्शनं विना नानात्वस्फुरणायोगेन तस्य निषेधानर्हतया तेनैवाकारप्राप्तौ सत्यां नानात्वनिषेधस्यावयवावयविभावविरोधाभाव एव पर्यवसानादिति । एवं, कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति कृत्स्नपदादपि ज्ञातव्यम् । अकृत्स्नत्वापादकभेदबुद्ध्युदयं विना भेद निवारणफलककृत्स्नपदवैयर्थ्यस्य दुष्परिहरत्वादिति । एवमसन्नेवेति श्लोकस्य ब्रह्मपुच्छेत्युक्तब्रह्मपरत्वोत्प्रेक्षणमपि निर्हेतुकम् । अन्नमयादिश्लोकानामिवास्याप्यवयविपरतायाः प्राञ्जलायास्त्यागे बीजाभावात् । नच प्रियमोदादिरूपस्यानन्दमयस्य सर्वप्रतीतिगोचरत्वात् तद्विषयकभावाभावशङ्काभावादेव तस्य श्लोकस्यासङ्गतिरेव बीजमिति युक्तम् । उक्तप्रियादिपञ्चावयवविशिष्टावयविरूपेणानन्दमयपुरुषज्ञानस्य स्वतः काप्यदर्शनेनोक्तश्रुतित एव ज्ञानसम्भवे तत्र विश्वासरहितस्य निन्दाया विश्वस्तस्य प्रशंसायाश्च बोधनेनास्यासङ्गत्यभावात् । एवं, यतो वाच इति वाक्यशेषस्य निर्विशेषसमर्पकत्वकथनमपि तथा । तस्यैष एव शारीर आत्मेति मन्त्रे स्वकृततनुविवरणश्रावणेनैतदुत्तरार्द्धे श्रावितस्यानन्दविस्त्वस्यापि तत एव सिद्ध्या तदननुगृहीतवाङ्मनसयोरगोचरत्वस्यापि तत एव सिद्धेस्तस्य निर्विशेषसमर्पकतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात् । किञ्चोक्तप्रणाड्या वेदनविषयाणामलौकिकानामेव प्रियादीनामत्र पूर्वोक्तरीत्या परामर्शात् तेषां प्रतिशरीरं भेदाभावादेवानन्दमयस्यानेकत्वमपि न शक्यकल्पनम् । अत आनन्दमयेऽनेकत्वप्रसञ्जनाय लौकिकानां प्रियादीनामादरोऽप्रसक्त एव । यत्पुनर्नेचानन्दमयपदाभ्यासः श्रूयत

न तावज्जीवः। तस्य ब्रह्मज्ञानफलत्वेन, ब्रह्मणा विपश्चि-तेत्यानन्दमयस्योक्तत्वात्।

इत्यादिना आनन्दपदाभ्यासे आनन्दमयपदाभ्यासस्याशक्यकल्पनत्वमुक्तं, तदपि तथैव। यतोऽभ्यासोऽभ्यस्यमानं भिन्दन्नाभ्यस्तपदवाच्येन सामान्यरूपेण तं भिनत्ति. किन्तु पदान्तरोक्तेन विवक्षितरूपेण। समिधो यजतीत्यादिरूपे तदुदाहरणे पञ्चसु यागत्वे समानेऽपि पदान्तरोक्तसमिदादिरूपेणैव भेददर्शनात्। एवं सति तत्र यथाभ्यस्तो यजतिः समिदादिपदाभ्यासकल्पनानपेक्ष एव समिदादिरूपयागभेदसाधकस्तथात्रानन्दपदमप्यानन्दमयपदाभ्यासकल्पनानपेक्षमेवानन्दमयरूपानन्दभेदसाधकमिति स्फूर्त्या तादृशशङ्काया एवानुदयादिति बोध्यम्। अथानन्दवल्लीभाष्ये यदुक्तम्। आनन्द इति विद्याकर्मणोः फलं, तद्विकार आनन्दमय इति। प्रियादिवासनानिर्वृत्तो ह्यात्मानन्दमयो विज्ञानमयाश्रितः स्वप्न उपलभ्यत इति च। तदप्यसङ्गतमिति। तत्रान्त्यं दूषयन्ति * नेत्यादि * अयमर्थः। ब्राह्मणे परशब्देनोदितं फलं तद्व्याख्यारूपायामृचि न केवलेन कामपदेन शक्यवचनम्। तेषां ज्ञेयब्रह्मापेक्षया अपरत्वेन ऋगुपजीव्यब्राह्मणस्थपरशब्दविरोधापातात्। किन्तु विपश्चिद्ब्रह्मपदाभ्यां सहितेन। अतः, सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्येतावन्तं ग्रन्थं व्याख्यातुं सर्वप्रपाठक इत्युपपादितम्। तथा सत्यन्नमयादीन्निरूप्य सर्वान्तरः प्रियाद्यवयववानानन्दमयो यो व्याख्यायते स जीवस्य ब्रह्मज्ञानफलत्वेनैव व्याख्यायते। तदवयवा एव कामपदार्थोऽवयव्येव विपश्चिद् ब्रह्मेति सिद्ध्यति। उत्तरत्रैतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यनेन तादृशस्य तस्यैव पर्यवसितफलत्वेनोपसंहारात् स यदि जीवत्वेन विवक्षितः स्यात् प्रथमान्तत्वेनात्र निर्दिष्टः स्यात्। सोऽश्नुत इति श्रुतौ फलशेषिणो जीवस्य प्रथमान्तत्वेनैव निर्दिष्टत्वात्। भोक्तृफलयोरैक्यापत्तिश्च स्यात्। किञ्चान्नमयादीनां व्यवहारे सतामत्र प्रायपाठेनाकस्मात् तद्विहाय स्वप्नोपलभ्यमानग्रहणे तद्विरोधोऽपि। किञ्च ब्रह्मांशस्याविद्ययात्यन्तभिन्नमानिनो जीवस्य ब्रह्मवेद् ब्रह्मैव भवतीत्युक्तो ब्रह्मभावः सर्वात्मभावरूपं ज्ञानं तदधिकार-

अथ जडः स्वर्गवत् तदा किमाश्रित इति वक्तव्यम् । जडाश्रितत्वे कर्मफलमेव स्यात् । ज्ञानस्याप्यवान्तरफलमिति चेन्न। तर्हि किमानन्दात् तस्यातिरिक्तं फलं भविष्यति । जडचिद्रूपतायाः पूर्वमेव विद्यमानत्वात् । अस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीतिश्रुतिविरोधश्च ।

रूपा अविद्यानिवृत्तिश्च न ब्रह्मज्ञानफलत्वेन वक्तुं शक्यानि । ब्रह्मभावस्यावरणभङ्गमात्रेण स्वतो भवनस्य भवतिना बोधनात् प्रकृते तदङ्गीकारे द्वितीयाविभक्तिपीडा लक्षणादोषश्च स्याताम् । ज्ञानस्य तथात्वाङ्गीकारे तु तस्य, स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः स य एवं विदितसाधनशेषभूतपुरुषविशेषणत्वेन तत्कोटिनिविष्टत्वात् । साधनरूपस्य फलरूपस्य च ज्ञानस्यावैजात्यात् साधनफलभावव्याहतिश्च । तेन, एतं ह वा व न तपतीत्यादिकं ब्रह्मचिन्माहात्म्यबोधनद्वारा विद्यादिमाहात्म्यायैव सिद्ध्यति । अतः श्रुतिव्याख्यानस्यासङ्गतत्वादानन्दमयो जीव इत्यसङ्गतम् । एवं द्वितीयं दूषयित्वा आद्यं दूषयन्ति । * अथ जड इत्यादि । * जीवाश्रितत्वे भोक्तृशरीरान्तःपातात् तद्व्यतिरिक्तं जडं वा ब्रह्म वा आश्रित इत्यनयोर्मध्ये एकं किञ्चिद् वक्तव्यम् । तत्राद्ये ज्ञानफलत्वाभावादुक्तश्रुतिविरोध एव दूषणम् । यदि तद्विरोधाय ज्ञानावान्तरफलत्वमङ्गीक्रियते, तदा मुख्यं फलमानन्दादतिरिक्तं किं भविष्यतीति वक्तव्यम् । ब्रह्मभावादीनां फलत्वाङ्गीकारे दूषणानामुक्तत्वात् संसारदशायां जडरूपताया ब्रह्मवित्त्वदशायां चिद्रूपतायाश्च सत्त्वात् । अत आनन्दमयस्य विकारत्वाङ्गीकारे फलबोधकश्रुतिविरोधः सर्वथा दुर्वार इत्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः । * अस्येत्यादि । स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यस्य व्याख्याने ब्रह्मानन्दस्य परमत्वायैतस्यैवानन्दस्येति श्रुतिस्तैरुपन्यस्ता । आनन्दमयस्य विकारत्वे ब्रह्मानन्दैकदेशत्वाभावात् स्फुट एव तद्विरोध इत्यानन्दमयस्य विकारत्वेन ब्रह्मानन्दैकदेशत्वाभावात् स्फुट एव तद्विरोध इत्यानन्दमयविकारत्वाङ्गीकारः सर्वथा श्रुतिविरुद्ध इत्यधिकरणभङ्गो न युक्त

पुच्छत्वेन ब्रह्मवचनात् प्रद्वेष इति चेत्, तर्हि स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यत्रापि षष्ठ्या भेदनिर्देशाद् ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वं नाङ्गीकुर्यात् । उपक्रमादिसर्वविरोधश्च पूर्वमेव प्रतिपादितः । यदप्यधिकरणमन्यथा रचितं, ब्रह्मपुच्छमिति । तत्र न पुच्छस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते, येनान्यथा समाधानं भवेत् । किन्तु ब्रह्मणः पुच्छत्वमिति पूर्वन्यायेनेदं पुच्छं प्रतिष्ठेतिवत् । तत्र श्रुतिबाधो ब्रह्मणाप्यशक्यः ।

इत्यर्थः । अधिकरणभङ्गस्याशयान्तरमुद्भावयन्ति । * पुच्छत्वेनेत्यादि । * जिज्ञास्यत्वेन मुख्यतया शास्त्रारम्भे बोधितस्य ब्रह्मणोऽनयाधिकरणरचनया न्यूनता समायातीत्यतः प्रद्वेषादधिकरणभङ्ग इत्यर्थः । तद् दूषयन्ति । * तर्हीत्यादि * । स्वप्रधानस्याप्रधानत्वापत्त्या यदि प्रद्वेषस्तदा ब्रह्मण आनन्द इत्यत्राभिन्नस्य षष्ठ्या भेदनिर्देशाद्भयाभावरूपस्य फलस्यानन्दकर्मकज्ञानेनैवोक्तत्वात् तस्य परमपुरुषार्थत्वमपि नाङ्गीकुर्यात् । पुच्छत्ववचनवद् भेदवचनस्यापि प्रद्वेषबीजस्य सत्त्वात् । अथ यदि राहोः शिर इतिवद् ब्रह्मण इत्यभेदषष्ठी तर्हि तस्य प्रियमेवेत्यादावप्यभेदषष्ठीमादृत्य पुच्छत्वं भाक्तमङ्गीकार्यं, न त्वधिकरणं भङ्क्तव्यमित्यर्थः । भङ्गे पूर्वोक्तानि दूषणानि स्मारयन्ति । * उपक्रमेत्यादि * । ननु न वयमधिकरणं भञ्ज्मः किन्तु प्रकारान्तरेण तत् समर्थयाम इत्याकाङ्क्षायां तद् दूषयितुमनुवद[illegible] * यदपीत्यादि । * ब्रह्मपुच्छमिति । * ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते, उत स्वप्रधानत्वेनेति सन्देहे पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्तम् । तत्रोच्यते ॥ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ आनन्दमयस्यात्मेत्यत्र ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते । असन्नेव स भवतीति निगमनश्लोके केवलस्य ब्रह्मण एवाभ्यस्यमानत्वादित्येवं रचितमित्यर्थः । तद् दूषयन्ति । * तत्र नेत्यादि । * ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्ये पुच्छस्य यदि ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्येत तदा शङ्का स्यात् । पूर्वं वेदनविषयतया लक्षितस्वप्रधानब्रह्मरूपत्वं पुच्छस्य कथमिति । तदा समाधानमपि सम्भ-

मौख्यं चैतत् । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वे न कोऽपि दोषः स्यात् । आनन्दमयस्याब्रह्मत्वं परिकल्प्य तत्पुच्छत्वेन ब्रह्म वेदबोधितमिति ज्ञात्वा तत्समाधानार्थं यतमानो महामूढ इति विषयफलयोः किं मुख्यमित्यप्यनुसन्धेयम् । पुच्छत्वोक्तिस्तु पूर्वभावित्वाय। अत एव ज्ञानविषयत्वं प्रतिष्ठा च। आनन्दमयो

वेदभ्यासात् स्वप्रधानत्वमिति । दृश्यते तु विपरीतम् । तत्र ब्रह्मपदाभ्यासेन कथं समाधानं भवेत्। अभ्यासो हीतरशब्दश्रुतमर्थं स्थापयन्नभ्यस्यमानं परिच्छिनत्ति, न तु तदर्थं बाधते। समिधो यजतीत्यादौ तदुदाहरणे तथा दर्शनात् । एवमत्रापि ब्रह्मपदाभ्यासस्तत्समभिव्याहृतपदश्रुतं पुच्छमितरेभ्यः परिच्छेत्स्यति, न तु बाधिष्यते । अतो ब्रह्मणोऽवयवश्रुतिबाधोऽनया रीत्या ब्रह्मणा सर्ववेदपाठिनापि कर्तुमशक्यः, किं पुनरितरेणेति व्यर्थमिदमन्यथा रचनमित्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः । * मौर्ख्यमित्यादि । * एतत् * । अन्यथा रचनम् । * चकारादधिकरणभङ्ग उभयमपि मौर्ख्यम् । तत्र हेतुरानन्दमयस्येत्यादि । * त्वदुद्भावितानां दोषाणां प्रागेव परिहृतत्वादन्येषां चाभावात् तथेत्यर्थः । ननु प्रकारान्तरेण योजनं कौशलाय भवतीति कथं मौर्ख्यमित्यत आहुः । * आनन्दमयस्याब्रह्मत्वमित्यादि * । तथाच भवेत् कौशलाय यद्यानन्दमयस्याब्रह्मत्वं न कल्पयेत्, पुच्छश्रुतिं च न बाधेत । तत्तु करोतीत्यतस्तथेत्यर्थः । ननु शास्त्रे प्रकृतं ब्रह्मैव मुख्यमतस्तस्य तथात्वं साधयितुमयं यत्नः कथं मौढ्यायेत्यत आहुः * विषयेत्यादि * । प्रकृतत्वस्योभयत्र तौल्यान्न तेन रूपेण मुख्यत्वं निर्णेयं, किन्तु रूपान्तरेण । तथा सति तु त्वदभिमतस्य न मुख्यत्वं, किन्तु फलस्येति विषयमुख्यत्वार्थमपार्थो यत्न इत्यर्थः। ननु भवत्वेवं तथापि विषयत्वेनावश्यकस्य पुच्छत्वोक्तिकृतोऽपकर्षः कथं सोढव्य इत्यत आहुः । * पुच्छेत्यादि । * सा तु पूर्वं तत्प्राप्तिबोधनाय । न हि द्वारं गृहं वा अप्राप्य तत्र स्थितं पुरुषं कश्चित् प्राप्नोति । तेन तथेत्यर्थः । अत्र गमकमाहुः * अत इत्यादि * । आनन्दमयस्य तत्र स्थितौ गमकमाहुः * प्रतिष्ठेत्यादि * नन्वेवं सति द्वैतमापद्यते, तच्च

ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठित इति ॥ अत्रावयवावयविभावो भाक्त इति तु युक्तम् । प्राणमयादीनामपि तथात्वात् । अन्तःस्थितस्य बाह्यानुरोधेन तथात्वमिति सर्वं सुस्थम् ॥ १८ ॥

नेह नानाऽस्तीत्यादिभिर्निषिद्धमतो नोक्तं साधीय इत्यत आहुः । * अत्रेत्यादि * भाक्तत्वस्याप्रामाणिकत्वान्न द्वैतापत्तिदोष इत्यर्थः । ननु भाक्तत्वे भवता हंसाकारः कथं समर्थनीय इति शङ्कायामाहुः । * अन्तरित्यादि * बाह्यो जीवस्तदनुरोधेन तथाकार इति न कोऽपि शङ्कावकाशः । तत्प्रकारस्य पूर्वमेवोपपादितत्वात् सर्वं प्राचां वचनं समीचीनमेवेत्यर्थः । एवञ्च यद्भामतीनिबन्धे पक्षद्वयं व्याख्यायोक्तम्, 'प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयलङ्घनम् । पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनम्' इति । अर्थस्तु, आनन्दमयपदस्य ब्रह्मार्थकत्वपक्षे मयडर्थस्य विकारस्य त्यागेन प्राचुर्यार्थाङ्गीकारे प्रायपाठपरित्यागः । आनन्दमयपदस्य ब्रह्मण्यप्रसिद्धस्य लक्षणया योगेन वा ब्रह्मणि व्याख्याने मुख्यार्थोल्लङ्घनम् । आनन्दपदाभ्यासेन च ज्योतिरधिकरणपूर्वपक्षे ज्योतिःपदेन ज्योतिष्टोमवदानन्दमयो लक्ष्यत इत्यानन्दपदस्यापि मुख्यार्थोल्लङ्घनम् । पुच्छपदं च बालधौ शक्तमानन्दमयावयवे गौणमिति तत्समानाधिकरणब्रह्मपदमपि स्वार्थत्यागेन तत्परमतस्तस्यापि मुख्यार्थोल्लङ्घनमिति चत्वारो दोषाः । विकारार्थकत्वपक्षे तु ब्रह्मपदस्य न स्वार्थत्यागो, नाप्यानन्दमयपदस्य, न चानन्दपदस्य । पुच्छपदमुख्यार्थबाधस्त्ववयवपरतायामधिकरणपरतायां च तुल्यः । अवयवप्रायपाठबाधश्च विकारप्रायपाठबाधेन तुल्य इति विकारार्थग्रहणपक्ष एव साधीयानिति । तदपि व्याख्येयपूजनमात्रमेव, न तु तात्त्विकम् । विकारार्थस्य प्राणमये बाधितस्य घटाकाशदृष्टान्तेनोज्जीवयितुमशक्यत्वात् । आप्राकृतमाचपण्डितं कस्यापि घटाकाशे घटविकारत्वप्रत्ययस्याभावात् । घटभूते दुग्धादावपि तथाप्रत्ययाभावेन दृष्टान्ताभावादनुमातुमप्यशक्यत्वात् । लोके शास्त्रे तथाप्रयोगस्य क्वाप्यनुपलम्भादिति । एवं बाधिते विकारपाठे तस्य प्रायताया अपि वन्ध्यासुतसौन्दर्यदेशीयत्वात् । किञ्च । शब्दमात्रमोङ्कारस्य विकृतिः । ॐकारस्तु ब्रह्मवाचक एवेति तद्विकृतयः सर्वे-

ऽपि शब्दा उत्सर्गतो ब्रह्मवाचका एव । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानमिति, स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः, स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनमिति, तस्य वाचकः प्रणव इति श्रुतिपुराणपातञ्जलस्मृतिभिस्तथा निश्चयात् । अतः शक्तिसङ्कोचेनैव व्यवहारसिद्ध्यर्थं तत्तद्वदन्तीति तन्निवर्तनायैवाचार्यः श्रौतान् हेतून् ब्रूत इति प्रागेव निर्णीतमिति नानन्दमयानन्दब्रह्मपदानामपि मुख्यार्थोल्लङ्घनम् । अतः पूर्वस्मिन् दोषाभावाद् द्वितीयस्मिन्नेव व्याकरणविरोधादिरूपदोषबाहुल्यादुत्तर एवासाधुरिति । यदपि वेदसूत्रयोर्विरोधे, गुणे त्वन्यायकल्पनेति सूत्राण्यन्यथा नेतव्यानीत्युक्तम् । तदप्यसङ्गतम् । तथाहि । इदं हि, विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् समत्वाद् गुणे त्वन्यायकल्पनैकदेशत्वादिति नावमिक तृतीयपादस्थसूत्रस्यैकदेशभूतम् । सूत्रस्य त्वेवं विषयः । ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशावेकवचनान्तबहुवचनान्तौ पाशोन्मोकमन्त्रौ भिन्नयोः शाखयोराम्नातौ । अदितिः पाशं प्रमोक्त्वेतमिति तैत्तिरीये । अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वेतानिति शाखान्तरे । तत्र सन्देहः । बहुवचनान्तो मन्त्रः प्रकृतौ निविशते न वेति । तत्र प्रकरणवशेन प्राप्तावपि विकल्पापादकत्वाद् बहुवचनस्यैकस्मिन् पशुपाशे असमर्थत्वाच्च न निवेशो युक्त इति बहुपाशकपशुगणयुक्तासु विकृतीपूत्कर्षव्य इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु पाशरूपप्रातिपदिकार्थान्वितं विभक्त्यभिहितं कर्मकारकं प्रकृतावप्यस्तीति पाशकर्मकोन्मोचनाभिधानेन सम्भवन्मन्त्रो नोत्कर्षं सहते । सङ्ख्यामात्रं त्वसम्भवदपि गुणत्वान्न प्रातिपदिककारकयोः प्रधानभूतयोरुत्कर्षणसमर्थम् । इह सङ्ख्याप्यविवक्षिता । पाशकर्मणोरभिधानमात्रेण व्यवहारस्य सिद्धेः । किञ्चैकस्मिन्नप्यवयवबहुत्वाभिप्रायेण छान्दसो बहुवचनप्रयोगोऽवकल्पते । अतो गुणेऽन्यायकल्पनाया अदुष्टत्वात् प्रकरणानुरुद्धो विकल्प एव युक्त इति । एवञ्चात्र सूत्राणां वेदार्थनिश्चायनाय प्रवृत्तत्वेन सङ्ख्यावदेकदेशत्वाभावात् तदन्यथा नयने मीमांसाद्वयस्य वेदस्य च विप्लवापत्तेरिति । वस्तुतस्तु ।

युक्तिभिरतिशिथिलाभिः समादधानो दृढान् दोषान् ।
वाचस्पतिरपि भाष्ये व्याख्याव्याजेन दूषणं ब्रूते ॥

इति बोध्यम् ॥ १८ ॥ ॥ इति पञ्चमाधिकरणम् ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ १९ ॥

अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः, आप्रनखात् सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः। उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेत्यधिदैवतमथाध्यात्ममप्यथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादि। तत्र संशयः। किमधिष्ठातृदेवताशरीरमाहोस्वित् परब्रह्मेति, ब्रह्मणो वा शरीरमिति। तदर्थमिदं विचार्यते। हिरण्मयशब्दः सुवर्णविकारवाची, आहोस्वित् प्रकाशसाम्येनानन्दवाचीति। ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य आनन्दमयस्य फलत्वमुक्त्वा द्वितीयोपाख्याने, स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ *अथ य एष इत्यादि* इदं छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठके श्रूयते। विषयवाक्यमुपन्यस्य संशयाकारमाहुः। *किमित्यादि* तथाचात्र त्रिकोटिकः संशय इत्यर्थः। *तदर्थमिदं विचार्यत इति* तादृशसंशयोत्पत्त्यर्थं तस्य बीजं विचार्यत इत्यर्थः। तदाहुः *हिरण्मयेत्यादि* ननु जन्माद्यधिकरणसमन्वयाधिकरणाभ्यां लक्षणकथनादिना सप्रकारां कारणतां विचार्यैक्षत्यानन्दमयाधिकरणाभ्यामसम्भवादिदोषनिरासेन सा परीक्षिता। तथा सति लक्षणप्रमाणाभ्यां ब्रह्मज्ञानस्य सौकर्यात् तावतैव च ततः फलसिद्धेः किमनेनाधिकरणेनेत्याकाङ्क्षायां पूर्वाधिकरणेनास्य सङ्गतिं वक्तुमाहुः *ब्रह्मविदित्यारभ्य, विचारारम्भ इत्यन्तम्*। *द्वितीयोपाख्यान इति* यद्यपि प्रथमप्रपाठक एतादृशं वाक्यमस्ति। तथापि तत्र, स एको ब्रह्मण आनन्द इति गणितानन्दं प्रस्तुत्य तत्पठितं, न तु वाङ्मनसागोचरं प्रस्तुत्येति पूर्णब्रह्मविदस्तदनुपयुक्तमिति शङ्का स्यादतस्तदभावायैतदुक्तम्। अत्र हि सर्वान्ते एतदुक्त्वाग्रे, हावु हावु इत्यहोअर्थकेन शब्देन वीप्सया आश्चर्यमुक्त्वा,

स एकः स य एवंविदिति साधनस्यानन्दमयमात्मानमुपसं-क्रम्येति फलं श्रुतम् ।

तत्र सवितरि विद्यमानस्याब्रह्मत्वे फलं नोपपद्यत इति विचारारम्भः । तत्र हिरण्मयशब्दो विकारवाची । केशनखा-दयश्चोच्यन्ते शरीरधर्माः । मृता वा एषा त्वगमेध्या यत् केश-श्मश्रुिति शरीरमन्तरा नोपपद्यते । परिच्छेदश्चाधिदैविकादि-वचनं च बाधकम् ।

अहमन्नमित्यादिना सर्वात्मभावं ब्रह्मभावं चाह । तेनैतज्ज्ञानमक्षर-सायुज्ये परब्रह्मसायुज्ये च फलोपधानायावश्यकमित्येतस्य कथ-नम् । नच भवत्वेवं, तथाप्यस्य विचारे किं बीजमिति वाच्यम् । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येत्यनेन मननाभावे भयस्योक्ततया त-द्दापत्तेरेव बीजत्वादित्याशयेनाहुः * तत्र सवितरीत्यादि * तथा-च्वास्य हेतुतागर्भः प्रसङ्गोऽत्र सङ्गतिरित्यर्थः । किञ्चायं जन्मादिसू-त्रस्थविचारः सर्वस्याग्रिमविचारस्य मूलम् । तत्राग्रे, फलमत उप-पत्तेरित्यनेन सर्वफलदाता भगवानेवेति वक्तव्यम् । ततोऽग्रे चतुर्थे-ऽध्याये निषेधमुखेन प्रतीकोपासना, विधिमुखेनाङ्गोपासनाश्चादि-त्यादिमतिसूत्रे वक्तव्यास्तत्र मतान्तरोक्तरीत्या प्रतीकोपासनानाम-ब्रह्मपरत्वेऽपि तद्वाक्योक्तफलसिद्धिस्तदन्तःस्थाद् ब्रह्मण एवेति ज्ञा-पनायाङ्गोपासनानां ब्रह्मपरत्वे तदुक्तमवान्तरफलं तत्क्रतुन्यरूपं मु-ख्यं फलं च भगवत एवेति ज्ञापनाय चाप्येतद् बोध्यम् । तेनान्तःपद-घटितेषु वाक्यान्तरेषु सत्स्वप्येतस्यैव विषयवाक्यत्वेनोदाहरणे-ऽप्येतदेव बीजमिति बोध्यम् । पूर्वपक्षमाहुः * तत्रेत्यादि * । * वि-कारवाचीति * द्व्यच्त्वाद् विकारार्थकप्रत्ययवान् । * नोपपद्यते इति * मृतत्वक्सम्बन्धो नोपपद्यते । * परिच्छेदश्चेत्यादि * अन्तरा-ऽऽदित्य इत्यनेनोक्तस्तदन्तर्वर्तित्वकृतः परिच्छेद इत्यधिदैवतमित्यने-नोक्तमाधिदैविकवचनम् । आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसावेवा-धिदैविक इति स्मृतौ तस्याध्यात्मिकाभेदकथनादाध्यात्मिकस्य च

अतः सर्वथा तच्छरीरमिति मन्तव्यम । चाक्षुषत्वाच्च । इन्द्रियवत्त्वञ्च श्रूयते । यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्येति । कपेरास आसनम् । आरक्तं तस्यासनं भवतीति । असभ्यतुल्यता च । अतो देहेन्द्रिययोर्विद्यमानत्वाज्जीवः कश्चिदधिकारी सूर्यमण्डलस्थ इति गम्यते । फलं तत्सायुज्यद्वारेति । अथोच्येत, एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति । अपहतपाप्मत्वादिधर्मश्रवणात् । पूर्वदोषस्यापि विद्यमानत्वाद् ब्रह्मण एव केन चिन्निमित्तेन शरीरपरिग्रह इति । तस्य च शरीरस्य

जीवत्वात् तद्वचनमपि ब्रह्मत्वबाधकमित्यर्थः । * आदिपदं, य एषोऽन्तरक्षिणीति, अथाध्यात्ममित्यादिनोक्तानामक्षिपुरुषधर्माणां संग्रहाय । अक्षिपुरुषविचारोऽपि, स यश्चायं पुरुष इति श्रुत्यर्थनिर्णयायेति बोध्यम् । *मन्तव्यमिति* उक्तहेतुभिर्निश्चेयम् । एवं देहत्वसाधनेन देहित्वं साधयित्वेन्द्रियवत्त्वं साधयति * इन्द्रियेत्यादि * । * कप्यासमिति * उपवेशनार्थकस्यास्तेः करणे घञ् । कपेर्मर्कटस्यासनमधोभाग इव कप्यासम् । उपमावाचकपदलोपाल्लुप्तोपमा । तेन रूपकातिशयोक्तिः । ननु यदि स जीवः स्यात् तदा तैत्तिरीये परिकरान्तानामुपासनानामनन्तरं, स यश्चायमिति वाक्यं नोच्येत । तथा बृहन्नारायणीये, आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपतीत्यनुवाके त्रयीविद्यात्मकत्वमुक्त्वा, आदित्यो वै तेज ओजो बलमिति तदग्रिमानुवाके ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोतीति फलं नोच्येतेति शङ्कायामाह * फलमित्यादि * आनन्दमयोपसंक्रमणरूपं फलं स्वस्याधिकारिसायुज्यद्वारा भवतीत्येतदर्थं तदनन्तरमुच्यते । आदित्यो वै तेज इत्यत्रापि ब्रह्मणः सायुज्यमित्याद्युक्त्वा, एतासामेव देवतानाꣳ सायुज्यꣳ सार्ष्टिताꣳ समानलोकतामाप्नोति य एवं वेदेत्युच्यते । एवमधिष्ठातृदेवताशरीरकोटिः साधिता । ब्रह्मशरीरकोटिं साधयति * अथोच्येतेत्यादि * अनया श्रुत्या असाधारणब्रह्मधर्मश्रावणादयं ब्रह्मैवेत्युच्येतेत्यर्थः । तद् दूषयति *अपहतेत्यादि*

कर्मजन्यत्वाभावादपहतपाप्मत्वादि सङ्गच्छते । सुवर्णशरीरत्वमप्यलौकिकत्वाद् ब्रह्मण एव सङ्गच्छते । शरीरवदिन्द्रियस्यापि परिग्रहः । वर्णमात्रपरिग्रहान्नासम्भवता । स्थावरापेक्षया जङ्गमस्योत्कृष्टत्वात् स्थावरावयवोपमानवज्जङ्गमावयवोपमानं स्थावरस्यापीति सर्वब्रह्मभावाय श्रुत्युक्तत्वाच्च । तस्माद् ब्रह्मण एवेदं शरीरमित्येवं प्राप्ते, उच्यते ।

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥

अन्तर्दृश्यमानः परमात्मैव । कुतः । तद्धर्मोपदेशात् । तस्य ब्रह्मणो धर्मा उदितादिधर्मा उपदिश्यन्ते । स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति । अयमाशयः । ब्रह्म कारणं, जगत्कार्यमिति स्थितम् । तत्र कार्यधर्मा यथा कारणे न गच्छन्ति, तथा कारणासाधारणधर्मा अपि कार्ये । तत्रापहतपाप्मत्वादयः कारणधर्मास्ते यत्र भवन्ति तद् ब्रह्मैवावगन्तव्यम् । बलिष्ठत्वात् कारणधर्मस्य । नामतुल्यतामात्रमुभयेषामपि धर्माणाम् । ते श्रुत्येकसमधिगम्याः । ब्रह्मणि लोके प्रमाणान्तरमपि प्रवर्तते । अतः सर्वरसादयो ब्रह्मनिष्ठा एव धर्माः । स्थूलत्वादयस्तु ये ब्रह्मणि निषिध्यन्ते, अस्थूलादिवाक्येषु ते कार्यधर्माः । अणो-

---

* स्थावरस्येति * पुण्डरीकस्य । एवमुपमाप्रयोजनं तु ब्रह्मप्रवेशेन सर्वस्य ब्रह्मभावबोधनम् । ब्रह्मदाशा इतिवत् । स्फुटमन्यत् ।

सूत्रं पठित्वा समादधते * अन्तरित्यादि * ननु बाधकानां बहूनामुक्तत्वाद्धर्मोपदेशमात्रेण कथं ब्रह्मत्वनिश्चय इत्यतस्तद् व्युत्पादयन्ति * अयमाशय इत्यादि * । * स्थितमिति * पूर्वाधिकरणैर्निर्णीतम् * कार्यधर्मा इति * कार्यासाधारणधर्माः । दृष्टं चैतत् । न हि घटीया जलाहरणयोग्यत्वादयो मृत्पिण्डकपालादौ गच्छन्ति । न वा मृत्पिण्डादिसंस्थानविशेषा घटादौ । अथ यदि गच्छेयुस्तदा कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यं न भवेत् । कार्यकारणव्यवहारश्च भज्येत ।

र्णीयानित्यादिषु कारणधर्मा एव । अत एकोऽप्यसाधारणो धर्मो विद्यमानः शिष्टान् सन्दिग्धानपि ब्रह्मधर्मानेव गमयति । इममेव श्रुत्यभिप्रायमङ्गीकृत्य सर्वत्र ब्रह्मवाक्यनिर्णयमाह सूत्रकारः । तथाच श्रुतिव्यतिरिक्तस्थले तथैवावगन्तव्यम् । अनन्तमित्यनन्तमूर्तिता च ब्रह्मणः प्रतिज्ञाता । अन्यथा गुहायां निहितमिति विरुध्येत । तस्मात् साकारं तादृशमेव ब्रह्म ।

अतो ये असाधारणा धर्मास्तेऽन्यत्र न गच्छन्तीति नियतम् । तत्र प्रकृतवाक्ये, तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इत्यनेनोक्तमपहतपाप्मत्वम् । तथा आदिपदेनाक्षिपुरुषवाक्ये सर्क् तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद् ब्रह्म तस्यैतस्यैतदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामेत्यनेनोक्तमृक्सामादिसार्वात्म्यं यन्नाम तन्नामेत्यतिदिष्टनामनिर्वचनहेतुभूतमपहतपाप्मत्वं च, य आत्मा अपहतपाप्मेतिश्रुत्यन्तरे ब्रह्मासाधारणधर्मत्वेन सिद्धम् । तथा, इदं सर्वं यदयमात्मेतिश्रुत्यन्तरसिद्धं सार्वात्म्यं च कारणभूतब्रह्मासाधारणधर्मरूपं नान्यगामि तदत्रोपदिश्यते। एवमन्येऽपि श्रुत्यन्तरोक्ता असाधारणा ब्रह्मधर्मा यत्र भवन्ति तद् ब्रह्मेत्येवावगन्तव्यम् । तेन सूत्रे अन्तःपदं स्थानान्तरस्याप्युपलक्षकं, न तु तावन्मात्रपर्यवसन्नमिति बोधितम् । नच केशनखादीनां कार्यधर्माणामपि बोधनात् कथं विनिगमनेति शङ्क्यम् । उपजीव्यत्वेन नित्यत्वेन च कारणधर्मस्य बलिष्ठत्वात् । नचापहतपाप्मत्वं स्वाध्याये मुख्यप्राणे चोच्यते, सार्वात्म्यं च चतुर्मुखादावतः कथमसाधारणत्वमिति शङ्क्यम् । यतो नामतुल्यतामात्रमुभयेषां धर्माणाम् । स्वाध्ययादौ ह्यपहतपाप्मत्वं पापराहित्यरूपं, स्वाध्यायो देवपवित्रमिति य एवंविदि पापं कामयत इति तत्र तत्र लिङ्गात् । अत्र तु सर्वकर्माञ्जनराहित्यरूपम् । अनन्वितं ते भगवन् विचेष्टितं यदात्मना चरसि च कर्म नाञ्ज्यस इति श्रीभागवतवाक्यात् । एवं चतुर्मुखादिसार्वात्म्यमपि साङ्कुशम् । अविज्ञाय परं मत्तः, एतावत्त्वं यतो हि म इति द्वितीयस्कन्धे नारदं प्रति ब्रह्मवाक्यात् । अत उदीत्यादीना-

मेवं कारणभूतब्रह्मासाधारणधर्मत्वे सिद्धे तत्सहपठितानां दृश्यत्व-हिरण्यश्मश्रुत्वादीनामपि ब्रह्मधर्मत्वमेव बोध्यम् । यतस्ते श्रुत्येक-समधिगम्या ब्रह्मणि । लोके तु तेषां गमकं प्रमाणान्तरमपि वर्तते । अत एतद्वत् सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस इत्यादिश्रुत्यन्त-रोक्ताः सर्वरसादयोऽपि ब्रह्मनिष्ठा एव धर्मा बोध्याः । श्रुत्येकसम-धिगम्यत्वस्य तेष्वपि तौल्यात् । नचैवं सति स्थूलत्वादिप्राप्तिः श-ङ्क्या । तेषां श्रुत्या निषिद्ध्यमानत्वेन कार्यधर्मत्वात् । नच ब्रह्मणि वि-रुद्धधर्माश्रयत्वस्याग्रे व्युत्पादनीयत्वाद्, आसीनो दूरं व्रजति, अणो-रणीयान् महतो महीयानित्यादिषु सहावस्थानविरुद्धक्रियाधर्मयो-रिव भावाभावविरुद्धस्थूलत्वतदभावयोरपि शक्यवचनत्वादेतेषां कारणधर्मत्वमेवास्त्विति शङ्क्यम् । इतः पूर्वं गार्ग्या उपादानकारण-बोधनार्थं कार्याणां प्रकृततया याज्ञवल्क्येन कार्यविलक्षणकारण-बोधनार्थं कार्यधर्माणामेव निषेधात् । अन्यथा प्रकृतिविरोधापत्तेः । नचैवमनण्वित्यनेन निषिद्धस्याणुत्वस्य, स य एषोऽणिमेत्यादिषु श्रूयमाणस्य का गतिरिति शङ्क्यम् । तत्राणोरणीयानित्यादिषु तु, सप्त प्राणाः प्रभवन्तीत्यादिभिः कार्यस्याग्रे वक्ष्यमाणतया ततः पूर्वं श्रूय-माणानां कारणधर्मत्वेन तद्भिन्नत्वात् । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, महतो महीयानित्यादितद्विरुद्धधर्मसामानाधिकरण्यश्रावणेन तथा निश्च-यात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । अत एकोऽप्यसाधारणधर्मो विद्यमा-नः शिष्टान् सन्दिग्धानपि धर्मान् ब्रह्मधर्मत्वेनैव गमयति । अन्यथा-ऽन्यगामित्वेन तस्यासाधारण्यभङ्गप्रसङ्गात् । तथाच यत्र निषिद्ध्य-न्ते तत्र तदनुरोधात् ते लौकिकाः कार्यधर्मा एव । यत्र च न निषेध-स्तत्रालौकिका ब्रह्मात्मकास्ते धर्मा, नेह नानास्तीतिश्रुत्यनुसारेणा-वगन्तव्याः । इममेव श्रुत्यभिप्रायमङ्गीकृत्य सर्वेष्वधिकरणसूत्रेषु ब्र-ह्मवाक्यनिर्णयमाह सूत्रकारः । अन्यथा, आदित्यान्तरक्ष्यन्तरित्येव-मधिकरणं विशिंष्यात् । तथाचेदं सिद्धम् । यत्र निश्चिते कार्यत्वे तस्य कारणाभेदेन स्तुतिः क्रियते, यथेन्द्रप्रतर्दनसंवादादौ तत्र नेयं रीतिः । तद्व्यतिरिक्तस्थले त्वेवमेवावगन्तव्यमिति । नचैवं परि-च्छिन्नेषु नानास्थानेषु नानापरिमाणेन स्थितौ ब्रह्मणोऽनेकत्वापत्त्या, एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिविरोध इति शङ्क्यम् । यतः सत्यं ज्ञान-मनन्तं ब्रह्मेति लक्षणवाक्य एवानन्त इत्यनेन ब्रह्मण आनन्त्यकथने-

ब्रह्मणः शरीरमिति तु सर्वथा असङ्गतम् ।सर्वकर्तुर्ब्रह्मणः का वा अनुपपत्तिः स्याद् येन स्वस्यापि शरीरं कल्पयेत् । किन्तु लीलया व्यामोहनार्थमन्यथा भासयेन्नटवत् ।

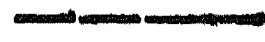
ऽनन्तमूर्तिता च प्रतिज्ञाता । नचात्र मानाभावः । निहितं गुहायामिति हृदयाकाशनिधानकथनस्यैव मानत्वात् । अन्यथा गुहायां निहितमिति विरुद्ध्येत । अनन्तमूर्तित्वाभावे व्यापकतया सर्वस्य तदन्तःस्थत्वात् । इदं च श्रुत्यन्तरेऽप्युक्तम् । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तादिति । तस्माद् ब्रह्मण एकत्वेन व्यापकत्वेऽप्यनन्तमूर्तित्वात् साकारं वेदैकवेद्यत्वाद् यादृशं यत्र स्थाने यद्वाक्य उच्यते तादृशं तत्र ब्रह्मेति मन्तव्यमिति सिद्धमित्यर्थः । एवमधिष्ठातृदेवतापक्षं निराकृत्य अत्र ब्रह्मैवोच्यत इति स्थापितम् । अतः परं साधकानुग्रहार्थं ब्रह्मण एव शरीरमिति पक्षं निराचक्षते * ब्रह्मणः शरीरमित्यादि * । असङ्गतत्वे हेतुमाहुः * सर्वकर्तुरित्यादि * । अयमर्थः । यदत्र शरीरमङ्गीकृतम् । तत् किं नित्यमुतानित्यम् । नाद्यः । अद्वितीयश्रुतिव्याकोपात् । सच्चिदानन्दादतिरिक्तवस्त्वभावस्य प्रागेवोपपादितत्वेन ब्रह्मात्मकतया एवापाते शरीरत्वस्याशक्यवचनत्वाच्च । अन्यथा पुरुषविधब्राह्मणोदितायाः, सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यदित्यनुवीक्षाया विरोधापत्तेश्च । द्वितीयपक्षेऽपि तच्छुद्धसत्त्वात्मकं वा प्राकृतं वा मायिकं वाङ्गीकार्यम् । तत्र कर्त्रपेक्षायां ब्रह्मण एव कर्तृत्वं च वाच्यम् । तत्रान्यानपेक्षतया सर्वकर्तुर्ब्रह्मणः का वा अनुपपत्तिः स्याद् येन स्वस्यापि शरीरं कल्पयेत् । अतो मूलरूपे नास्त्येव शरीरम् । किन्तु स्वरूपमेव तदाकारम् । प्राणन्नेव प्राणो भवति वदन् वागितिवच्छरीरकार्यं कुर्वल्लीलया व्यामोहनार्थं शरीवद्भासयेन्नटवत् । 'यथा मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जह्याद्यथा नटः । भूभारः क्षपितो येन जहौ तच्च कलेवरमिति प्रथमस्कन्धवाक्यात् । अतो यादृशं प्रतीयते तादृशं तद् ब्रह्मैव । येषां पुनर्न मोक्षाधिकारस्तेषां तच्छरीरवद्भासत इति निश्चयः । एतमेव निर्णय-

तस्माद् वेदातिरिक्तेऽप्युपपत्तिपूर्वकं यत्र ब्रह्मधर्मस्तद् ब्रह्मेति मन्तव्यम् । ब्रह्म तु वेदैकसमधिगम्यं यादृशं वेदे प्रतिपाद्यते तादृशमेवेत्यसकृदवोचाम । प्रकृतेऽपि हिरण्मय इत्यत्र यकारलोपश्छान्दसः । अतो न दृषत् । हिरण्यशब्द आनन्दवाची । लोकेऽपि तस्यानन्दसाधकत्वात् । अतः केशादयोऽपि सर्वे आनन्दमया एव । तादृशमेव ब्रह्मस्वरूपमिति मन्तव्यम् ।

अन्यत्रातिदिशन्ति । * तस्मादित्यादि * । ननु किमित्येवं निर्बन्धेन सर्वाकारं निरूप्यते । निर्विशेषमेवोपासकानुग्रहाय मायया शरीरं कल्पयतीत्येव कुतो न कल्प्यते इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * ब्रह्म त्वित्यादि * ननु भवत्वेवं, तथापि प्रकृते हिरण्मय इत्यत्र विकारवाचिनो मयटः प्रयोगो, हिरण्मयशब्दस्य, दाण्डिनायनसूत्रे निपातनाद्विकारत्वसिद्धौ कथं ब्रह्मत्वनिर्णय इत्यत आहुः । * प्रकृतेऽपीत्यादि * तथाच द्व्यच्कत्वेन विकारप्रत्ययाभावान्नायं निपातः किन्त्वत्र छान्दस एव यकारलोप इत्यर्थः । ननु पूर्वं स्वरूपलक्षणविचारे ब्रह्मणः सत्यज्ञानानन्दरूपत्वमेव सिद्धं, न हिरण्यरूपत्वमिति हिरण्मयस्याविकारत्वेऽपि ब्रह्मत्वं वक्तुमशक्यमतः शरीरत्वमेवाङ्गीकार्यमित्यत आहुः । *हिरण्यशब्द इत्यादि * । यद् यज्जनकं तत् तद्गुणकं, यद् यद्गुणकं तत् तदात्मकमिति व्याप्त्योः पूर्वं साधितत्वादानन्दसाधकत्वेनानन्दात्मकत्वे विकारभूतस्य लौकिकस्यापि हिरण्यस्य सिद्धे कारणभूतस्याविकारस्यानन्दात्मकत्वे बाधकाभावाद्धिरण्यशब्द आनन्दवाची । अतः केशश्मश्रुनखाग्राक्षीणि, तत्सहभूता अनुक्ता अन्येऽपि पुरुषावयवाः कप्यासशब्देन वर्णान्तरस्यापि सूचितत्वात् तत्तद्वर्णविशिष्टा अपि शब्दे आनन्दमया एवेति पुरुषाकारं ब्रह्मस्वरूपमेवेति मननीयम् । अन्यथा, तत्त्वेवं भयं विदुषोऽमन्वानस्येत्युक्तस्य भयस्यापत्तेरित्यर्थः । ननु सूर्यान्तर्वर्ति न ब्रह्मशरीरमित्यसङ्गतम् । उपबृंहणविरोधात् । अग्निपुराणे, ध्येयः सदेति श्लोके, हिरण्मयवपुरिति

अत एव, 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः। केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्र' इत्यत्रापि वपुः स्वरूपम्।

माया ह्येषा मया सृष्टा इत्यादि भगवद्वाक्यं, भगवन्मायया भगवन्तमन्यथा पश्यन्तीत्याह। न तु भगवानेव मायिक इति। शरीरे सति जीवत्वमेवेति निश्चयः। अतो ब्रह्मधर्मोपदेशाद्

शरीरवाचकपदस्योक्तत्वादित्याशङ्कायामाहुः। * अत एवेत्यादि *। तथाचात्रापि यं सुखं पुष्णातीति योगेन ब्रह्मैवोच्यते। अत एव स्मृत्यन्तरे 'आदित्यमण्डलासीनं रुक्माभं पुरुषं परम्। ध्यात्वा जपेत्सादित्येतन्निष्कामो मुच्यते द्विजः। आदित्यमण्डलान्तःस्थं परं ब्रह्माधिदैवतम्। छन्दोनिवृत्त्याद्गायत्री मया दृष्टा सनातनी' इति गायत्र्या ध्येये सूर्यमण्डलान्तःस्थे वपुःपदं नोच्यत इति न तेन शरीराङ्गीकारः कर्तुं शक्य इत्यर्थः। नन्वत्र केवलस्वरूपाङ्गीकारेऽन्यत्रापि स्वरूपमेव न्यायबलेन साधयितुं शक्यम्। तथा सति 'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद। सर्वभूतगणैर्युक्तं न मां पश्यन्ति सूरय' इति विश्वरूपाकृतेर्नारायणस्य यद्भारते वाक्यं तस्य विरोधो दुर्वार इत्यत आहुः। * मायेत्यादि *। तथाचास्मिन् वाक्येऽपि, यन्मां सर्वभूतगुणैर्युक्तं पश्यसि एषा माया मया सृष्टेति पदसम्बन्धान्न विरोध इत्यर्थः। ननु किमित्येवं निर्बन्धेन शरीरवत्ता निराक्रियते। कर्माजन्यस्यैच्छिकशरीरस्याङ्गीकारेऽपि ब्रह्मत्वाक्षतेरित्याशङ्कायामाहुः। * शरीर इत्यादि *। मास्तु कर्मजन्यत्वं शरीरस्य, तथापि शुद्धसत्त्वात्मकत्वं त्रिगुणात्मकत्वं वा तु सर्वथाङ्गीकार्यम्। तेन सह सम्बन्धश्चाभिमान एव वाच्यः। तथा सत्याभिमन्ता जीव इति तापनीये श्रावितस्य जीवलक्षणस्य तत्र सत्त्वाज्जीवत्वमेव। यदि च नियन्तृत्वं, तदाऽन्यस्याभिमानिनस्तत्र सत्त्वाद् ब्रह्मशरीरत्वाभावः। यदि च सम्बन्धान्तरं, तदापि 'स एव वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः। प्रकृतिस्पर्शराहित्यात् स्वातन्त्र्याद् वैभवादपीति नारसिंहवाक्यवि-

सूर्यमण्डलस्थः परमात्मैव ॥ १९ ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २० ॥

इतोऽपि सूर्यमण्डलस्थः परमात्मा । भेदव्यपदेशात् । य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इति श्रुत्यन्तरे आधिदैविकं सूर्यमण्डलाभिमानिभ्यां भेदेन निर्दिष्टम् । यद्यपि तत्राकारो न श्रूयते, तथापि हिरण्मयवाक्येनैकवाक्यत्वात् सर्वत्र साकारमेव ब्रह्मेति मन्तव्यम् ।

अन्तर्यामिब्राह्मणे चत्वारोऽर्था उच्यन्ते । सर्वत्र तिष्ठँस्तद्धर्मैर्न सम्बध्यते । सर्वमुक्तिपरिहाराय स्वधर्मैस्तत्र बद्ध्यते । स्वलीलासिद्ध्यर्थं तच्छरीरमिति । तस्य नियमनं तदर्थमिति । चकाराद्धर्मा उच्यन्ते ।

रोध इति शरीराङ्गीकारे जीवत्वापत्तिरनिवार्येति तदभावाय निर्बन्ध इत्यर्थः ॥ १९ ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ ननु पूर्वसूत्रोक्तेनैव हेतुना सिद्धे ब्रह्मत्वे किमिति हेत्वन्तरोपन्यास इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * यद्यपीत्यादि * । तथाच समानप्रकरणोक्तधर्मान्तरस्यापि प्राप्त्यर्थं हेत्वन्तरमित्यर्थः । नन्वत्र भेदव्यपदेशमात्रेण कथं परमात्मलाभ इत्यत आहुः * अन्तर्यामीत्यादि * । * तदिति * सामान्ये नपुंसकम् । अभिमानीत्यर्थः । अत्र हि जडाज्जीवाच्च भिन्नत्वेनान्तर्यामी प्रतिपाद्यते । तत्र, य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तर इति जडमण्डलमाधारत्वेन निर्दिश्य ततोऽन्तरत्वकथनात् ततो भेदो बोधितः । तेन तद्धर्मैर्न सम्बध्यत इति बोधितम् । तत आदित्यादन्तरत्वं तदभिमानिनो जीवस्याप्यस्तीति ततोऽपि भेदबोधनाय, यमादित्यो न वेदेति तदभिमान्यज्ञेयत्वकथनेनाभिमानिधर्मैर्न सम्बध्यत इत्याह ।

तस्मात् सर्वविलक्षणत्वादन्य एव, नाभिमानी । उपचार-व्यावृत्त्यर्थमन्यपदेनोपसंहारः ।

तथा यद्यभिमानी तं जानीयान्मुक्तः स्यात् । अतस्तदभावाय स्वासाधारणैर्ज्ञानापहतपाप्मत्वादिभिर्धर्मैः कर्तृभिस्तद् आधारभूतम् अभिमानि वस्तु न बध्यते, न व्याप्यते । यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । सैषा त्रय्येव विद्या तपतीति स्मृतिश्रुत्युक्तधर्मैर्मण्डल एव व्याप्यते, नाभिमानीति स न मुच्यते । यद्वा दिवादिर्भ्वादिवदाकृतिगणः । तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादिवद् बध्यत इत्यपि कर्तरि प्रयोगः । तथा सति स्वधर्मैस्तमभिमानिनं न व्याप्नोतीत्यर्थः । तात्पर्यं तूभयथापि समानम् । तेन ततोऽपि भेदः । एवमुभयाद्भेदे सिद्धेऽपि तत्र स्थितेः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां, यस्यादित्यः शरीरमित्याह । तत्र जगद्भासनं दिग्विभागो धर्मप्रवृत्तिरित्यादिरूपा स्वस्यैव लीला तत्सिद्ध्यर्थं तन्मण्डलं शरीरं, न त्वधिष्ठानार्थम् । तेन जीवतुल्यता वारिता । एवं, गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसेत्यादिष्वपि भगवल्लीलात्वं बोध्यम् । तेन पृथिव्यादिकार्यस्यापि लीलात्वं, तेषां लीलाशरीरत्वं च ज्ञातं भवति । शरीरस्य तादृशत्वे गमकमाह । य आदित्यमन्तरो यमयतीति । अत्रादित्यपदं मण्डलाभिमानिनोः संग्राहकम् । तथाच * तस्यादित्यादेर्नियमनं, * तदर्थं तादृशलीलार्थम् । तं यदि, भीषास्मादित्याद्युक्तरीत्या न नियमयेत्तदा सा सा लीला न सिद्ध्येदिति । अत्र पुनरप्यन्तर इति पदम्, अन्तरं करोतीत्यन्तरयति, अन्तरयतीत्यन्तर इति सर्वान्तःस्थापकत्वबोधनार्थम् । एवमेते चत्वारोऽर्था उच्यन्ते । सूत्रे तु चकारात् पूर्वसूत्रोक्ता धर्माः समुच्चीयन्ते । तेन हेतुभेदेऽपि साध्यैक्यान्नाधिकरणभेदः । एवञ्च श्रुतिं सूत्रं च व्याख्याय सिद्धमाहुः । तस्मादित्यादि । तथाच भेदव्यपदेशात् सर्वविलक्षणत्वेन व्यपदेशादादित्यान्तवर्ती परमात्मा अन्य एव, नाभिमानीत्यर्थः । नन्वत्रान्य इत्यस्य साध्यत्वेन निर्देशादिदमधिकरणान्तरमेवास्त्विति चेत्तत्राहुः * उपचारेत्यादि * तथाच, नेतरोऽनुपपत्तेरित्यादिना पूर्वाधिकरणं निषेधमुखेन विचारितं यथोपचारनिवृत्त्यर्थं तथेदमन्यपदेनोपसंहृतमिति तत्रैवात्रापि नाधि-

ब्रह्मत्वे सिद्धे ज्ञानं वा, उपासना वेति, नास्मत्सिद्धान्ते कश्चन विशेषः । कारणे कार्यधर्मारोपस्त्वयुक्त एव । कार्ये पुनः कारणधर्माधिकरणत्वेनोपासना अभेदात् फलायेति सर्वत्र व्यवस्थितिः ॥ १० ॥

करणभेद इत्यर्थः । ननु, उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेत्यनेनोपासनाकथनात् तस्याश्च वाचो धेनुत्ववदारोपिताकारेणापि सिद्धेः किमर्थमयमाग्रह इत्यत आहुः * ब्रह्मत्व इत्यादि * तथा च भवतूपासना, तथापि पूर्वसूत्रोक्तधर्मैस्तस्य ब्रह्मत्वे सिद्धे तदाकारस्याकल्पितत्वमप्यनुपपत्त्यभावात् सिद्धमेवेति वेदनस्य ज्ञानत्वमुपासनात्वं वास्तु, मनोव्यापारत्वस्योभयत्र तौल्यादतस्तत्र नास्मत्सिद्धान्ते कश्चिदाग्रह इत्यर्थः । नन्वतस्मिंस्तद्धर्मानारोप्य तत्त्वेन चिन्तनमुपासना, तस्य तत्त्वेन निश्चयो ज्ञानमिति स्वरूपभेदात् कुतो न विशेष इत्यत आहुः * कारण इत्यादि * अस्त्वयं विशेषस्तथापि हीने उत्कृष्टधर्मारोपस्य लोके कार्यसाधकत्वस्य विपरीते वैपरीत्यस्य च दर्शनात् कारणे यः कार्यधर्मारोपः स तु हीनत्वापादकत्वेन कार्यासाधकत्वादयुक्त एव । वेदे हि सर्वत्रान्नं ब्रह्मेत्यादौ कार्ये कारणगतानामुत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्तृत्वादीनामारोपेणोपासनात् फलप्राप्तिः श्रूयते । तत्र हेतुः कार्यस्य कारणाभेद एव । सर्वत्र तथा दर्शनात् । कारणस्य कार्याभेदस्तु प्रत्यक्षाच्छास्त्राच्च विरुद्धः । यत्र पुनः सर्वथा भेदो यथा वाग्धेन्वोस्तत्रापि शब्दापेक्षयार्थस्योत्कृष्टत्वम् । शब्दशेषित्वादर्थस्य । अतो ज्ञानोपासनयोर्विशेषसत्त्वेऽपि यथैकदेशिभिः स्वीक्रियते तथा नास्तीति फलजनकत्वांशे विशेषाभावकथनं, तच्चोपपन्नमेवेत्यर्थः ।

माध्वास्तु, 'पूर्वाधिकरणविषयवाक्येषु, अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्त इत्युक्तम् । तच्चादृश्यत्वम्, अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम् अन्तश्चन्द्रमापि मनसा चरन्तं सहैव सन्तं न विजानन्ति देवा इत्यत्रान्तःस्थस्य कस्य चिदुच्यते । तदग्रे च, इन्द्रो राजा जगतो य ईशे इति । सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रं त्वष्टारः रूपाणि विकुर्वतमित्यादिभिरन्ये प्रतीयन्ते । अतः को वाऽऽनन्दमय इति सन्देहे, इन्द्रो राजेत्यादि तत्त-

दैवतावाचकश्रुत्या, सप्त युञ्जन्तीत्यादित्यलिङ्गाच्च कश्चिद्देवताजीवविशेष एव तत्र युक्तः। श्रुतेः सर्वापेक्षया प्रबलात्वाज्जगतो य ईश इत्यादियोगस्यापि तदुपोद्बलकस्य तत्र दर्शनाच्चेति प्राप्त इदं सूत्रद्वयं प्रवर्तते॥ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्॥ भेदव्यपदेशाच्चान्यः॥ इति। अन्तः श्रूयमाणो विष्णुरेव। कुतः। 'अन्तःसमुद्रे मनसा चरन्तं ब्रह्मान्वविन्दद्दशहोतारमर्णे। समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षते। मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः। यस्याण्डकोशं शुष्ममाहुः प्राणमुल्वम्' इत्यादि तद्धर्मोपदेशात्। श्रुत्यर्थस्तु समुद्रे अन्तरर्णे अन्तर्जले मनसा चरन्तं यथेष्टं विहरन्तं दशहोतारं, हुदानादनयोः, दशेन्द्रियविषयदातारं ब्रह्मा अन्वविन्दद् व्यजानादिति तथा। मरीचीनां जीवानां पदमाश्रयभूतं वेधसः भूतभाविनो ब्रह्माण इच्छन्तीति। अण्डकोशं ब्रह्माण्डं यस्य शुष्मं वीर्यमाहुरिति। अत्र समुद्रशायित्वब्रह्माण्डवीर्यत्वादीनामन्तःप्रविष्टनिष्ठतयोपदिष्टानां लिङ्गानां विष्ण्वेकनिष्ठत्वादन्तःप्रविष्टः कर्ता विष्णुरेवेति। प्रलयार्णवशायित्वब्रह्माण्डवीर्यत्वयोः कथं विष्णुलिङ्गत्वमित्याकाङ्क्षायाम्, आपो नारा इति व्यासस्मृतिवाक्यं, चतुर्वेदशिखाश्रुतिश्चोपन्यस्ता। ननु तस्येन्द्राद्यभिन्नत्वं तर्ह्यस्त्वितिशङ्कायां द्वितीयसूत्रे, 'इन्द्रस्यात्मा निहितः पञ्चहोता। वायोरात्मानं कवयो निचिक्युः। अन्तरादित्ये मनसा चरन्तं देवानां हृदयं ब्रह्मान्वविन्ददित्यादिष्वेकस्यैव सर्वदेवान्तर्वर्तित्वकथनेन यथेष्टचारितयान्तर्यामित्वबोधनेनेन्द्रादिभ्यस्तस्य भेदव्यपदेशात् सोऽन्य एव तेभ्य इति वदन्ति।

शैवस्तु छान्दोग्यश्रुतिमेव विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्य साधकानुग्रहार्थं तत्र हिरण्मयं किमपि रूपं समाम्नाय सवितृमण्डलेऽधिवसति। तच्च त्रिलोचननीलकण्ठादिविशिष्टम्। न चाक्षिणी इति द्विवचनविरोधः। तस्य पुण्डरीकोपमाबोधनार्थत्वात्। तृतीयस्य नेत्रस्य मुकुलितत्वेन तत्र पुण्डरीकोपमाया अभावात्। नचैतावता तृतीयाभावः शङ्क्यः। यथाहि कश्चित् त्रिपुत्रं ब्राह्मणमुद्दिश्योच्यते, द्वावस्य पुत्रावग्निकल्पौ। न तावता तृतीयाभाव आयाति। किन्तूपमाभाव एव। तथात्रापि शक्यवचनत्वात्। ध्येयः सदेति वाक्यन्तु लौकिकानां भाक्तमेव। नापि पुण्डरीकाक्षत्वलिङ्गेन विष्णुः शङ्क्यः। कमलनेत्रत्वस्य लौकिकसाधारणत्वेन लिङ्गत्वाभावात्। नचास्मिन्

हिरण्मयपुरुषवाक्ये शिवासाधारणलिङ्गादर्शनात् कथं शिवाकारनिश्चय इति शङ्क्यम् । अस्य वाक्यस्य सन्दिग्धत्वेनासन्दिग्धेन वाक्यान्तरेणैतदर्थस्य निर्णेयत्वात् । तैत्तिरीयाणां महोपनिषदि, आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपतीत्यनुवाके, य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुष इत्यादित्यान्तर्यामिणमभिधाय तदग्रिमानुवाके, आदित्यो वै तेज इत्यादिनाऽऽदित्यरूपस्य विभूतिमभिधाय एष पुरुष एष भूतानामधिपतिरिति भूतपतित्वेन तं निर्दिश्य तदग्रिमानुवाकेषु, सर्वो वै रुद्र इत्यादिषु, हिरण्यबाहवे अम्बिकापतय उमापतय इत्युपसंहारेण तत्र शिवाकारनिर्णयात् । अन्तर्यामिब्राह्मणे, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इति कथनाच्च । जाबालोपनिषदि, एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानीति शतरुद्रियप्रशंसावाक्येन अमृतपदस्य शिवपरतानिर्णयादत आदित्यान्तर्वर्ती त्रिलोचननीलकण्ठादिशरीरवानित्याह । तन्मन्दम् । शरीरपक्षस्य प्रागेव दूषितत्वात् । आकारेऽप्यक्षिश्रुतित्वस्य पुण्डरीकोपमाबोधनार्थत्वं तदा स्याद्यदि नीलग्रीवादिकं त्रिलोचनत्वसाधकमस्मिन् वाक्ये एतन्निर्णायकवाक्यान्तरे वा स्यात् । भूतानामधिपतिरित्यस्य तु न निर्णायकत्वम् । भूतपदस्य, क्षरः सर्वाणि भूतानि, पादोऽस्य विश्वा भूतानीतिवत् प्राणिमात्रवाचकत्वेन प्रेतवाचकत्वाभावान्न नीलग्रीवादिरूपवल्लिङ्गत्वम् । तस्य प्रेतमात्रवाचकत्वे च परिच्छिन्नैश्वर्यबोधकत्वेन परमैश्वर्यविघटकतया तस्यालिङ्गत्वमेवेत्युभयथापि तदगमकत्वात् । सर्वो वै रुद्र इत्यादीनां तु नैतद्वाक्यशेषत्वम् । आदित्यो वै तेज इत्यनुवाकान्ते, इत्युपनिषदित्यनेन विद्यासमाप्तिबोधनात् । एवममृतपदस्यापि न निर्णायकत्वम् । शतरुद्रियस्याऽमृतनामत्वेऽप्यमृतपदस्य शिवनामत्वाभावात् । इदं यथा तथा प्रहस्ताख्ये वादे निपुणतरमुपपादितमिति नेह प्रपञ्च्यते । यत्पुनर्ध्येयः सदेत्यस्य लौकिकवाक्यत्वमुक्तं, तत्त्वग्निपुराणादर्शनादेवेति । गायत्र्यां तु भर्ग इति पदं सान्तम् । द्वितीयपादे चास्यान्वयो मैत्रायणीयोपनिषदि सिद्धः । तथा, 'रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः । वन्हिमध्ये स्थितं सत्यं सत्यस्यान्तः स्थितोऽच्युत इति तत्रैव मन्त्रः । योगियाज्ञवल्क्येऽप्येतादृशमेव वाक्यम् । ताभ्यामपि सर्वान्तरच्युत एवोक्तो, ध्येयत्वेन च भगवानेवाहत इत्यतोऽपि शैवमतमसङ्गतम-

वेति दिक् ।

विज्ञानेन्द्रभिक्षुस्तु काण्वषष्ठाध्यायस्थं, 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति । स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्' इति वाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र किं जीवविशेष उच्यते, उत परमेश्वर इति सन्देहे विज्ञानमयशब्दस्य योगरूढिभ्यामात्मसामान्यवाचित्वाज्जाग्रदाद्यवस्थाभिर्जीवस्यैव प्रक्रान्तत्वाज्जीव एवेति प्राप्ते । अन्तः परब्रह्मैव भवितुमर्हति । कुतः । तद्धर्मोपदेशात् । सर्ववशित्वशुभाशुभकर्मफलाभागित्वसर्वाधिपतित्वादीनां परमेश्वरधर्माणामुपदेशात् । नचैते धर्माः सिद्धेः पूर्वं जीवेषु सम्भवन्ति । सत्कर्मणैव पदप्राप्तिश्चेत्यादियुक्तिभिर्हेतुं साधयित्वा, न केवलं धर्मव्यपदेशादेवान्तःस्थो विज्ञानमयो जीवादन्यः परमेश्वरः । किन्तु, भेदव्यपदेशाच्चान्यः । भेदव्यपदेशश्च यत्रैव वाक्यशेषे । येषां नोऽयमात्मा, आत्मन्येवात्मानं पश्यतीति । आधाराधेयभावस्य भेदतन्त्रत्वादित्याद्युक्त्वाह । 'आधुनिकास्तु, य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मय इति छान्दोग्यवाक्यं विषयतया वर्णयन्ति । तन्न । पाप्मभ्य उदित इत्यनेनोक्तस्य पाप्मभ्य उदयस्य पापनाशरूपतया ब्रह्मधर्मत्वाभावात् । धर्मान्तरस्य चात्रानुक्तत्वात् । प्रत्युत तेनैव लिङ्गेन चन्द्रनक्षत्रादिदेवताप्रकरणपठिततया च देवताविशेषावधारणाच्च । नचादित्यस्यान्तरिति भेदनिर्देशानुपपत्तिरिति वाच्यम् । आदित्यस्यान्तरपि आदित्यभिन्नस्य हिरण्यगर्भादेः स्मारणात् । 'ब्रह्मादीनां परं धाम त्रयाणामपि संस्मृतम् । वेदमूर्तिधरः पूषा पूजनीयः प्रयत्नत इति मात्स्यादिषु हिरण्मयशब्दाद्धिरण्यगर्भ एवात्रोपास्यत्वेन गम्यते । किञ्च, ध्येयः सदेतिरूपयोः श्रुतिस्मृत्योर्नारायणाख्यहिरण्मयस्य सूर्यमण्डल उपासनासिद्धेस्तदेकवाक्यतया हिरण्यश्मश्रुरित्यादिश्रुतेरपि नारायणपरत्वमेव, न परमेश्वरपरत्वम् । अपिच । यस्मिन् वाक्ये रूपसंस्थानादिकं श्रूयते, तत्र तत्तद्देवतापरिग्रह एवौत्सर्गिकः । असाधारण्यात् । ब्रह्मणश्च स्वतो नीरूपतया, अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् । क्वचित्तु प्रकरणादिबलाद्देवादीन् विहाय देवादिरूपैरेवारूप ईश्वर उपास्य इष्यते ।

नचेह तथा बलवत् प्रकरणादिकमस्ति । अन्यथा देवतोपासनमात्रो-च्छेदापत्तेः । सर्वत्रैव ब्रह्मोपासनसम्भवात् । लीलाविग्रहोऽपि वि-ष्वादिदेवतानामेव स्वस्याधिकारसम्पादनार्थः । न त्वीश्वरस्य । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः, अक्षरात् परतः परः, न तस्य कार्यं करणं च विद्यत इत्यादिश्रुतीनां सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे । 'स देवोऽन्यशरीराणि समाविश्य जगत्स्थितिम् । करोति सर्वभूतानां नाशं चान्ते जगत्पतिरिति ।

तत्र विषयवाक्यव्याख्यानादिकं तु न दुष्टम् । तथाप्येतस्य विषयवाक्यत्वेऽधिकरणस्य पूर्वाधिकरणेन सह न स्फुटा सङ्गति-रिति बोध्यम् । यत्पुनश्छान्दोग्यवाक्यस्थस्यालिङ्गत्वादिकमुक्तं, त-त्त्वबुद्ध्यैव । अत्र पाप्मशब्दस्य उदयस्य सर्वकर्माञ्जनराहित्यरूपस्य वि-वक्षितत्वादिति प्रागेवोक्तम् । नच पाप्मशब्दस्य पापे शक्तत्वात् तत उदयस्य पापनाशरूपत्वमेव युक्तं, न यावत्कर्माञ्जनराहित्यरूपत्वमिति वाच्यम् । 'स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः । कर्मणां जात्यशुद्धानामनेन नियमः कृत' इति विधिप्रतिषेधयोर्व्यवहारनिय-मार्थत्वबोधके वाक्ये कर्ममात्रस्य जात्यशुद्धत्वबोधनेन तदञ्जने पुण्य-रूपेऽप्यशुचिशाबलस्य दुरपोहत्वेन सर्वस्यैव पाप्मरूपत्वात् । अन्य-था पुण्यफलस्यापि मुमुक्षूपादेयतापत्तेः । अतो धर्मान्तरानुक्ता-वपि न वाक्यस्य जीवपरत्वं शक्यशङ्कम् । आदित्यान्तस्तु न हिरण्य-गर्भादिः । मात्स्ये परं धामोद्दिश्य तस्य पूषत्वकथनेन तत्र परब्रह्मण एवाभिप्रेतत्वानिश्चयात् । ध्येयः सदेति वाक्येऽपि परमेश्वर एवोच्य-ते । 'नारायणः शिवो विष्णुः शङ्करः परमेश्वरः । एतैस्तु नामभि-र्ब्रह्म परं प्रोक्तं सनातनम्' इति वाराहपुराणवाक्येन तस्य ब्रह्मनाम-त्वात् । नीरूपेश्वरवादस्त्वेक्षत्यधिकरणव्याख्यान एव निरस्तत्वात् । नचैवं, यो देवानां नामधा एक एव, एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्तीत्या-दिश्रुत्या, हव्यकव्यभुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृगित्यादिस्मृत्या च स-र्वत्र ब्रह्मोपासनायाः शक्यवचनत्वेन देवतामात्रोपासनोच्छेद इति शङ्क्यम् । ज्ञानपूर्वकोपासकान् प्रति तस्येष्टत्वात् । अज्ञान् प्रति तु त-दभावात् । येऽप्यन्यदेवताभक्ता इत्यादिभगवद्गीतावाक्यसन्दर्भेण तथा निश्चयात् । स्वरूपे विग्रहस्तु नास्त्येव । आकारस्तु स्वरूपात्म-कत्वेऽप्यसकृदुक्तमुपपादितं च । तेनाप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यादि

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २१ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच। सर्वाणि ह्वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते। आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति। आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणमिति। तत्र संशयः। भूताकाशो, ब्रह्म वेति। ननु कथमत्र सन्देहः। आकाशव्योमशब्दा ब्रह्मण्येव प्रयुज्यन्ते ब्रह्मप्रकरणे। कार्यनिरूपणे तु महाभूतवचनः। यथा, आकाश आनन्दो न स्यात्, परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्यादि। आत्मन आकाशः सम्भूत इति

श्रुतीनां न विरोधः। अरूपवदेवेति सूत्रे तु रूपवद्भिन्नमेवोच्यते, न तु रूपरहितम। नञः पर्युदासार्थत्वात्। अन्यथा स्वरूपमित्येतावतापि रूपाभावबोधनसिद्धेर्मतुब्वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात्। अतो, न तस्य कार्यं करणं चेत्यत्र सङ्कोच एतदेव सूत्रं प्रमाणमित्यसङ्कोच एव प्रमाणाभावः। श्रुतयस्तूक्ता वक्ष्यन्ते च। उक्तं विष्णुपुराणवाक्यं त्ववान्तरस्थितिनाशविषयकं, न तु महाकार्यविषयकम्। शरीराणीति बहुवचनेन तथा निश्चयात्। अत इदं भिक्षावैयर्थ्यदशायामेवावादीदिति दिक्। अतो यत्रासाधारणधर्मोपदेशोऽभिमान्यादिभेदव्यपदेशो वा तत्र रूपोक्तावनुक्तौ वा परं ब्रह्मैवाभिधीयत इति निश्चयः॥ २० ॥

इति षष्ठाधिकरणम्॥

आकाशस्तल्लिङ्गात्॥ छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकस्थं विषयवाक्यमुपन्यस्याधिकरणप्रयोजनं विचारयन्ति। * नन्वित्यादि, विचार इत्यन्तम् *। तत्र कथंपदे गृहीतं प्रकारं विभजन्ते। * आकाशेत्यादि *। यद्यपि लोकप्रसिद्धेः प्रयोगप्राचुर्याच्च सन्देहः सम्भवति, तथाप्यस्य वाक्यस्य प्रकरणावरुद्धत्वेन प्रकरणे चाकाशपदेन कारणमुक्त्वा कार्यनिरूपणस्योपक्रान्ततया प्रकरणादेवाकाशशब्दार्थस्य निर्णयसिद्धेराकाशः प्रकरणादिति सूत्रयितव्यम्। अथ प्रकरणापेक्षया लिङ्गस्य बलिष्ठत्वात् तेन निर्णिनीषा तदा तु जन्मादिसूत्रे लिङ्गस्य निर्द्धारितत्वात् तेनैवैतद्वाक्यनिर्णयसिद्धेः सूत्रमेव न प्रयो-

कार्यनिरूपणम् । अतः प्रकरणादेव सन्दिग्धनिर्णये किमिति सूत्रारम्भः । जन्मादिलक्षणसूत्रेण चायमर्थो निर्णीतः । अन्यथा ब्रह्मशब्देऽपि सन्देहः स्यात् । महाभूतवेदादिवाचकत्वात् । तस्मात् प्रकरणादेव परिज्ञानं भविष्यतीति चेत् । उच्यते । असन्दिग्धे प्रकरणे तथैव निर्णयः । इह पुनः प्रकरणमपि सन्दिग्धम् । अतो विचारः ।

अवान्तरविद्यायां पर्यवसितप्रकरणवदस्यापि प्रकरणस्य भूताकाश एव पर्यवसानमिति । लोकभाष्यन्यायेनाकाशो भौतिक एवेति पूर्वपक्षस्तत्राह ।

तव्यम् । अथ जन्मादिसूत्रे लक्षणस्यापरीक्षितत्वान्न लिङ्गता, तदा त्विदानीं तस्याः सिद्धत्वादाकाशो ब्रह्मलिङ्गादित्येवं प्रणेतव्यम् । न तु तल्लिङ्गादिति पूर्वपक्षाशयः । प्रतिवचनाशयस्तु स्फुट एव । प्रकरणस्य सन्दिग्धत्वं तु उपक्रमे उद्गीथोपासनस्योक्तत्वादन्ते परोवरीयोरूपस्योत्कृष्टस्य फलस्य कथनाच्च ज्ञेयम् । तेन विचारस्यावश्यकत्वमिति । अधिकरणसङ्गतिस्तु प्रसङ्गरूपा । पूर्वाधिकरणयोः प्रत्ययकृते सन्देहे वारितेऽत्र प्रकृतिकृतसन्देहस्य वारणीयत्वादिति । प्रयोजनमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुः । * अवान्तरेत्यादि * । तदा च यथा जानश्रुत्युपाख्यानं संवर्गविद्यायां पर्यवसितं तथास्यापि प्रकरणस्य भूताकाश एव पर्यवसानम् । लोकेऽवगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति लोकभाष्यन्यायेनात्र भूताकाशग्रहणस्यैव युक्तत्वात् । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति जैमिनिसूत्रात् । ब्रह्मग्रहणे तु लक्षणापत्तेः । बाधकं विना तदादरस्यानुचितत्वात् । नचाकाशते, आकाशयतीति वा योगेन प्रकाशकं ब्रह्मोच्यतेऽतो न दोष इति वाच्यम् । रूढ्यपेक्षया योगस्यापि दुर्बलत्वात् । नच लिङ्गबोधकवाक्यासङ्गतिः । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीति सर्वपदस्य च वाय्वादिषु सङ्कोचात् सुखेन सङ्गतेः । किञ्चेह, इमानीति कथनादवान्तरभूतसम्बन्ध्यवकाशरूप एव स ग्राह्यः । फलन्तु तादृशोपासनाबलादेव भविष्यतीति पूर्वः पक्ष इत्यर्थः । सूत्रं

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ आकाशः परमात्मैव । कुतः । तल्लिङ्गात् । श्रुतिलिङ्गादयो नियामकत्वेन पूर्वतन्त्रवदिहापि-गृह्यन्ते । लिङ्गं श्रुतिसामर्थ्यम् एकवाक्यता च सर्वासां ब्रह्म-श्रुतीनाम् । तत्र ब्रह्मैव जगत्कारणमिति निःसन्दिग्धेषु सिद्धम् । सर्वशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मण्येव । तत्र वाक्यार्थापेक्षया पदार्थस्य दुर्बलत्वाद् वाक्यार्थः सर्वगतित्वादिः । तद् वाक्यार्थान्यथाऽनुपपत्त्या आकाशपदार्थो ब्रह्मेति । सर्वशब्दवाच्यत्वाच्च न लक्षणा । मुख्यत्वाच्च । यावन्मुख्यपरत्वं सम्भवति तावन्न कस्यापि वेदान्तस्यापरब्रह्मपरत्वमिति मर्यादा । तस्माद्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यादितिवदत्राप्याकाशो ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ २१ ॥

पठित्वा समादधाना व्याचक्षते । *आकाश इत्यादि* । *नियामकत्वेनेति * । अर्थविशेषनिर्णायकत्वेन । * श्रुतिसामर्थ्यमिति * । अन्यानपेक्षस्य शब्दस्य स्वरसेनार्थबोधकत्वम् । * एकवाक्यतेति * । विभागे साकाङ्क्षत्वे सत्येकार्थप्रतिपादकता । सा च समन्वयरूपा । उपपत्त्यात्मकं तात्पर्यनिर्णयलिङ्गम् । तेन * तल्लिङ्गादित्यस्य श्रुतिसामर्थ्यात्तात्पर्यनिर्णयलिङ्गाच्चेत्यर्थः सिद्ध्यति । * मुख्यत्वादिति * मुख्यार्थत्वात् । तथाच, यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिषु निखिलजडजीवकारणत्वं ब्रह्मणि सिद्धम् । अत्रापि तदेव सर्वपदेन निखिलान्युद्दिश्य, भूतपदेन च देहविशिष्टजीवतया महाभूततया च तानि जीवजडरूपेण निष्कृष्य तत्कारणत्वमाकाशे बोध्यते । तथा, एभ्य इत्यनेन पूर्वोक्तान्येव भूतानि परामृश्य ततो ज्यायस्त्वं च बोध्यते । तथा परमस्थानत्वरूपं परायणत्वं च । तद्यदि भूताकाशो गृह्येत, तदा सर्वपदार्थसङ्कोचेन सर्वपदसामर्थ्यस्यार्द्धबाधाद् भूतादीनां पदानामपि तद् बाध्येत । तच्चासङ्गतम् । एकपदानुरोधेनानेकपदार्थसङ्कोचात्मकस्य सामर्थ्यबाधस्यानुचितत्वादिति । किञ्च । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति, तं त्वौपनिषदमिति च श्रुत्या सर्वस्य वेदस्य ब्र-

ह्मण्येव तात्पर्यमिति सिद्धम् । तद्यदि निरङ्कुशसर्वकारणत्वमस्मिन् वाक्ये भूताकाशस्योच्येत, तदार्थभेदाद् विभागे साकाङ्क्षत्वाभावाच्च सर्वासां श्रुतीनामेकवाक्यता व्याहन्येत । यद्यपि सर्वे वेदा इत्यत्रासङ्कुचितवृत्तिना सर्वशब्देन ब्रह्मणि सर्वशब्दवाच्यत्वं तत्तत्पदार्थरूपतया सिद्धं, तथापि तत्र वेदे वाक्यार्थापेक्षया तदेकदेशभूतस्य पदार्थस्य दुर्बलत्वाद् वाक्यार्थ एवादरणीयः । वाक्यार्थस्तु सर्वगतित्वादिः । गतिराश्रयः । प्रश्ने, शालावत्येनैतल्लोकगतेः पृष्टत्वेऽपि जैबलिना तदुपपादनार्थं सर्वभूतोत्पत्तिप्रलयाधारत्वं वदता परायणपदेन सर्वगतित्वं प्रतिपाद्यत इति । तथा आदिपदेन सर्वज्यायस्त्वं परोवरीयस्त्वमनन्तत्वं च । तत् * तस्मात् कारणाद् वाक्यार्थान्यथानुपपत्तिरूपयोपपत्त्यापि, आकाशपदस्य ब्रह्मण्येव तात्पर्यमित्यर्थः । * सर्वशब्दवाच्यत्वादिर्ग्रन्थस्तूत्तानार्थः। एवमत्र श्रुतिसामर्थ्यरूपेण लिङ्गेन उपपत्तिरूपेण तात्पर्यलिङ्गेन चेति द्विधा व्याख्यातम् ।

अन्ये तु, तल्लिङ्गादित्यस्य, ब्रह्मासाधारणधर्मादित्यर्थं वदन्ति। केचिच्चैवं सूचयन्ति । तन्मतेऽधिकरणवैयर्थ्यम् । तद्धर्मोपदेशाधिकरणेनैव गतार्थत्वादिति ।

विज्ञानभिक्षुस्तु, काण्वचतुर्थाध्याये सुषुप्तं जीवमुपक्रम्य पठ्यते, तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेत इत्यादि । तत्र किं भूताकाशस्तद्देवता वा ब्रह्म वोच्यत इति संशयः । तद्बीजं तु उपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मवाचकब्रह्मात्मादिपदवन्मुख्यवाक्ये भूताकाशादिवाचकस्याकाशपदस्य श्रवणम् । अन्यतरस्य गौणत्वे नियामकाभावस्त्रयाणामपि स्वापाधारत्वादविशेषश्च । निर्णयस्तु, आकाशो ब्रह्मैवेति । हेतुस्तु तल्लिङ्गात् । लिङ्गानि तु, स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेदिति, यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमित्यादीनि । सर्वश्रुतिषु ब्रह्मणि तथा दृष्टान्तदर्शनात् । अचेतनस्य भूताकाशस्याग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तानर्हत्वात् । तद्देवतायाश्च सर्वदेवान्तर्गतत्वेनाकारणत्वात् । य एवायमाकाशे पुरुष इति पूर्ववाक्येनाकाशदेवताया ब्रह्मत्वप्रतिषेधाच्च । सत्यस्य सत्यमिति च नामपूर्ववाक्येन ब्रह्मण्येव व्याख्यातम् । तत्र सत्यशब्देन पञ्चभूतानि व्याख्याय तद्-

अत एव प्राणः ॥ २२ ॥

पेक्षयापि निषेधशेषं ब्रह्म सत्यमिति श्रुत्यैव स्पष्टमुक्तत्वात्। स्कान्देऽपि, 'चैतन्यापेक्षया प्रोक्तं व्योमादि सकलं जगत्। असत्यरूपं सत्यं तु कुम्भकुण्डाद्यपेक्षया' इत्युक्तत्वाच्च। अतः शब्दसाम्येऽपि ब्रह्मलिङ्गाद् ब्रह्मैवाकाशशब्दार्थः। आकाशशब्दश्च ब्रह्मणि रूपकविधया विभुत्वनिर्लेपत्वादिगुणलाभाय, मुखे चन्द्रवच्छ्रुत्या प्रयुक्तः। अत एव, परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्यादिषु श्रुतिष्वाकाशरूपेण ब्रह्म निर्दिश्यते। नानार्थतायाः, गङ्गायां घोष इतिवल्लक्षणायाश्चायुक्तत्वादिति। एवं प्राणज्योतिरादयः शब्दा अपि जीवनत्वप्रकाशनत्वादिप्रतिपादनाय रूपकत्वेनैव व्याख्येयाः। वस्तुतस्त्वाकाशप्राणज्योतिरादयः शब्दा आकाशादिभावापन्नब्रह्मपरा एवैतेषु ब्रह्मवाक्येषु भवन्ति। केवलब्रह्मपरत्वे सत्याकाशादिलिङ्गानुपपत्तेः। यत्तु छान्दोग्यवाक्यमाधुनिका इहोदाहरन्ति, अस्य लोकस्य का गतिरित्यादि। तन्न। प्रकरणादिशून्यात् केवललिङ्गाच्छ्रुतेर्बलवत्त्वस्य पूर्वमीमांसासूत्रादेवावधारणात्। तत्र च श्रुतिप्रकरणयोरभावात्। किञ्च। प्रश्ने, अस्य लोकस्येत्यनेन भूर्लोकजना एवोक्ता इति प्रत्युत्तरे भूतानीत्युक्तत्वात् सर्वाणि भूतानीति ब्रह्मलिङ्गं न भवति। आकाशसाधारण्यात्। आकाशाद् वृष्टिद्वारैषां भूर्लोकस्थानां सृष्टिस्थितिसंहारादित्याह।

तदसङ्गततमम्। सूत्रविरोधात्। सूत्रे केवलस्य लिङ्गस्यैव हेतुत्वेनोक्तत्वात्। त्वद्रीत्या तु, श्रुतिलिङ्गप्रकरणैरितिपाठापातात्। श्रुतिविरोधाच्च। श्रुतौ सामाद्यदोलोकान्तगतिज्ञानवतः शालावत्यस्यैतल्लोकगतिप्रश्नेन सामाद्येतल्लोकान्तस्य परमाश्रये परमोपजीव्ये वा प्रश्नपर्यवसानात्, तादृशत्वस्य चाकाशेऽसम्भवात्। अतश्छान्दोग्यवाक्यस्याविषयत्वकथनमसङ्गतम्। अन्येषामाधुनिकत्वकथनमपि तथा। स्वस्य सर्वार्वाचीनत्वात्। प्राचीनवृत्त्यादीनामनाश्रयणाच्च। आकाशशब्दस्य भूताकाशतद्देवताब्रह्मसु साधारण्यकथनमपि तथा। ब्रह्मणि रूपकविधया प्रयोगाङ्गीकारेण गौण्या वा निरूढलक्षणाया वाऽऽदराद् ब्रह्मवाचकत्वस्याभावेन साधारण्यस्याभावादिति ॥ २१ ॥

इति सप्तमाधिकरणम् ॥

अत एव प्राणः ॥ अत्रापि छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकस्थं वाक्यं

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्तेत्युपक्रम्य श्रूयते । कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते । सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति । तत्र संशयः । आसन्यः प्राणो ब्रह्म वेति । पूर्वपक्षसिद्धान्तौ पूर्ववदेवेत्यतिदिशति ।

नन्वधिकरणानां न्यायरूपत्वात् सर्वत्र गमिष्यति, किमित्यतिदिश्यत इति । उच्यते । प्राणस्य मुख्यस्यापि सर्वभूतसंवेशनं स्वापादौ श्रुतावेवोपपाद्यते यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येतीत्यादिना । तत्र यथा प्राणविद्याया न ब्रह्म-

———

विषयवाक्यत्वेनोदाहरन्ति * प्रस्तोतरित्यादि * । अत्रापि देवतापदेनोपक्रमादन्नादित्यसहपाठाच्च प्रकरणं न ब्रह्मणः । प्राणस्य प्राणमित्यादिर्ब्रह्मप्रकरणस्था श्रुतिः पुराणप्रसिद्धिश्च सन्देहबीजम् । श्रुतौ तु प्रस्तावः सामोपासनाविशेषः । अन्वायत्ता अनुगता प्रस्तावाख्योपासनाविषया । प्राणश्च वायुवत् प्रतीयमानोऽपि न वायुविकारः । बुद्धिः प्राणस्तु तैजस इति पुराणेषु भिन्नकारणकत्वेन सिद्धत्वात् । श्रुतौ च प्राणाद्वायुरजायतेति वायुजनकत्वेन, यो वायुः स प्राण इति श्रुतौ वायुत्वेन च कथनात् । यद्यपि लोके वायुविकारत्वेनोक्तस्तथापि तदपेक्षया वेदहृदयरूपस्यैतदुपबृंहणस्य बलिष्ठत्वात् । अतः स आसन्यो ब्रह्म वेति संशयः । पूर्वपक्षस्तु पुराणप्रसिद्धेरासन्यो ग्राह्य इति । सिद्धान्तस्तु, असङ्कुचितवृत्तेः सर्वशब्दस्य सामर्थ्यादेवात्र प्राणशब्देन ब्रह्म ग्राह्यम । प्रकरणापेक्षया लिङ्गस्य बलिष्ठत्वात् । पुराणस्य चान्यत्र सावकाशत्वेनात्रानुपबृंहणतायामपि विपरीतबलाबलभावस्याशक्यकल्पनत्वादिति । अत्राधिकरणवैयर्थ्यमाशङ्कते * नन्वित्यादि * । समादधते * उच्यत इत्यादि * । * उपपाद्यत इति * धर्मत्वेनोपपाद्यते । * तत्रेत्यादि * तत्र प्राणविद्यावाक्ये पुरुषस्वापप्रयुक्तं भूतसंवेशनं, तत्प्रबोधप्रयुक्तं

परत्वमेवमेवास्यापि न ब्रह्मपरत्वमिति, न न्यायेन प्राप्नोति । अतोऽतिदिशति । अनेन चायमतिरिक्तो न्याय आपादितः । यत्रैव प्रकरणे ब्रह्मपरत्वे कल्प्यमाने न किञ्चिद् बाधकं तत्रैव ब्रह्मपरत्वं कल्पनीयमिति, न त्वन्यस्मिन् सम्भवे तत्परत्वमिति । अत एव तल्लिङ्गात् प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्मेति ॥२३॥

च भूताधिजननमुच्यते, न तु स्वतन्त्रमतो यथा न प्राणविद्याया ब्रह्मपरत्वमेवमस्यापि वाक्यस्य न ब्रह्मपरत्वं स्याद्यदि श्रुतिसामर्थ्यरूपे हेतौ स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यविवेको न क्रियेत। * इति * हेतौ। प्राणविद्यासाधारण्यस्य बाधकस्य सत्त्वात् तेन न्यायेनास्य ब्रह्मपरत्वं न प्राप्नोति । अतोऽप्राप्तत्वादतिदिशति । एवकारेण बाधकयोगं व्यवच्छिन्दन्नत्र तं हेतुं प्रापयतीत्यर्थः । एतस्यातिदेशस्य फलमाहुः । * अनेनेत्यादि * । * न त्वन्यस्मिन् सम्भव इति * सम्भवान्तरे सति तु नेत्यर्थः । सिद्धमाहुः * अत एवेत्यादि * बाधकशून्यात् पूर्वोक्ताल्लिङ्गात्स्वत्थेत्यर्थः । नच, प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनो यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त इत्यत्रेन्द्रियसंवेशनमुच्यते, न भूतसंवेशनमिति विषयभेदात् कथमस्य साधारणत्वशङ्केति वाच्यम् । दीपश्चक्षुस्तथारूपं ज्योतिषो न पृथग्भवेदित्यादिषु पुराणवाक्येष्विन्द्रियाणां भूतापृथग्भावस्योक्तत्वेन भूतविशेषत्वस्य सिद्धतयेमानीत्यस्य श्रुत्यन्तरे वागादिरूपत्वेनोक्तानीत्यर्थस्य शक्यवचनत्वेन शङ्कोदयस्य सम्भवात् । अतः सर्वं चेदं समाधेयमिति । एतेन माहात्म्यज्ञानोपयोगितीनां देवान्तरोपासनानामनुच्छेदायेदमधिकरणम् । अन्यथा तु लोके पित्रपेक्षया क्वचित् पुत्रमाहात्म्यदर्शनात्, केचिद् ब्रह्मकार्यत्वेऽपि ब्रह्मापेक्षयाऽधिका भविष्यन्तीति शङ्का स्यादिति तेनोपोद्घातः सङ्गतिरिति बोधितम् । एवञ्चात्रातिदेशाङ्गीकारे, आपो वा इदं सर्वमित्यादिवाक्येष्वपि सर्वात्मकत्वादिब्रह्मलिङ्गदर्शनादबादिशब्दानामपि ब्रह्मप्रकरणे ब्रह्मवाचकत्वमित्यपि साधितं ज्ञेयम् । अधिकरणानां न्यायरूपत्वादिति ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २३ ॥

इदमामनन्ति । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु । इदं तावद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति ।

तत्र ज्योतिःशब्देन प्राकृतं ज्योतिराहोस्विद् ब्रह्मैवेति संशयः ।

अत्र सर्वेऽपि ब्रह्मासाधारणधर्ममेव हेतूकृत्याधिकरणं योजयन्तीति तद्दूषणमपि पूर्ववदेव बोध्यम् ।

माध्वास्तु, तद्वै त्वं प्राणो अभवः महान् भोगः प्रजापतेः । भुजः करिष्यमाणः यद्देवान् प्राणयो न वा ' इति तैत्तिरीयोपनिषच्छ्रुतिं विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्याधिकरणं रचयन्ति तत्र लोकप्रसिद्धिः, ईशानः प्राणदः प्राण इति विद्वद्रूढिः सन्देहबीजम् । श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावित्यादि तल्लिङ्गं हेतुत्वेनाहुः । अतिदेशप्रयोजनं तु किमपि नाहुः । अत्रापि पूर्ववदेव दूषणम् । किञ्चात्र हेतुः पुरुषसूक्तस्थो, विषयवाक्यं भर्तृसूक्तस्थमतो हेतुसाध्यवैयधिकरण्यपरिहारप्रयासश्चाधिक इत्यवधेयम् ।

विज्ञानभिक्षुस्तु कौशीतकिब्राह्मणादिस्थां ब्रह्मप्रकरणीयां श्रुतिं विषयत्वेन वक्तीति तद्दूषणमपि पूर्ववदेव ॥ २२ ॥

इत्यष्टमाधिकरणम् ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ *आमनन्तीति* छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके वदन्ति । श्रुतौ तु, *विश्वतः पृष्ठेष्विति* सर्वेषामुपरि । अयं च विश्वशब्दो न सङ्कोचसह इति ज्ञापनाय तदर्थकं शब्दान्तरं *सर्वतः पृष्ठेष्विति* । शेषं स्फुटम् । संशयमाहुः * तत्र ज्योतिरित्यादि * । अत्र लोकप्रसिद्ध्या, अनादिमत् परं ब्रह्मेति प्रकृत्य पठितेन, ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरितिगीतावाक्येन च कोटिद्वयोपस्थितिः

अत्रासाधारणब्रह्मधर्माभावात् पूर्वपक्षः । सिद्धान्ते तु चरणस्य ब्रह्मधर्मत्वमिति । एतावानस्य महिमा, अतो ज्यायांश्च पूरुषः, पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्याऽमृतं दिवी- ति पूर्ववाक्यम् । गायत्री वा इदं सर्वभूतं यदिदं किञ्चेति गा- यत्र्याख्यब्रह्मविद्यां वक्तुं तस्याः पादचतुष्टयं प्रतिपाद्य ब्रह्मण- श्चतुष्पात्त्वमुक्तम् ।

संशयबीजम् । पूर्वपक्षमाहुः । * अत्रेत्यादि * । अयमर्थः । लोके तमोविरोधी पदार्थ आदित्यादिर्ज्योतिःपदेनाभिधीयते । अत्र च दीप्यत इत्युक्तं, प्रकाशकत्वमपि तस्यैव लिङ्गम् । तथाग्रे, तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिन् शरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति, तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिगृह्य निनदमिव नदथुरिवाग्नेर्ज्वलत उपशृणो- तीति जाठरस्याग्नेर्लिङ्गम् । नच सूर्यादिप्रकाशस्य दिवोऽर्वागपि दर्शनाज्जाठरप्रकाशस्य च काप्यदर्शनादुभयोर्बाधे गीतावाक्यादि- भिर्ब्रह्मैव ज्योतिःपदवाच्यतयाऽऽदरणीयमिति वाच्यम् । ब्रह्मासा- धारणधर्मस्य तत्प्रकरणस्य चात्रानुपलम्भात् । अतस्तेजोधर्मस्यात्र दर्शनाद्, बर्हिराज्याधिकरणन्यायेनात्र शास्त्रप्रसिद्ध्यपेक्षया लोकप्र- सिद्धेरेवात्र फलवत्त्वाच्च त्रिवृत्कृतं वा प्राकृतमेव तेज इह ग्राह्यम्। अघटमानो धर्मो द्युमर्यादत्वादिर्यः स तूपासनार्थः । किञ्च । यदि ब्रह्मैवात्रोपास्यत्वेनाभिसंहितं स्यात्तदाऽस्या उपासनायाश्चक्षुष्यः श्रुतो भवतीत्यल्पं फलं नोच्येत । अतः फलमपि वाक्यस्य तेजस्तात्पर्य- कत्वगमकमतः प्राकृतं तेज एवात्रादरणीयमिति पूर्वः पक्षः । सि- द्धान्ते युक्तिमाहुः । * सिद्धान्ते त्वित्यादि * । नन्विह कुत्र चरण उक्तो यस्य ब्रह्मधर्मत्वमुच्यत इत्यत आहुः । * एतावानित्यादि *। तथाच यद्यप्यत्र नोक्तस्तथापि वाक्यान्तर उक्तस्तस्य चैतस्य चैक- वाक्यत्वमतश्चरणलाभ इत्यर्थः । कथमेकवाक्यतेत्याकाङ्क्षायां ता- मुपपादयन्ति * गायत्रीत्यादि, * । * सिद्धमित्यन्तम् * उक्त- रीत्या तां ब्रह्मप्रतिपादकविद्यां वक्तुं यस्मात् तस्या भूतादिपादच- तुष्टयं प्रतिपाद्य तदेतदृचाऽभ्यनूक्तमिति तत्पदेन तदेव चतुष्पात्त्वं परामृश्य ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वमृचोक्तम् । यदि हि सा ब्रह्मविद्यात्वेन

पुरुषसूक्तेऽप्याश्रमचतुष्टयस्था जीवाः पादत्वेनोक्ताः। तथा प्रणवब्रह्मविद्यायामप्यकारोकारमकारनादवाच्याश्चत्वारः पादा विश्वतैजसप्राज्ञतुरीया उक्ताः । तद्विष्णोः परमं पदमिति च । ब्रह्मपुच्छमिति च । सत्यकामब्राह्मणे तु स्पष्टा एव ब्रह्मणश्चत्वारः पादा निरूपिताः । अतः सच्चिदानन्दरूपस्य प्रत्येकसमुदायाभ्यां चतूरूपत्वम् । तत्र केवलानां कार्यत्वमेव । चतुर्थपादस्य तु ब्रह्मत्वम् ।

विवक्षिता स्यादन्यथैवं कथनं निष्प्रयोजनकं स्यात् । अत एवं गायत्र्या ब्रह्मविद्यात्वेन प्रकरणस्य ब्राह्मत्वे सिद्धे, एकप्रकरणागतत्वेनैकवाक्यतेत्यर्थः । नन्वग्रिमसूत्रैकदेशे प्रकरणस्य ब्राह्मताया आक्षेप्स्यमानत्वेन सन्दिग्धत्वान्न तावन्मात्रेणात्र ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वसिद्धिरिति हेतोः साध्यसमत्वमत आहुः । * पुरुषसूक्त इत्यादि * । तत्र पुरुषसूक्तं प्रकृत्य पठिते, एतावानितिमन्त्रे आविताना पादानां द्वितीयस्कन्धीये पुरुषसूक्तविवरणाध्याये, 'पादास्त्रयो बहिश्चासन्न प्रजानां य आश्रमाः । अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधो बृहद्व्रतः' इत्येतेन विवरणादाश्रमवद्देहविशिष्टा जीवाः पादत्वेन सिद्धा इति तत्प्रत्यभिज्ञानादत्र ब्रह्मपादसिद्धिः । किञ्च । यद्येकत्रैव क्वचिद् ब्रह्मणः पादनिरूपणं स्यात् तदा कथञ्चित् सन्दिह्येतापि । अस्ति तु तद् बहुषु स्थलेष्विति बोधयितुमाहुः । * तथेत्यादि * । तथा च माण्डूक्यादौ काठके तैत्तिरीये छान्दोग्यस्थसत्यकामब्राह्मणे च नानाप्रकारेण पादश्रावणान्न ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वे सन्देह इति न हेतोः साध्यसमत्वमित्यर्थः । ननु भवतु ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वं, तथापि ते चत्वारो न पशोरिवावयवाः किन्त्वंशा एव वाच्याः । तच्च न युज्यते, ब्रह्मणोऽनंशत्वादित्यत आहुः । * अत इत्यादि * । यतो जन्माद्यधिकरणेषु ब्रह्मणस्त्रिरूपता, कार्यकारणभावो, विरुद्धधर्माधारत्वं च साधितमत एवं चतूरूपत्वादेवमंशाः सुखेन युज्यन्त इत्यर्थः । ननु भवतु ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वं, तथाप्यत्र प्रकरणे सत्यकामब्राह्मणवत् कार्यरूपा एव भूतादयः पादा निरूप्यन्ते । तेषां च न ज्योतिर्वाक्या-

तत्रापि षड्विधत्वप्रतिज्ञानाद् भूतपृथिवीशरीराणां परिचायकत्वेन षड्विधत्वमनिरूप्य हृदयस्य षड्विधत्वं निरूपयँस्तस्य ह वा एतस्येत्यादिना पञ्च देवपुरुषान्निरूप्य तेषां द्वारपालत्वज्ञानानन्तरम्, अथ यदतः परो ज्योतिर्दीप्यत इति चतुर्थपादस्य षड्विधत्वप्रतिपादनात्। अतश्चतुर्थपादे पञ्चपुरुषास्ततः परो दिवो ज्योतिः षष्ठस्तस्यैव सर्वत्र दीप्यमानत्वं निरूप्य तदेवान्तःपुरुष उपसंहरति। तस्मात् पूर्वं त्रिपादस्याऽमृतं दिवीत्युक्तत्वादस्य त्रिपात्सम्बन्धि अमृतमुपरितनलोकेष्विति। अतोऽत्र चतुर्थः पादो निरूप्यत इति सिद्धम्।

काङ्क्षा। गायत्रीं प्रकृत्योक्तत्वात्। नापि ज्योतिर्वाक्यस्य तदाकाङ्क्षा। अथेति प्रकृतच्छेदात्। उभयत्राप्याकाङ्क्षोत्थापकपदाभावाच्च। यदि च तेषाम् ऋचा विवरणादृचीव पुरुषपदाद्गायत्राणामपि तेषां ग्राह्यत्वं विभाव्यते, तदापि ऋचि ज्योतिर्वाक्ये च परस्पराकाङ्क्षोत्थापकपदाभावान्न तयोरेकवाक्यता। तदभावे च प्रकरणैक्येन साधितमप्येकवाक्यत्वमप्रयोजकमित्याकाङ्क्षायां तयोः परस्पराकाङ्क्षां साधयितुमाहुः। * तत्रापीत्यादि *। यत्र गायत्र्याश्चतुष्पदात्वमुक्तं तत्रापि तस्याः षड्विधत्वप्रतिज्ञानादस्ति षण्णां विधानामाकाङ्क्षा। तत्र भूतपृथिवीशरीराणां पादत्वेन प्रतीयमानानामपि पार्ष्णिप्रपदाङ्गुल्यादिवत् पादपरिचायकत्वमेव, न तु पादत्वं, न वा तद्विधापूरकत्वमित्याशयेन तेषां षड्विधत्वमनिरूप्य हृदयस्यास्ति तथात्वमित्याशयेन हृदयस्य षड्विधत्वं निरूपयन् वक्ता तस्य ह वेत्याद्युक्तरीत्या पञ्चविधाज्ञानानन्तरमथेति प्रकृतविच्छेदनपूर्वोक्तविधाभ्यो ज्योतिषो वैलक्षण्यं बोधयंश्चतुर्थपादस्य षड्विधत्वप्रतिपादनाल्ल्यब्लोपे पञ्चमीप्रतिपादनं कृत्वा, अतः, तृतीयातस्तसिः, अनेन प्रकारेण चतुर्थपादेत्युक्तरीत्या तदेव ज्योतिरन्तःपुरुष उपसंहरति। तस्मात् पूर्वं मन्त्रे त्रिपाद-

स्येतिकथनात् पादत्रयमुपरि यतोऽतोऽत्र, तस्य ह वेत्यारभ्यान्तं विधानिरूपके वाक्ये चतुर्थः पादो निरूप्यत इति सिद्धम्। तथाच षड्विधत्वप्रतिज्ञाया विधानिरूपणसाकाङ्क्षत्वाद्विधोपपादनस्य चाकास्मिकत्वाभावाय प्रतिज्ञासाकाङ्क्षत्वादुभयोरेकवाक्यत्वम्। अतः परम् ऋगवशिष्यते। सापि चतुष्पदात्वषड्विधात्वप्रतिज्ञयोरनन्तरं तद्विवरणतयोक्तेति तच्छेषस्तस्मादुपपादनवाक्यात् पूर्वं च पठिता। तस्यां च त्रिपादस्याऽमृतमितिरीत्या पादत्रयं कण्ठत उपरितनलोकेष्वित्युक्तत्वादस्ति चतुर्थपादाकाङ्क्षा। चतुर्थश्च पादः सर्वभूतात्मको हृदयाधिष्ठानक इति तदधिष्ठानस्य हृदयस्य ज्योतिर्वाक्यपर्यन्तेन विवरणादाकाङ्क्षा पूर्यते। विव्रियमाणपादविधानां च स्वाधारभूतपादस्वरूपविवरणाकाङ्क्षा। सा च पादोऽस्य सर्वा भूतानीति विवरणेन ऋचा पूर्यते। तथा ऋचि, दिवीति पदादत्र च परो दिव इति कथनादृचि पुरुषपदेनोक्तः पादत्रयाधारो ज्योतिर्वाक्ये प्रत्यभिज्ञायते। अतश्चतुर्थः पादोऽस्मिन् वाक्ये निरूप्यत इत्यृचा सहाप्यस्यैकवाक्यत्वं सिद्धमित्यर्थः।

अत्रेदं बोध्यम्। अत्र गायत्रीमुपक्रम्य तस्याः सर्वभूतात्मकत्वं प्रतिज्ञाय तत्स्वरूपजिज्ञासायां, वाग्वै गायत्रीति तत्स्वरूपमुक्त्वा वाचः कथं गायत्रीत्वमित्यपेक्षायां, सर्वभूतगातृत्वात्तत्त्रातृत्वाच्च गायत्रीत्वमुक्तम्। तर्हि तस्याः कथं सर्वभूतात्मकत्वमित्यपेक्षायां, या वै गायत्रीयं वा व सेत्यादिना तस्याः पृथिवीत्वं प्रतिपाद्य तेन रूपेण सर्वभूतधारकत्वात् सर्वभूतत्वे समर्थिते, किं तत् सर्वं भूतं? का च तद्धारिका पृथिवीत्यपेक्षायां तां शरीरत्वेन सङ्कोच्य शरीरं हृदयत्वेन सङ्कोचयति। तत्र प्राणाँश्च प्रतिष्ठापयन्ति। तेन प्राणरूपाणि भूतानि शरीरैकदेशहृदयात्मकपृथिवीरूपेण वाग्रूपा गायत्री धारयतीति प्रतिपाद्य तस्याः स्वरूपमाह। सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति। तत्र वाग्रूपायाः कथं पृथिव्यादिरूपत्वं भूतधारकत्वञ्च। तथा पदशब्दोऽपि किं स्थानवाची, उत चत्वारि वाक्परिमिता पदानीति श्रुत्युक्तपरापश्यन्तीमध्यमावैखरीति वागवस्थाचतुष्टयवाची वा पादवाची वेति सन्देहवारणाय तदेतदृचाऽभ्यनूक्तमिति प्रतिज्ञाय ऋचा विवृतम्। यावान् सर्वभूतात्मकत्वादिरूपोऽर्थः पूर्वमुक्तस्तावान् अस्य गायत्रीनाम्नः पुरुषस्य

महिमा माहात्म्यं विभूतिः । तत उक्तरूपान्महिम्नः पुरुषो ज्यायान् अधिकः । पूर्वोक्तं कथमस्य महिमेत्यत आह । पादस्येत्यादि । तथाचोक्तरूपस्य सर्वस्यैतत्पादरूपत्वान्महिमत्वम् । तत एव च पुरुषस्य ज्यायस्त्वम् । एतेन पदशब्दार्थोऽपि निर्णीतः । पादा एव पदशब्दवाच्या इति । एवञ्चार्थरूपपादबोधनेन गायत्र्या वाग्रूपत्वं निवारितम् । तेन पुरुषस्य गायत्रीवाच्यत्वाद् गायत्रीत्वम् । तेन वाग्रूपाया गायत्र्यास्तद्विधात्वमित्यपि साधितम् । ततः पुरुषः को वेत्यपेक्षायां तं पूर्वोक्तपार्थिवशरीरवतः पुरुषाद् व्यावर्तयितुं, यद्वैतद् ब्रह्मेत्यारभ्य, योऽयमन्तर्हृदय आकाश इत्यन्तेन तत्स्वरूपमाह । तेन मन्त्रे पुरुषत्वेन यदुक्तं, तद् ब्रह्म आकाशो, न तु शरीरी पुरुष इत्युक्तम् । तत आधेयस्य कथं महिमाधारत्वमित्यतस्तथात्वं साधयितुं तस्य व्यापकत्वं तदुपासनं तत्फलं चाह । तदेतत्पूर्णमित्यादिना । ततः कास्तद्विधा इत्यपेक्षायां तस्य ह वा एतस्य हृदयस्येत्यादिना पञ्चप्राणानिन्द्रियाणि तद्देवाँश्च द्वारपालकोटौ निवेशयति । षष्ठेन ज्योतिषा च षट्संख्यां पूरयति । तेनैते षडपि विधाः । एतद्व्यतिरिक्तः प्राणविद्यायां, प्राणो हि पिता प्राणो मातेति प्रसिद्धो जीवात्मकः प्राणः पाद इति सिद्ध्यति । सोऽपि न विविक्तः किन्तु शरीरविशिष्ट इति तद्विशिष्टानां जीवानां पादत्वं, तस्य च मुख्यं स्थानं हृदयं, विधाश्च तत्रैव भूयस्य इति हृदयमपि पाद एव निविशते । ज्योतिश्चात्र हार्दमेव यदाकाशशब्देनोक्तं, हृद्यन्तर्ज्योतिरितिश्रुत्यन्तराच्च । अतः पूर्वोक्तरीत्या एकवाक्यत्वं निष्प्रत्यूहमित्यर्थः ।

यत्तु केचित् पुरःस्फूर्तिकमालम्ब्य गायत्र्या भूतपृथिवीशरीरहृदयभेदेन चतुष्पात्त्वं, तस्या वाग्रूपत्वकथनाद् हृदये प्राणानां चोक्तत्वात् तदुभयसहितानि तानि भूतानि सङ्ख्यायां निवेश्य तैः षड्भिर्गायत्र्याः षड्विधत्वं व्याख्याय, इदं यावदुक्तं तावानस्य महिमा विकारस्ततो ज्यायान् पुरुषो महान् विकारोऽस्य पुरुषस्य सर्वाणि भूतानि पूर्वं गायत्र्यात्मनोक्तान्येकः पादोऽस्य गायत्रीब्रह्मणस्त्रिपाद् अमृतं दिवि द्योतनवति स्वात्मन्यवस्थितमित्येवं मन्त्रं व्याख्याय तस्य गायत्र्यवच्छिन्नस्य ब्रह्मणो हृदयाकाश उपास्यत्वं च व्याख्याय तत उपास्त्यङ्गभूतं पञ्चद्वारपालोपासनं च व्याख्याय गायत्र्युपाधिकस्य

अतः पादानां ब्रह्मधर्मत्वाज्ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति ।

द्युपास्यत्वेनोक्तस्यैव कौक्षेयज्योतिःप्रतीकत्वेनोपासनम् 'अथ यदतः परो दिव' इत्यादिना विधीयते । अत्र चाथशब्दो विद्यान्तरोपक्रमार्थ इत्याहुः ।

तन्मन्दम् । पुराणोपबृंहितश्रुत्युपष्टम्भेन व्याख्यातप्रकारेण पादानां विधानां च विवेकसिद्धावेवं साङ्कर्येण पादविधयोर्व्याख्यानस्यासङ्गतत्वात् । उक्तपुराणश्रुत्योरेवंविरोधेनैव मन्दव्याख्यानस्याप्यसङ्गतत्वात् । अथ योऽस्य दक्षिणः शुषिरित्यादावप्यथशब्दस्य सत्त्वेऽपि तत्र न विद्याभेदकत्वम, अथ यदतः पर इत्यत्र विद्याभेदकत्वमित्यत्र बीजानुपलम्भाद् अङ्गोपास्तिभेदप्रायपाठविरोधाच्चेति । एवमेकवाक्यतामुपपाद्य सिद्धमाहुः * अत इत्यादि * अत एवम् ऋग्वाक्ययोरपि परस्पराकाङ्क्षासत्त्वेन पादानां ब्रह्मधर्मत्वाज्ज्योतिषो ब्रह्मत्वं सिद्धमित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम । मन्त्रे, पादोऽस्य सर्वा भूतानीत्यत्र, क्षरः सर्वाणि भूतानीति गीतोक्तः क्षरः पुरुषो जीवसमष्ट्यात्मको यद्यपि वक्तुं शक्यते । किञ्च । हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इति श्रुत्या जीवस्य हृदयं स्थानं, तद्विराड् जीवस्य स्वर्लोकः । हृदा स्वर्लोक इति द्वितीयस्कन्धात् । अत्र च स्वर्लोकस्य द्वारपान् वेदेति तत्प्रत्यभिज्ञानात् । तथापि मन्त्रे, त्रिपादस्यामृतं दिवीति विशेषकथनात् पुरुषसूक्तविवरणाध्याये च तेषामाश्रमत्रयस्थत्वेन व्यष्टितया निगमनात्, पादोऽस्येत्यत्रापि व्यष्टिजीवा एव ग्राह्याः । अन्यथा त्रिपादित्यादेर्विरोधापत्तेः । एवं सिद्धेऽत्रत्यानां सर्वभूतानामुपरितनानां च व्यष्टिजीवत्वे तेषां सर्वेषां हृद्यन्तरिति श्रुत्या हृदयमेव स्थानमिति तस्यैकत्र षड्विधत्वेऽन्यत्रापि तथात्वमिति ब्रह्मपादानां गायत्रीपादतुल्यत्वं, तद्विधानां च गायत्रीविधातुल्यत्वं भवति । एवं सति यथा प्रणवविद्यायां ब्रह्मणः पादसङ्ख्यापूरकत्वं, तथास्यां गायत्रीविद्यायां विधासङ्ख्यापूरकत्वम् । एवमत्र चरणानां ब्रह्मधर्मत्वात् प्रकरणस्य ब्राह्मत्वे सिद्धे शब्दमात्रस्य ब्रह्मण्येव मुख्यवृत्तत्वात् । तमेव भान्तं, यदादित्यगतं तेज इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्दीपनात्मकस्य तेजोलिङ्गस्यापि ब्रह्मण्येव समन्वयात् । अहं वैश्वानरो भूत्वेतिगीतावाक्येन जाठरध-

ब्रह्मधर्मनिर्णयार्थमिदमधिकरणं चरणानामौपचारिकत्वव्यावृत्त्यर्थम् । एतन्निर्णयेन प्रणवादिविद्या निर्णीता वेदितव्याः ॥ २३ ॥

छन्दोऽभिधानान्नेतिचेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्
तथा हि दर्शनम् ॥ २४ ॥

ननु नात्र ब्रह्म चतुष्पान्निरूपितं, किन्तु गायत्री छन्दः । गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किञ्चेत्युपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदयभेदैर्व्याख्याय, सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री । तदेतदृचाभ्युक्तं, तावानस्य महिमेति । तस्यामेव व्याख्यानरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथमकस्माद् ब्रह्म चतुष्पादभिदध्यात् । यद्वै तद् ब्रह्मेति ब्रह्मपदमपि छन्दसः प्रकृतत्वात् त-

---

र्मस्योऽणिमादेरपि तत्र समन्वयात् । द्युमर्यादत्वस्यापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेनाधिक्यबोधनार्थत्वात् । चक्षुष्यः श्रुतो भवतीति फलस्यापि भगवदीयत्वेन दृश्यो विख्यातश्च भवतीत्याकारकत्वात् । अपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था इति पञ्चमस्कन्धोक्तरीत्या तस्य महाफलत्वात् ॥ वसन्ते ज्योतिषा यजेत, वाचैव ज्योतिषेत्यादिश्रावणेन ज्योतिःपदस्य तेजोमात्रवाचकत्वाभावाच्च ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति हृदयम् । एवं सिद्धान्तमुक्त्वा, तद्धर्मोपदेशाधिकरणेनास्य गतार्थताशङ्कां परिहरन्ति । * ब्रह्मेत्यादि * । तथाच तत्र हेतोः सिद्धत्वेनात्र तु साध्यत्वेन फलभेदान्न गतार्थतेत्यर्थः । ननु ब्रह्मप्रतिपत्तिरूपस्य फलस्यान्यथापि सिद्धेः का हेतुसाधनावश्यकतेत्यत आहुः । * एतदित्यादि * । पादनिर्णयेन पादवत्योऽन्या अपि विद्या निर्णीताः स्युरित्येतदर्थं तदावश्यकतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॥ आक्षेपांशं व्याकुर्वन्ति । *नन्वित्यादि* । *अकस्मादिति *।

त्परमेवावगन्तव्यम् । शब्दस्यापि ब्रह्मवाचकत्वसिद्धेर्ब्रह्मोपनिषदितिवच्छब्दब्रह्मेति च । तस्माच्छन्दस एव पादाभिधानान्न ब्रह्मधर्माः पादा इति चेन्नैष दोषः । तथा चेतोऽर्पणनिगदात् । तथा तेन द्वारेण चेतसोऽर्पणं निगद्यते । गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किञ्चेति । न हि वर्णसमाम्नायरूपस्य सर्वत्वमनुपचारेण सम्भवति । यथा सूचीद्वारा सूत्रप्रवेशस्तथा गायत्रीद्वारा बुद्धिस्तत्प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि प्रविशेदिति ।

कुत एतदेवं प्रतिपाद्यत इति, तत्राह । तथा हि दर्शनम् । तथा तेनैव प्रकारेण दर्शनं ज्ञानं भवति । स्थूला बुद्धिर्नाहि सैव ब्रह्मणि प्रविशेदिति । एतेन सर्वा मन्त्रोपासना व्याख्याताः । हि युक्तश्चायमर्थो, लोके स्वतो यन्न प्रविशति तदुपायेन विशतीति । न त्वदृष्टद्वारा । दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । तस्मात् । पादा ब्रह्मधर्माः ॥ २४ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २५ ॥

तात्पर्यलिङ्गोपष्टम्भं विना । तथाचोपक्रमस्य तात्पर्यलिङ्गत्वादसंजातविरोधत्वेन प्रबलत्वाच्च तदनुरोधेनैव मन्त्रव्याख्यानमुचितमिति मन्त्रेण ब्रह्मपादासिद्धेर्हेतुः स्वरूपासिद्ध इत्यर्थः । परिहारांशं व्याकुर्वन्ति । * तथा तेनेत्यादि * । अत्र हि, तथा चेतोऽर्पणनिगदे सर्वरूपत्वोक्तिर्लिङ्गम् । वाग्रूपायां गायत्र्यां तस्यासम्भावितत्वात् । तदेव च विरुद्ध्यमानमुपक्रमस्य प्राबल्यमपहन्ति । निवृत्ते च तस्मिन् प्रकरणस्य ब्राह्मत्वं मन्त्रवर्णादेव निश्चीयते । अतस्तथेति । अग्रिमं व्याकुर्वन्ति । * कुत इत्यादि * । वेदेनेति शेषः । एवं निरूपणप्रयोजनमाहुः । * एतेनेत्यादि * । तथाच सर्वासां मन्त्रोपासनानां निर्णयार्थमेतदित्यर्थः ॥ २४ ॥

किञ्च । भूतादयोऽत्र पादा व्यपदिश्यन्ते । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि चत्वारि । न ह्येतानि गायत्र्याः पादा भवितुमर्हन्ति । ब्रह्मपरिग्रहे तूपपद्यन्ते । यावन्मुख्यमुपपद्यते । तावन्न गौणं कल्पनीयम् । अयमर्थः । पूर्वहेतौ छन्दसोऽपि पादा व्यपदेशाद् भवन्ति । तथापि ब्रह्मण एव युक्ता इति । पुरुषसूक्ते एतावानस्येत्यस्य ब्रह्मपरत्वात् । अस्मिन् वाक्ये तु गायत्र्याः पादा एव नोपदिष्टाः, किन्तु ते ब्रह्मण एव पादा इति ।

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ युक्त्यन्तरं वदतीत्याहुः । *किञ्चेत्यादि* । अयमर्थः । त्वया हि गायत्र्याः प्रकरणित्वमुपगम्य सन्निहितत्वाद् भूतादय एव पादत्वेन वाच्याः । ते च स्वरसेनासंभवन्तो गौण्या योज्याः । गौणीत्वेकत्र वास्तवत्वेऽन्यत्र भवत्यतस्तथेति स एव मुख्यो विवक्षित इति श्रुतौ वक्ष्यमाणपरामर्शं बोधयितुं सैषेत्येतत्पदमुक्तम् । अन्यथा तु पूर्ववदियं वा व सेत्येवं वदेदित्यर्थः । नन्वयमर्थस्तु पूर्वसूत्रेणैव सिद्ध इत्यस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * अयमर्थ इत्यादि * । पूर्वहेतौ चेतोऽर्पणनिगदरूपे छन्दसोऽपि पादा गौण्या कथनाद् भवन्ति । तथापि ब्रह्मणः पादा युक्ता इति ज्ञायते । नच तर्हि भूतादय एव मुख्यतया ब्रह्मणः पादा भवन्त्विति शङ्क्यम् । पुरुषसूक्ते, एतावानस्येत्यस्य ब्रह्मपरत्वात् । तदर्थस्य चात्र विवरणेऽपि प्रत्यभिज्ञानात् । नच तत्रापि सर्वभूतपदैनैतान्येवोच्यन्त इति शङ्क्यम् । पुरुषसूक्तविवरणाध्याये चैतद्व्याख्यान आश्रमचतुष्टयस्थानां भौतिकशरीरविशिष्टजीवानामेव व्याख्यातत्वाच्छरीरवैशिष्ट्ये च भूतपृथिव्यादेरपि परिचायकत्वेनैव सङ्ग्रहान्मुख्यतया ग्रहणे तद्विरोधापत्तेस्तन्मुख्यताया वक्तुमशक्यत्वात् । नच गायत्री वेति वाक्यविरोधः । * अस्मिन् वाक्य इत्याद्युक्तरीत्या तेषां गायत्र्यामुप-

तद्वाचकत्वेन गायत्र्यामुपचारेणोपसंहारः । चकारादर्था न शब्दस्य पादा भवन्ति, किन्त्वर्थस्यैवेति । तस्माद् ब्रह्मवाक्यत्वे भूतादीनां पादत्वमुपपद्यते नान्यथेति । तस्मात् पादानां ब्रह्मधर्मत्वम् ॥ २५ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥२६॥

पादोऽस्य विश्वा भूतानि, सर्वाणि भूतान्येकः पादः । पादत्रयममृतं दिवीत्येकोऽर्थः ।

'पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः । अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्ध्नोऽधायि मूर्द्धसु ' इत्यपरः ।

चारेणोपसंहार इति तद्विरोधाभावादित्यर्थः * तद्वाचकत्वेनेति * ब्रह्मवाचकत्वेन । * उपसंहार इति * सैषा चतुष्पदेत्यादिनोक्तः सः । तथाच पादानां ब्रह्मधर्मत्वाभावे गायत्र्यां तद्व्यपदेशस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् त्वया स्वमतोपपादनायाप्यस्मदुक्तमवश्यमङ्गीकरणीयमिति, गले पादुकान्यायेन तदङ्गीकारणं प्रयोजनमित्यर्थः । एतेन सूत्रस्थमेवंपदं व्याख्यातम् । स्फुटमन्यत् ॥ २५ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ सूत्रं व्याख्यातुं तदर्थं प्रथमतो मन्त्रं व्याकुर्वन्ति । * पादोऽस्येत्यादि * । * एकोऽर्थ इति * । पुरःस्फूर्तिकः सर्वाहतस्तृतीयोऽर्थः । अस्मिन् पक्षे श्रौतं दिवीतिपदं द्योतनात्मस्वरूपपरम् । अतः पादसंख्यापूर्तिस्त्वमृतात्मकेन स्वरूपेणैव । न तु जीवैर्न वा लोकैरिति । द्वितीयस्कन्धानुसारेणेतरमाहुः । *पादेष्वित्यादि* । तिष्ठन्ति येष्विति स्था भूरादिलोकाः स्थितपदवाच्याः । ते पादा यस्येति स्थितिपात् । तस्य स्थितिपदो भगवतो भूरादिषु पादेषु सर्वाणि भूतानि विदुः । त्रिमूर्ध्नो भूरादित्रयोपरिवर्तमानस्य महर्लोकस्य मूर्द्धसूपरितनेषु जनस्तपःसत्येषु, अमृतं क्षेममभयमिति सुखत्रयमधायि । अतो भूरादिचतुष्के

पुरुषसूक्तानुरोधे द्वितीय एवार्थः । प्रथमे तावत् । ननु दिवीतिमन्त्रे सप्तम्याऽऽधारत्वं प्रतिपाद्यते । अतः परमित्यत्र पञ्चम्याऽनाधारत्वमत उपदेशभेदात् पूर्वोक्तपरामर्शाभावान्न ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति चेन्नैष दोषः । उभयस्मिन्नप्यविरोधात् । मन्त्रे दिव्येवोक्तम् । अस्मिन् वाक्ये सर्वत्रोच्यते । सर्वत्र विद्यमानस्य दिवि विद्यमानत्वं न विरुद्ध्यते । अतः शब्देन न तत्राविद्यमानत्वं, किन्तु ततोऽप्यन्यत्र सत्त्वं बोध्यते । तस्मात् सप्तमीपञ्चमीनिर्देशो न विरुद्धः । द्वितीये तु । ननु मन्त्रे अमृतपदमत्र ज्योतिःपदमत उपदेशभेदाच्चतुर्थश्च पादो हृदयम् ।

अनित्यं सुखमित्यर्थादायाति । अस्मिन् पक्षे श्रौते पादशब्दे, सुपां सुलुगिति सुपः स्वादेशः । अस्येत्यस्य स्थितिपदः पुंस इत्यर्थः । दिवीति जनआदित्रयोपलक्षकम् । अमृतपदममृतत्वस्यानुसीव्यमानत्वात् सुखत्रयोपलक्षकम् । एवं सति द्वितीयस्योपपादनसापेक्षत्वात् प्राञ्जलः पूर्व एव ग्राह्य इति शङ्कायामाहुः * पुरुषेत्यादि * एवकारोऽप्यर्थे । पूर्वस्यापि पादाश्रय इत्युक्तरीत्या पुरुषसूक्तानुसारित्वात्। एवमभिप्रेत्य सूत्रं द्वेधा व्याकरिष्यन्त आहुः*प्रथमे तावदित्यादि*। * प्रथम इति* पुरःस्फूर्तिके तृतीये * ।पूर्वोक्तपरामर्शाभावादिति* विभक्तिभेदेन मन्त्रोक्तस्य दिवृशब्दस्यास्मिन् प्रत्यभिज्ञाभावात् । सिद्धान्तग्रन्थे पञ्चम्याः कथं सर्वत्र विद्यमानताबोधकत्वमत आहुः । * अत इत्यादि * अतो दिव इत्युक्त्वा, सर्वतः पृष्ठेष्वित्यादिश्रवणेन पञ्चम्या ल्यब्लोपीयत्वे, इमं द्युलोकमारभ्येत्यर्थात् तथेत्यर्थः । अत्र सर्वे, वृक्षाग्रे श्येनो, वृक्षाग्रात् परतः श्येन इति विभक्तिभेदेऽपि यथैकार्थ्यप्रत्यभिज्ञा तथात्रेति दृष्टान्तमाहुः । अत्र तु विभक्तिभेदस्य प्रयोजनमप्युपदेशभेदमाहुः । * चतुर्थश्चपादो हृदयमिति * मन्त्रे लोकात्मकः पादः । ब्राह्मणस्य तु हृदयमुपक्रम्य पठितत्वाद्धृदयपादत्वेन तत्र सिद्ध्यतीत्युपदेशभेद इत्यर्थः । अन्यमपि भेदकमाहुः ।

अतः शब्दाच्च सर्वस्माद्भेदः प्रतिपाद्यते । अत उपदेशभेदान्नैकवाक्यता । अस्मिंश्च वाक्ये चरणाभावात् स्वरूपासिद्धो हेतुरिति चेन्नैष दोषः । उभयस्मिन् ज्योतिःपदे अमृतपदे च प्रयुज्यमाने एकार्थत्वान्न विरोधः । पादत्रयमुपरितनलोकेषु चतुर्थं सर्वत्रेति । अन्यथा वैजात्यं पादानामापद्येत । परिच्छेदश्च विरोधश्च । अतोऽमृतज्योतिःशब्दयोरेकार्थत्वेन विरोधाभावादेकवाक्यत्वम् । अतोऽत्र चरणसद्भावात्तस्य च ब्रह्मधर्मत्वाज्ज्योतिर्ब्रह्मैव ॥ २६ ॥

---

* अतः शब्दादित्यादि * अत इत्यस्य पूर्वपरामर्शित्वात् पूर्वस्माद् भेदः प्रत्यायिते पूर्वोक्ताद् ब्रह्मणोऽपि सकाशाज्ज्योतिषो भिन्नत्वासिद्धिरित्यर्थः । *अत इत्यादि* एवं प्रकारत्रयेणैकदेशभेदान्मन्त्रब्राह्मणयोर्भिन्नार्थत्वेनोपदेशभेदादित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः * अस्मिंश्चेत्यादि * ब्राह्मणवाक्ये तदभावादेकवाक्यत्वाभावेन मन्त्रतः प्राप्त्यभावात्तथेत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याचक्षते * नैष इत्यादि * । * एकार्थत्वादिति* उभयोर्ब्रह्मवाचकत्वेनैकार्थत्वान्नैकवाक्यताविरोधः । ननु तथापि पादभेदेन विभागे साकाङ्क्षत्वाभावात् कथमेकवाक्यतेत्यत आहुः * पादेत्यादि * आश्रमचतुष्टयस्थजीवानां पादत्वपक्षे लोकानां च पादत्वपक्षे यथायथं हृदयरूपं चरणस्थानं, पादान्तर्वर्ति ब्रह्म च ज्योतीरूपं सर्वत्रेति पादभेदेऽपि तदुपलक्षकस्य तदन्तःस्थितस्य च सार्वत्रिकत्वेनोभयत्रापेक्षणाद्विभागे साकाङ्क्षतायाः सत्त्वान्नैकवाक्यत्वभङ्ग इत्यर्थः । ननु स्पष्टस्य ब्रह्मधर्मस्यात्राभावेऽपि निर्बन्धेनैवं व्याख्याने का वोपपत्तिरित्यत आहुः * अन्यथेत्यादि * गायत्रीपरतया व्याख्याने गायत्र्याः शब्दत्वेन पादानां चार्थत्वेनांशांशिभावाङ्गीकारे वैजात्यं पादानामापद्यते । किञ्च । गायत्री परिच्छिन्ना । अत्र तु, सर्वतः पृष्ठेष्वित्यादिना परिच्छेदराहित्यं प्रतिपाद्यतेऽतः परिच्छेदविरोधश्च । तथाच गायत्रीपक्षे दोषद्वयसत्त्वं, ब्रह्मपक्षे तदभावश्च व्याख्यानिर्बन्ध उपपत्तिरित्यर्थः । एवं सर्वमुपपाद्य सिद्धमाहुः * अत इत्यादि * । *अत इति* पक्षान्तरस्याघटमानत्वात् । * अत इति * एकवाक्य-

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २७ ॥

अस्ति कौशीतकिब्राह्मणोपनिषदि इन्द्रप्रतर्दनसंवादः । प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरित्यादिना, एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष लोकेशः स म आत्मेति विद्यात् स म आत्मेति विद्यादित्येतदन्तम् । तत्र वरदाने मामेव विजानीह्येतदेवाहं मनुष्याय

त्वस्य सिद्धत्वात् । तथाच प्रकरणस्य ब्राह्मत्वे सिद्धे ब्रह्मधर्मस्य तत्र सिद्धत्वादुपसंहारगतमपि ज्योतिःपदं ब्रह्मवाचकत्वेनैव सिद्धमतस्तथेत्यर्थः । अत्र पादवतीविद्यानां ब्रह्मस्वरूपपरत्वप्रतिपादनादध्यायसङ्गतिः । आश्रमचतुष्टयस्य जीवस्थितितद्भोग्यसुखरूपकार्यद्वारा तत्प्रतिपादनात् पादसङ्गतिः । ज्योतिषः स्थितिकार्यकत्वेन ब्रह्मलक्षणेऽतिव्याप्तौ प्राप्तायां तन्निवृत्त्यर्थे ज्योतिःपदे सन्देहवारणादवसरोऽधिकरणसङ्गतिः । तेनापो वा इद९ सर्वमित्यादावप्ययं न्यायो बोध्यत इति न न्यूनता ।

माध्वास्त्वत्राधिकरणद्वयमङ्गीकुर्वन्ति । तत्र प्रथमसूत्रस्याग्निसूक्तं विषयवाक्यम् । 'वि मे कर्णा पतयो विचक्षुर्वीदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् । वि मे मनश्चरते आधीः किं स्विद् वक्ष्यामि किमनूमनिष्ये' इति । अत्र विशब्दो विरुद्धार्थकः । पतय इति पततो विरुद्धं चरत इत्यर्थः । इदं चरणं हेतुः । शेषं समानम् । वस्तुतस्त्वत्र विचरणमुक्तं, न तु चरणमतश्चिन्त्यम् । छन्दोऽभिधानादिति सूत्रमधिकरणान्तरम् । तत्र छान्दोग्यस्थमुक्तमेव विषयवाक्यम् । समानमितरत् । अत्रापि सूत्रे साध्यानुल्लेखात् सूत्रकृदाशयगोचरत्वं सन्दिग्धम् ॥ २६ ॥

इति नवमाधिकरणम् ।

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ विषयवाक्यमुदाहरन्ति *अस्तीत्यादि* तथाच सम्पूर्णः पञ्चमाध्यायोऽत्र विषयवाक्यमित्यर्थः । कथमस्य विषयत्वमित्याकाङ्क्षायामेतदर्थं वदन्तो मतान्तरीयाः सर्वेऽपि, मुख्यः प्राणो वा देवतात्मा वा, जीवो वा, ब्रह्म वेति चतुष्कोटिकं संशयं वदन्तीति ततो वैलक्षण्यबोधनाय व्युत्पादयाञ्चक्रुः । * तत्र वरेत्यादि * ।

हिततमं मन्य इत्युपक्रम्य त्वाष्ट्रवधादिनात्मानं प्रशस्य स्वोपासनाया: पापाभावं फलत्वेन प्रतिपाद्य कस्त्वमिति विवक्षायां, प्राणो वा अहमस्मि प्रज्ञात्मानं मामायुरमृतमित्युपास्स्वेत्युक्त्वा आयुषः प्राणत्वमुपपाद्याऽमृतत्वं च प्राणस्योपपाद्य, प्राणेन ह्येवामुष्मिल्लोकेऽमृतत्वमाप्नोतीति, अमृतत्वं योगेन प्रतिपादयति। तत्र सन्देहः । प्राणः किमासन्यो ब्रह्म वेति ।

अत एव प्राण, इत्यत्र प्राणशब्दमात्रे सन्देहः । अत्रार्थेऽपि सन्देहः । बाधकं च वर्तत इति पृथगधिकरणारम्भः । तत्र साधकासाधारणधर्मस्याभावाद् बाधकानां विद्यमानत्वान्न ब्रह्मत्वमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु चतुर्भिः सूत्रैः प्रतिपाद्यते। तत्र प्रथमं साधकधर्ममाहैकेन । त्रिभिर्बाधकनिराकरणम् । प्राणः परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । तथाऽनुगमात् । तथाहि । पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्मप्रति-

---

* योगेनेति * प्राणसंयोगेन । तथाचेन्द्रेण स्वस्मिन् प्राणत्वस्यैवोपपादितत्वेन प्रज्ञापदस्य बुद्धिवाचकतया चेतनधर्माणां तत्रोपचरितत्वाद् द्विकोटिक एव युक्त इत्यर्थः । ननु चतुष्कोटिक एव युक्तोऽन्यथा पूर्वाधिकरणेनास्य गतार्थत्वं स्यादित्यत आहुः । * अत एवेत्यादि * । उक्ताधिकरणे विषयवाक्ये ब्रह्मलिङ्गस्य विद्यमानत्वात् प्राणशब्दः प्रयुक्त इति प्राणशब्दमात्रे सन्देहः । अत्र तु प्राणे प्रज्ञात्मत्वकथनादायुष्ट्वोपपादनाच्चासन्यो वा, जीवो वेति प्राणशब्दार्थे सन्देहः। किञ्च जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिकं बाधकं वर्तत इत्यतस्तथेत्यर्थः । युक्तिपूर्वकं पूर्वपक्षमाहुः । * तत्र साधकेत्यादि * । कथमेवमित्यत आहुः * तत्र प्रथममित्यादि * । सूत्रं व्याकुर्वन्ति * प्राण इत्यादि * तथा ब्रह्मपरत्वेऽनुगमात् पदार्थानां समन्वयादिति सूत्रार्थ इति त-

पादनपर उपलभ्यते । उपक्रमे तावद् वरं वृणीष्वेति इन्द्रः प्रतर्दनोक्तः परमपुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप । त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति । तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् । न हि परमात्मनोऽन्यद्धिततममस्ति । परमानन्दस्वरूपत्वात् । पापाभावश्च ब्रह्मविज्ञान एव । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इति श्रुतेः । प्रज्ञात्मत्वं च तस्यैव सम्भवति । उपसंहारेऽप्यानन्दोऽजरोऽमृत इति, एष लोकाधिपतिरित्यादि च । तस्मात् सर्वत्रानुगमात् प्राणो ब्रह्म ॥ २७ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २८ ॥

बाधकमाह । यदुच्यते प्राणो ब्रह्मेति, तन्न । कुतः । वक्तुरात्मोपदेशात् । वक्ता हीन्द्र आत्मानमुपदिशति । मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य प्राणो वा अहमस्मि प्रज्ञात्मानं मामायुरमृतमित्युपास्स्वेति । स एष प्राणो वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः कथं ब्रह्म स्यात् । तथाच वाचो धेनुत्वोपासनवद्देवतायाः प्राणत्वेनोपासना बोध्यते ।

अन्ये च ब्रह्मधर्माः प्राणस्तावका इति कथमस्य ब्रह्मोपा-

मुपपादयन्ति * उपक्रम इत्यादि * । * सम्भवतीति * चिद्रूपत्वात् सम्भवति । * सर्वत्रानुगमादिति * आद्यन्तं पदार्थानां ब्रह्मधर्मत्वेनैव समन्वयात् । एवं साधकधर्मो व्याख्यातः ॥ २७ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ *बाधकमाहेति* सूत्रांशेनाहेत्यर्थः । *उपदिशतीति* मामित्यहङ्कारवादेनोपदिशति । * ब्रह्मधर्मा इति * पूर्वसूत्रव्याख्यान उक्ताः ।

स्थानत्वमिति चेन्न । अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् । अस्मिन् प्रकरणे अध्यात्मसम्बन्धः । आत्मानमधिकृत्य यः सम्बन्धः । आत्मशब्दो ब्रह्मवाची । वस्तुतो जीवस्य ब्रह्मत्वाय तथा वचः । तस्य सम्बन्धः । तद्धर्माः । तेषां बाहुल्यं प्रतीयते । एष लोकपाल इत्यादि । यावद् यथाकथञ्चिदपि ब्रह्मप्रकरणत्वं सिद्ध्यति, तावदन्यप्रकरणत्वमयुक्तमिति हिशब्दार्थः । प्राणस्य प्रज्ञात्मत्वम् । स्वातन्त्र्येणायुर्दातृत्वम् । न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादिति चोपक्रम्य, तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता, नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः, प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः । स एष प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतो न साधुना कर्मणेत्यादिविषयेन्द्रियव्यवहारे अनभिभूतं प्रज्ञात्मानमेवोपसंहरति । स म आत्मेति विद्यादिति चोपसंहारः । तस्मादध्यात्मसम्बन्धबाहुल्याद् ब्रह्मोपदेश एवायम् ॥ २८ ॥

निराकरणांशं व्याकुर्वन्ति * अस्मिन्नित्यादि * । * अधिकृत्येति * अधिराधिक्ये । अधिकं कृत्वा । आत्मपदार्थस्य सन्दिग्धत्वादाहुः । * आत्मेत्यादि * । ननु तर्हि ब्रह्मपदमेवास्मिन् सूत्रे कुतो नोक्तमत आहुः * वस्तुत इत्यादि * । ऐकात्म्यवादेन जीवस्य ब्रह्मत्वं बोधयितुमात्मपदम् । अत एव सूत्रपरिहारांशप्रयोगो नकारस्य न कृतः । * सम्बन्ध इति * सम्यग् बन्धो यस्याऽसौ स सम्बन्धः । तथाच जीवात्मनः सकाशात् परमात्मानमधिकं कृत्वा तद्धर्मबाहुल्यमस्मिन् प्रकरणे प्रतीयते । अतोऽत्र बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् प्राणः परमात्मेत्यर्थः । ननु किमित्येवं निर्बन्ध इत्यत आहुः । * यावदित्यादि * तथाच पूर्वसूत्रे साधकहेतुमुक्त्वाऽत्र हिशब्दकथनात्, सर्वे वेदा यत्पदमितिश्रुत्यनुरोधेन निर्बन्ध इत्यर्थः । तदुपपादयन्ति । * प्राणस्येत्यादि * । भूतमात्राः शब्दादयः । प्रज्ञामात्रा ज्ञानेन्द्रियांशाः । * तस्मादिति * । प्रज्ञात्मत्वाद्युपदेशात् ॥ २८ ॥

तर्हि बाधकस्य का गतिरित्यत आह।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ २९ ॥

पूर्वसूत्रेणापरिहृतमत्र परिहरति तुशब्दः। अयं दोषो व्यवहारदृष्ट्योपदेशे। अहं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन तूपदेशः। ननु, तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्मेतिवाक्येषु जीवस्य ब्रह्मत्वं बोध्यते। तत्र प्रत्यधिकारं शास्त्रप्रवृत्तिरिति न्यायेन स्वात्मन एव ब्रह्मत्वावगतिर्मुख्या। न प्रतर्दनस्येन्द्रजीवब्रह्मत्वावगतिरुपासनं वा पुरुषार्थाय। अतः शास्त्रदृष्टिरपि नैवंविधा। केवलस्य चैतन्यमात्रस्य तादृशे ब्रह्मण्यैक्यावगतिविरोधात्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थोऽध्यवसीयते। ननु ब्रह्मधर्मा जीवे वक्तुं शक्यन्त इत्या-

---

* तर्हीत्यादि *। प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वाङ्गीकारे। वक्त्रा इन्द्रेण यः स्वात्मोपदेशः कृतस्तस्य बाधकस्य क उद्धरणप्रकार इत्यर्थः।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ व्याकुर्वन्ति * पूर्वेत्यादि *। * अयं दोष इति *। स्वात्मोपदेशरूपो दोषः। तथाचार्षज्ञानेन स्वात्मानं ब्रह्मात्मकमवगत्येन्द्रेणैवमुपदिष्टमतोऽत्रैवं प्रकारभेदे भासमानेऽपि ब्रह्मण एवोपदेशाज्ज्ञानेनान्यथा सम्भावयितुं शक्यमित्यर्थः। कथमेवमवगम्यत इत्यपेक्षायां दृष्टान्तमवतारयन्ति। * नन्वित्यादि *। * प्रत्यधिकारमिति * अधिकारं लक्ष्यीकृत्य। * नैवंविधेति *। नेन्द्रजीवस्य ब्रह्मत्वबोधनपरा। तर्हि, न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यग्रे श्रावणाज्जीवसामान्य एव शास्त्रदृष्टिरस्त्वित्याशङ्क्याह। * केवलस्येत्यादि *। सर्वज्ञत्वाज्ञत्वादीनां धर्माणां परस्परविरोधाद्भागत्यागलक्षणया निर्विशेषस्य चैतन्यमात्रस्य जीवस्य निर्विशेषे चैतन्यमात्रे ब्रह्मण्यैक्यावगतिस्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थ इति निश्चीयते। न त्वानन्दाऽजराऽमरत्वादयो ब्रह्मधर्मा ऐक्यावगतिविरोधिनस्तत्र जीवे वक्तुं शक्यन्ते। अतोऽत्र वक्तृत्वादिवैशिष्ट्यस्योक्त्या केवलास्यात्राविवक्षितत्वाद् ब्रह्मणोऽपि तादृश-

शङ्कां परिहरति । वामदेववत् । तद्धैतत् पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति । य एवं मत्यबुद्ध्यत स सर्वं भवति । तत्र सर्वेषां सर्वभावे सर्वानन्त्यप्रसङ्गात् सर्वमेकमेवेति वक्तव्यम् ।

ततः कारणलय एव सर्वभाव इति मनुरभवं सूर्यश्चेत्यवयुत्यानुवादोऽनुपपन्नः । तत्र यथा ज्ञानावेशात् सर्वधर्मस्फूर्तिरेवमत्रापि ब्रह्मावेशादुपदेश इति । त्वाष्ट्रवधादयो ब्रह्मधर्मा एव । तदावेशेन क्रियमाणत्वात् । 'नन्वेष वज्रस्तव शक्र ! तेजसा हरेर्दधीचेस्तपसा च तेजितः । तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयन्त्रित' इति वृत्रवचनं भागवते । तस्माद्युक्तं ब्रह्मधर्मवचनम् । ननु, स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हीतिसूत्रे सुषुप्तौ ब्रह्मसम्पत्तौ च ब्रह्मधर्माविर्भावो, न त्वन्यदेति कथमेवमिति चेन्नैवम् ।

त्वेनाविवक्षितत्वाज्जीवसामान्ये शास्त्रदृष्टिरपि न वक्तुं शक्येति नायं समाधिरुपपन्न इत्यर्थः । परिहारं व्याकर्तुं दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति । * तद्धैतदित्यादि * । इदं बृहदारण्यके पुरुषविधब्राह्मणस्थं वाक्यम् । * तत्रेति * । अस्मिन् वाक्ये । *एकमेवेति* । ब्रह्मात्मकत्वेनैकमेव । * कारणलय इति * । कारणे ब्रह्मणि लये । * अवयुत्यानुवादोऽनुपपन्न इति । स्वसर्वत्वविधयंशे पृथक्कृत्य मन्वाद्यनुवादः स्वस्य ब्रह्मणि लीनत्वादनुपपन्नः । न प्रेत्य संज्ञास्तीति श्रुत्यन्तरे ब्रह्मभूतानां भिन्नतया स्वानुसन्धानाभावबोधनात् । तर्हि कथमेवमुक्तं तत्राहुः । *तत्र यथेत्यादि * । * ब्रह्मावेशादिति * । शास्त्राभ्यासदार्ढ्यबाहुल्येन तदावेशात् । ननु यदि शास्त्रदृष्ट्योपदेशः स्यात् तदा जगल्लयादय उक्ताः स्युर्न तु त्वाष्ट्रवधादय इन्द्रकर्तृका इत्यत आहुः । *त्वाष्ट्रेत्यादि, * धर्मवचनमित्यन्तम् * । अत्रागामिसूत्रविरोधमाशङ्कते । * नन्वित्यादि * । परिहरन्ति । * नैवमित्यादि * । नान्यदेतिनियमरूपः सूत्रार्थो नाङ्गीकर्तव्यः । किन्तूभयत्र नियतोऽन्यत्र त्वनियत इ-

उपदेशभावनादिष्वपि कदाचिदुत्तमाधिकारिविषये ब्रह्मप्राकट्यमिसङ्गीकर्तव्यम् । मय्येव सकलं जातमित्यादिवाक्यानुरोधात् ।

इहैव समवनीयन्ते प्राणाः । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यप्याविर्भावापेक्षम् । तस्य प्रायिकत्वान्न सूत्रे फलत्वमाह । जीवन्मुक्तानामपि परममुक्तेर्वक्तव्यत्वाच्च ।

त्यङ्गीकर्तव्यः । तत्र हेतुः * उपदेशेत्यादि* तथाचैवं विधवाक्यानि पश्यन् व्यासः कथमेवं नियमयेदतो नैवं सूत्रार्थः । आदिपदेन, एतत्साम गायन्नास्त इत्यादिश्रुतीनां, कस्याश्चित् पूतनायन्त्या इत्यादिवाक्यानां च सङ्ग्रहः । तथाच वाक्यानां सूत्रोपजीव्यत्वेनोक्तसूत्रस्थे सम्पत्तिपदे उपलक्षणविधयोत्तमाधिकारोऽपि सङ्ग्रहीतुं शक्यत इति न तद्विरोध इत्यर्थः । ननु तद्धैतदिति, मय्येवेति श्रौतं वाक्यद्वयं पूर्णज्ञानिन इति तस्याहङ्कारवादेन तथा कथनं युज्यते, न त्वावेशिनः। इन्द्रस्त्वावेशीति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यम । नचेन्द्रस्यापि पूर्णज्ञानित्वं शक्यवचनम । तथा सति वामदेवादेरिवेन्द्रस्यापि मुक्तत्वात् तद्वदेवमुपदेशस्यापि फलत्वमुक्तं स्यादित्यत आहुः । *इहैवेत्यादि * । अस्तु तस्य पूर्णज्ञानिवाक्यत्वं तेषां मुक्तत्वं च । तथापि ज्ञानमुक्त्योराविर्भावापेक्षत्वं तु निर्विवादम । इहैवेति श्रुतौ ब्रह्मैव सन्निति ब्रह्मभावे मोक्षकथनाद्, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुत्यन्तरे ज्ञानेन ब्रह्मभावश्रावणाच्च । ब्रह्मभावश्च स्वस्मिन् ब्रह्मधर्माविर्भावपूर्वकब्रह्मस्फूर्तिरूप एव । न तु तद्व्याप्तिरूपो, न वा तादात्म्यरूपः । तस्य सार्वदिकत्वेन सर्वावस्थासाधारणतया ज्ञानित्वाद्यप्रयोजकत्वात् । नापि निष्प्रपञ्चतत्स्फूर्तिरूपः । सर्वभावस्फूर्त्यादिविरुद्धत्वात् । अतः प्रकृते उपदेशरूपकार्यदर्शनेन तत्कारणरूपे ज्ञाने ब्रह्मधर्माविर्भावपूर्वकब्रह्मभावे चेन्द्रस्य सिद्धे तथा वाक्यकथनस्य युक्तत्वान्न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यम् । एतावान् परं विशेषो, यन्मुक्तस्योक्तविधब्रह्मभावः सार्वदिक, आवेशिनस्तु कादाचित्कः । अतस्तस्य प्रायिकत्वाद् वामदेवादिसचैत्त्ववन्न सूत्रे तस्य फलत्वमाह । किञ्च । सर्वभाव-

असम्प्रज्ञातसमाधावित्राविर्भावदशायामेव शरीरवियोगे वि-योजकाभावाद् वागादिमात्रं लीयते । तस्य च प्राप्तत्वादेव ना-र्चिरादिगतिः ।

स्यापि साधनत्वेनावान्तरफलत्वमेव, न परमफलत्वम् । परममुक्तिश्च जीवन्मुक्तानामप्यग्रे वक्तव्या, सुतरामावेशिन इत्यतोऽपि नाहातो न तदनुक्तिर्दोष इत्यर्थः । ननूक्तस्थले ब्रह्माविर्भावाङ्गीकारो न युक्तः । तस्मिन् सति वागादिविलयस्यैहैवेति श्रुतौ कथनाद् वक्तुस्तदापत्त्यो-पदेशनासम्भवापत्तेः । तस्य मुक्तिपूर्वावस्थारूपत्वेनार्चिरादिगतिकथ-नापत्तेश्चेत्यत आहुः । * असम्प्रज्ञातेत्यादि * सत्यमस्ति तत्र तथात्वं, पुराणे दधीच्यादिषु प्रसिद्धं च । तथाप्युक्तश्रुतौ, अथाकामयमान इति प्रतिज्ञाय लयकथनात् कामाभावे सत्येव प्राणानां लयो, न तु तदभावे । प्रकृते तु दधीचिवदसम्प्रज्ञातसमाधेरभावादधिकारित्वेन तदानीमिन्द्रियवियोजकस्य कामाभावस्य चाभावान्न वागादिलय इति नोपदेशानुपपत्तिः । ब्रह्मभावस्य प्राप्तत्वान्नार्चिरादिगत्युक्तिश्चे-त्यर्थः ।

यद्वा । ननूपदेशभावनादिषु ब्रह्माविर्भावो न युक्तः । यदि तत्र स स्यात्तदोपदेष्टुः सद्यो मुक्तिः स्यात् । इहैव समवनीयन्ते प्राणा इ-त्यादिश्रुतौ तथैव सिद्धेः । तथा सति तस्याविर्भावस्य फलत्वमपि व्यासैरुच्येतेत्यत आहुः । * इहैवेत्यादि * । सत्यं सद्योमुक्तिराविर्भावापेक्षा । परन्तु ब्रह्मैव सन्निति श्रुताववधारणकथनाद् यत्र सर्वथा ब्रह्मभावस्तत्रैव सद्यो मुक्तिः । उपदेशभावनादौ तु न तथा । बहिः-स्फूर्तेरपि सत्त्वेन केषु चिदेव तद्भवनेन तस्याविर्भावस्य प्रायिकत्वा-द्भगवान् व्यासस्तस्य फलत्वं नाह । न तु तावता सर्वत्र नाविर्भाव इति वक्तुं शक्यमित्यर्थः । यदि तादृशाविर्भावस्य न फलत्वं, तदा तस्य वैयर्थ्यमेव स्यादित्यत आहुः । * जीवन्नित्यादि * । पारम्याभा-वात् फलत्वानुक्तावपि नाफलमित्यदोष इत्यर्थः । ननु यदि तादृशा-विर्भावस्य जीवन्मुक्तिसम्पादकत्वं, तदा तस्यार्चिरादिगतिरुच्येत । सा च नोच्यतेऽतो नैवमित्यत आहुः * । असम्प्रज्ञातेत्यादि * । श-रीरवियोग इति * । अर्चिरादिगतिरिति शेषः । * वियोजकाभा-

तथापि प्रायिकत्वान्न सूत्रगीतादिषु तद्वचनम् । सगुणनिर्गुणभेदेन नियमवचनं त्वप्रामाणिकमेव । ब्रह्मवादे गुणानङ्गीकाराच्च । तस्माद्युक्तमुक्तं, शास्त्रदृष्ट्या तूपदेश इति ॥ २९ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३० ॥

अन्यद् बाधकद्वयमाशङ्कते । ननु यद्यपि ब्रह्मधर्मा भूयांसः प्रकरणे श्रूयन्ते । तद्वज्जीवधर्मा मुख्यप्राणधर्माश्च बाधकाः सन्ति । न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादि । अत्र हि वागादिकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते । अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति शरीरधारणं मुख्यप्राणधर्मः । मा मोहमापद्यथा, अहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति श्रवणात् ।

वादिति * । तादृशादृष्टाभावात् । भावनादौ वागादिमात्रं लीयते । तस्य ब्रह्मणश्च प्राप्तत्वात् तत्प्राप्त्यर्थार्चिरादिगतिरत्र नोक्ताऽतो नोक्तदोष इत्यर्थः । ननु मुख्याधिकारस्यैवंविधत्वे सूत्रादिषु कुतस्तदनुक्तिरित्यत आहुः । * तथापीत्यादि * । प्रायिकत्वं सम्भावितत्वमनियतत्वमिति यावत् । तथाचातोऽनुक्तिरित्यर्थः । ननु सगुणोपासकस्यार्चिरादिगतिर्निर्गुणपरस्य तु, तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति श्रुत्या केचिदेकदेशिनः सगुणनिर्गुणोपासनाभेदेनाधिकारिभेदमङ्गीकुर्वन्ति । तत् कुतो नाद्रियत इत्यत आहुः । * सगुणेत्यादि * । ब्रह्मवादे ब्रह्मणः सगुणनिर्गुणभावाभावेनाधिकारिभेदाभावात् तथागत्यादिनियमकथनमप्रामाणिकमेव । सांख्यप्रतिपन्नानां गुणानां व्यासेनानङ्गीकारादपि तथेत्यसङ्गतत्वान्नाद्रियत इत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । *तस्मादिति* । अभ्यासबाहुल्येन ब्रह्मावेशात् ॥ २९ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ व्याचक्षते । *अन्यदित्यादि* । *एतद्बाणमिति* । एतच्छरी-

यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या प्रज्ञा स प्राण इति जीवमुख्य-प्राणवाच्यत्वे प्रज्ञाप्राणयोः सहवृत्तित्वादुपचारो युज्यते । उत्क्रान्तिश्च । ननु सर्वथा विलक्षणस्य ब्रह्मणः । तस्माज्जीवमुख्य-प्राणलिङ्गयोर्विद्यमानत्वान्न ब्रह्मप्रकरणमिति चेन्न । उपासात्रैविध्यात् । अयमर्थः । किमत्र चोद्यते । जीवमुख्यप्राणलिङ्गाद् ब्रह्मधर्माणां जीवपरत्वं, त्रयाणामपि स्वतन्त्रत्वं वा, लिङ्गद्वयस्यापि ब्रह्मधर्मत्वमुच्यतामिति वा । आद्यः पूर्वमेव परिहृतः । न हि ब्रह्मधर्मा अन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्या इति । द्वितीये दूषणमाह । उपासात्रैविध्यात् । तथा सत्युपासनं त्रिविधं स्यात् । तद्वाक्यभेदप्रसङ्गान्न युक्तम् ।

रम् । तथाच वागादिकरणाध्यक्षत्वस्य जीवलिङ्गस्य शरीरधारणस्य मुख्यप्राणलिङ्गस्य च ब्रह्मवाक्यत्वबाधकस्य विद्यमानत्वान्नेदं ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः । ननु यथैते लिङ्गे ब्रह्मवाक्यत्वबाधके तथा अमृतत्वादिकं ब्रह्मलिङ्गमेतद्बाधकमिति नात्र कस्यापि निर्णय इत्यत स्वपक्षे गुणमाह । *यो वा इत्यादि* । *इति जीवमुख्यप्राणवाच्यत्व इति *अस्मिन् प्रकरणेऽङ्गीकार्यत्वे । * उत्क्रान्तिरिति * । सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामतीत्यनेनोक्तोत्क्रान्तिः । * सर्वथा विलक्षणस्येति* । उत्क्रान्तिविरोधिन्या व्यापकतया जीवात्, तथा चेतनतया च मुख्यप्राणाद् विरुद्धधर्मणः । * तस्मादिति * । उक्तरूपस्य महाबाधकस्य सत्वात् । तथाचैतेन बाधकेन ब्रह्मलिङ्गानामुपासनार्थत्वस्य शक्यवचनत्वान्नेदं ब्रह्मप्रकरणमिति पूर्वपक्षाशय इत्यर्थः । समाधानांशं व्याकुर्वन्ति । *अयमर्थ इत्यादि*। *उच्यतामिति * । उपपाद्यताम् । * पूर्वमेव परिहृत इति * । न वक्तुरिति सूत्रे ब्रह्मधर्मबाहुल्यप्रतिपादनेन बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वाख्यानात् परिहृतः । परिहारस्याकारमाहुः । * न हीत्यादि * । अत्राशक्यत्वं बहुषु लक्षणाया आपत्त्या ज्ञेयम् । * द्वितीय इति * लक्षणादोषराहित्यात् त्रयाणां स्वातन्त्र्येण प्रतिपाद्यत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । *वाक्यभेदप्रसङ्गादिति*। विजानीहीत्यस्यावर्तनेन, मामितिपदस्यार्थत्रयकल्पनेनैवका-

तृतीये तूपपत्तिरुच्यते । जीवधर्मा ब्रह्मणि न विरुद्ध्यन्ते । आश्रितत्वात् । जीवस्यापि ब्रह्माधारत्वात् तद्धर्मा अपि भगवदाश्रिता एव । इहेत्युभयत्र सम्बन्धो ब्रह्मवादे । मुख्यप्राणे तु तद्योगात् । तेन योगस्तद्योगस्तस्मात् । प्राणधर्मा भगवति न विरुद्ध्यन्ते । प्राणस्य भगवत्सम्बन्धात् तद्धर्माणामपि भगवत्सम्बन्धात् । अथवा वक्तृत्वादयो न जीवधर्माः किन्तु ब्रह्मधर्मा एव । जीवे आश्रितत्वाद्भासन्ते । परात्तु तच्छ्रुतेरिति न्यायात् । प्राणेऽपि तथा । स्वाप्ययसम्पत्त्योर्जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वम् । आध्यात्मिकाधिदैविकरूपत्वान्न संयोगः । प्राणस्य तु संयोग एव ।

रार्थविरोधेन च वाक्यभेदप्रसङ्गात् । * तृतीय इति । * ब्रह्मधर्मत्वोपपादनचोदनापक्षे । * ब्रह्माधारत्वादिति * । अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति श्रुत्या जीवस्यावयवत्वबोधनेन तस्य ब्रह्माधारत्वात् । नच वैपरीत्यं शङ्क्यम् । संयोगादुत्पत्तिरितिपक्षे तथात्वे, विभागादुत्पत्तिरिति पक्षे तदभावादिति । * इहेत्युभयत्र सम्बन्ध इति * । इहाऽऽश्रितत्वादिह तद्योगादित्येवं सम्बन्धः । ब्रह्मवादपदं मायावादिमते जीवब्रह्मणोरभेदादाश्रयाश्रयिभावानङ्गीकारेण तस्य विरुद्धत्वबोधनार्थम् । * भगवत्सम्बन्धादिति * । भगवतो नियामकतया तन्नियम्यत्वरूपात् सम्बन्धात् । तथाच, 'न प्राणेन, नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति' तत्सामर्थ्यस्य भगवदधीनत्वात् तद्धर्माणामपि परम्परया भगवद्धर्मत्वमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे जीवप्राणधर्माणां न साक्षाद् भगवद्धर्मत्वमिति लक्षणेवाऽऽपद्यतेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * । * ब्रह्मधर्मा इति * साक्षाद्ब्रह्मधर्माः । ननु यद्येवं प्राणे स्यात् तदाऽऽश्रितत्वमेव हेतुत्वेनोक्तं स्यान्न तु तद्योगोऽपीत्यत उपपादयन्ति * स्वाप्ययेत्यादि * तथाच स्वाप्यये [illegible] जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वम् । अवस्थाभेदकृतात् तादात्म्यान्न संयोगः । उभयप्रवेशपक्षे तु स्वाप्यये सम्परिष्वङ्गश्रुतेः संयोगः कादाचित्कः । प्राणे तु संयोग

तस्मात् सर्वे धर्मा ब्रह्मणि युज्यते ।

सहोत्क्रमस्तु क्रियाज्ञानशक्त्योर्भगवदीययोर्देहे सहैव स्थानं सहोत्क्रमणमिति भगवदधीनत्वं सर्वस्यापि बोध्यते । ननु, प्राणस्तथानुगमादिति प्राणशब्देन ब्रह्मैव प्रतिपादितं, तत्कथं धर्मयोरुत्क्रमणमिति चेत् । अत्र धर्मधर्मिणोरेकत्वपृथक्त्वनिर्देशयोर्विद्यमानत्वात् । प्राणो वा अहमस्मिन् प्रज्ञात्मेति । अत्र क्रियाज्ञानशक्तिमान् निर्दिष्टः । तदन्वेकैकस्य धर्मप्रशंसा, यो वै प्राणः सा प्रज्ञा, या प्रज्ञा स प्राण इत्युपसंहारान्तम् । पुनस्तयोरेवोत्क्रमणप्रवेशाभ्यां सह ह्येवास्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामत इत्युपक्रम्य सुषुप्तिमूर्छामरणेषु प्राणाधीनत्वं सर्वेषामिन्द्रियाणामुक्त्वा आसन्यव्यावृत्त्यर्थं प्रज्ञयैक्यं प्रतिपाद्योपसंहरति । पुनर्ज्ञानशक्तेरुत्कर्षं वक्तुम्, अथ खलु यथा प्रज्ञायामित्यारभ्य, न हि प्रज्ञापेतोऽर्थः कश्चन सिद्ध्येतेत्यन्तेन ज्ञानशक्त्युत्कर्षं प्र-

---

एव सार्वेदिक इति हेतुद्वयकथनं युक्तमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । * तस्मादिति * अनया रीत्या ब्रह्मणः प्रयोजकत्वेन लक्षणादोषासंसर्गात् । नन्वस्त्वेवमन्येषां भगवद्धर्मत्वं, तथापि सहोत्क्रमस्यैकत्वव्यापकत्वविरुद्धतया तस्य तु तथात्वं न युज्यत इति तस्य का गतिरित्यत आहुः । सहोत्क्रमस्त्विति । तथाच व्यापकत्वादसम्भवन्नपि शक्तिशक्तिमतोरभेदाद्धस्तोत्क्षेपणवत् सोऽपि भगवद्धर्म एवेत्यर्थः । एवं बोधनस्य फलमाहुः । * देह इत्यादि * अत्र पूर्वविरोधमाशङ्कते * नन्वित्यादि * । * तत् कथमिति * पूर्वोक्तविरोधेन धर्मधर्मिभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् कथम् । एतत्समाधानाय हेतुं गृह्णन्ति * अत्र धर्मेत्यादि* तथाच यदि पृथक्त्वनिर्देशो न स्यादुत्क्रमणं विरुध्येत । अत्र तूभयोः सत्त्वान्न पूर्वापरविरोध इत्यर्थः । उक्तं व्याख्यातुमुपपादयन्ति * प्राण इत्यादि * अत्र विषयवाक्ये पाठभेदो देशभेदाद् बोध्यः । यथा बृहन्नारायणोपनिषदि

तिपाद्य धर्ममात्रत्वनिराकरणाय ज्ञानशक्तिमन्तं भगवन्तं निर्दिशति, न हि प्रज्ञातव्यमित्यारभ्य, मन्तारं विद्यादित्यन्तेन । तदनु ज्ञानक्रियाशक्त्योर्विषयभूतभूतमात्रारूपजगतो भगवदभेदं प्रतिपादयन्, स एष प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृत इत्युपसंहरति ब्रह्मधर्मैः । अतः क्रियाज्ञानविषयरूपो भगवानेवेति प्रतिपाद्य, न तावन्मात्रं, ततोऽप्यधिक इत्येकोपासनैव विहिता । तस्माज्जडजीवरूपत्वात् सर्वात्मकं ब्रह्मैवेति महावाक्यार्थः सिद्धः ॥३०॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राऽणुभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ १ ॥

तैलङ्गद्रविडपाठभेदात् । यथा चैतद्बाणमवष्टभ्येति प्रश्नोपनिषद्वाक्ये त्विमं शरीरं परिगृह्येति पठन्तीति पाठान्तरं शङ्कराचार्यैरुपन्यस्तम् । तथाऽत्रैवोद्दूह्यमित्यत्रादुदुहादिति पठितम् । तद्वत्, शङ्करानन्दकृतटीकायामप्ययमेव पाठ इति । अत्र क्रियाशक्त्यनुग्राहकः प्राण इति, ज्ञानशक्त्यनुग्राहकश्च चेतन इति तदुभयवाचकयोः प्राणप्रज्ञात्मशब्दयोरिह सामानाधिकरण्यात् तदुभयवानेको निर्दिष्टः । ततस्तं मामायुरमृतमित्युपास्स्वेत्यनेन तस्योपासनं विधाय तस्य फलं चोक्त्वा, तदनु, तद्धैक आहुरित्यारभ्यास्तित्वे व प्राणानां निःश्रेयसमित्यन्तेन क्रियाशक्तिप्रशंसा । जीवति वागपेत इत्यारभ्य प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीत्यन्तेन ज्ञानशक्तिप्रशंसा । ततस्तस्योत्थोपासनां विधाय प्राणे सर्वाप्तिमुक्त्वा यो वै प्राणः सा प्रज्ञा, या वा प्रज्ञा स प्राण इत्युपसंहृतेत्येतदन्ता उभयप्रशंसा । तदग्रिमसन्दर्भे तूत्क्रमणप्रवेशाभ्यां पुनस्तयोरेव प्रशंसा । सा च तस्मिन् पाठे, सह ह्येवास्मिन्नित्युपक्रम्य सुषुप्त्यादिषु सर्वेन्द्रियाणां प्राणाधीनत्वमुक्त्वा ततः प्राणस्य प्रज्ञयैक्यं प्रतिपाद्योपसंहृता । प्रसिद्धपाठे तु, तस्यैवैष दृष्टिरेतद्विज्ञानमित्युपक्रमः । सह ह्येवास्मिन्नित्युपसंहारः । वाक्यार्थस्तूभयत्राप्येक एव । तस्य प्रयोजनं तु क्रियाशक्त्यपेक्षया ज्ञानशक्तेरुत्कर्षप्रतिपादनमतस्तमुत्कर्षं वक्तुमेतावान् सन्दर्भः । ततो-

ऽथ खलु प्रज्ञायामित्यादिनोत्कर्षप्रतिपादनम् । तत्रापि पाठभेदः । प्रसिद्धपाठे, अथ यथास्यै प्रज्ञायै, इत्युपक्रमान्न हि प्रज्ञापेतार्थीः काचन सिद्ध्येदित्युपसंहारात् । अर्थस्त्वेक एव । तदग्रे तु पाठोऽपि समानः । तदर्थस्तु, * धर्ममात्रत्वनिराकरणायेत्यादिना प्रतिपाद्यते । तत्र ज्ञानशक्तिमन्निर्देशो जीवसाधारण इति जीवं वारयितुं, ता वा एता दशैव भूतमात्रा इत्यारभ्य, न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिद्ध्येदित्यन्तेन क्रियाज्ञानशक्त्योः परस्परसापेक्षतया स्वविषयभूतरूपात्मकजगत्साधकत्वं प्रतिपाद्य, ततो नो एतन्नानेति तासां प्रज्ञायाः सकाशादभेदं प्रतिज्ञायोपपादयति । तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष इति । तथाच, यद् यज्जनकं तत् तद्धर्मकं, यद् यद्धर्मकं तत् तदविनाभूतमिति व्याप्त्या भूतमात्राप्रज्ञामात्रात्मकस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञाऽविनाभावेन तदात्मकत्वे सिद्धे तस्या अपि स्वरूपं निर्णेतुम्, आनन्दोऽजरोऽमृत इति ब्रह्मधर्मैरुपसंहरति । अतोऽत्र प्रज्ञात्मकजीवस्वरूपादधिकस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वसर्वाधिकत्वज्ञानार्थमेकैवोपासना विहिता । तस्मात् साध्वसाधुकारकतया प्राप्तस्य वैषम्यादिदोषस्यापि परिहाराद् ब्रह्म जडजीवात्मकतया सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मकमित्येव महावाक्यार्थः सिद्ध इत्यर्थः । तेनेदमधिकरणं पूर्वोक्तस्य सर्वस्य निगमनार्थमिति बोधितम् । तथाहि । पूर्वं शास्त्रारम्भे जिज्ञासोक्ता । सा सर्वदा कर्तव्या । अन्यथा, अरुन्मुखयत्यादिवद्विनाशः स्यादिति विषयवाक्यारम्भे बोधितम् । ततो जन्मादिसूत्रसिद्धं सर्वकर्तृत्वं, समन्वयसूत्रसिद्धं सर्वोपादानत्वं चोपपादितम् । तत उपसंहारे, ईक्षत्यानन्दमयाधिकरणासिद्धोऽर्थः प्रज्ञात्मानन्दपदाभ्यां सङ्गृह्य बोधितः । ब्रह्मधर्मोपदेशेन, लोकपालत्वादिबोधनेन, प्राणशब्दोक्त्या, स म आत्मेत्युपसंहारेण च यथायथं तद्धर्मोपदेशाद्यधिकरणार्थः सङ्गृहीतः । तेन तथेति ।

अत्रोपासात्रैविध्यादितिपदं शङ्करभास्कराचार्यभिक्षुभिः स्वस्वमतेनैवसेवापत्तिमादाय व्याख्यातम् ।

रामानुजाचार्यैस्तु प्राचीनवृत्तिकारानुसारेणोपासात्रैविध्यपदमेकवाक्यत्वे हेतुत्वेन व्याख्यातम् । न ह्यत्र जीवमुख्यप्राणब्रह्मणां त्रयाणामुपासनमुच्यते, येन वाक्यं भिद्यते । किन्तु भोक्तुर्जीवस्य

धर्मैर्भोग्यस्य मुख्यप्राणस्य धर्मैः स्वधर्मैश्चेत्येवं त्रैविध्यादेकोपासनैव विधीयत इति, सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते इत्यभियुक्तोक्तेः पूर्वपक्षो न युक्त इति । तेषां चौरः शैवोऽप्येवमाह ।

तच्च वाचस्पतिमिश्रैरेवं दूषितम् । एतदालोचनीयम् । कथं न वाक्यभेद इति । युक्तं सोमेन यजेतेत्यादौ सोमादिगुणविशिष्टयागविधानम् । तत्तद्गुणविशिष्टस्यापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य विधिविषयत्वात् । इह तु सिद्धरूपं ब्रह्म न विधिविषयो भवितुमर्हति । अभावार्थत्वात् । भावार्थस्य विधिविषयत्वनियमात् । वाक्यान्तरेभ्यश्च ब्रह्मावगतेः प्राप्तत्वात्तदनूद्याप्राप्तोपासाभावार्थो विधेयस्तस्य भेदाद्विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदोऽतिस्फुट इति भाष्यकृता नोद्घाटित इति ।

अत्रेदं बोध्यम् । तथाहि । अत्र हि मामेव विजानीहीत्यारभ्य, नीलं वेतीत्यन्ता ऐन्द्रगुणविशिष्टैकोपासना । तदनु, सहोवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्वेत्यारभ्यैवं हि पश्याम इत्यन्ता द्वितीया प्राणगुणविशिष्टस्य । तदन्वथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति तस्मादेतदेवोत्थमुपासीतेत्यारभ्य सिद्ध्येदित्यन्ता प्रज्ञागुणविशिष्टस्य । तत्र पृथगुपासनाङ्गीकारे, मामेव विजानीहि स म आत्मेति विद्यादित्युपक्रमोपसंहारगतस्य वक्त्रात्मोपदेशस्य विरोध इति तदभावायैकवाक्यत्वस्यावश्यत्वादुपासनात्रयपक्षस्त्वसङ्गतः । अथोपक्रमाद्यनुरोधेनावान्तरोपासनावाक्यानां तदनुवादेन प्रकारविधायकत्वमङ्गीकृत्यैन्द्रवाक्यत्वं चेदङ्गीक्रियते, तदा तत्रोक्तानां प्राणधर्माणां ब्रह्मधर्माणां च काल्पनिकत्वापत्तिः पूर्वोक्तरीत्या प्रतर्दनस्य पुरुषार्थासिद्धिश्चेति तदुभयं विहायात्र ब्रह्मवाक्यत्वं सिद्धान्तितम् । तथा सति त्रितयपक्षस्य प्रागेव निरस्तत्वाद् विध्यावृत्त्यङ्गीकारे विधोल्लेखवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च प्रकारत्रयविशिष्टैकोपासाविधिरेव सिद्ध्यतीति वाक्यभेदस्फुटत्वं कथमित्येवालोचनीयं, न तु तदभावसमर्थनमालोचनीयम् । किञ्च । भाष्यकृतापि ब्रह्मण एवैतदुपाधिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितमिति तन्मतासङ्गमुक्तमतो व्याख्येयविरोधोऽपीति ।

नन्वेवमस्य प्राचीनपक्षस्य निर्दुष्टत्वे सिद्धान्तिना कुतोऽङ्गीनादृत, आरत्या च कुतो व्याख्यातमिति चेन्न । त्रैविध्यादित्यस्या

इयब्लोपपञ्चमीत्वेनापत्तेरार्थिकतयाऽध्याहार्यत्वाभावेन व्याख्याने दोषाभावात् । सिद्धान्ते तेषां धर्माणां जीवीयत्वादिना भानस्यैव भ्रान्तित्वबोधनेन ब्रह्मधर्मत्वस्यैव निर्णीततया प्राचीनप्रतिपन्नद्वैविध्यस्याप्यभावादिति बुध्यस्व ।

माध्वास्तु, ऐतरयोक्तं विश्वामित्रेन्द्रसंवादं विषयवाक्यत्वेनोदाहरन्ति ।

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रकिरणनिवारितहृद्यध्वान्तेन पुरुषोत्तमेन कृते भाष्यप्रकाशे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ १ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

समन्वये प्रथमेऽध्याये सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयो वक्तव्यः । तत्रोद्गीथाद्युपासनावाक्यानां मुख्यवाक्येषु फलोपकार्यङ्गत्वम् । ब्रह्मवाक्यानां पुनर्निःसन्दिग्धानां समन्वयः स्वतः सिद्धः सन्दिग्धानि द्विविधानि शब्दतोऽर्थतश्च ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ अथ द्वितीयपादं व्याचिख्यासवः पादानामेककार्यत्वरूपां परस्परसङ्गतिं क्रमनियामिकामवसररूपां च सङ्गतिं प्रतिपादयितुं व्याख्येयाध्यायार्थकथनपूर्वकं पूर्वपादसिद्धः स एवार्थः सङ्क्षेपेण वक्तव्योऽन्यथा मन्दमतीनां पूर्वोक्तानवधारणेन वक्ष्यमाणार्थे सन्देहः स्यादित्यतस्तमाहुः । * समन्वये, इत्याऽय,* सन्देहो निवारित इत्यन्तेन * । समन्वये * सर्ववेदान्तसमन्वयप्रतिपादकत्वेन समन्वयाख्यया प्रसिद्धे प्रथमेऽध्याये उक्तविधः समन्वय एकार्थप्रतिपादकत्वरूपो वक्तव्यः । परप्राप्तिरूपफलसाधनाय तत्साधनीभूतब्रह्मज्ञानोपकाराय चावश्यं वाच्यः । नचानन्तेष्वनन्तशाखेषु वेदपूर्वनिबद्धागरूपाणां वेदान्तानामप्यनन्तत्वादुक्तरीतिकसमन्वयोक्तेरशक्यत्वमसंगतत्वं वा शङ्क्यम् । प्रकारविशेषेण सर्वोपपत्तेरित्याशयेनाहुः । *तत्रेत्यादि* । वक्तव्ये सर्वसमन्वये, अन्तस्तद्धर्माधिकरणादिविषयवाक्यभूतानामुद्गीथाद्युपासनावाक्यानां मुख्यवाक्येषु फलसम्बन्धबोधकेषु सर्वविधकारणतादिप्रतिपादकवाक्येषु फलोपकार्यङ्गत्वम् । तत्तदुपासनया तेन तेन रूपेण तत्तत्फलप्राप्तौ महामाहात्म्यज्ञानस्यात्मत्वस्फूर्त्या निरूपधिप्रेम्णश्च सिद्ध्या तस्य सधनस्य भक्तिरूपत्वसिद्धौ विवक्षितपरप्राप्तिरूपं फलं भवतीति तेषां तदङ्गत्वम । तथाचानया रीत्याऽन्येषामनुक्तानामप्युपासनावाक्यानां प्रयोजनैक्यात् समन्वयः सिद्ध्यतीति न पूर्वोक्तो दोष इत्यर्थः । एवमन्येष्वपि बोध्य इत्याशयेनाहुः । * ब्रह्मवाक्यानामित्यादि * । पूर्वं प्रतिपाद्यविषयभेदेन सन्दिग्धानि चतुर्विधान्युक्तान्यत्र तु तेष्वेव शब्दार्थभेदेन सन्दिग्धत्वमाहुः । * सन्दिग्धानीत्यादि * तथाचैवं

तदर्थं चैतद्विचारितम् । ब्रह्मणि व्यवहारोऽस्ति कश्चिन्नेवेति। प्रथमसूत्र एव व्यवहारः स्थापितः । यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादीनां विशेषेणेदमित्थतया निरूपणनिषेधनपरत्वम् । एवमेव कार्यसिद्धेः । अधीतानां ब्रह्मवाक्यानां चतुर्लक्षण्या ब्रह्मपरत्वे सिद्धे श्रवणं सिद्ध्यति। श्रुतस्य कालान्तरेऽप्यसम्भावनाविपरीतभावनानिवृत्त्यर्थं पूर्वस्थितानामङ्गानामनपेक्षितानामुद्वापेनान्येषामपेक्षितानामावापेन तस्यैवार्थस्य निर्द्धारणे मननं भवति ।

वाक्यविचारेणानुक्तानामपि समन्वयसिद्धिरित्यर्थः । एवमध्यायार्थस्य सर्वोपयोगित्वमुक्त्वा पादार्थस्य वक्तुं तत्रत्याधिकरणानां प्रयोजनमर्थं च वदन्तः पूर्वं प्रथमस्याहुः । * तदर्थमित्यादि *, * तृप्तिवदित्यन्तेन * । * तदर्थमिति* समन्वयार्थम् । *विचारितमिति * ईक्षत्यधिकरणे विचारितम् । ईक्षत्यधिकरणं चतुर्थं, तत्र विचारितस्य कथं प्रथमार्थत्वमित्यत आहुः । * तत्र प्रथमेत्यादि * । * स्थापित इति * प्रमाणलक्षणप्रभृतिभिः स्वरूपादिचिन्तनस्यैव विचारपदार्थत्वात् तत्प्रतिज्ञयैव स्थापितः । तथाच विचारस्य चतुर्थे सत्त्वेऽपि स्थापनस्य प्रथमे कृतत्वात् प्रथमार्थत्वमित्यर्थः । ननु सत्यं स्थापितस्तथापि श्रुत्यन्तरविरोधान्नादरणीय इति शङ्कायां तत्परिहारप्रकारमाहुः । * यतो वाच इत्यादि * अस्याः श्रुतेरेवन्तात्पर्यकत्वे गमकमाहुः । *एवमेव कार्यसिद्धेरिति * कार्यं श्रवणादिकं, तत्सिद्धेरित्यर्थः । नन्वेवं वाङ्निवृत्तिश्रुतिसङ्कोचने किं मानमित्याकाङ्क्षायामेतदेव विभजन्ते *अधीतानामित्यादि*। आत्मावारे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतावात्मदर्शनसाधनत्वेन श्रवणादित्रयमुक्तम्। तत्रात्मा परब्रह्म वेति तस्य वागाद्यविषयत्वे प्रमाणलक्षणादिसंसर्गाभावेन श्रौतानां पदवाक्यादीनां ब्रह्मावाचकतया तद्वाचकपदादिशक्तितात्पर्यावधारणरूपस्य श्रवणस्यासम्भवात् । तदभावे च, तदुपजीवकस्य, तत्त्वेन अथं विदुषोऽमन्वानस्येत्यनेनावश्यकतया श्रावितस्य मननस्य तदुपजीवकस्य निदिध्यासनस्य चासम्भवान्न ज्ञानस्यापि सिद्धिर्मोक्षसिद्धिश्चातो मोक्षसाधनबोधकश्रुतिवैयर्थ्यपरिहारायानिरुक्तश्रुतिविरोधप-

ततोऽप्येवं ध्यानादिसमाध्यन्तरूपनिदिध्यासनरूपं मनसि सर्वतो निवृत्तव्यापारे स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवरूपं ब्रह्म। इदमेव ब्रह्मज्ञानमिति। अतस्तादृशस्यानुभवैकवेद्यत्वाद्युक्तमविषयत्वम्। पाकभोजनतृप्तिवत्।

अतः श्रवणाङ्गमीमांसायां माहात्म्यज्ञानफलायां भगवद्वाक्यानामन्यपरत्वेऽन्यवाक्यानां च भगवत्परत्वे दिव्यधर्मादिव्यधर्मव्यत्यासेन वैपरीत्यं फलमापद्येत। तदर्थं दिव्यधर्मनिर्द्धारो

रिहाराय च ब्रह्मणः श्रुत्यात्मकत्वागादित्रिविषयत्वाङ्गीकार आवश्यकः। नचैवमुपगमे उक्तश्रुतौ सङ्कोचापत्तिः। विशेषणेदमित्थतया निरूपयितुमशक्यस्यानुभवैकवेद्यतया वागादिनिवृत्तिभवनेन सङ्कोचाभावात्। नचैवमनुभवैकवेद्यत्वे मनोविषयस्य सम्भवान्मनसा सहेत्यस्य विरोधः। लोके मनसा ज्ञायमानानामपि फलतण्डुलादिपाकनानाविधान्नभोजनतज्जन्यतृप्तीनामिदमित्थताया अविषयत्वस्य सर्वजनीनत्वेनात्रापि तथात्वस्य युक्ततया मनसो निवृत्तेर्विरोधलेशस्याप्यभावादित्यतस्तथोच्यत इत्यर्थः। भाष्ये तु वास्तवेन यत्किञ्चिद्रूपेण येनकेनचित् प्रकारेण निरूपणेऽपीदमित्थतया निरूपणस्य सम्भवात् तद्वारणाय विशेषणेति पदं बोध्यम्। तथा पूर्वस्थितान्यङ्गानि ब्रह्मवाक्यस्थानि बोध्यानि। उद्वापस्तु प्रकृतपरत्वेन प्रतीयमानस्यान्यपरत्वापादनम्। आवापस्त्वन्यपरत्वेन प्रतीयमानस्य प्रकृतपरत्वापादनम्। * ततोऽप्येवमिति *। मननानन्तरमभ्यासेन निर्द्धारणे तद्दार्ढ्ये वा। * निदिध्यासनरूपमिति *। अत्र ज्ञानमिति शेषः। रूपपदरहितः पाठो वा। *मनसीत्यादिना तु द्रष्टव्यपदोक्तस्य ज्ञानस्य स्वरूपकथनम्।*इदमिति* ब्रह्मस्वभावजन्यम्। *युक्तमिति* अनुभवस्य प्रादुर्भावापेक्षत्वात् प्रादुर्भावस्य च वरणाधीनत्वात् प्रमाणबलस्य कौण्ठ्येन तस्याकिञ्चित्करत्वाद्युक्तम्। तथाचैतत्सर्वमनुसन्धाय जिज्ञासासूत्रप्रणयनाद् व्यवहारस्थापनं प्रथमाधिकरणार्थ इत्यर्थः। अतः परं द्वितीयाधिकरणार्थमाहुः। *अत इत्यादि, कर्मेतीत्यन्तम्। * अत इति *। ब्रह्मणि व्यवहारस्थापनेन श्रवणविषयत्वसिद्धौ तत्स्वरूपादिविचारस्यावश्यकत्वात्। * वैपरीत्यमिति *। वि-

द्वितीयाधिकरणे विचारितः । वेदा एव वाचका, अलौकिकमेव कर्मेति । ततः पूर्णालौकिकत्वाय विधिनिषेधमुखेनाधिकरणद्वयम् । समन्वयेक्षतिरूपम् । तदनु प्रथमे पादे शाब्दसन्देहो निवारितो निश्चितार्थे । तत्रापि प्रथमं प्रत्ययसन्देहो निवारितो द्वयेन । प्रकृतिसम्बन्धोऽप्यधिकरणनवकेन । पुनरन्तिममधिकरणं संश्लेषवारणाय ।

एवं प्रथमे पादे शब्दसन्देहो निवारितः ।

परीतभावरूपम् । अपरप्राप्तिरूपमिति यावत् । * विचारित इति * । हेतोः साध्यस्य च कथनमुख्येन निर्णीतः । तस्यैवाकारो वेदा एवेत्यादिनोच्यते । अग्रिमार्थमाहुः । *तत इत्यादि* । पूर्णालौकिकत्वायेति * । अभिन्ननिमित्तोपादानरूपताबोधनेन तथात्वाय । * विधिनिषेधमुखेनेति * । समन्वयेन हेतुना पूर्णालौकिकत्वस्य विधिमुखेन स्थापनम् । अव्यवहार्यत्वस्य प्रधानस्य सगुणस्य च निरासेन तत्स्थापनान्निषेधमुखत्वं बोध्यम् । नच पूर्वं जिज्ञासालक्षणविचाराणां कर्तव्यतायास्त्रिसूत्र्या उक्तत्वादत्रेक्षत्यधिकरणस्य कुतो निवेश इति शङ्क्यम् । त्रिसूत्र्युक्तप्रमेयप्रपञ्चनार्थमेव सर्वस्य शास्त्रस्योद्देशेन तत्तद्योजनाय तस्य तस्याधिकरणस्य सङ्ग्रहेऽप्यदोषादिति । आनन्दमयाधिकरणप्रयोजनमाहुः । * तदन्वित्यादि * । प्रकृतिसम्बन्ध इत्यत्र प्रकृतौ सम्बन्धो यस्य सन्देहस्य स तथेति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । सन्देह इति पाठो वा । एवं नवाधिकरणीप्रयोजनमुक्त्वा दशमस्याहुः । * पुनरित्यादि * । संश्लेषवारणायेति * । परब्रह्मणश्चिदचित्संश्लेषवारणाय । ब्रह्मवादे केवलस्यैव तादृशत्वेन चिदचिच्छरीरापेक्षाराहित्यादिति । सिद्धमाहुः । * एवमित्यादि * षडधिकरण्या निवारितः । तथाचैतावतैव शाब्दसन्देहनिवृत्तेः कार्यसिद्धेश्च सम्भवान्न्यूनाधिकाधिकरणाङ्गीकारो न युक्त इत्यर्थः । ननु केचिदेकदेशिनो, यतो वाच इत्यस्य यावच्छब्दमनसगोचरत्वनिषेधनपरत्वमास्थाय श्रोतव्यादिवाक्यवैयर्थ्यपरिहाराय ब्रह्मणि सगु-

ये पुनः कश्चित् सगुणनिर्गुणभेदं प्रतिपादयन्ति, ते स्वयमेव स्वस्य ब्रह्मजिज्ञासानधिकारं बोधयन्ति । ब्रह्मवादे साङ्ख्यानामिव गुणानामनङ्गीकारात् । भौतिकगुणानामसम्बन्धार्थमेव ह्यध्यायारम्भः । अन्यथा सर्वस्यापि तत्कारणत्वेन तत्सम्बन्धस्य विद्यमानत्वादन्यनिराकरणेन तत्प्रतिपादकत्वानिर्द्धारकाधिकरणानां वैयर्थ्यमेव ।

अर्थसन्देहनिराकरणार्थं द्वितीयाद्यारम्भः । तत्रार्थो द्विविधो जीवजडात्मकः प्रत्येकसमुदायाभ्यां त्रिविधः । तत्र प्रथमं जीवपुरःसरेण सन्देहा निवार्यन्ते ।

णनिर्गुणभेदं प्रतिपादयन्ति । ततश्च निर्गुणं ब्रह्मोक्तश्रुतिरर्थाद् बोधयति । श्रोतव्यादिश्रुतयस्तु शब्दात् सगुणं बोधयन्तीत्येवमपि ब्रह्मणि व्यवहारसिद्धेः पूर्वोक्तरीत्या जिज्ञासासूत्रस्योक्तश्रुतेश्चार्थकथनं न युक्तमित्याशङ्कायां तन्मतमनूद्य दूषयन्ति । * ये पुनरित्यादि * कथं बोधयन्तीत्यत आहुः । * ब्रह्मवाद इत्यादि * । * गुणानामिति * नित्यभिन्नानाम् । ननु, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इत्यादिश्रुतिषु गुणाङ्गीकारात् कथमनङ्गीकारावगम इत्यत आहुः । * भौतिकेत्यादि * भौतिका भूतोत्पादकत्वेन तत्सम्बन्धिनः । तथाच, प्रधानेत्यादिश्वेताश्वतरश्रुतौ गुणानां सिद्धवन्निर्द्देशेऽप्युपनिषदारम्भे, भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यमित्यत्र योनिपदोक्तनित्यभिन्नगुणानङ्गीकारबोधनादुक्तश्रुतौ ब्रह्मवादसिद्धा भगवदुत्पन्ना एव ते बोध्याः । अतस्तदभिप्रेतानां मायावादसिद्धानां गुणानामसम्बन्धार्थमेवाध्यायारम्भात् सा श्रुतिव्यवस्था असङ्गतेत्यतस्तथेत्यर्थः । ननु कथमेवमवगम्यत एतदर्थमेवाध्यायारम्भ इति, तत्राहुः । * अन्यथेत्यादि * । * तत्कारणत्वेनेति * तत्कारणकत्वेन । तथाचातोऽवगम्यत इत्यर्थः । एवं प्रासङ्गिकं निराकृत्य प्रस्तुतमाहुः । * अर्थेत्यादि * कोऽर्थः सन्देहजनकः, कथं च तन्निराकरणमित्यपेक्षायामाहुः । * तत्रार्थ इत्यादि * । द्वितीयपादार्थमाहुः । * तत्र प्रथममित्यादि * । * जीवपुरःसरेणेति * प्रथमाधिकरणे, अनुपपत्तेस्तु न शारीर इति पूर्वं

इदमाम्नायते । सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति, शान्त उपासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति । स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि । तत्र वाक्योपक्रमे सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सर्वस्य ब्रह्मत्वं प्रतिज्ञाय, तज्जलानिति सर्वविशेषणं हेतुत्वेनोक्त्वा तत्त्वेनोपासनमुक्तम् ।

जीवस्यैव निराकरणाज्जीवपुरःसरेण विचारेणेत्यर्थः । एवमग्रिमपादेऽपि, नानुमानमतच्छब्दादितिसूत्रप्रणयनाज्जडपुरःसरत्वम् । एवं चतुर्थेऽप्युभयपुरःसरत्वमानुमानिकसूत्रविवरणादवगन्तव्यम् । तथाच त्रिभिः पादैस्त्रिविधार्थसन्देहो निवार्यत इत्यर्थः । एवञ्च पादानामेककार्यकत्वेऽपि क्रमनियामिकाऽत्रावसररूपा सङ्गतिरिति बोधितम् ।

अन्ये तु प्रथमपादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गान्याकाशादिवाक्यानि निर्णीतानि । द्वितीयतृतीययोस्त्वस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि निर्णीयन्त इत्याहुः । तन्मते क्रमनियामकं न स्पष्टम् ।

एवं पादसङ्गतिं निरूप्य प्रथमाधिकरणं व्याख्यातुं विषयवाक्योपन्यासमुखेनावतारयन्ति । * इदमाम्नायत इत्यादि * छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके उच्यते । अत्रादिपदेन, भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वेत्यादिनाऽणीयस्त्वगुणविशिष्टस्य, तत, एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या इत्यादिना स एव ज्यायस्त्वगुणविशिष्ट इत्युक्त्वा पुनः सर्वकर्मत्वादिविशिष्टस्य, तत, एतद् ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति, यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीत्येतावतश्च बोधकः शाण्डिल्यविद्याख्यो ग्रन्थः परामृश्यते । अत्र संशयादिकं बोधयितुमेतद् व्याकरिष्यन्तोऽत्र वाक्यद्वयस्य प्रतीयमानत्वादादौ पूर्वं व्याकुर्वन्ति *तत्रवाक्येत्यादि* * तज्जलानिति * तस्माद् ब्रह्मणो जायत इति जं, लीयत इति लम्,

नचायं शमविधिः । वाक्यार्थे लक्षणाप्रसङ्गात् । कारणत्वेन सामान्यत एव सिद्धत्वाच्च । अतः सर्वजगतो ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तम् । इदमेव पुराणादिषु विराट्त्वेनोपासनम् । अतः परमग्निमवाक्यार्थे सन्देहः । क्रतुं कुर्वीतेति । क्रतुर्धर्मो यज्ञ इति यावत् ।

तस्य स्वरूपं मनोमयः प्राणशरीर इति ।

अनितीत्यन्तं । ब्रह्मसम्बन्धेनोत्पत्तिलयस्थितिकमित्यर्थकं तज्जलानिति सर्वविशेषणमुपासनाहेतुत्वेनोक्त्वा सर्वस्य ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तमित्यर्थः । ननु यथाऽत्र तज्जलानिति सर्वविशेषणं, तथा शान्त इत्युपासकविशेषणम्, इतिश्च हेतौ । तथा सत्यत्र जगत उक्तरूपत्वात् सर्वत्र रागद्वेषरहितो भूत्वा वक्ष्यमाणोपासनं कुर्यादिति शमविधिमङ्गीकृत्याग्रे मनोमयत्वादिधर्मवैशिष्ट्यकथनात् तत्र जीवोपासनमेव विधीयत इति पूर्वपक्षमुत्थापयन्ति । तत् कुतो नाद्रियत इत्याशङ्क्याहुः । * नचायमित्यादि * । शमविधिमुपगच्छता, शान्त उपासीतेत्यस्य शमपूर्वकोपासनाविधानरूपे वाक्यार्थेऽङ्गीकृते, उक्तोपासनार्थं शमं सम्पादयेदिति वचनव्यक्तेः पदद्वयेऽपि लक्षणापत्त्या वाक्यार्थे लक्षणाप्रसङ्गात् । वक्ष्यमाणोपासनाया जीवात्मविषयत्वाङ्गीकारे च, शान्तो दान्त इत्यात्मदर्शनवाक्यादस्यामप्यात्मदर्शनसामान्येन शमस्यावाप्तसिद्धत्वाच्च विधिवैयर्थ्यापातः । क्रतुकरणस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वेन तदनुवादाङ्गीकारोऽप्यसङ्गत इति चकारार्थः । तथाच नैवं पूर्वपक्ष उचित इत्यर्थः । तस्मादयमुपासनान्तरविधिरेवेत्याहुः । * अत इत्यादि * एतदुपष्टम्भायोपबृंहणमाहुः । * इदमित्यादि * तत्रोपासनं प्रकारभेदेन, पातालमेतस्य हि पादमूलमित्यादिनोक्तमतस्तदुपासनान्तरोपगम एव युक्त इत्यर्थः । एतद्विचारप्रयोजनमग्रे स्फुटिष्यति । प्रस्तुतमाहुः । * अतः परमित्यादि * कथं सन्देह इत्याकाङ्क्षायां तं बोधयितुं व्याकुर्वन्ति । *क्रतुरित्यादि* ननु द्रव्यदेवते यज्ञस्य स्वरूपभूते । ते चात्रानुक्ते इति कथं यज्ञत्वावगतिरित्यत आहुः । * तस्येत्यादि * तथाच द्रव्यादिरहितोऽयं ज्ञानयज्ञ इत्यर्थः ।

उपासनाप्रकरणत्वादुपासनैवैषा । तत्र मनोमय इति प्रमाणभूतो वेद उक्तः । प्राणशरीर इति कार्यकारणयोरभेदोपचारः । अग्रे सत्यसङ्कल्पादिधर्मवचनात् किमयं विज्ञानमयो जीवो ब्रह्मत्वेनोपास्य, उत ब्रह्मैवान्तर्यामी, यः पुराणेषु सूक्ष्म उक्तः ।

ननु यस्य भूयांसो यज्ञक्रतव इत्याहुरित्यादावङ्गोपाङ्गसहितहविस्त्यागरूपक्रियायाः क्रतुत्वेन प्रसिद्धत्वान्मानसस्यास्य कथं क्रतुत्वमित्यत आहुः । * उपासनेत्यादि * तथाच प्रकरणबलाद्बुद्धिमनाहृत्य क्रियतेऽसौ क्रतुरिति योगं चादायोपासनाद्रियत इत्यस्यास्तथात्वमित्यर्थः । तर्हि कोऽत्र विषय इत्यतस्तं प्रकटयन्ति * तत्र मनोमय इत्यादि * वेदस्य मनोमयत्वं तु 'स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः । मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्यरूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठ इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्यसन्दर्भे स्पष्टम् * कार्यकारणयोरिति * वेदप्राणयोः । नन्वेवमत्र वेदरूपस्य विषयस्य स्फुटत्वेन कथं वाक्यार्थे सन्देह उत्पन्न इत्यत आहुः । *अग्र इत्यादि* आदिपदेन, एष म आत्मेत्यादेर्वेदव्यावर्तकस्य जीवसङ्ग्राहकस्य धर्मस्य सङ्ग्रहः । * अयं विज्ञानमयो जीव इति * वेदबोधितत्वान्मनोमयः प्राणशरीरो, भारूपत्वेन विज्ञानमयो जीवः प्राणधारणप्रयत्नवान् ब्रह्मत्वेनोपास्यः, स म आत्मेति कथनाच्च ? उत सत्यसङ्कल्पादिपदोक्तधर्मवैशिष्ट्याद् ब्रह्म वा, यः पुराणेषु 'केचित् स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम्' इत्यादौ सूक्ष्मो हृदयान्तर्वर्तित्वेनोक्त इति सन्देह इत्यर्थः । इह, तत्र मनोमय इत्यादिनोपासनविषयबोधनेनाधिकरणसङ्गतिरपि बोध्यते । पूर्वपादे जन्मादिसूत्रे ब्रह्मणः कर्तृत्वमुक्त्वा तल्लिङ्गाद्यधिकरणचतुष्टयेनातिव्याप्तिपरिहारे क्रियमाणेऽन्तिमेनानुगमाधिकरणेन जडविशिष्टे जीवेऽतिव्याप्तिनिवारणं कृतम् । तदस्मिन्नधिकरणे कर्तृत्वनिर्वाहकाणां मनोमयत्वादिसर्वकर्मान्तानां धर्माणां जीवे बोधनेन ब्रह्मणि तदभावात् कर्तृत्वासम्भवं बोधयित्वा पूर्वपक्ष आक्षिप्यते । तेनाक्षेपः सङ्गतिः ।

तत्र पूर्ववाक्ये जडस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनस्योक्तत्वा-ज्जीवस्यापि ब्रह्मत्वेनोपासनमेव युक्तं, न त्वाहत्यैव ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदेति शाखान्तरे स्पष्टत्वाच्च । तस्मात् कार्यकारणयोरभेदाज्जीव एव ब्रह्मत्वेनोपास्य इत्येवं प्राप्ते, उच्यते ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ अथ खल्वित्यादि ब्रह्मवाक्यमेव । कुतः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । कुर्वीतेत्युपदेशो, न तूपासना । तत्र परमशान्तस्य सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनया शुद्धान्तः-करणस्य सर्ववेदान्तप्रसिद्धब्रह्मोपदेश एव युक्तो मननरूपो, न तु क्वचित् सिद्धस्य जीवस्योपासना ।

पूर्वपक्षमाहुः । * तत्र पूर्वेत्यादि * । * आहत्येति * । अकस्मात् प्रबलहेतुं विनेति यावत् । तथाच द्वयोर्लिङ्गस्य सत्त्वेन तस्या-निर्णायकत्वादुपक्रमस्यासञ्जातविरोधत्वेन बलिष्ठत्वात् तत्र च जी-वस्यैवोक्तत्वात् पूर्ववाक्यविचारणेऽपि प्रकरणस्यैव नियामकतया औचित्याच्च नास्य ब्रह्मवाक्यत्वम् । किन्तु शाखान्तरोक्तविज्ञानमय-स्यात्र भारूपत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् कार्ये सशरीरे जीवे कारणभूतस्य ब्रह्मण उपचारं विधाय सत्यसङ्कल्पादिधर्मवत्तया देहाभिमानिदेव-ताजीवो वा, स्वजीव एव वोपास्य इत्यर्थः ।

सिद्धान्तं वक्तु सूत्रं पठन्ति ॥ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ कथ-मयमुपदेश इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * तत्रेत्यादि * । तथाच, सर्वं खल्वि-ति पूर्ववाक्ये यज्जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनं, तद्भगवत एव विराट्त्वेनो-पासनम् । तस्य काल्पनिकत्वाभावबोधनायैवात्र तज्जलानिति हेतू-क्तिः । तत्फलं चान्तःकरणशुद्धिः । 'स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व आ-त्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकः । तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत नान्यत्र स-ज्जेत यतः आत्मपातः' इति तद्विधायकवाक्ये तथा सिद्धत्वात् । एवं सति पूर्वोक्तोपासनाफलभाजा पुनः किं कार्यमित्यपेक्षायाम्, अथ खल्वि-

शाखान्तरे त्वग्रे आनन्दमयस्य वक्तव्यत्वात्तथा युक्तम् । न त्विह तथा । तस्मादानन्दरूपप्राणशरीररूपो वाक्यार्थः ॥१॥

त्यादिना पुरुषस्योपासनानुरूपफलभाक्त्वकथनेन विराट्त्वेनोपासनायामन्यत्र सङ्गाभावेऽप्यन्ते या मतिः सा गतिरिति न्यायेन, यं यं वापीति गीतावाक्येन चान्ते सर्वात्मकत्वमेव, न तु परप्राप्तिरिति तादृशा तदर्थमुपायान्तरं कर्तव्यमित्याशयेन तमाह । स क्रतुं कुर्वीतेति । स उक्तोपासनया शुद्धान्तःकरणोऽपि, यथा क्रतुरित्युक्तरीत्योपासनानुरूपमेव फलं प्राप्नोतीत्यतो मनोमयेत्युक्तप्रकारेण मननात्मकं क्रतुं कुर्वीतेति सर्वत्र वेदान्ते सर्वान्तरत्वेन प्रसिद्धस्य ब्रह्मण एव मननोपदेशस्तत्त्वेव भयमितिश्रुत्यन्तरे तस्यावश्यकत्वश्रावणाद्युक्त इति शाखान्तरसिद्धा जीवोपासना नाङ्गीकर्तुं शक्येत्यर्थः।ननु यदि मयटो विकारार्थमनादृत्यात्र ब्रह्मवाक्यत्वमङ्गीक्रियते तर्हि शाखान्तरेऽपि तथा वक्तुं शक्यत्वाज्जीवोपासनाया उच्छेद एव स्यादित्यत आहुः । * शाखान्तर इत्यादि * तथा चैवं वैलक्षण्यस्य स्फुटत्वान्न तदुच्छेद इत्यर्थः । एवं वाक्यं व्याख्याय सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * यस्मादेतादृशस्य मननमेव युक्तम् । तच्चानपेक्षिताङ्गोद्धापेनापेक्षिताङ्गावापेन वाक्यार्थनिर्द्धारणे भवतीत्येतत्पूर्ववाक्यविचारे, एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानित्यादिश्रुतिभिर्जगज्जनकत्वस्य वेदे सत्त्वेऽप्यस्य महतो भूतस्य निःश्वसितं यदृग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिश्रुत्या वेदस्य ब्रह्मजन्यत्वावधारणं निरङ्कुशस्य जगज्जनकत्वस्य वेदे अभावाद्, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं, हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानमित्यादिभिर्हिरण्यगर्भेऽप्यभावादतादृशजनकत्वस्योद्धापेन, निरङ्कुशस्य, यतो वेत्यादिश्रुत्युक्तस्य तस्यावापेन च ब्रह्मपदस्य परवाचकत्वे निर्द्धारिते तस्य वाक्यस्य परब्रह्मरूपो वाक्यार्थो मतो भवति । तथैतद्वाक्यमननेऽपि सत्यसङ्कल्पेत्यारभ्य यावन्ति विशेषणानि तेषां मनोविकारभूते वेदे हिरण्यगर्भे जीवान्तरे चासम्भवात् तद्विशिष्टे मनोमये मन्तव्ये, मनसैवानुद्रष्टव्यः, स मानसीन आत्मा जनानां, मनसा तु विशुद्धेनेत्यादिश्रुतिभिस्तादृशमनोग्राह्यत्वेन मनःप्राचुर्या-

द्विकारोद्वापेन प्राचुर्यावापेन चानन्दमयरूपो मनोमयः, को ह्येवान्यात् कः प्राण्यादिति प्राणितृत्वश्रावणात् प्राणस्वरूपविग्रह इति मननादानन्दमयरूपो यः प्राणशरीररूपोऽन्तर्यामी सोऽत्र वाक्यार्थ इत्यर्थः । अत्र विषयवाक्ये, भारूप इति प्रकाशरूपो ज्ञानात्मा । सत्यसङ्कल्प इति, सत्या अवितथा विषयाऽव्यभिचारिणः सङ्कल्पा विचारा यस्य तादृशः । आकाशात्मेति, व्यापको दुर्ज्ञेयो नीरूपो नीलः सर्वाधारो नामरूपनिर्वाहकः । सर्वे कामा निर्दोषा यस्येति सर्वकामः । एवमग्रेऽपि । सर्वमिदं जगद् अभ्यात्तः, अभि अन्तर्बहिरुभयत्र गृहीतो ज्ञातः । अवाकी । उच्यतेऽनयेति वाक् । वागेव वाकः । करणे घञ् । स यस्य वर्ततेऽसौ वाकी । तद्भिन्नोऽवाकी । उपलक्षणमिदम् । कार्यं कुर्वन्नपि करणशून्यः । अपाणिपादो जवनो ग्रहीतेति श्रुत्यन्तरात् । अनादरः । न विद्यत आदरः सम्भ्रमो यस्य । आप्तकामत्वात् । सर्वानपेक्षः । अभिसम्भवितास्मीति प्राप्तास्मि । अद्धेति निश्चयः । एतादृशोऽस्तं प्राप्नोतीति शेषः । स्फुटमन्यत् । ननु भवत्वयं विषयवाक्यार्थस्तथापि सूत्रे पक्षानुल्लेखात् कथं व्याख्यातोऽर्थः सौत्रत्वेन निश्चेतुं शक्यः । तदनिश्चये वाक्यार्थोऽपि सन्दिग्धप्राय एवेति चेन्नैवम् । द्वितीयादिपादानां पूर्वपादोक्तार्थविमर्शरूपत्वात् कारणत्वस्य तत्र विमृष्टत्वेऽप्यन्येषामविमृष्टत्वादत्रान्तस्तद्धर्मोपदेशाधिकरणसाधितस्यानन्दमयान्तरत्वस्य विमर्श इत्यविवादम् । आन्तं पादेऽन्तर्वर्तिन एव विचारदर्शनात् । सूत्रेऽप्युपदेशपदेन तदर्थविचारस्य प्रत्यभिज्ञानात् । विषयवाक्येऽप्येष म आत्माऽन्तर्हृदय इति पदात् । अतः सूत्रे पक्षानुक्तावपि प्रकरणबलेन तन्निर्णयस्य सुसाध्यत्वादिति । यः पुनरत्ता चराचरग्रहणादित्यादौ पक्षोल्लेखः, स तु तस्यैवात्तृत्वादिधर्मविचारार्थ इत्यदोषः ।

रामानुजाचार्यास्तु सूत्रारम्भगतेन सर्वत्रेतिपदेनारम्भगतसर्वपदघटिते वाक्ये विषयवाक्यत्वेन बोधिते तस्य शमविध्यपर्यवसितस्य फलाकाङ्क्षापूरणायाग्रिमसन्दर्भस्योपस्थित्या सूत्रगतपक्षाकाङ्क्षापूरणेनोक्तार्थस्य सौत्रत्वे सिद्धे वाक्यार्थनिश्चयस्य सुखेन सम्भवादिति वदन्ति ।

एवञ्च सूत्रगतन्यायचर्चात्रैवं बोध्या । अथ खल्वित्यादिवाक्यमुपदेशः । परमशान्ताधिकारत्वात । यदेवं तदेवम् । कं ब्रह्मेत्या-

ननु क्रतुमयः पुरुष इति यथासङ्कल्पमग्रिमदेहकथनाल्लोकान्तरभाविफलार्थमन्योपासनैव तु युक्ता, न तु ब्रह्मज्ञानस्य तादृशं फलं युक्तमित्याशङ्क्य परिहरति ।

दिवाक्यवत् । यन्नैवं तन्नैवम् । प्राणं तर्हि वागप्येतीत्यादिवाक्यवत् । उपदेशश्च परममहितानुशासनम् । तत इदं वाक्यं ब्रह्मवाक्यम् । सर्ववाक्यसमर्थितसर्ववेदान्तप्रसिद्धोपदेशात् । यदेवं तदेवं, यन्नैवं तन्नैवमिति । सिद्धान्तरीत्या तु प्रकरणसमर्थितत्वेन हेतुर्विशेषणीय इति भेदः ।

किञ्च, सूत्रे प्रसिद्धपदेन, तदेजति तन्नैजतीत्यादिवाक्यप्रसिद्धत्वस्यापि स्मारणादेतद्वाक्यगताणीयस्त्वज्यायस्त्वाधारत्वेन प्रसिद्धत्वमपि सङ्गृह्यते । अतो वाक्यस्य स्पष्टलिङ्गत्वमपि बोध्यते । तेनात्र पादे अस्पष्टलिङ्गवाक्यचिन्ताङ्गीकारं प्रतिज्ञायैतस्यात्र विषयत्वेनोपन्यासोऽप्ययुक्त इत्यपि सूचितम् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्चेतिसूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * । अयमर्थः । अत्र हि पूर्ववाक्ये ब्रह्मोपासनकथनेऽप्यथेतिप्रक्रमच्छेदेनाग्रे उपासनान्तरमुच्यते । तथा क्रतुमय इत्यारभ्य, तथेतः प्रेत्य भवतीत्यन्तेन लोकान्तरे सङ्कल्पानुरूपदेहप्राप्तिरूपं फलमुच्यते । फलं च तात्पर्यनिर्णये लिङ्गम् । अतस्तद्विचारेऽत्रोक्तोपासनाया ब्रह्मविषयत्वं न घटते । फलस्य प्राकृततया जाघन्यात् । अतोऽत्र यथासङ्कल्पमग्रिमदेहकथनाल्लोकान्तरभाविनादृशदेहप्राप्त्यर्थं वेदाभिमानिदेवताया वा, क्रतुमय इत्यादिना साधकस्योपक्रान्तत्वात् स्वजीवस्यैव वोपासना युक्ता । इहापि भावनया पेशस्कृतो रूपान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन श्रुत्युक्तपारलौकिकरूपान्तरस्य भावनाप्रचयजन्यतायां बाधानवतारात् । नचैवं सति ब्रह्मोपासनायामपि तथा वक्तुं शक्यत्वात् कुतस्तत्त्याग इति शङ्क्यम् । देहत्वस्य प्राकृतत्वव्याप्तत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य च, तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति, ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिषु ब्रह्माप्तिरूपस्यैव फलस्य श्रावणेन ब्रह्मज्ञाने तादृशफलकथनस्यायुक्तत्वादिति । तस्मादत्र मननोपदेशाङ्गीकारो न युक्त इत्याशङ्क्य परिहरतीति ।

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

विवक्षिता लोकान्तरे तादृशरूपप्राप्तिः, सा प्रकृतेऽप्युपपद्यते। भगवत्स्वरूपलाभात् सारूप्यलाभाद्वा। नच व्याप्तिरुक्तेऽधमप्राप्त्युपायो युक्तः।

सत्यसङ्कल्पादिवचनं च ब्रह्मवाक्यत्वपोषकमिति चकारार्थः ॥ २ ॥

सूत्रं पठित्वा तत् समाधातुं व्याकुर्वन्ति * विवक्षितेत्यादि * विवक्षिता वक्तुमिष्टा उपादेयत्वेनाभिप्रेता वा या गुणरूपा लोकान्तरे तादृशी सङ्कल्पानुरूपदेहप्राप्तिः सा ब्रह्मज्ञानपक्षेऽप्युपपद्यते। ज्ञानफलबोधकासु श्रुतिषु मृत्युमतिक्रान्तस्य भगवत्स्वरूपस्य ब्राह्मदेहस्य परप्राप्तिरूपस्य वा, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुत्या ब्रह्मस्वरूपस्य वा लाभोऽभिप्रेत इति तस्य सङ्कल्पानुरूपताया युक्तत्वादिति। नच यथा क्रतुरित्यादिना लोकान्तरप्राप्यत्वेन सङ्कल्पानुरूपत्वेन व्याप्तिरुक्तेत्यतः, कुर्वीतेत्युपदेशबोधितः क्रतुरधमस्य प्राकृतदेहस्य प्राप्त्युपायो युक्तः। परमशान्तस्य पूर्वोपासनया शुद्धान्तःकरणस्याशुद्धसङ्कल्पायोगात् तदभावे प्राकृतदेहस्याप्ययोगादित्यर्थः। हेत्वन्तरमाहुः। * सत्येत्यादि * तथाचैवं हेतुद्वयबाधितत्वादस्य जीववाक्यत्वं न शङ्कितुं शक्यमित्यर्थः।

यत्तु केचिदपौरुषेयवेदे वक्तुरभावान्नेच्छार्थः सम्भवतीत्यत उपादेयत्वेन फलेन तत्र विवक्षितत्वमुपचर्यते। लोके तथा दर्शनात्। वेदेऽपि वाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामुपादेयत्वानुपादेयत्वयोरवगन्तुं शक्यत्वात् सूत्रे विवक्षितपदमौपचारिकमङ्गीकुर्वन्ति। तन्न रोचिष्णु। निःश्वसितश्रुत्यनुरोधेन वेदे जीवाजन्यत्वरूपस्यापौरुषेयत्वस्याश्रेयत्वेन सर्वथा वक्त्रभावस्यासङ्गतत्वात्। शास्त्रयोनित्वसूत्रे स्वयमेव वेदकर्तृत्वाङ्गीकारेण वदतो व्याघाताच्च। नच निःश्वसितस्य सार्वदिकत्वादबुद्धिपूर्वकत्वेन वक्तुरुपगमेऽपीच्छार्थासम्भवाद्दोष इति वाच्यम्। आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनासेति श्रुतिविरोधेन तत्सार्वदिकत्वाङ्गीकारस्यैवासङ्गतत्वात्। एवं

नन्वेतावतापि नैकान्ततो ब्रह्मवाक्यत्वमुपपत्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

नच प्राणशरीररूपो जीवो भवति । तिरोहितानन्दत्वेन

सिद्धे निःश्वसितस्यासार्वदिकत्वे तदुद्गमे इच्छापूर्वकत्वस्याप्यपर्यवसेयत्वात् । प्रपञ्चमात्रं प्रति, बहु स्यामितीच्छाया एव कारणत्वेन वेदात्मकनामप्रपञ्चं प्रत्यपि तस्या अदण्डवारितत्वात् । नच शब्दस्वरूपमात्रोद्गम एवेच्छासम्बन्धो, न तु तस्यार्थसाहित्येऽपीत्यदोष इति वाच्यम् । ईदृशविभागे मानाभावात् । नचैवं पौरुषेयत्वाङ्गीकारे काणादादितौल्यापातः । ईश्वरवाक्यत्वेनैव तन्निरासात् । नचैवं शब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वप्रसङ्गः । शब्द इति चेदित्यस्मिन् सूत्रे तन्निरासप्रकारस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । अतो वेदे वक्तुरिच्छासम्बन्धस्य सत्त्वेन विवक्षितत्वादेः सत्त्वादुपचाराङ्गीकारो न युक्त इति दिक् ।

यत् पुनर्मनोमयः प्राणशरीर इत्यस्य सगुणविषयत्वम्, अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यस्य निर्गुणब्रह्मविषयत्वमित्युक्तम् । तत्तु पूर्वपादार्थानुवादभाष्य एव दूषितमित्युपरम्यते ॥ २ ॥

अग्रिमसूत्रमवतारयन्ति । * नन्वेतावतेत्यादि * । * एताबतेति * सूत्रद्वयोक्तयोपपत्त्या । * तुल्यत्वादित्यादि * ' आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्तीति पुरुषः । किमिच्छन् कस्य वा हेतोः शरीरमनुसंज्वरेद्' इत्यादौ ज्ञेयतया प्रसिद्धत्वेन जीवस्य मन्तव्यत्वोपदेशो, लोकान्तरे विवक्षितदेहप्राप्तिः । न वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गतिरितिवाक्यात् सत्यसङ्कल्पत्वं, व्यापकत्वादाकाशात्मकत्वं, पर्यायेण सर्वाहंमानितया वा सर्वकर्मत्वादिकं हिरण्यगर्भे जीवे च सङ्गच्छत इति तस्य बाधाभावेन तुल्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति * नचेत्यादि * सत्यमस्त्वेवमुपपत्तितौल्यं, तथापि शरीरसम्बन्धी जीवो वाक्यार्थो न सम्भवति । कुतः । अनुपपत्तेः । प्राणशरीरत्वस्यानुपपद्यमानत्वात् । तत्र हेतुः । * तिरोहितेत्यादि * प्राणशरीर इत्यत्र शरीरपदमाकार-

निराकारत्वात् । अध्यासेन तथात्वे त्वनुपास्यत्वमेव । इदानी-मेवोपासकस्यापि तथात्वात् । नच प्राणादेर्लौकिकत्वम् । उप-देशानर्थक्यप्रसङ्गात् । अत आनन्दरूपप्राणशरीररूपत्वाभावान्न वाक्यार्थो जीवः ।

पूर्वपक्षस्यात्रैव निवृत्तत्वात् तुशब्दः । विज्ञानमये तु प्राप्ता-प्राप्तविवेकेन धर्मस्यैवोपासना ॥ ३ ॥

परम् । तथाचात्र हि, मनोमय इत्यत्र यथा विकारार्थोद्वापेन प्राचु-र्यान्मनोमयत्वमुपदेशगोचरस्तथा प्राणशरीर इत्यत्रानन्दरूपप्राणश-रीररूपत्वम । लौकिकप्राणस्योद्वापात् । प्राणस्यानन्दरूपता त्वनुग-माधिकरण एव सिद्धा । प्राणमुपक्रम्य, एष प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इति तद्विषयवाक्ये श्रावणात् । नच लौकिकप्राणस्योद्वापे किं मान-मिति शङ्क्यम् । लौकिकस्य तस्य शरीरताया आध्यासिकत्वेनेदानी-मुपासकस्यापि प्राणशरीरत्वात् तथोपासनोपदेशे आनर्थक्यप्रसङ्ग-स्यैव मानत्वादिति । अतस्तदभावान्न वाक्यार्थो जीव इत्यर्थः । तु-शब्दं व्याकुर्वन्ति * पूर्वेत्यादि * । ननु कथं पूर्वपक्षस्यात्र निवृत्तिः । विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तस्य विज्ञानस्य, विज्ञानं यज्ञं तनुत इति विज्ञानमयनिगमनश्लोकेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनात्र पूर्ववाक्ये विरा-ट्त्वेन ब्रह्मोपासनवद्विज्ञानमयेऽपि विज्ञानत्वेन ब्रह्मोपासनत्वेन श-क्यवचनतया आनन्दपूर्वभावमात्रस्य जीवोपासनागमकताया अप्र-योजकत्वेन तत्रापि तदुपासनानवकाशात् तत्र तदङ्गीकारस्यासङ्ग-ततया पूर्वपक्षस्यानुपशमादित्यत आहुः । * विज्ञानमय इत्यादि * तत्र गौणान्तर्येण श्रद्धादिधर्मत्वेन च जीवत्वस्य प्राप्तत्वेन मुख्यान्तर्य-स्यानन्दरूपत्वस्य चाप्राप्तत्वेन किं ग्राह्यमिति विचारे प्राप्ताप्राप्तवि-वेकेनाप्राप्तापेक्षया प्राप्तस्यैव बलिष्ठत्वाद्धर्मस्य भगवति वृत्तिमतो जीवस्यैवोपासना युक्तेति सुखेन पूर्वपक्षोपशमात् तन्निवृत्तिरि-त्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु प्राप्तव्यतादृशरूपफलाभिप्रायं भविष्यतीति परिहरति।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति, यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति ह स्माह शाण्डिल्य इत्यग्रे फलवाक्यम् । एतं प्राणशरीररूपं कर्मत्वेन ध्येयत्वेन प्राप्यत्वेन च व्यपदिशति । कर्तृत्वेन च शारीरं व्यपदिशति । नच भजनीयरूपाकथने तादृशं फलं सिद्ध्यतीति चकारार्थः ।

अग्रिमसूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * यदि तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेन जीवोपासना, तर्ह्यत्राप्यथ खलु क्रतुमयः पुरुष इत्यादिना जीवत्वस्यैव प्राप्तत्वाद् ब्रह्मत्वस्य चाप्राप्तत्वात्तद्विवेकेन जीवोपासनैव युक्ता । युक्तेस्तुल्यत्वात् । नचानन्दरूपप्राणशरीरनोक्तिविरोधः । तद्वचनं जीवप्राप्तव्यतादृशरूपफलाभिप्रायं भविष्यतीत्यविरोधादित्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ इदं सूत्रं व्याकुर्वन्ति *एतमित्यादि* सत्यं प्राप्तं जीवत्वम् । परन्तु ध्यानकर्तृत्वेन, न तु तत्कर्मत्वेन । विषयस्तु ध्येयत्वेनैवाभिप्रेतः । अत्र चास्य क्रतोः को विषय इत्यस्मिन्नंश एव सन्देहात् तद्विचारे त्वेतमित्युपसंहारगते फलवाक्ये एतमितिपदेन पूर्वं प्राणशरीररूपतयोक्तं ध्येयमेव परामृश्य, अभिसम्भवितास्मीति वचनेन तमेव प्राप्यत्वेन व्यपदिशति, ध्यानादिकर्तृत्वेन च शारीरम् । अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायस्यात्राप्रवृत्तिः । किञ्च, फलविचारेऽपि चेतनस्य फलस्य न पुरुषशेषत्वम् । चेतनस्य महत आशास्यस्य शेषिताया वरणीयस्थले दर्शनात्, फलं पुरुषार्थत्वादिति पौर्वतन्त्रन्यायस्य स्वर्गादौ चरितार्थत्वादत्र च तद्वैषम्येनाप्रवृत्तेः । अत इदं ब्रह्मवाक्यमेवेत्यर्थः । सौत्रस्य चकारस्यार्थमाहुः । * नचेत्यादि * यथा क्रतुरित्यादिना भजनीयप्राप्तव्ययोरैकरूप्यस्योक्तत्वात् तादृशरूपस्याप्राप्तत्वे फलवाक्यस्याबोधकतैव प्रसज्ज्येतातस्तदपि

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 107.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASÛTRA BY ŚRÎ VALLABHÂCHÂRYÂ,
With the Commentary called Bhâshya Prakâśa,
By Goswami Śrî Purushottamjee Mahâráj.
EDITED BY RATNA GOPÂL BHAṬṬA,
Fasciculus IV.

BENARES.
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.
1905.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०
गोलप्रकाशः	२
गंगालहरी	०
गुरसारणी	०
जातकतत्त्वम्	०
तत्त्वदीप	०
तर्कसंग्रहः	०
दत्तकमीमांसा	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०
धातुपाठः (शिला -))	०
धातुरूपावली	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४
परिभाषापाठः	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०
प्रथम परीक्षा	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४
लक्षणावली	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१
वसिष्ठसिद्धान्तः	०
विष्णुसहस्रनाम	०
शब्दरूपावली	०
शृङ्गार सप्तशती	१
समासचक्रम्	०
समासचन्द्रिका	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०
सिद्धान्तकौमुदी	३
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३
उपसर्गवृत्ति	०
क्षेत्रकौमुदी	०
क्षेत्रसंहित	२

अधिकरणसम्पूर्णत्वद्योतकश्च ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इदमाम्नायते। यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मय इति । तत्र संशयः । हिरण्मयः पुरुषः किं जीव, उत ब्रह्मेति।उपक्रमबलीयस्त्वे जीव, उपसंहारबलीयस्त्वे ब्रह्मेति ।

प्राप्तत्वेनैवावगन्तव्यमित्येष चकारार्थ इत्यर्थः। एवञ्चात्र जगदुत्पत्तिकर्तृत्वनिर्वाहकाणां सत्यसङ्कल्पादिधर्माणां ब्रह्मणि साधने तदसम्भवः परिहृतः। प्रयोजनान्तरमाहुः । * अधिकरणेत्यादि * एतेनैव पूर्वपक्षस्योपशान्तत्वात् तथेत्यर्थः । अन्ये त्वेतदधिकरणमष्टसूत्रमाहुः । तदप्येतेनैव दूषितम् ॥ ४ ॥ ॥ १ ॥

शब्दविशेषात् ॥ विषयवाक्योपन्यासमुखेनाधिकरणमवतारयन्ति । * इदमाम्नायत इत्यादि * । इदं वाक्यम् । केचन समानप्रकारणे वाजिनामित्याहुः । अन्ये तु समानप्रकरणे इत्येवाहुः । इदं च वाक्यं न बृहदारण्यकस्थम् । तत्र प्रकरणसामान्येऽप्येवं पाठदर्शनादिति । किन्तु वाजिशाखायामेवान्यत्र क्विक्व बोध्यम् । भास्कराचार्यादिभिस्तथा कथनात् । तेनात्र प्रसङ्गोऽधिकरणसङ्गतिः । नन्वत्र पक्षानुपन्यासात् कथमधिकरणान्तरत्वावगतिः । नच समानप्रकरणत्वेनैतदुक्तपक्षस्य स्मारणादिति वाच्यम । तथा सति पूर्वशेषत्वावगत्याऽधिकरणभेदस्यासङ्गतत्वमित्याशङ्कायां संशयाकारमाहुः । *तत्र संशय इत्यादि * । तथाच तत्र मनोमयत्वादिविशिष्टः पक्षोऽत्र तु हिरण्मयत्वविशिष्ट इति पक्षभेदाद् भेद इत्यर्थः । नन्वेवं सति पूर्वपादोक्तान्तस्तद्धर्माधिकरणेनैव गतार्थत्वेनैतत्प्रणयनवैयर्थ्यापात इत्यत आहुः । * उपक्रमेत्यादि * तथाच तत्रोपक्रमस्य बलिष्ठत्वसाधनात् संशयनिरासः । प्रकृते तु तदभावादेतत्प्रणयनमतो न वैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु प्रथमावगततयोपक्रमस्यासञ्जातविरोधत्वेन बली-

यत्रैकस्यान्यपरत्वेनैकार्थता सम्भवति तद्बलीयस्त्वमिति सिद्धं पूर्वतन्त्रे । तत्र चतुर्विधभूतनिरूपणार्थं जीवस्यैवाराग्रमात्रस्यान्तर्हृदये प्रतिपादकमिदं वचनं, फलतो हिरण्मयत्वमिति, न त्वेतादृशाभाससमानत्वं ब्रह्मणो युक्तमतो जीवप्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति प्राप्ते, उच्यते ।

शब्दविशेषात् ।

यस्त्वस्यात्रापि तौल्याद् वैयर्थ्यं कथं नेत्यत आहुः । * यत्रेत्यादि * । न हि प्रथमावगततामात्रं बलीयस्त्वे तन्त्रम् । किन्तु यत्रोपक्रमादावेकस्यान्यपरत्वेन वाक्यस्यैकार्थता सम्भवति, विप्रतिपत्तिनिरासेन वाक्यभेदो न भवति तस्य बलीयस्त्वमिति पूर्वतन्त्रे सिद्धम् । तदेकशास्त्र्यादत्राप्युपादेयमतोऽत्र यस्य बलीयस्त्वं तदुपपादनाय प्रणयनमतो न वैयर्थ्यम् । तथाच तत्समानप्रकरणाभावेन तत्रास्मरणात्र तदास्य प्रणयनम् । प्रकृते तु स्मरणेऽपि पक्षभेदोपस्थित्या पूर्वत्र निवेशासम्भवेनाधिकरणान्तरत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । एवमधिकरणान्तरत्वं प्रसाध्य पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । जरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिज्जभेदेन चतुर्विधानि यानि भूतानि जीवदेहाः । न हिंस्यात् सर्वा भूतानीत्यादौ तथा सिद्धत्वात् । तेषां निरूपणार्थम् । छान्दोग्ये, त्रीण्येव तेषां बीजानीति श्रावणादत्र चतुर्थस्याधिकस्य कथनार्थमाराग्रमात्रस्य जीवस्यान्तर्हृदये व्रीह्यादिभिश्चतुर्भिर्दृष्टान्तैरौपाधिकस्य परिमाणस्य प्रतिपादकमिदं वचनमिति दृष्टान्तबलादवसीयते । आराग्रश्रुतावङ्गुष्ठमात्रपरिमाणस्य बुद्धिगुणेनोक्तत्वात् । नच हिरण्मयत्वविरोधः । पूर्वाधिकरणसिद्धेन तत्क्रतुन्यायेनोपासनायां फलतो हिरण्मयत्वमिति वक्तुं शक्यत्वात् । नच तथा ब्रह्मोपासनाङ्गीकारेऽपि बाधकाभावेनोपपत्तितौल्यात् संशय एव पर्यवसानं शङ्क्यम् । तुः शङ्कानिरासे । तादृशो व्रीहियवादिरूपो य आभासो जीवेन स्वात्मतयाऽध्यस्यमानं शरीरं तत्समानत्वं ब्रह्मणो न युक्तम् । निरवद्यत्वात् । अतः साधकबाधकयुक्तिसत्तया संशयनिरासाज्जीवप्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति पूर्वः पक्ष इत्यर्थः ।

हिरण्मयः पुरुषो न जीवस्य फलमपि, तत्प्राप्तेरेव फलत्वात् । नाप्ययं नियमस्तस्यामेव मूर्तौ लय इति ।

अतः शब्देनैव विशेषस्योक्तत्वान्न हिरण्मयः पुरुषो जीवः॥५॥

अत्र समादधते * हिरण्मय इत्यादि * । हिरण्मयस्यानन्दमयत्वं तद्धर्माधिकरणे सिद्धम् । आनन्दमयाधिकरणे च तत्प्राप्तेरेव फलत्वमतो जीवस्य फलमपि हिरण्मयो न भवतीति तद्विरोधाज्जीववाक्यत्वं न शङ्कितुं शक्यमित्यर्थः । ननु पूर्वाधिकरणे तत्क्रतुन्यायस्य सिद्धत्वात् तथोपासने स्वरूपसारूप्यान्यतरलाभेन भाष्येऽप्यङ्गीकाराच्च कथं न तस्य फलत्वमित्यत आहुः * नापीत्यादि * । तैत्तिरीये, आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपतीत्याद्यनुवाकद्वयमध्ये पूर्वस्मिन् हिरण्मयं पुरुषं प्रस्तुत्य, द्वितीये चादित्यो वै तेज ओजो बलमित्यादिना तद्विभूतिभूता देवताश्चोक्त्वाऽन्ते वदति । ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोत्येतासामेव देवतानाꣳ सायुज्यꣳ सार्ष्टिताꣳ समानलोकतामाप्नोति य एवं वेदेत्युपनिषदिति । तथाच यदि तत्क्रतुन्यायो नियतः स्याद्धिरण्मयस्य फलत्वं युज्येतापि । न तु तथा । नचैतद्विरोधः शङ्क्यः । यथा क्रतुरित्यत्र पुरुषविशेषणस्याधिकारस्यापि प्रकारांशे निवेशे तदभावात् । अन्यथोक्तश्रुतिविरोधस्य दुष्परिहरत्वात् । एवं सिद्धे तन्मूर्तौ लयानियमे हिरण्मयस्य फलतायाः अपि प्रायिकत्वेन तद्विरोधो दुर्वार इत्युपक्रमस्य पदवैयर्थ्यापादकतयैकार्थताविघटकत्वेन निर्बलत्वान्न तदनुरोधादस्य जीववाक्यत्वमित्यर्थः । एवं सिद्धान्तमभिधाय तस्य सौत्रत्वं प्रकटयन्ति * अत इत्यादि * । शब्दोक्तो विशेषः शब्दविशेषस्तस्मात् । उक्तरीत्या हिरण्मयशब्देनैवाधिकारविशेषमादाय तत्र लयानियमस्य सूचितत्वात् तथेत्यर्थः । एवञ्चात्राणुत्वबोधकैर्व्रीह्यादिदृष्टान्तैरन्तरात्मनि वर्तमानस्य जीवत्वं प्रतीयत इति युक्त्या पूर्वाधिकरणसङ्गतिमाक्षिप्योपसंहारबलीयस्त्वेन तन्निवार्य पूर्वोक्तं दृढीक्रियत इतीदं पूर्वाधिकरणस्यैव शेषः ॥ ५ ॥

ननु हृदये विद्यमानत्वादभिमान्येव जीवो युक्त इति चेत्, तत्राह ।

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति । ननु सर्ववेदानां यन्निःश्वासत्वं तस्य भगवतो वाक्यं कथं स्मृतिरिति । उच्यते। तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः केवलोपनिषद्वेद्यं ब्रह्म, न प्रमाणान्तरवेद्यम् । ततश्चार्जुनस्य शिष्यरूपेण प्रपन्नस्य पुष्टिभक्तत्वाभावाद् भगवद्वाक्ये निर्विचिकित्सविश्वासाभावाद् रथित्वेनैव स्थाप्यत्वान्न तादृशाय तादृशदेशकालयोरुपनिषदामवक्तव्यत्वाद् गुरुरूपतादृशरूपं निःश्वसितवेदोद्गमजनकं स्मृत्वा तदर्थमपि स्मृत्वा भगवान् पुरुषोत्तमो वाक्यान्युक्तवान् स्मृतिरूपाणि ।

स्मृतेश्च ॥ इदं सूत्रमवतारयन्ति । * ननु हृदय इत्यादि । तथाच श्रुतेः सन्दिग्धत्वेऽपि लिङ्गाज्जीववाक्यत्वं युक्तमित्यर्थः । * अभिमान्येव जीव इति * अभिमानी जीव एवेति योजना । रामानुजादयो भगवन्तं श्रीकृष्णं पुरुषोत्तमत्वेन परब्रह्मत्वेन वदन्तो गीतावाक्यान्येवात्र स्मृतित्वेनोदाहरन्तोऽप्येतत्स्वरूपं न विचारितवन्त इति तत्स्वरूपं तदुपन्यासादिप्रयोजनं च निर्णेतुं विषयवाक्यस्य स्मृतित्वं व्युत्पादयन्ति । * ननु सर्वेत्यादि * । * शिष्यरूपेणेति * शिक्षणीयरूपेण । शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नमिति वाक्यात् । * निर्विचिकित्सविश्वासाभावादिति * अपरं भवतो जन्मेत्यादिरूपात् संशयबोधकवाक्यात् तथेत्यर्थः । * रथित्वेनेत्यादि * । अग्रिमकार्यकारणार्थं साहङ्कारताया आवश्यकत्वाद्रथित्वेनैव स्थाप्यत्वान्न तादृशाय * साहङ्काराय । * तादृशदेशकालयोरिति * दारुणे देशे काले चेत्यर्थः । * गुरुरूपतादृशरूपमिति * यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा इत्यादिश्रुत्युक्तं गुरुरूपं यन्मर्यादाप्रतिपादकरूपम् । अत्रायमर्थः । ब्रह्मण औपनिषदस्यैवात्र विचारप्रस्तावादुपनिषदामेव चि-

ततो ब्रह्मविचारे तान्यप्युदाहृत्य चिन्त्यन्ते । पुनश्च भगवाँस्तदधिकारेण ब्रह्मविद्यां निरूप्य स्वकृपालुतया, सर्वगुह्यतममित्यादिना भक्तिप्रपत्ती एवोक्तवान् । अतोऽङ्गत्वेन पूर्वं सर्वनिर्णया उक्ता इत्यध्यवसेयम् । तथैवार्जुनविज्ञानात्, करिष्ये वचनं तवेति ।

न्तनीयत्वेनास्मिन् विचारे निश्चायनाय स्मृतेर्हेतुत्वेनोपन्यासस्यायुक्तत्वेऽपि वेदस्य परोक्षवादत्वेन सूरिमोहजनकत्वात्तादृशस्यापि योऽर्थबोधः सोऽधिकारविशेषदेशकालविशेषसापेक्ष एवेति तदभावान्मन्दमध्यमाद्यर्थं तदुपबृंहणभूतेतिहासपुराणोपन्यास आवश्यकः । तत्रापि, वेदान्तकृद् वेदविदेव चाहम्, इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेदकश्चनेति वाक्याद्यन्यन्तरवाक्यापेक्षया भगवद्वाक्योपन्यास एवावश्यकः । तेषु चोक्तरीत्याऽधिकारिदेशकालानां जाघन्यदर्शनेन भवति वैयधिकरण्यशङ्केति तत्परिहारेणोभयसामञ्जस्याय वाक्यानां स्वरूपमवश्यं विचारणीयम् । तत्र वक्तुरभेदे स्मृतित्वस्यासङ्गतत्वाद् वक्तर्येव कश्चिदवस्थाभेदो वा रूपभेदो वा तदर्थं वक्तव्यः । तत्रानन्तरूपमिति श्रुत्या रूपभेदस्य शीघ्रं बुद्ध्यारोहान्मर्यादाप्रतिपादकं वेदवक्तृत्वक्षरात्मकं रूपं वेदार्थं तत्तात्पर्यं च स्मृत्वा तत उत्तमोऽपि भगवाँस्तादृशवाक्यान्युक्तवानतः स्मृतिरूपत्वं तेषामुपपन्नमिति । एवं स्वरूपं विचार्योपन्यासप्रयोजनमाहुः । * तत इत्यादि * । वेदान्तार्थनिश्चायकत्वात् तद्विचारोऽपि युक्त एवेति तान्यपि चिन्त्यन्त इत्यर्थः । नन्वेकार्थत्वं सामानाधिकरण्यप्रयोजकम् । तत्त्विह न दृश्यते । वेदे मुख्यतया ज्ञानविज्ञानयोरत्र च तथा भक्तिप्रपत्त्योः प्रतिपादनेनार्थभेदादित्यत आहुः । * पुनरित्यादि * । * तदधिकारेणेति * भक्तिघटितेनाधिकारेण । तथाचाधिकारभेदस्य वेदेऽपि सिद्धत्वाद् वेदोऽपीदमेव द्वयं तादृशाधिकारार्थं निरूपयति । अत एव ब्रह्मवाक्येषु सृष्ट्यादिकर्तृत्वमात्मत्वं चैकस्मिन्नेव प्रकरणे वदति । शरणमहं प्रपद्य इत्यादौ प्रपत्तिं च श्रावयतीति तस्याप्यत्रैव तात्पर्यात्सामानाधिकरण्यमिति पूर्वोक्तदोषाभावात् तच्चिन्तनम-

चकाराद् तन्मूलभूतनिःश्वासोऽप्युच्यते । व्यासस्यापि भगवज्ज्ञानांशत्वाददोषः ॥ ६ ॥

उपक्रमबलीयस्त्वमाशङ्क्य परिहरति ।

अर्भकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

ननु व्यापकस्येश्वरस्य हृदयदेशस्थितिरयुक्ता, व्रीह्यादिरूपत्वं च । अतोऽर्भकमल्पकमोको हृदयस्थानं यस्य तत्त्वाद् व्रीह्यादितुल्यत्वाच्च न परमात्मा वाक्यार्थ इति चेन्न । निचाय्यत्वात् । पूर्वं प्रथमदूषणं परिहरति । हृदये ज्ञातुं शक्यत इति तदायतनत्वेन प्रतिपाद्यते ।

व्यावश्यकमेवेत्यर्थः । एतस्यार्थस्य सौत्रत्वायाहुः । * चकारादित्यादि * । ननु भवत्वेवं, तथापि क्वचित् क्वचिद् व्यासचरणैः पुराणवाक्यान्यप्युदाहृत्य चिन्त्यन्ते । तत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाहुः । * व्यासस्यापीत्यादि * । बुद्ध्यादिवारणाय, * ज्ञानांशत्वादिति * । तथाचोक्तस्मृत्या हृदयस्य भगवदाधारत्वेन निर्णीतत्वान्न तद्बलेन ब्रह्मवाक्यत्वपर्यवसानं युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ इदं सूत्रमवतारयन्ति * उपक्रमेत्यादि * असञ्जातविरोधत्वेन तथाऽऽशङ्क्येत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्त आशङ्कांशं व्युत्पादयन्ति * नन्वित्यादि * । तथाचेश्वरधर्मविरुद्धस्य जीवधर्मस्य बोधनात् स्मृतिरयोग्यतादोषदुष्टेति न सा निर्णायिकेत्यर्थः । समाधानांशं व्याकुर्वन्ति * पूर्वमित्यादि । * तदिति * हृदयम् । तथाच वृत्तिलाभस्थानत्वादायतनत्वव्यपदेशः । अत्रान्ये दृष्टान्तमपि वदन्ति । यथा, सर्वलोकपतिरप्ययोध्यापतिरिति । कथं वृत्तिलाभ-

निदिध्यासनानन्तरं हि साक्षात्कारस्तदन्तःकरण एवेति निचाय्यत्वम् । भक्तौ तु बहिरपीति विशेषः । द्वितीयं परिहरति । एवं व्योमवत् । एवं व्रीह्यादितुल्यतया यत्प्रतिपादनं चतुर्विधभूतान्तरत्वख्यापनाय । यथा चत्वार उपरवाः प्रादेशमात्रा इति तथा तद्धृदयाकाशे प्रकटस्य सच्चिदानन्दस्वरूपसर्वतःपाणिपादान्तस्य तत्स्वरूपमिति ।

पूर्वपक्षसिद्धान्तयोश्चकारद्वयमेतादृशवाक्यान्तरे पूर्वपक्षासि-

---

स्थानत्वमित्यत आहुः * निदिध्यासनेत्यादि * । * हिर्हेतौ । * तदन्तःकरण इति * जीवान्तःकरणे । तथाच मनसैवानुद्रष्टव्य इतिश्रुतेस्तत्रैव निचाय्यत्वमिति तस्य प्रशंसया स्थानत्वव्यपदेशोऽतो न स्मृतेरयोग्यतादोषघटितत्वमित्यर्थः । ननु यदि हृदयमेव वृत्तिलाभस्थानं, नेतरत् तदा तस्य व्यापकतापि दुर्घटा । प्रत्यक्षापेक्षया शब्दस्य दुर्बलत्वादित्यत आहुः । * भक्तौ त्वित्यादि * तथाच साधनविशेषेण बहिरपि निचायनाच्च शब्दस्य नैर्बल्यमित्यर्थः । * द्वितीयं परिहरतीति * ननु मास्तु स्थानविरोधस्तथापि परिमाणविरोधस्तु स्यादेवेत्यतो द्वितीयं परिमाणविरोधरूपं दूषणं परिहरतीत्यर्थः । व्योमवदिति दृष्टान्तं विवृण्वन्ति । * यथेत्यादि * । उपरवा नाम हविर्धाने खाता बिलविशेषाश्चत्वारः । दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात् पुरोऽक्षं चतुर उपरवानन्तरदेशेषु प्रादेशान्तरालान् करोतीति कल्पे विहिताः । तैर्बिलैर्यथाकाशस्य प्रादेशमात्रं स्वरूपमभिव्यक्तीक्रियते, किमत्र भद्रमित्यादिमन्त्रैरध्वर्युयजमानयोः परस्परहस्तग्रहणाय । तथात्र व्रीह्यादितुल्यतया प्रतिपादनं चतुर्विधभूतहृदयाकाशे प्रकटस्योक्तविधस्य ब्रह्मण एव तत्स्वरूपमिति बोधनाय । तैत्तिरीये, अतः परं नान्यदणीयसꣳ हि परात् परं यन्महतो महान्तमित्येकस्यैव नानापरिमाणश्रावणात् । तथाच न परिमाणविरोधोऽपीत्यर्थः । एवं समाधानांशं व्याकृत्य चकारप्रयोजनमाहुः । * पूर्वपक्षेत्यादि * तथाचाधिक्यं

द्धान्तयोराधिक्योपपत्तिसमुच्चयार्थम् । तेन, अत एव प्राण इतिवदधिकरणान्तरमपि सूचितमिति ॥ ७ ॥

पूर्वाधिकरणापेक्षया वैलक्षण्यं, तत्र या उपपत्तिस्तयोरनुक्तयोः स्फोरणार्थमित्यर्थः । तत्सूचितमर्थमाहुः । * तेनेत्यादि * तवेदमुदाह्रियते । तैत्तिरीये महानारायणोपनिषद्याम्नायते । आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति । तत्र ता ऋचस्तदृचां मण्डलं स ऋचां लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिर्दीप्यते तानि सामानि स साम्नां लोकोऽथ य एष एतस्मिन् मण्डलेऽर्चिषि पुरुषस्तानि यजूंषि स यजुषां लोकः सैषा त्रय्येव विद्या तपति य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुष इति । अत्र संशयः । हिरण्मयः पुरुषः किं जीवो ब्रह्म वेति । तद्बीजं तु विधेयत्वानिर्देशः । तत्रादित्यो वेत्युपक्रम आदित्यस्य मण्डलतापकत्वमुक्त्वोपसंहारे तत्तापकत्वं त्रय्यामुपसंहृतम । तेनादित्यस्त्रयीशरीरः सिद्धः । शरीरस्य चान्तस्तदभिमान्येव युक्तः । मण्डलस्य हृदयाद्यपेक्षया महत्त्वेऽपि परममहत्परिमाणापेक्षयाल्पत्वेन तत्र जीवस्यैव मानात् । पुरुषपदेन पूर्वोक्तार्चिर्गतयजुःपुरुषस्यैव व्यपदेशाच्च । नच हिरण्मयत्वविरोधः । तस्योपासनाफलत्वायानुवादात् । नचात्रोपासनाबोधकपदाभावान्नैवमिति शङ्क्यम् । अत्रापेक्षितगुणान्तरबोधके, आदित्यो वै तेज ओज इत्यव्यवहितोत्तरानुवाके, य एवं वेदेत्युपसंहारेण तस्या उक्तत्वात् । अतो नेदं ब्रह्मवाक्यमिति सूत्रांशेनाशङ्कांशान्तरेण सिद्धमतमाह । न, निचाय्येत्यादि । यथा हृदये निचाय्य एवमादित्येऽपि । स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति श्रुत्यन्तरात् । नच तत्र जीवो वक्तुं शक्यः । तदग्रे, स य एवंविदित्यादिना विदो जीवस्य वेद्याद् भेदेन निर्देशात् । 'अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः । एकस्तद्वेद भगवानादित्यो ज्योतिषां पतिरिति' स्मृतेश्च । एवं त्रय्यामपि, सर्वे वेदा यत् पदमामनन्तीति श्रुत्या तदर्थत्वादिति । ननु पुरुषत्वेन व्यपदेशाज्जीवत्वं तस्येति चेत्तत्राह । व्योमवदिति । यथोपरवाबिलेषु प्रादेशमात्रत्वं व्योम्नोऽभिव्यज्यते, तथात्र

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

बाधकमाशङ्क्यपरिहरति । यदि सर्वेषां हृदये भगवाञ्जीववन्न तिष्ठेन्न तदा जीवस्येव तस्यापि सुखदुःखमाक्षात्कारस्तत्साधनादिपरिग्रहश्च प्राप्नोतीति चेन्न । वैशेष्यात् । विशेषस्य भावो वैशेष्यं तस्मात् । सर्वरूपत्वमानन्दरूपत्वं स्वकर्तृत्वं विशेषः । तद्भावो ब्रह्मणि वर्तते, न जीवे इति जीवस्यैव भोगो, न ब्रह्मण इति । वैशेष्यपदादयमर्थः सूचितः । अपेक्षित एव भोगो, नानपेक्षित इति । न तु तस्य भोगाभाव एव । अग्निमाधिकरणाविरोधात् । यथेन्द्रियाधिष्ठातृदेवतानाम् । तत्त्वमस्यादिवाक्येन जीवस्यापि तथात्वे तस्यापि तद्वदेव भविष्यति ॥ ८ ॥

पुरुषरूपं तथेति न दोषः । ततश्चान्तरादित्ये यः पुरुषो यजुःपुरुषेणाभिव्यज्यते स हिरण्मय इत्येवं विधेयनिर्देशस्याप्युपपन्नत्वात् स ब्रह्मैवेत्यर्थ इति ॥ ७ ॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ * बाधकमिति * सम्यग् अभिनिवेशेन भोगः सम्भोगः, सम्यग्भोगो यस्मादिति वा सम्भोगः । तयोः प्राप्तिर्जीवतौल्यमापादयतीति तदाशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । बहुव्रीहिमङ्गीकृत्याहुः । * तत्साधनादिपरिग्रहश्चेति * । * अग्निमाधिकरणविरोधादिति * अग्निमाधिकरणविषयवाक्येषु भोगप्रतिपादनात् तदनङ्गीकारे तद्विरोधादित्यर्थः । अपेक्षित एवेत्यादिनियमे दृष्टान्तमुखेन मानमाहुः । * यथेत्यादि * । तथाचानुमानमेव मानमिति भोगप्राप्तावपि न जीवतौल्यापत्तिरित्यर्थः । नन्वेवं सति जीवस्य कुत उभयभोग इत्यत आहुः । *तत्त्वमसीत्यादि* तथाच ब्रह्मभावाभावेन कामकर्मादिवशगत्वाद् बन्धदशायां तथेत्यर्थः । तथात्र तदभावायैव साधनानां विधानमिति भावः । तदेतत्प्रासङ्गिकमुक्तम् ।

अन्यच्च पूर्वाधिकरणेऽन्तर्हृदयवर्तमानस्यान्तर्यामित्वे निश्चायितेऽपि पुनरस्मिन्नधिकरणे यथात्वप्रतिपादनं तत्तदाकारनिश्चायनार्थम् । यथा कौण्डपायिनां सत्रे, मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रशब्देन नित्याग्निहोत्रधर्मा अतिदिश्यन्ते । तथा, हिरण्मयः पुरुष

इति शब्दाभ्यामन्तस्तद्धर्मोपदेशाधिकरणविषयवाक्योक्तहिरण्मयपुरुषाकारातिदेशार्थमिदमधिकरणमिति मम प्रतिभाति ।

यदत्र शैवः, प्रसिद्धोपदेशाधिकरणं द्विसूत्रमङ्गीकृत्य अविनाभावरूपाद्वैतोपगमेन विशिष्टाद्वैतवादं चानुसृत्य, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्योक्तोपासनायां ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वोपपादनायाऽथर्वशिरोवाक्यान्यहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च, नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इत्यादीन्युदाहृत्य ब्रह्माहमित्यादिना विश्वरूपत्वमात्मनः प्रपञ्चयित्वा विश्वरूपत्वे सोऽन्तरादन्तरं प्राविशदित्यनुप्रवेशमेव हेतुत्वेनाह । तदसङ्गतम् । एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा न ईशान इति महोपनिषदि सृष्टिप्राक्काले ईशानसत्तानिषेधेनाऽत्रत्यासिवर्तेतिभवतीनां सत्तार्थकत्वस्य वक्तुमशक्यतया, यस्याहं हृदयादासं स ईशो विदधातु मे, ततो युद्धमवर्तत, कन्दपत्न्यां भविष्यसीत्यादिवज्जननार्थस्यैव ग्राह्यत्वेन प्रतिकल्पं प्रथमोत्पत्तिबोधकतया, नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इत्यस्यापि, नासीद्वर्तते भविष्यति चेति पुरुषविपरिणामेन तास्वेव क्रियास्वन्वयस्य युक्तत्वेन रुद्राविनाभावरूपाद्वैतबोधकताया वक्तुमशक्यत्वात् । नच, सोऽहं नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माब्रह्मेत्यग्रिमसन्दर्भे विश्वरूपत्वस्य स्वस्मिन् प्रपञ्चनात् तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । महोपनिषदुक्तनिषेधेन सिद्धे तस्याब्रह्मत्वे वामदेववच्छास्त्रदृष्ट्या ब्रह्मदृष्ट्या वाहम्पदप्रयोगाद्रुद्ररूपेणाविनाभावस्यासिद्धेः । नापि, सोऽन्तरादन्तरं प्राविशदिति प्रवेशोक्त्या तत्सिद्धिः शङ्क्या । स प्रसिद्धः परमात्मा अन्तरादन्तरं दहरपुण्डरीकं प्राविशदतस्तद्भेददृष्टित्वात् तथेत्यर्थात् । अन्यथा प्रथमपुरुषादिप्रयोगविरोधापत्तेरिति । किञ्चाविनाभावरूपाद्वैतोपगमस्य चिदचिदीश्वरभेदसिद्धिसापेक्षत्वेन, सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतिविरुद्धत्वस्य प्रागेवोपपादितत्वेन तदादरस्याप्यसङ्गतत्वमेवेति दिक् ।

यदप्यनुपपत्तेस्तु न शारीर इत्यादिकं षट्सूत्रमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य बृहन्नारायणोपनिषदो महोपनिषदिति नामान्तरं चाभिधाय, तत्रत्ये 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतं नारायणं महाज्ञेयम्' इत्यादिवाक्ये, किं परमेश्वरमूर्त्यात्मा तद्विभूतिर्नारायणो विश्वपतित्वादिलक्षणकतया प्रतिपाद्यते? किं वा परमेश्वरः शिव? इति

सन्दिह्य सहस्रशीर्षं देवमित्यारभ्य सहस्रशीर्षादिविशिष्टत्वेन नारायणस्यैवोद्दिष्टतया अभ्यासात्, समुद्रेऽन्तमिति समुद्रशायित्वरूपतल्लिङ्गात् तद्वाचकाच्युतहर्यादिशब्दप्रयोगाच्च नारायण एव विश्वपतित्वादिलक्षणकत्वेन प्रतिपाद्यत इति पूर्वपक्षमभिधाय सिद्धान्तमाह । अत्र नारायणान्तर्यामी परमेश्वर एव प्रतिपाद्यते । कुतः । विश्वपतित्वादीनां परमेश्वरधर्माणां पदार्थान्तरे नारायणेऽनुपपत्तेः । पशूनां पतये वृक्षाणां पतये जगतां पतये नम इत्यादिना शिव एव परमेश्वरे निखिलभुवनाधिपत्यमभ्यस्यते । एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिरिति रुद्रव्यतिरिक्तस्य जगदीश्वरत्वं निषिध्यते । विश्वाधिको रुद्रो महर्षिरिति विश्वाधिकत्वं तस्यैव श्रूयते । अतो विश्वपतित्वादिलक्षणो नारायणात्मा परमेश्वर एवेति । अग्रिमसूत्रे च पद्मकोशप्रतीकाशमित्यादिना नारायणहृदयमेवोच्यत इत्यङ्गीकृत्य शिवनारायणयोर्ध्येयध्यातृभावमाह ॥ शब्दविशेषसूत्रे च, नारायणपरं ब्रह्मेति मन्त्रे नारायणात् परमिति समासमङ्गीचकार ॥ स्मृतेश्चेति सूत्रे, 'एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः । दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम्' इति गीतावाक्यम, 'अहं यथावदाराध्यः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा । तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यत' इति भारतीयमश्वत्थामानं प्रति शिववचनं च स्मृतित्वेनोदाजहार । तत्सर्वमसङ्गतमेव । द्वापरादिस्थलोकव्यामोहनाय पाद्मवाराहादिप्रसिद्धस्य, त्वामाराध्य तथा शम्भो ग्रहीष्यामि वरं सदेत्यादिवरदानस्य यथावत्पदेनात्र बोधनात् कृष्णाराध्यत्वेऽपि शिवस्य परब्रह्मत्वासिद्ध्या, गीतोक्तरूपस्याप्यनुगीतोत्तरमुत्तङ्कोपाख्याने 'ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास तद्वपुः । शाश्वतं वैष्णवं धीमान् ददृशे यद्धनञ्जय' इत्यारभ्य, 'तद् दृष्ट्वा परमं रूपं विष्णोर्वैष्णवमद्भुतम् । विस्मयं च ययौ विप्रस्तद् दृष्ट्वा रूपमैश्वरम्' इति पूर्वमर्जुनेनेदानीमुत्तङ्केन च दृष्टस्य रूपस्य वैशम्पायनेन कण्ठत एव वैष्णवत्वप्रतिपादनादुत्तङ्केनापि, विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु यस्य ते रूपमीदृशमिति निगमनाच्चोपपादनमन्तरेणैव वैष्णवत्वसिद्ध्याऽनुगीतायामपि विष्णोरेवेश्वरत्वसिद्ध्या शैवमतानुपष्टम्भकत्वात् । नारायणपरं ब्रह्मेत्यस्यापि प्रथमाप्रायपाठपतितत्वेन तत्र पञ्चमीसमासनिवेशस्याशक्यवचनतया पदभेदपक्षेऽपि, सुपां सुलुगिति सु-

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते । यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओ-

त्रेण सोऽलोपे सुखेन तथा पाठसिद्ध्या पुरुषसूक्त एव सहस्रशीर्ष-त्वादिविशिष्टरूपेण जगदुपादानतायाः श्रूयमाणतया च, नारायणपरं ब्रह्मेत्यनेनापि शब्दविशेषेण तदनुपष्टम्भात् । सहस्रशीर्षं देवमित्य-नुवाके कर्मत्वबोधकद्वितीयाया नारायण एवाभ्यासान्नारायणपरं ब्रह्मेत्यादिप्रथमान्तप्रायपाठपतितस्य, नारायणपरो ध्यातेत्यस्य, ध्यानं नारायणः पर इत्येतत्समभिव्याहृतस्य वस्तुपरिच्छेदनिवर्तकतायाः स्फुटत्वाच्च तस्य कर्तृत्वे पर्यवसानं वक्तुमशक्यमिति तेनापि तन्मतानुपष्टम्भात् । इतः पूर्वस्मिन्ननुवाके, अणोरणीयानिति मन्त्रे ईशाख्यस्य शिवस्य प्रस्तुतात्ममहिमरूपत्वेनैव सिद्धत्वान्मध्येऽपि, यो देवानां प्रथममिति मन्त्रे महर्षित्वादिभिर्मुख्यविभूतितया सिद्ध-त्वाच्च, दहरं विपापमित्युपान्तमन्त्रेऽपि तद्धृदयाकाशस्यैव ग्राह्यत्वा-त्, 'सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः । सत्त्वे च तस्मिन् भगवान् वासुदेवो ह्यधोक्षजो मे मनसा विधीयत' इति चतुर्थस्कन्धे सतीं प्रति शिववाक्येन, अहं ध्यायामि तं विष्णुं पर-मात्मानमीश्वरमित्यादिना, विष्णोराराधनार्थं मे व्रतचर्या पिता-महेत्यन्तेन गारुडद्वितीयाध्याये ब्रह्माणं प्रति शिववाक्येन च तदुपबृं-हणादपि रुद्रस्य ध्यातृत्वेनैव सिद्धत्वाच्च । इदं यथा तथा मया प्रहस्ते निपुणतरमुपपादितमित्युपरम्यते । प्रकृतमनुसरामः ॥ ८ ॥ ॥ २ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ पूर्वाधिकरणे परमात्मनः पुरुषहृदय-देशस्थित्यवधारणे जीववत् सुखदुःखभोगप्राप्तिराशङ्क्य समाप्तौ प-रिहृता । स परिहारस्तदा युज्येत, यदि तस्य भोगः सिद्धः स्यात् । अतस्तत्साधनायोपोद्घातेनेदमधिकरणमारभ्यत इत्याशयेन विषय-वाक्यमाहुः * कठवल्लीषु पठ्यते इति * द्वितीयवल्लीसमाप्तौ पठ्य-ते । अत्र शङ्कराचार्यादयोऽस्यामुपनिषद्यग्निजीवपरमात्मनां प्रकृत-त्वात् त्रिकोटिकं संशयमुपगच्छन्ति । तदयुक्तम् । अग्नेः कोटिपात-

दनम्। मृत्युर्यस्योपसेचनम्। क इत्था वेद यत्र स इति। अत्र वाक्ये ब्रह्मक्षत्रयोरोदनत्वं वदन् यच्छब्दार्थस्य भोक्तृत्वमाह। तत्र संशयः। किं जीवो, ब्रह्म वेति। सच्चिदानन्दरूपत्वं सर्वोपास्यत्वं पूर्वाधिकरणद्वयेन सिद्धम्। सर्वभोक्तृत्वं साधयति। ब्रह्मक्षत्रयोरशक्यवधयोः सर्वमारकस्य च मृत्योर्भक्षयिता जीवो न भवत्येवेति कथं सन्देह इति चेदुच्यते। ओदनोपसेचनरूपक-

---

स्यासङ्गतत्वादित्याशयेनाहुः। * अत्रेत्यादि * ओदनस्य चेतनभोग्यत्वेन तत्समभिव्याहृतयच्छब्दार्थभूतस्य भोक्तुरचेतनतायास्तत्समभिव्याहारेणैव निवृत्तेरग्नेस्तथात्वाज्जीवब्रह्मकोटिक एव संशयो युक्त इत्यर्थः। नन्वेतस्मिन् विचारे का वा सङ्गतिरित्याकाङ्क्षायां तामाहुः। * सच्चिदित्यादि *। तथाच ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञावाक्ये ब्रह्मण इति सम्बन्धषष्ठ्या ब्रह्मधर्माणामावश्यकानां सङ्गृहीतत्वादुपासने ज्ञाने चापेक्षितेषु धर्मेषु द्वयोः सिद्धौ तृतीयस्यात्तृत्वस्यापि स्मरणात् प्रसङ्ग एव सङ्गतिरित्यर्थः। नच जन्माद्यधिकरणचतुष्टयेन सच्चिदानन्दरूपत्वस्य, तद्धर्माधिकरणे सर्वोपास्यत्वस्य च प्रथमपाद एव सिद्धत्वात् पुनर्विचारस्य किं प्रयोजनमिति शङ्क्यम्। तद्विषयवाक्येषु, ब्रह्मविदित्नि, हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इति पदात् तत्र तेषां ज्ञानशेषतया विचारादुपासनायां तेषामनुपयोग इति शङ्कानिरासायावश्यकत्वात्। नच पूर्वाधिकरणे कथं सच्चिदानन्दरूपविनिगमनेति शङ्क्यम्। सर्वं खल्वित्यत्र सद्रूपतायाः, सत्यसङ्कल्पादिपदैश्चिद्रूपतायाः, अनादरत्वेनानन्दरूपतायाश्च बोधनेन तत्सिद्धेरिति। एवं द्वितीयाधिकरणे विषयवाक्येऽन्तरात्मन्नित्यधिकरणानिर्देशात् तस्य च स्थानस्य सर्वसाधारण्यात् सर्वोपास्यत्वसिद्धिः स्फुटैवेति न कोऽपि शङ्कालेशः। तस्यैवान्तिमे सूत्रे भोगस्य स्मारणात् तस्यालौकिकत्वनिश्चायनायैतदधिकरणमित्युपोद्घातोऽपि सङ्गतिरित्यपि बोधितम्। अधिकरणवैयर्थ्यमाशङ्क्य समादधते। * ब्रह्मक्षत्रेत्यादि *

त्वाज्जीवधर्मत्वम् । स्थानाज्ञानाच्च । न हि सर्वगतस्य स्वहृदयेऽपि प्रतिभासमानस्य, क इत्था वेद यत्र स इत्यज्ञानमुपपद्यते । अलौकिकसामर्थ्याच्च सन्देहः ।

तत्र निषिद्धत्वाल्लौकिकभोजनत्वन्निरूप्यमाणत्वात् स्थानाज्ञानाच्च कश्चिदुपासनोपचितालौकिकसामर्थ्यो महादेवादिरत्ता भविष्यति । न तु तद्विरुद्धधर्मा भगवान् भवितुमर्हति, अक्लिष्टकर्मत्वादिधर्मवान् । तस्माज्जीव एवोपासनोपचितमहाप्रभावो वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ अत्ता भगवानेव । कुतः । चरा-

---

*स्थानाज्ञानादिति विवृण्वन्ति । * नहीत्यादि * तथाच पूर्वाधिकरणद्वये सर्वगतत्वादिरूपेण सिद्धौ स्थानाज्ञानस्य वक्तुमशक्यत्वादज्ञातस्थानकत्वं जीवधर्म एवेत्यर्थः । नन्वेवं ब्रह्मवाक्यत्वसाधकपदार्थानां रूपकाज्ञानाभ्यामन्यथात्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् कथं सन्देह इत्यत आहुः । * अलौकिकेत्यादि । ननु जीवे कथमलौकिकसामर्थ्यसम्भव इत्याकाङ्क्षायां तत्साधयन्त एव पूर्वपक्षमाहुः * तत्रेत्यादि * न हिंस्यात् सर्वा भूतानीतिश्रुत्या स्वपरप्राणवियोजनरूपाया हिंसाया निषिद्धत्वादत्र च ओदनरूपकेण तस्या लौकिकतौल्यस्य च सूचनात् तथा । * महादेवादिरित्यादिपदेन रुद्रवतोऽग्नेः संग्रहः । महादेवस्य निषिद्धभोक्तृत्वं त्वगस्त्यसंहितायां प्रथमाध्याये तेनैव पार्वतीं प्रत्युक्तम् । 'भक्त्यार्पयन्ति ये मह्यं तवापि पिशितादिकम् । उत्पादयन्ति चानन्दं गणेभ्यो वा सुरेश्वरि । तवापि मे मदीयानामस्माकं पिशितादिकम् । तृप्तिमुत्पादयत्येव विधिनाऽविधिनार्पितम्' इति । * तद्विरुद्धधर्मेति * अनिषिद्धालौकिकभोजनकृत् । विरुद्धधर्मवत्त्व उपपत्तिः । * अक्लिष्टेत्यादि * सिद्धान्तं व्याकुर्वन्तो विषयवाक्ये हेतुपक्षबोधकपदादर्शनात् कथमस्य सूत्रस्य तद्विषयत्वमितिशङ्कापरिहाराय ब्रह्मक्षत्रपदं चराचरोपलक्षकमिति ला-

चरग्रहणात् । चरं सर्वप्राणिवधार्थं परिभ्रमन्मृत्युः । अचरं ब्रह्मक्षत्ररूपं कस्याप्यचाल्यम् । तयोरत्ता न जीवो भवितुमर्हति । यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनादिति न्यायात् । अस्मदादिप्रतिपत्त्यर्थं तु लौकिकवद्वचनं भोक्तृत्वाय । प्रलयकर्तृत्वान्नायुक्तत्वम् । सर्वत्र विद्यमानस्याप्यज्ञायमानत्वात् फलतः

क्षणिकव्याख्यानस्यासङ्गतत्वबोधाय चाहुः । * चरमित्यादि * * अचाल्यमिति * । प्रवाहनित्यत्वादचाल्यम् । श्रुतौ चकारद्वयेन वर्णान्तरस्यापि संग्रहः । तेषामपि भक्तावधिकारेण मुक्तियोग्यत्वात् । देवोऽसुरो मनुष्यो वेति वाक्यात् । एवं सति पूर्वोक्तस्यात्ता जीवो भवितुं नार्हति । अत्तुर्जीवभावे तदात्तानां मोक्षासम्भवात् । ननु मृत्युञ्जयत्वेन संहारकत्वेन ज्ञानदातृत्वेन च तस्य प्रसिद्धत्वान्मुख्यविभूतिरूप एव सोऽस्तु, न जीवो, न वा परः । बाधकानामुक्तत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः । *यत्रेत्यादि* यथा ह्यमात्यो युवराजो वा राजकार्यं कुर्वन्नप्यन्येभ्योऽतिशयवानपि, न राजभोग्यं भुङ्क्ते तदसाधारणं कार्यं वा करोति । अत उपासनोपचयादिना जातेऽपि सामर्थ्ये न तस्य तादृशमत्तृत्वं शक्यवचनमित्यर्थः । ननु तादृशभोक्तुर्ब्रह्मत्वे बाधकानामुक्तानां का गतिरित्यत आहुः । * अस्मदादीत्यादि * तुः शङ्कानिरासे । तथाच यथा सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यत्र ब्रह्मणः केवलत्वेऽभिसंहितेऽप्यग्रपदेन कालोपरञ्जनमस्मदादिप्रतिपत्त्यर्थं, तथात्र भोजने लौकिकवद्वचनमपि । नन्वात्र निषिद्धत्वं बाधकम् । निषेधस्य जीवेऽपि देहसम्बन्धानन्तरमेव प्रवृत्तेरनुज्ञापरिहारसूत्रे वक्ष्यमाणत्वादशरीरे ब्रह्मणि तदप्रवृत्तेस्तं प्रति निषिद्धत्वाभावात् । अन्यथा प्रलयेऽपि हिंसायास्तौल्यात् तत्कर्तृत्वमप्ययुक्तं स्यात् । तथा सति प्रलय एव न भवेदतस्तथैव भोक्तृत्वेऽपि नायुक्तत्वम् । नापि ध्यानाज्ञानं बाधकमित्याहुः । * सर्वत्रेत्यादि * सर्वत्र विद्यमानत्वेऽपि, हन्त तिरोऽसानीति श्रुतेः सृष्ट्यनन्तरं तिरोधानेनाऽज्ञायमानत्वात् प्रत्यक्षरूपस्य फलस्याभावेन तदभिसंध्याय ध्यानाज्ञानमत्रोक्तं, न तु ध्यानविषयकं परोक्षज्ञानमप्यभिसन्धायातो

स्थानाज्ज्ञानमुक्तम् । ब्रह्मक्षत्रयोरपि मोक्षापेक्षित्वान्मृत्युसम्बन्धमात्रेण भगवति भोक्तरि प्रवेशार्थं योग्यरूपमेवौदनत्वम् । प्राणानां तत्रैव समवलयान्मृत्युरपि तत्रैव लीनोऽग्रे जन्ममरणाद्यभावाय भगवत्येव प्रविशति । तस्मादस्मिन् वाक्ये ब्रह्मक्षत्रमृत्यूनां भोग्यत्वेन ग्रहणादत्ता भगवानेवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

ननु किमित्येवं प्रतिपाद्यते । पूर्वपक्षन्यायेन यमोऽन्यो वा मृत्युं साधनीकृत्य स्ववशे सर्वं करोतीति जीववाक्यमेव किं न स्या-

---

न दोषः । ननु भवत्वेवं, तथापि क्लिष्टकर्मत्वं कथं निवर्ततामित्यत आहुः । * ब्रह्मक्षत्रेत्यादि * । मोक्षापेक्षिणो ह्यत्रादनीयत्वेनाभिप्रेयन्ते । ते च देहसम्बन्धे निवृत्ते मुच्यन्ते, न तु सदेहाः । अतो यथा तण्डुलानां वन्ह्यादिसम्बन्धेनावयवशैथिल्येन विक्लित्तावोदनत्वं, तथात्र मोक्षापेक्षिणां भोक्तरि भगवति प्रवेशार्थं कथञ्चिन्मृत्युसम्बन्धमात्रेण योग्यरूपत्वमेवौदनत्वम् । यथा कंसादीनां, कुरुपाण्डवसैन्यानां च । अत एव, तदेव रूपं दुरवापमाप, यास्यन्त्यदर्शनमलं बलभीमपार्थव्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयमित्यादीनि वाक्यानि । नचैवं मृत्योरुपसेचनत्वासम्भवः । अत्राव वै मृत्युर्जायत इत्यनेकमृत्युपक्षे, अशनाया मृत्युरेवेत्येकमृत्युपक्षेऽपि मुच्यमानब्रह्मक्षत्रप्राणानामत्रैव समवनीयन्ते प्राणा इति श्रुतेरस्मिन्नेव लयेन तद्धर्मात्मकोऽशनायादिरूपो मृत्युरपि तेषां जन्ममरणाद्यभावाय भगवत्येव प्रविशतीति तस्योपसेचनत्वमपि युक्तमेव । एवं सिद्धे तेषामोदनोपसेचनभावे तदत्तृत्वेनाक्लिष्टकर्मत्वमपि भगवतोऽनायासेनैव सिद्धम् । चुञ्चिकित्स्यव्रणादिव्यापन्निवारकागदङ्कारकृतिवत्तस्योत्तमफलत्वात् । एवं प्रलयेऽपि सुषुप्तिवत्सुखजनकत्वमेव । नानासंसृतिक्लेशनिवृत्तिफलकत्वात् । तस्मादत्र बाधकानामभावात् साधकयुक्तीनां सत्त्वादस्मिन् वाक्येऽत्ता भगवानेवेति सिद्धमित्यर्थः । किञ्च । मोक्षापेक्षिब्रह्मक्षत्रप्राणानामुत्क्रमणाभावेनान्तःप्रकटे भगवत्येव लयादन्तर्यामित्वमपि सिद्धं ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति * नन्वित्यादि * । अयमर्थः ।

दिसत आह ।

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

प्रकरणं हीदं ब्रह्मणः । न जायत इत्यारभ्याऽऽसीनो दूरं व्रजतीत्यादिना माहात्म्यं वदन्नन्ते, यस्य च ब्रह्म च क्षत्रं चेत्याह । अतः प्रकरणानुरोधात् पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रह्मवाक्यत्वमिति । अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतकल्पने स्यातामिति चकारार्थः ॥ १० ॥

विषयवाक्ये पक्षादिबोधकपदाभावेऽपि चराचरादिपदैर्मृत्य्वादिगतं धर्ममाहत्य योगवृत्त्या तानि बोधयित्वा तेषां ग्रहणस्य लिङ्गत्वं च कल्पयित्वा निर्बन्धेन ब्रह्मवाक्यत्वकल्पनापेक्षया पूर्वपक्षोक्तानां निषिद्धत्वादीनां शीघ्रं बुद्ध्यावारोहात् तेन न्यायेन जीव एवात्र ग्रहीतुमुचितः । स चेत् साधारणो न समर्थस्तदा संहारेऽधिकृतो यमो देवतारूपं मृत्युं, देवतारूपो मृत्युर्वा रोगादिरूपं मृत्युं साधनीकृत्य ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितं सर्वं प्राणिजातं स्ववशे करोतीति युक्तम् । अतोऽस्य जीववाक्यत्वमेवादरणीयमिति । अत्र सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते ॥ प्रकरणाच्चेति ॥ जीवप्रश्नोत्तरश्रवणानन्तरम्, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति प्रश्नान्तरे कृते सर्वे वेदा यत् पदमामनन्तीत्यादिना प्रकरणान्तरं प्रवृत्तमत इदं ततोऽतिरिक्तस्य ब्रह्मणः प्रकरणम । तत्र सर्वे वेदा इति मन्त्रे सङ्क्षेपेण कथनं प्रतिज्ञाय, ॐकारस्य सङ्क्षेपरूपतामुक्त्वा एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्मेति मन्त्रद्वये सर्वफलदायकत्वादिना तत्प्रशंसामुक्त्वा तत्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो माहात्म्यं, न जायत इत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैर्वदन्नन्ते तस्यैवात्तृत्वं मृत्युरेवाह । तद्यदि यमो देवतारूपो मृत्युर्वात्तृत्वेनाभिप्रेतः स्यात् तदा, न जायत इति मन्त्रे तस्य जननमरणाभावं न वदेत् । पुराणादिषूभयोरपि जन्यत्वस्मरणात् । यमो यमी श्राद्धदेव इति, तत्राऽपानस्ततो मृत्युरिति । वेदेऽपि न मृत्युरासीदमृतं न तर्हीति । जन्यत्वं च नश्वरत्वव्याप्तम् । तथाऽऽसीनमन्त्रे, कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हतीति स्वस्य तस्य च भेदेन ज्ञातृज्ञेयभावं च न वदेत् । अत इदं मृत्य्वादिदेवताव्यतिरिक्तस्य ब्र-

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

क्षण एव प्रकरणम् । तथा सत्यासीनादिमन्त्रेषु यथा विरुद्धधर्मा-धारत्वादिरूपं तन्माहात्म्यमवदत्तथात्रोक्तविधात्तृत्वस्वरूपमपीति त-थेत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् । अत्र चात्तृत्वस्य ब्रह्मणि निश्चायनात् प्रलय-कर्तृत्वनिर्वाहकसामर्थ्यमवसरसङ्गत्योक्त्वा तदसम्भवो निवारितः । सर्वे वेदा, एतद्ध्येवाक्षरमित्युपक्रमात् सर्वरूपत्वात्मकं वैशेष्यमपि जीवतुल्यभोगाभावार्थं सूचितं ज्ञेयम् ।

माध्वास्तु, स यद्यदेवाऽसृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अ-त्तीति सर्वमदितेरदिति त्वमिति बृहदारण्यकीयाग्निब्राह्मणस्थश्रुतिं विषयवाक्यत्वेनोदाहरन्ति ।

विज्ञानभिक्षुस्तु, ' य इमं मध्वदं वेदात्मानं जीवमन्तिकात् । ईशानं भूतभव्यस्य ततो न विजुगुप्सत' इति कठवल्लीस्थाम् ।

अत्तृत्वरूपस्य विषयस्य तत्र स्फुटत्वात् । अत्तृत्वं च प्रलय-कर्तृत्वमेव सर्वे व्याकुर्वन्ति । तत्तु व्याख्यानं न युक्तम् । अत्र तत्प्र-सङ्गादर्शनात् । पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये तज्जलानिति विशेषणेन जन्मादित्रयस्य ब्रह्मकर्तृकताया उक्तत्वात् प्रथमपादे चोपपादितत्वा-त् तेषु केवलस्य संहर्तृत्वस्यैवेह पुनर्विचारे कारणस्यानुपलम्भाच्च । अतोऽत्र तद्भिन्नस्य प्रलयातिरिक्तकालिकमोक्षफलकस्य धर्मान्तरस्यै-व विचार इत्येव युक्तम । जिज्ञासासूत्रे सम्बन्धषष्ठ्या उपपादितत्वेन ज्ञानोपासनयोस्तद्धर्मविचारस्योपयोगितया आवश्यकत्वादिति । भि-क्षूदाहृतस्य तु भूतभव्येशानत्वरूपे स्पष्टे ब्रह्मलिङ्गे विद्यमाने उप-पादनसापेक्षलिङ्गग्रहणस्यानवसरपराहतत्वमेव । माध्वोदाहृते तु, नैवेह किञ्चनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनाययाऽशनाया हि मृत्युरित्युपक्रमे जिघत्साश्रावणात् तस्याश्च श्रुत्यन्तरे विजिघत्सो-ऽपिपास इति ब्रह्मणि निषेधेनोपपादनसापेक्षत्वात् प्रकरणस्यापि सन्दिग्धत्वमेव । तस्मादुक्तमेव विषयवाक्यं युक्तमिति दिक् ।

शैवस्तु प्रहस्तादेव पराहत इति न तदर्थं पुनः प्रयतनम् । अतः पूर्वोक्तमक्षुण्णम् ॥ १० ॥ ॥ ३ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ अयं भोगो व्यापिवैकुण्ठे

तस्यैवाग्रे पठ्यते । ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेता इति ।

किमिदं ब्रह्मवाक्यमाहोस्विदन्यवाक्यमिति । अस्य वाक्यस्योत्तरशेषत्वे जीवप्रकरणपठितत्वान्न ब्रह्मवाक्यत्वम् । पूर्वशेषत्वे तु ब्रह्मवाक्यमिति प्रकरणनिर्णयः । मध्ये पाठादेवं

अन्यत्र वास्तु, न त्वन्तर्हृदयेऽपीत्याशङ्कावारणाय। किञ्च, ये पूर्वाधिकरणेषु धर्मा उक्तास्तेऽन्तर्वर्तिन उक्ताः । अन्तर्वर्ती च हृद्यन्तःपुरुष इत्यादिश्रुत्या, अहमित्यादिप्रत्यग्वित्त्या चान्तर्वर्ती जीवसिद्धः।ब्रह्म तु व्यापकत्वात् सार्वत्रिकमुदासीनं, न त्वन्तरेव विशेषतः सिद्धम् । तथा सति पूर्वाधिकरणेषु यन्माहात्म्यमुक्तं तज्जीव एव भविष्यति, न ब्रह्मणीति जीवविवरणे तत्र तत्साधनाय चेदमधिकरणमुपोद्धातसङ्गत्या आरभ्यत इत्याशयेन विषयवाक्यस्थलकथनपूर्वकं तद्वाक्यमुदाहरन्ति * तस्यैवाग्र इत्यादि * । पुरः स्फूर्तिको वाक्यार्थस्तु, ऋतं सत्यं सुकृतस्य सम्यक्त्वमवगत्य कृतस्य कर्मणः फलं पिबन्तौ भुञ्जानौ । यद्यप्येको भुङ्क्ते, नेतरस्तथापि, छत्रिणो यान्तीतिवत् समुदाये गौण्या पिबन्ताविति प्रयोगः । लोके अस्मिञ्छरीरे, गुहां हृदयाकाशं प्रविष्टौ । गुहामिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । गुहाया विशेषणं, परमे परार्द्धे इति । बाह्यपुरुषस्थानापेक्षया परम उत्कृष्टे । तत्र हेतुः परार्द्धत्वम् । परार्द्धं ब्रह्मणः स्थानम् । तत्र हि भक्तैर्ज्ञानिभिरुपासकैश्च ब्रह्मोपलभ्यत इति । तौ छायातपौ संसारित्वासंसारित्वाभ्यां धर्माभ्यां परस्परविलक्षणौ ब्रह्मविदो वदन्ति कथयन्ति । न केवलं त एव कथयन्ति, किन्तु पञ्चाग्नयस्त्रिणाचिकेताः श्रौतस्मार्ताग्निमन्तस्त्रिकृत्वो नाचिकेतोऽग्निर्यैश्चितस्तादृशा गृहस्था अपि वदन्तीति। मुख्योऽर्थस्त्वग्रे भाष्य एव वक्तव्यः । तत्रोक्तेऽर्थे संशयं तद्बीजं चाहुः । *किमिदमित्यादि * । *प्रकरणनिर्णय इति* प्रकरणेन कृतो निर्णयः। ननु वल्लीसमाप्त्या पूर्वप्रकरणसमाप्तेस्तदुत्तरप्रकरणगतत्वस्य स्फुटत्वात् कथं सन्देह इत्यत आहुः । *मध्य इत्यादि* तथाच, 'स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जा-

सन्देहः । अर्थविचारे तु द्विवचननिर्देशात् पूर्वशेषत्वे बद्धमुक्तजीवौ भविष्यतः । उत्तरशेषत्वे त्विन्द्रियमनसी । उभयथापि न ब्रह्मवाक्यम् । द्वयोर्मुख्यत्वेन प्रतिपादनात् । ब्रह्मवाक्यत्वेऽपि न प्रयोजनसिद्धिः ।

अथ मन्यते, उपनिषत्पाठादन्यत्रानिर्द्धाराज्जीवब्रह्मपर-

यत' इति पूर्वतन्त्रे सिद्धत्वात् कयाचित् सङ्ख्या पूर्वशेषत्वस्यापि शक्यवचनत्वाद्, आत्मानं रथिनं विद्धीत्यादेः प्रागेव पाठाच्च सन्देह इत्यर्थः । ननु तर्ह्यर्थेन निर्णयोऽस्त्वित्यत आहुः । * अर्थेत्यादि * । * बद्धमुक्तजीवाविति * हन्ता चेन्मन्यते हन्तुमित्यनेन बद्धस्य, मत्वा धीरो न शोचतीत्यनेन मुक्तस्य च पूर्वमोक्तत्वात् तदनन्तरपठितस्य द्वित्वस्य तद्विषयत्वप्रत्यभिज्ञानात्तावेव युक्तौ, न तु जीवपरमात्मानौ । अनश्नन्निति श्रुत्या परमात्मनो भोगाभावादिति । * इन्द्रियमनसी इति * यस्त्वविज्ञानवान् भवतीत्यादौ तयोरेवाग्रे निरूपणात् । पिबन्ताविति पानकर्तृत्वव्यपदेशस्त्वेधांसि पचन्तीतिवत् करणे कर्तृत्वोपचाराद् बुद्धिजीवपक्षे बुद्धौ केवलायामिवोभयत्राप्युपपत्स्यते * उभयथेति * उत्तरशेषत्वे पूर्वशेषत्वे च । ननु, येयं प्रेते विचिकित्सेत्यनेन जीवस्य, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यनेन परमात्मनश्च पूर्वं पृष्टत्वात् पूर्वशेषत्वाङ्गीकारे जीवपरमात्मानौ सुखेन सम्भविष्यत इति तावेवात्र ग्राह्याविति एकदेशिकृतं समाधानं दूषयन्ति * द्वयोरित्यादि * ब्रह्मवाक्यत्वाय हि परमात्मनिरूपणमवाङ्गीकार्यम् । तत्प्रयोजनं च मुख्यतया परमात्मनो भोक्तृत्वप्रतिपत्तिः । सा तु द्वयोस्तुल्यतया मुख्यत्वेन प्रतिपादनाद् दुर्घटेत्यपार्थं तस्य ब्रह्मवाक्यत्वमित्यर्थः । ननूपनिषदो रहस्यविद्यास्तासु यदुच्यते, तन्निर्द्धारितमेवोच्यते । अत उभयोर्ऋतपातृत्वमन्यत्रानिर्णीतमत्र निर्धारयितुं प्रवृत्तं वाक्यमिन्द्रियमनसोर्ग्रहण उपचारदोषेण दुष्यतीति तदभावायास्य जीवब्रह्मपरत्वाङ्गीकारेऽपि तयोरवस्थाभेदेनैव भिन्नतया वस्तुन ऐक्याद् वाक्यस्योभयपरत्वेऽपि ब्रह्मवाक्यत्वमक्षतमित्येकदेशिकृतं समर्थनं दूषणार्थमनुवदन्ति । * अथेत्यादि * । तद् दूषयन्ति ।

त्वेऽपि तयोरभेदाद् ब्रह्मपरतैव वाक्यस्य युक्तेति । तथापि कस्य निर्णायकत्वं, प्रकरणस्यार्थस्य वेति । उभयोरपि सन्दिग्धत्वादयुक्तो विचार इति चेदुच्यते ।

सन्देहवारकं शास्त्रं पदशक्त्या तु निर्णयः ।
जीवादुत्कर्षशब्देन द्वयोर्वाक्येऽपि न क्षतिः ॥ १ ॥

गुहातपशब्दाभ्यामित्यर्थः ।

ऋतं पिबन्तावित्यत्रैवं संशयः । किं जीवद्वयं निरूपयति, आहोस्विज्जीवब्रह्मणी वेति । तत्र ब्रह्मप्रकरणस्य सामान्य-

---

तथापीत्यादि सन्दिग्धत्वादिति । अर्थस्य सन्दिग्धत्वं जीवद्वयनिरूपणकोट्यनिरासाद् बोध्यम् । तथाच तदङ्गीकारे विचारवैयर्थ्यमित्यर्थः । एवमेकदेशिमतदूषणेन विचारमाक्षिप्य तत् समर्थयन्ति *उच्यत इत्यादि* । शास्त्रं व्यासप्रणीतं श्रौतवाक्यस्यसन्देहवारकम् । अतस्तत्र पूर्वं सन्देहाकारस्य निर्णयः कार्यः । अन्यथा तु समाधानमनर्थकमेव स्यात् । नचोक्तयोरुभयोरपि सन्दिग्धत्वात् केन स निर्णय इति शङ्क्यम् । * पदशक्त्या तु निर्णयः * । सन्देहाकारस्य । कस्य पदस्य शक्त्येति चेत् । * जीवादुत्कर्षशब्देन * । जीवं प्राप्य उत्कर्षबोधको यः शब्दस्तेन । वाक्ये द्वयोः पक्षयोर्न क्षतिः । तथाच तादृशपदस्य शक्त्या जीवद्वयपक्षो जीवपरमात्मपक्षश्चेति द्वावपि संग्रहीतुं शक्येते इत्यर्थः । जीवादुत्कर्षशब्दः को वेत्यपेक्षायां व्याकुर्वन्ति * गुहेत्यादि* इदं पूर्वोत्तरपक्षयोर्विवरण एव स्फुटीभविष्यति । ननु, यः सेतुरी जानानामिति मन्त्रस्यापि प्रकरणद्वयमध्ये पाठोऽस्तीति स कुतो न विचार्यत इत्यत आहुः । * ऋतमित्यादि * तथाच तत्राक्षरं ब्रह्म स्फुटमेव श्रूयत इति सन्देहाभावात् स न विचार्यते, किन्त्वत्रैवं संशयादयमेव विचार्यत इत्यर्थः । एवं संशयं साधयित्वा पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । अयमर्थः । यद्यस्मिन् मन्त्रे ब्रह्मैव प्रतिपाद्यं भवेत् तदा पूर्ववल्ल्यामिवात्राप्युपास्यत्वेन प्राप्यत्वेन

त्वाद्, यस्तु विज्ञानवान् भवतीत्यग्रे विद्वदविद्वतोर्वक्तव्यत्वात् तदर्थमुभयोः प्रथमं निर्देश उचितः । मन्त्रेऽपि, ऋतं स्वर्गापवर्गलक्षणं सुखम् । मार्गद्वयस्यापि विहितत्वात् सुकृतलोकत्वम् । गुहा तत्त्वविचारो हृदयं वा । जात्यपेक्षया त्वेकवचनम् । परमपरार्द्धं सत्यलोकः । तत्रोभयोर्भोगात् । अविद्यया पिहितप्रकाशत्वादविदुषश्छायात्वम् । ब्रह्मज्ञानेनातिप्रकाशत्वादातपत्वं विदुषः । अत एव विदुषः स्वरूपं ब्रह्मविदो वदन्ति । पञ्चाग्नय-स्त्रिणाचिकेताश्चेतरम् । इन्द्रियमनसोस्त्वचेतनत्वान्न वाक्यार्थसङ्गतिः । वाक्यार्थयोगे हि विशेषणनिर्णयः । तस्माद् बद्धमुक्तजीवपरतयोपपन्नत्वात् तत्प्रकरणपाठान्न ब्रह्मवाक्यमिति । एवं प्राप्ते, उच्यते ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ । गुहा हृदयाकाशस्तत्र सकृदेकस्मिन्

च ब्रह्मोच्यत इति प्रकरणस्य तौल्यादेकवचनमेवात्र वदेत् । वदति द्विवचनमतोऽत्र, न ब्रह्माभिप्रेतं, किन्तु बद्धमुक्तजीवावेवाभिप्रेतौ । अतः प्रथममुभयोर्निर्देशः । नचैवं मन्त्रवर्णासङ्गतिः । मन्त्रेऽपि ऋतपदेनोक्तरीतिकं द्विविधसुखमुच्यते । प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य मार्गद्वयस्यापि विहितत्वात् सुकृतत्वेन तज्जन्यस्य शरीरस्य लोकत्वम् । तत्र गुहा तत्तदुपयोगी तत्त्वविचारो गुहेव गुहा । यदि गौणी नाद्रियते, तदा हृदयाकाशः । नच विचारादेर्भिन्नत्वाद् द्विवचनं शङ्क्यम् । जात्यपेक्षयैकवचनस्यापि युक्तत्वात् । परमः परश्चतुर्मुखो यत्र मीयते तादृशं परार्द्धमुत्तमं सत्यलोक एव । तत्रोभयोः शतजन्मीनस्वकर्मशुद्धस्य कर्मिणो, वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थस्य सन्न्यासिनश्च भोगादिति । * विद्वदविद्वतोरिति * विच्छब्दान्मतुप्प्रयोग इति सम्बन्धे । शेषं स्फुटम् । पूर्वपक्षमुक्त्वा समाधानं व्याकुर्वते । * गुहामित्यादि * । एकस्मिन्निति * एकदेशत्यर्थः । अत्र हेतुर्हिशब्देन सूच्यते ।

प्रविष्टौ जीवपरमात्मानावेव । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये-त्युभयोः प्रवेशश्रवणात् । न ह्येकस्मिन् हृदयाकाशे जीवद्वयं प्रवेष्टुमर्हति । अर्थस्त्वेवं सम्भवति । पूर्वाधिकरणे यथाभिलषितभोगो भगवति साधितः । प्रकारान्तरेणापि, ऋतं सत्यं परं ब्रह्मेति ऋतसत्ययोर्ब्रह्मत्वप्रतिपादनात् स्वरूपाऽमृतपातारौ । सुकृतमपि ब्रह्मैव । तस्मात् तत्सुकृतमुच्यत इति श्रुतेः । स एव लोकः । उपचाराद् षष्ठी ।

तं विवृण्वन्ति । * अनेनेत्यादि * अनेन जीवेन सहात्मनेत्यर्थः । नच सहार्थे तृतीया चेत् स्यात् तदोक्तं सम्भवेत् । सैवात्र सन्दिग्धेति वाच्यम् । गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्नित्यादौ श्रावितस्य निहितत्वादेः स्वरूपेण प्रवेशं विनानुपपत्त्यात्र तथा निश्चयात् । यद्यपि तत्र परमात्मनः सिद्धवन्निर्देशस्तथापि, तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति श्रुत्यन्तरात् प्रवेशहेतुक एवेत्यर्थः । नन्वत्र जीवपदात् तयोरेव सोऽस्त्वत्यत आहुः । * न हीत्यादि * हृदयाकाशे हि जीवस्य प्रवेशो नामादिव्याकरणार्थः । व्याकरणं चैकेनैव सम्भवति । अत एवैकवचनम् । अन्यथा जीवाभ्यामित्यादि वदेत् । पुराणेष्वपि, 'चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा । विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत' इत्यादौ देहोत्थापनायाप्येक एवोक्तः । अतो व्यष्टिदेहेऽप्येक एव मन्तव्यः । अन्यथा करणाधिपौ द्वौ स्याताम् । ततश्च सुकृतदुष्कृतभोगोऽपि श्रुत्यादौ द्वयोरुच्येत । व्यवस्था च भज्येत । अतो जीवद्वयमेकत्र प्रवेष्टुं नार्हतीति कार्यबलात् सहार्थेऽपि सती तृतीया जीवस्य ब्रह्मसाह्यमेव गमयतीत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तत्र, तथापि प्रकृतमन्त्रार्थः कथं सङ्गच्छत इत्यत आहुः । * अर्थ इत्यादि * यथेति भिन्नं पदं नित्यसम्बन्धात् तथापदमध्याहरति । तेनास्मिन्नधिकरणे जीवेन सहापि विवक्षितरीतिकं भोगं साधयतीत्यर्थः । तमेव प्रकारं स्फुटीकुर्वन्ति । * ऋतमित्यादि * । * उपचारादिति * राहोः शिर इतिवदभेदेऽपि भेदोपचारात् । उपचारमरोचयन्तो लोकपद-

अक्षरं वा परमपरार्द्धोपरि तत्रत्यानां परिदृश्यमानत्वाच्छाया प्रतिसारूप्यं सायुज्यं गतस्य जीवस्यापि तथात्वात् ततोऽपि विशिष्टं ब्रह्म प्रकटानन्दत्वादातपः परोक्षवादः । काण्डत्रयेऽपि तद्वाद इति त्रयाणां ग्रहणम् । अतो युक्त एवायमिति हिशब्दार्थः ।

नन्वप्रकृतत्वात् कथमेवमिति तत्राह । तद्दर्शनात् । तयोर्दर्शनं तद्दर्शनं तस्मात् । जीवब्रह्मणोः प्रतिपादनीयत्वात् । येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके, नायमस्तीति चैके, एतद्विद्या-

---

स्यार्थान्तरमाहुः । * अक्षरमित्यादि * तथाच, परमे परार्द्धे इति या सप्तमी सा वृक्षाग्रे श्येन इतिवदौपरिष्टिकसामीप्ये । तेनोपचाराभावादक्षरमेव लोक इत्यर्थः । छायातपौ विवृण्वन्ति * तत्रत्येत्यादि * तत्रत्यानाम् अक्षरात्मकभगवल्लोकस्थानां जीवब्रह्मणोः परिदृश्यमानत्वादन्येषां चापरिदृश्यमानत्वात् तान् प्रत्येवं कथनं परोक्षवादः । *प्रतिसारूप्यमिति* प्रतिकूलं सारूप्यम् । विरुद्धं प्रतिबिम्बवत् सारूप्यमित्यर्थः । * त्रयाणामिति * ज्ञान्युपासककर्मिणाम् । तथाचायं मन्त्रार्थः । परो मीयते यत्र, परस्य वा मा लक्ष्मीर्यत्र तादृशे परार्द्धाऽभिधलोकोपरितने अक्षरात्मके लोके, गुहां सत्यब्रह्मपुरस्थं दहरपुण्डरीकं वेश्म प्रविष्टौ सुकृतस्य ब्रह्मण ऋतं स्वरूपाऽमृतं पिबन्तावनुभवन्तौ जीवपरमात्मानौ ब्रह्मविदो ज्ञानिनः पञ्चाग्नय उपासकास्त्रिणाचिकेताः कर्मिणश्च छायातपौ पूर्वोक्तरीत्यातिसरूपत्वेऽपि विलक्षणौ । भगवतः परोक्षप्रियत्वात् तत्तोषार्थं परोक्षवादेन वदन्तीति । तेन जीवब्रह्मपक्षाङ्गीकारेऽपि, न मन्त्रार्थासङ्गतिरित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः । * अत इत्यादि * यत एवं मन्त्राऽर्थोऽतोऽयं गुहाप्रविष्टात्मत्वरूपो हेतुर्ऋतपात्रोर्जीवपरमात्मत्वसाधने युक्त इति हिशब्दार्थः । तथाच गुहाप्रविष्टात्मरूपस्य हेतोरस्पष्टत्वेऽपि ब्रह्मलिङ्गत्वं युक्तमित्यर्थः । प्रकरणस्य हेतुलिङ्गतासाधकत्वात् तन्निश्चायनाय सूत्रशेषमवतारयन्ति । *नन्वित्यादि* । व्याकुर्वते * तयोरित्यादि* पू-

मनुशिष्टस्त्वमाहमिति जीवः पृष्टः । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्, अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वदेति ब्रह्मापि पृष्टम् । तत्र ब्रह्म निरूप्य जीवं निरूपयन्नुभयोस्तुल्यत्वेन महाभोगं निरूपयन् फलार्थं मध्ये स्वरूपं कीर्तयति । अतो ब्रह्मवाक्यमेवैतदिति सिद्धम् ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणानि पूर्वोक्तानि जीवब्रह्मणोरेव सङ्गतानि । अग्निमं वा, आत्मानं रथिनं विद्धि, सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति जीवमाप्यं ब्रह्माह । अत उभयोरेव सर्वव्यावृत्त्या कथनादग्रिमग्रन्थपर्यालोचनयापीदं ब्रह्मवाक्यमेव । द्वा सुपर्णेति निःसन्दिग्धम् । चकारः प्रकरणोक्तसर्वोपपत्तिसमुच्चयार्थः ॥ १२ ॥

र्वप्रकरणे ब्रह्म निरूप्यात्र प्रकरणे जीवं निरूपयन्नुभयोस्तौल्यं विना महाभोगासम्भवात् तेन तं निरूपयन् महाभोगरूपफलार्थं मध्येऽनेन मन्त्रेण तुल्यत्वबोधकं स्वरूपं कीर्तयतीत्यतो ब्रह्मणः प्रकृतत्वान्नाप्रकृतत्वदोष इत्यर्थः ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ अनेनापि हेतुना ब्रह्मणः प्रकृतत्वमेव दृढीक्रियते । विशेषणं किमित्यपेक्षायामाहुः । * विशेषणानीत्यादि * । * पूर्वोक्तानीति * पूर्वस्यां वल्ल्याम्, अणोरणीयानित्यादिषु द्रष्टृद्रष्टव्यत्वप्रसन्नप्रसादार्हत्ववरणैकलभ्यत्ववरणीयत्वादीनि । ननूक्तमन्त्रस्योत्तरशेषत्वमतः पूर्वप्रकरणस्थान्यनुपयुक्तानीत्यत आहुः । * आग्निमं वेत्यादि * । * उभयोरिति * जीवब्रह्मणोः । * सर्वव्यावृत्त्येति * शरीराद्यात्मकसर्वजडव्यावृत्त्या । अन्ये तु मुण्डके, श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि च, द्वा सुपर्णेति मन्त्रे चाऽयमेव न्याय इति वदन्ति । तद् दूषयितुमाहुः । * द्वेत्यादि * अत्तृत्वानश्नत्वाभ्यां द्वयोर्विशेष्य-

माणत्वेन, 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक' इति समनन्तरमन्त्रे च जीवपरमात्मनोरुक्तत्वेनासन्दिग्धतया जीवान्तरस्य जडस्य च तत्र द्वितीयकोट्यप्रवेशाज्जीवपरमात्मानौ स्फुटौ प्रतीयेते । अतो न्यायप्रयोजनाभावादयुक्तमित्यर्थः । नच तत्र परमात्मनोऽनशनस्योक्तत्वाद्, ऋतं पिबन्तावित्यत्र जीवद्वयमेव युक्तमिति शङ्क्यम् । पूर्वोक्तयुक्तिभिर्द्वितीयस्य ब्रह्मत्वसिद्धौ जीवान्तरस्य तत्राशक्यवचनत्वेन ब्रह्मणो भोगसिद्धेर्द्वासुपर्णेति मन्त्रे जीववदशनाभावस्यैवान्श्नन्नित्यत्र व्याख्येयतया जीवद्वयस्यात्राशक्यवचनत्वादिति । एवमत्र हृदयस्थस्य भोगसाधनेन पूर्वाधिकरणसिद्धोऽपि भोगः प्रकरणैक्यान्मोक्षापेक्षिहृदयस्थस्यैवेति साधितम् । तथा मन्त्रव्याख्यानेनानन्दमयरूपं वैशेष्यं च बोधितम् ।

शङ्कराचार्यास्तु, द्वा सुपर्णेतिमन्त्रमुपन्यस्य पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम् । अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञः । तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति व्याख्याय, तदेतत् सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यत्यथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति तत्र निष्कर्षादित्यत्यः सिद्धान्तस्तत्र न युज्यते । तर्ह्येतदधिकरणपूर्वपक्ष एव तदर्थोऽस्त्विति चेत् सोऽपि न । न ह वा एवंविदि किञ्चन रज आध्वंसत इत्यादिफलकथनात् । सर्वसंसारधर्मातीतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्ररूपोऽभिप्रेयते । अनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञ इति व्याख्यानात् । यत् पुनः सत्त्वस्य भोक्तृत्वकथनं तत्तु सुखादिविक्रियावति सत्त्वेऽध्यारोपेण । अस्याः श्रुतेः क्षेत्रज्ञाभोक्तृत्वबोधन एव तात्पर्यात् । न ह वेत्युक्ते फलवाक्ये अविद्यासंश्लेषाभावरूपफलकथनेन तथा निश्चयात् । इदं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वं सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते । वस्तुतस्तु सत्त्वस्याचेतनत्वात् क्षेत्रज्ञस्य चाविक्रियत्वान्नान्यतरस्यापि । किञ्च । सत्त्वस्याविद्याप्रत्युपस्थापितसद्भावत्वेन तत्त्वतोऽसत्त्वात् सुतरां न सम्भवतीत्याहुः ।

तन्न । प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकतायाः समन्वयसूत्र एव व्युत्पादितत्वेन, आविद्यकत्वस्य च, तदनन्यत्वादिसूत्रेषु दूष्यत्वेन सत्त्वासद्भावस्याभ्युपगमैकशरणत्वात् । सिद्धे तत्सद्भावे तस्य जडत्वेनाभोक्तृत्वेऽपि तेन जीवीयश्रुत्युक्तभोगानादरस्यायुक्तत्वात् । नचानश्नदादि-

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

पदव्याख्यानव्याकोपः शङ्क्यः। येन स्वप्नं पश्यतीत्यस्य येन हेतुना स्वप्नं पश्यति नत् तस्माद्धेतोरेतत् स्वप्नद्रष्टृ सत्त्वं सत्त्वोपाधिकं चैतन्यमित्येवममुक्तं व्याख्यायाथ योऽयमित्यादिना मुक्तं व्याकरोतीत्यमुक्तजीवीयभोगस्य मुक्ताभोगस्य च सिद्धेस्तदभावादिति । नचैकस्मिञ्छरीरे जीवद्वयनिवेशस्यासङ्गतत्वान्नायं श्रुत्यर्थ इति शङ्क्यम्। अत्र, समानं वृक्षमिति समानपदस्य तुल्यवाचकतया शरीरभेदस्यैवाभिप्रेतत्वेनोक्तदोषाभावात् । नचैवं जीवानां बहुत्वेन, द्वा इत्यादिद्वित्वसंख्याविरोधः प्रकारपरत्वेनाविरोधात् । संयुक्तस्य त्वेककालावच्छिन्नप्रवेशत्वेनाप्युपपत्तेः । सखित्वस्य चाक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखाय इतिवत् सारूप्येणेति । अतो, नैव किञ्चित् करोमीतिन्यायेन स्वातव्यमित्युपदेशार्थेदं पैङ्गिरहस्यव्याख्यानम् । न ह वा एवं विदीति फलवाक्येन तथा निर्णयात् । नचैवं श्रौतव्याख्यानुरोधेन मुण्डकाद्युक्तैतन्मन्त्रेऽप्ययमेवार्थोऽस्तु, न तु जीवब्रह्मपर इति शङ्क्यम् । तत्र प्रकरणस्य ब्रह्मत्वेन ब्रह्मणः प्रक्षिप्तेपानर्हत्वात् । अतो, द्वयस्तोतिपूर्भौ द्वयास्नानस्यार्थवत्त्वादिति पूर्वतन्त्रीयन्यायाद् द्वावप्यर्थौ प्रकरणानुरोधात् तत्र तत्र व्यवस्थितावङ्गीकार्यौ । तत्र पाठविशिष्टमन्त्रस्यैवात्रार्थविशिष्टस्यैव तस्य प्रकरणिना ग्रहणात् । अर्थभेदं विना व्याख्यानवैयर्थ्यादिप्रसङ्गादिति । अतो मन्त्रवर्णैक्येऽप्यर्थभेदान्नैकवाक्यत्वम् । ऋतमित्यस्य तूभयभेद इति सुतरां तथेत्यस्मिन् मन्त्रे तन्न्यायसंचारणमसङ्गतमेवेति दिक् ।

एवञ्चात्र परमात्मनोऽलौकिकभोगयोगे दोषराहित्यस्य प्रसङ्गेन विचारात् प्रलयकर्तृत्वे दोषरहितत्वं समर्थितमितीदं पूर्वस्यैव शेषः ॥ १२ ॥ ॥ ४ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ अतीतेषु त्रिष्वधिकरणेषु प्रथमे वैशेष्येण लौकिकभोगबाधकं रूपं परिहृत्याग्रिमाभ्यां चराचरग्रहणाद्युगपदुभयप्रवेशाच्च सम्पद्यमानदशायां मोक्षदशायाञ्चेत्युभयविधोऽपेक्षितो भोगः साधितः । इदानीं संसारदशायां किं वैशेष्यमित्याकाङ्क्षायां तन्निर्णेतुमिदमारभ्यत इत्युपोद्घातरूपां सङ्गतिं बोधयितुं वि-

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते। एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । तद् यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छतीत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । प्रतिबिम्बपुरुषस्य ब्रह्मत्वेनोपासनापरमिदं वाक्यं, ब्रह्मवाक्यमेवेति वा। विरुद्धार्थवाचकत्वात् सन्देहः ।

तत्र दृश्यत इति वचनात् प्रतिबिम्ब एवायम् । ब्रह्मप्रकरणस्य च समाप्तत्वादेषा सौम्य तेऽस्मद्विद्या आत्मविद्या चेत्युपसंहारदर्शनात् तत्सिद्ध्यर्थमुपासनापरतैव वाक्यस्य युक्ता ।

षयवाक्यमुदाहरन्ति । * य एष इत्यादि * । * श्रूयते इति * छान्दोग्ये षष्ठे प्रपाठके उपकोसलविद्यायां श्रूयते । वाक्यार्थस्तु, ब्रह्मेतीत्यन्तं पुरःस्फूर्तिकः। अग्रे तु पूर्ववाक्ये यदाचार्येणोक्तम्, अहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते इति फलम् । तत्र निदर्शनं स आह । *तद् यद्यपीत्यादि* तत् तत्र इदं निदर्शनम्। यद्यप्यस्मिन् अक्षिपुरुषस्थानभूते अक्षिणि, सर्पिर्वा उदकं वा सिञ्चति धारया भूयः पातयति, वर्त्मनी अक्ष्यावरणादिभूते पक्ष्मणी एव गच्छति प्राप्नोति। ते एवार्द्रे स्निग्धे च भवतो, न त्वक्षि। तथाच यत्स्थानस्येदृशं माहात्म्यं तस्य ज्ञाने सति पापसंश्लेषो न भवतीत्यत्र किं वक्तव्यमिति बोध्यः ।

अत्रान्यैश्चतुष्कोटिकः संशय उपन्यस्तः। किमत्र प्रतिबिम्बात्मा निर्दिश्यते, विज्ञानात्मा वा, इन्द्रियाधिष्ठातृदेवता वा, परमेश्वरो वेति । स न युक्तो, दृश्यत इतिपदेन विज्ञानात्मदेवतयोरदृश्यमानयोर्निरासादिति बोधयितुं संशयाकारमाहुः *तत्रेत्यादि* । ननु दर्शनविषयत्वं ब्रह्मणोऽपि नास्तीति संशय एवात्र न घटत इति शङ्कायां तद्बीजमाहुः । * विरुद्धेत्यादि * दृश्यते इत्युक्तं दर्शनम, अमृतत्वादिकं च परस्परविरुद्धार्थौ, तद्वाचकत्वात् तथेत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः। * तत्र दृश्यते इत्यादि*। प्रकरणसमाप्ती हेतुरुपसंहारदर्शनादिति। *तत्सिद्ध्यर्थमित्युपसंहारासिद्ध्यर्थम् । ननु मास्तु तत्रोपसं-

अविरोधे हि ब्रह्मपरता । उपास्यत्वेन ब्रह्मधर्माणामन्वयो भविष्यतीत्येवं प्राप्त उच्यते । अन्तरः, अक्षिमध्ये दृश्यत इत्युक्तः परमात्मैव । कुतः । उपपत्तेः । उपपद्यते हि तस्य दर्शनमार्षम् । सर्वत्र ब्रह्म पश्यन् बहिः सन्निधाने तस्य स्थानस्योत्कृष्टत्वात् तत्र भगवन्तमुपदिशति । लोकं वा व तेऽब्रोचन्नहं तु ते तद्वक्ष्यामीति महदुपक्रमाच्च ।

हारस्तथा सति प्रकरणैक्याद् ब्रह्मवाक्यत्वमेवास्येत्यत आह । * अविरोधे हीत्यादि । यदि हि दृश्यत इत्युक्तं दर्शनं न विरुद्ध्यते तदा तथात्वं शक्यवचनं, न तु तदभावेऽपीत्यर्थः । ननु त्वन्मतेऽप्यभयादिपदविरोध इत्यत आह । * उपास्यत्वेनेत्यादि * सिद्धान्तं व्याचक्षते *उपपद्यत इत्यादि* । *आर्षमिति* साधनविशेषजन्यम् । तद् व्युत्पादयन्ति *सर्वत्रेत्यादि* । *उत्कृष्टत्वादिति* जलाद्यसंश्लेषेण तन्माहात्म्यबोधकत्वात् । तेन स्वल्पस्थानोपदेशोऽपि न तस्य ब्रह्मत्वबाधक इत्यर्थः । नन्वात्मविद्योपसंहारस्य पूर्वं दर्शितत्वात् प्रकरणाननुग्रहे हेतोः साध्यसमत्वे कथं ब्रह्मतासाधकत्वमित्यत आहुः । * लोकमित्यादि * उपकोसलेन ब्रह्मोपदेशेऽपन्हुतेऽपीमे नूनर्मादृशा अन्यादृशा इति वदता आचार्येणाग्निकृते उपदेशे ज्ञाते, उपकोसलेनाचार्याज्ञयाऽग्न्युक्तेऽनूदिते, आचार्यो लोकं वा व किल तेऽब्रोचन्नित्यनेन कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति यदवोचन्नग्नयस्तल्लोकं प्राप्यमवोचन् । श्रुतौ लोकानिति पाठे त्वग्निविद्याप्राप्याः पृथिव्यादय, आत्मविद्याप्राप्यं ब्रह्म चैकशेषवृत्त्या सङ्गृह्यते । तत्राग्निविद्योक्तलोकप्राप्त्युपायस्यादित्यपुरुषोपासनादिरूपस्य तैरुक्तत्वादात्मविद्योक्तलोकप्राप्त्युपायभूताम्, आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति तैराचार्यवक्तव्या गतिर्या बोधिता साऽवशिष्यते । सा तु ज्ञातापि तदा भवति यदा प्रतिबन्धकापगम इत्यभिसन्धायाचार्य आह । अहं तु ते तद्वक्ष्यामीत्यादि । तत एवं फले श्रुते, उपकोसलः श्रद्धापूर्वकं, ब्रवीतु भगवानिति विज्ञापितवाँस्तदा, य एषोऽक्षिणीत्याद्युक्तम् । तेन तद्वक्ष्यामीति या प्रतिज्ञा सा महत आत्मविद्यागतिकथनस्यैवोपक्रमस्तस्मात् । तथाचाग्निभिस्त-

प्रतिविम्बमात्रस्य च न पुरुषत्वनियमः । तस्माद् विरोधाभावाद् ब्रह्मवाक्यमेव ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

एतं संयद्वाम इत्याचक्षते। एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति। एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भातीति । वामानि कर्मफलानि । तेषामेव मनोहरत्वेन तदर्थं कर्मकरणात्। कर्मफललयः कर्मफलदानं च यत इति स्वर्गापवर्गफलदातृत्वमुक्तम्। सर्वलोकेषु भानं च । एष इति तमेवाऽक्षिपुरुषं निर्दिश्य स्थानादि व्यपदिश्यते । न हि प्रतिबिम्बात्मनः स्थानादिव्यपदेशः सम्भवति ।

दुपसंहारे कृतेऽपि पुनस्तस्या एवोपक्रान्तत्वेन प्रकरणस्य सत्त्वान्न हेतोः साध्यसमत्वमित्यर्थः । ननु तथापि प्रकरणे श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वाद्दर्शनश्रुतिसङ्कोचोऽनुचित इति प्रातिबिम्बपुरुष एवाङ्गीकार्य इत्यत आहुः *प्रतिबिम्बेत्यादि*। सत्यं सङ्कोचोऽनुचितः स्याद् यदि दर्शनविषयस्य प्रतिबिम्बस्य पुरुषत्वं नियतं स्यात् । तदेव तु न । अन्येषामपि प्रतिबिम्बात् । अतो विषयवशेन दर्शनश्रुतिसङ्कोचस्तवमतेऽपि तुल्यः। प्रकरणविरोधश्चाधिक इति न प्रतिपुरुषस्योपासनाविधायकमिदं, किन्तु ब्रह्मवाक्यमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ पूर्वसूत्रोक्तस्य हेतोर्वादकवलितत्वात् सूत्रान्तरं पठतीत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते । * एतमित्यादि * तथाचान्तरपदेन पूर्वसूत्रादेव स्थानप्राप्तेरस्मिन् सूत्रे स्थानादीत्यत्रातद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः । एतेषां संयद्वामत्वादीनां कथं ब्रह्मत्वगमकतेत्याकाङ्क्षायामेतद् व्याकुर्वन्ति * वामानीत्यादि * । * कर्मफललय इति * एतस्यैवानन्दस्यान्यानिभूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः, सर्वं पदं हस्तिपदे निमग्नमितिवत् सर्वेषां सुखानां तत्रैव श्लिष्टत्वेन लोकादीनां तदवयवत्वेन च तत्रैव लय इत्यर्थः । एतेन स्थानपदस्यो-

चकारादेतत्तुल्यवाक्यस्याप्ययमेवार्थः । इन्द्रविरोचनप्रजापतिसंवादे । अथ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायत इत्यासुरम् । न तु य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादि । तस्मादक्षिपुरुषो ब्रह्मैव ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

ननु किमिति निर्बन्धेन ब्रह्मवाक्यत्वं सम्पाद्यते । उपासनापरत्वे को दोष इत्याशङ्क्याह । सुखविशिष्टाभिधानात् । एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । यद्यत्रोपासना विधियेत, एष आ-

---

करीत्याल्यार्थकत्वमित्यपि व्याख्यातम् । तदा तु तद्गुणसंविज्ञान एव । तथाचैतैः संयद्वामत्वादिभिरसाधारणधर्मैरत्र ब्रह्मैव निश्चीयते। अतः पूर्वसूत्रोक्तो हेतुरपि तस्यैव साधक इत्यर्थः । एवं न्यायं वाक्यान्तरेऽप्यतिदेष्टुं सूत्रे चकार इत्याहुः * चकारादित्यादि * । तत्स्मारयन्ति * इन्द्रेत्यादि * । तत्रापि प्रथमे पर्याये, य एषोऽक्षिणीत्यारभ्यैतद् ब्रह्मेत्यन्त एवमेवोपदिष्टत्वात् तदित्यर्थः । ननु तत्र, अथ योऽयमित्यादिना प्रश्ने प्रजापतिना, एष एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परिख्यायत इति प्रतिबिम्बस्यैव निगमनात् कथं तस्यैतदेकवाक्यत्वमिति शङ्कायामाहुः * अथेत्यादि * । एतदग्रे, उदशराव इत्यादिना इन्द्रविरोचनयोर्बोधं परीक्ष्य ताभ्यां शरीर एवात्मत्वेन ज्ञाते प्रजापतिना, अनुपलभ्यात्मानमित्यादिना तद्दोषकथनात् तस्यैवासुरत्वं बोधितम् । श्रुत्या चोपपादितम् । अतस्तदेवासुरं, न तु ततः पूर्वतनमपीत्यर्थः । नच प्रजापतिनैवं श्लिष्टं किमित्युपदिष्टमिति शङ्क्यम् । अधिकारपरीक्षार्थत्वात् । नच मिथ्याभाषित्वं प्रतारकत्वं वा । अन्तर्यामिब्राह्मणे तस्य सर्वान्तरत्वश्रावणात् प्रतिबिम्ब अबादौ चात्मनः सत्त्वेन, यत एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते पराभविष्यन्तीति कथनेन तदुभयाभावादिति ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ अभिधानं विवृण्वन्ति * एतदमृतमित्यादि * । अयमर्थः । अत्र ह्येतद्विशेषणत्रयं पूर्वमभिधायाग्रे

त्येति । तदा अमृतादिवचनं व्यर्थं स्यात् । तद्धर्माणां पूर्वमेव प्राप्तत्वात् । तस्मादमृतमानन्दः, अभयं चिद्, ब्रह्म सत्, सच्चिदानन्द आत्मेत्युक्तं भवति । अत, एष इत्यक्षिपुरुषं निर्दिश्य सुखविशिष्टमभिधीयते । सच्चितोर्न ब्रह्मख्यापकत्वमिति सुखमेव निर्दिष्टम् । अतः सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मवाक्यमिति । एषा मुख्योपपत्तिरित्येवकारः ।

चकारात् सदादिभिरपि। तस्माद् ब्रह्मैवाक्षिपुरुषः ॥१५॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

स्वरूपतो निर्णीय फलतो निर्णयमाह । श्रुतोपनिषत्कस्य, श्रुता उपनिषद् विद्या येन तस्य प्रविदो या गतिर्देवयानाख्या

संयद्वामत्वादय उच्यन्ते । तेनैतत्त्रयस्य स्वरूपबोधकत्वमिति ज्ञायते । तच्च सच्चिदानन्दात्मकमतोऽत्राऽमृतपदमानन्दवाचकमिति सनत्कुमारेण सुखरूपं भूमानं प्रस्तुत्य, यो वै भूमा तदमृतमिति छान्दोग्ये श्रावणाज्ज्ञेयम् । अभयपदं चिद्वाचकमिति त्वभयं ह वै जनक प्राप्तोऽसीति ज्ञानोपदेशोत्तरमभयपदेनोपसंहारात् । ब्रह्मपदं सद्वाचकमिति च, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र प्रथमनिर्देशादिति । एवं सति पूर्वं यदग्निभिः कंपदेन सुखविशिष्टमुक्तं, तदत्राऽमृतपदेनाभिधीयते । नच सच्चितोरपि स्वरूपभूतत्वाद् ब्रह्मविख्यापकत्वं शङ्क्यम् । तयोर्यथायथं जडे जीवे च प्रव्यक्तत्वेनैकान्तिकत्वथात्वाभावात् । अतः सुखमेव विशेषणत्वेन निर्दिष्टम् । * सदादिभिरिति * आनन्दसहभूतैः सच्चित्संयद्वामत्वादिभिः ।

रामानुजाचार्यास्त्वेतदग्रे, अत एव च स ब्रह्मेति सूत्रान्तरं पठन्ति । अर्थस्तु, अत एव सुखविशिष्टाभिधानादेव, स खंपदोपदिष्ट आकाशो ब्रह्मेति । तत् पूर्वसूत्रेण गतार्थत्वादन्यैर्नाद्रियते ॥१५॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ एतत्सूत्रप्रयोजनमाहुः । * स्वरूपत इत्यादि * । * फलत इति * फलस्य तात्पर्यलिङ्गत्वात् तथे-

साऽक्षिपुरुषविदोऽप्युच्यते । अथ यदु चैवास्मिन् शव्यं कर्म कुर्वन्ति, यदि च नार्चिषमेवाभियन्तीत्युपक्रम्य चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयति । एष देवपथो ब्रह्मपथ इत्येतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्तन्ते इति ब्रह्मविदोऽप्येष एव मार्गः पुनरावृत्तिरहितः । चकारस्तूक्तसमुच्चयेनाधिकरणपूर्णत्वबोधकः ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

त्यर्थः * ब्रह्मविदो या गतिरिति * एतस्या ब्रह्मविदो गतित्वं छान्दोग्य एव पञ्चाग्निविद्यायां तद्य इत्थं विदुर्ये चमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीत्यादिना श्रावितम् । सैवात्र प्रत्यभिज्ञायते । गीतायामप्यग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्, तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना इत्यनेन च । *अथेत्यादि* वाक्यार्थस्तु, अथेति प्रतिज्ञायाम् । यदु चैव यदि, अस्मिन् पुरुषवेत्तरि मृते, शव्यं शवसंस्काररूपमौर्द्ध्वदैहिकं कुर्वन्ति ज्ञातयो, यदि च न कुर्वन्ति, उभयथापि तेषामक्षिपुरुषविदां न परलोके फलवैषम्यमित्युक्त्वा विद्यावतां गमनप्रकारं वदति । अर्चिषमित्यादिना । अमानव इति । मनुकृतसृष्टावनुत्पन्नः । मनवश्च शिवपर्यन्ता बोध्याः । सलोकपालामुनयो मनूनामाद्यं मनुं प्राञ्जलयः प्रणेमुरिति चतुर्थस्कन्धे मैत्रेयेण महादेवेऽपि मनुपदप्रयोगात् । तेन भगवतो दूत इत्यर्थः । देवपथ इति । देवैर्गमयितृभिरुपलक्षितो मार्गः । *ब्रह्मपथ इति* ब्रह्मणः प्राप्यस्य परस्य सम्बन्धी मार्गः । * आवर्तमिति * आवृत्तिसाधनभूतमार्गम् ।

मायावादिनस्तु, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः सद्योमुक्तिमङ्गीकुर्वाणा इमां गतिं नाद्रियन्ते । तत्तु व्याख्येयश्रुतिविरोधादनपेक्ष्यम् । अतिकृपानदभावसहकारेण सद्योमुक्तिक्रममुक्त्योरुपपत्त्योक्तश्रुतिविरोधाभावेनैतद्वक्तुर्भ्रान्तत्वापत्त्या चैतस्यागायोगादिति ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । *

इदमेवाधिकरणं पुनर्निषेधमुखेन विचारयति । ननूपासनापरत्वेऽपि सर्वमुपपद्यते । तद्धर्मव्यपदेशेनैवोपासनोपपत्तेः । अतः सर्वा उपपत्तयो व्यपदेशिवद्भावेन सङ्गच्छन्त इत्येवं प्राप्त उच्यते । इतरो नात्र वाक्यार्थः । अनवस्थितेरस्थिरत्वात् । उपदेशकवाक्यत्वादुपदेष्टुरेव चक्षुर्गतं भवेद । तथाच वक्तुर्दर्शनाभावादनाप्तत्वम् । द्रष्टुरपगमे चापगच्छति सद्वितीये तु सद्वितीयः । उपासनाकाले च सुतरामनवस्थितिः । सद्वितीयोपासनायामपि श्रवणमननयोर्भिन्नविषयत्वादनवस्थितिः । वक्तुरेव नियमे गुरोर्निर्बन्धेन सुतरामनवस्थितिः ।

इदमित्यादि * तथाचोक्ताधिकरणद्वयविषयवाक्ये उपासनाप्रसङ्गाभावेन सन्देहानुदयादत्र तु तदुदयात् पुनर्विचार इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुयन्ति *नन्वित्यादि* । विभजन्ते *तद्धर्मेत्यादि* प्रतिबिम्बपुरुषस्य ह्युपासना ब्रह्मत्वेन कर्तव्यात्रोच्यते । ब्रह्मत्वे तु तदेव बुद्धावारोहति, यदा ब्रह्मधर्मास्तत्र व्यपदिश्यन्ते । अतो व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशवता ब्रह्मणा तुल्यं वर्तमानतया प्रतिबिम्बपुरुषेऽवगते उपासना सिद्ध्यतीति तत्परत्वे सर्वा उपपत्तयो गत्यभिधानान्ताः सङ्गता भवन्तीति दर्शनश्रुतिसङ्कोचो न युक्तस्तस्याः प्रथमावगतत्वेनासञ्जातविरोधतया मुख्यत्वादित्यर्थः । सिद्धान्तं व्याचक्षते * इतरो नेत्यादि* । *भवेदिति* दृश्यत इति पदेन दृश्यतया प्रतिपाद्यं भवेत् । अयमर्थः । त्वया ह्यक्षिस्थाने दृश्यत्वकथनात् प्रतिबिम्बपुरुषो वाक्यार्थत्वेनापाद्यते । तत् तदा स्याद् यदि दृश्यत्वं तस्य नियतं स्यात् । तदेव तु न । कुतः । अस्थिरत्वात् । तथाहि । किमत्राचार्येण स्वचक्षुर्गत उपदिश्यते, परचक्षुर्गतो वा । आद्ये वक्तुरनाप्तत्वादस्थिरत्वम् । द्वितीये तु द्रष्टरि पश्यत्येव प्रतिबिम्बात् तदपगमे प्रतिबिम्बस्याप्यपगमादस्थिरत्वम् । द्रष्टरि सद्वितीये तस्य सद्वितीयत्वादेकत्वोपदेशस्य विरोधादस्थिरत्वम् । उपासनाकाले च चित्तस्य स्थैर्याय नेत्रनिमीलने

किञ्च । मनसो ह्युपासनं कर्तव्यम् । तत्र चासम्भव एव । तादृशधर्मवत्त्वं च न सम्भवति । आसुरत्वं च भवेदिति चकारार्थः । तस्मादक्षिस्थाने सहज एव यो भगवानस्ति तत्परमेवैतद्वाक्यमिति सिद्धम् । व्यापकसर्वगतस्य सर्वतःपाणिपादान्त-

---

प्रतिबिम्बमात्राभावादुपास्यस्याभावादुपासनायाः सुतरामस्थिरत्वम् । यदि च द्वितीयं विना तदसम्भवात् पत्नीद्वितीयस्य यागादिवत् सद्वितीयस्यैवोपासनाऽत्रोपगम्यते, तदा तु वाक्यश्रवणकाले श्रोतुरेकत्वादुपासनाकाले चान्यसापेक्षत्वाच्छ्रवणमननयोः प्रकारभेदेन भिन्नविषयत्वात् प्रमीयमाणानुष्ठीयमानावस्थयोरुपासनायाः प्रकारैक्याभावेन वैरूप्यादनवस्थितिः । यदि च श्रवणदशायां वक्तुः सत्त्वाद् वैरूप्यं परिह्रियते, तदा तु वक्तुरेव सद्वितीयत्वानियमे गुरोर्निर्बन्धापत्त्या निर्बन्धस्य कर्तुमशक्यत्वेन च सुतरां दुष्टत्वादनवस्थितिरिति । एवमनवस्थितिं व्युत्पाद्यासम्भवं व्युत्पादयन्ति *किञ्चेत्यादि* * तत्रेति * मनसि । तथाच प्रतिबिम्बस्य सन्निधापयितुमशक्यत्वादुपासनाया असम्भव इत्यर्थः । उपासनार्थं धर्माणां कल्पितत्वाङ्गीकारे सर्वैर्व्याख्यातस्य वक्ष्यमाणप्रकारकस्यासम्भवस्येष्टत्वापादने पूर्वपक्षनिरासस्य कर्तुमशक्यत्वादेवं व्याख्यातम् । अथेतरव्याख्यातमपि सङ्ग्रहीतुं चकारसूचितं दूषणद्वयमन्यदाहुः * तादृशेत्यादि * आत्मत्वाऽमृतत्वादिधर्मवत्त्वं प्रतिबिम्बस्य न सम्भवति । तस्या उपासनायाः प्रतिबिम्बपरत्वे तस्या आसुरत्वं विरोचनप्रतिपन्नत्वेन आवितं भवेत् । ततश्च गतिविरोधो भवेदिति चकारार्थ इत्यर्थः । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * । * सहज इति । स्वाभाविकः । ननु तथापि व्यापकस्य ब्रह्मणः स्वल्पे स्थाने स्थितिः कथमुपपद्यत इत्याकाङ्क्षायां तामुपपादयन्ति *व्यापकेत्यादि*। तथाच सर्वतःपाणिपादान्तत्वेन पुरुषस्य प्राकट्यात् स्वल्पमपि स्थानं पर्याप्तं भवतीत्यत उपपद्यत इत्यर्थः । ननु सगुणस्योपाधिविशेषपरिच्छिन्नतया तावति स्वल्पे स्थाने स्थितिरुपपद्यत एवेति तद्विहाय सर्वतःपाणिपा-

त्वादानन्दमूर्त्तिर्भगवानेव । ब्रह्मवादे त्वेषैव मर्यादा । सगुणवादो ब्रह्मवादाज्ञानादिति ॥ १७ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

दान्तत्वं किमर्थमाद्रियत इत्यत आहुः * ब्रह्मवादे इत्यादि * । ब्रह्मैव सर्वमिति वादो ब्रह्मवादः । स च बहु स्यामित्यादिश्रुतिसिद्धः । तत्र च सर्वतःपाणिपादान्तत्वं श्रुतौ गीतायां च सिद्धमतस्तथाङ्गीक्रियते । यः पुनः सगुणवादः स तु ब्रह्मवादाज्ञानादेकदेशमादाय जघन्याधिकारिणः प्रति प्रवृत्तो नाद्रियत इत्यर्थः । भागस्त्वक्षिपुरुषस्य मण्डलब्राह्मणे, स एष एवेन्द्रो योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषोऽथेयमिन्द्राणीत्यादिना हृदयदेशे जीवसंसारदशायां श्रावितः । इन्द्राणीं च भगवान् स्वात्मानमेव कृतवान् । स आत्मानमेव द्वेधाऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नी चाभवतामिति पुरुषविधब्राह्मणश्रुतेः । एवञ्चैतेनाधिकरणत्रयेण सम्भोगप्राप्तिसूत्रभाष्ये सूचितं सर्वरूपत्वानन्दरूपत्वस्वकर्तृत्वभेदेन त्रिविधमपि वैशेष्यं साधितं ज्ञेयम् । एवञ्चात्र निर्दोषत्वरूपं वैशेष्य एव प्रकटसच्चिदानन्दरूपत्वात्मकं तज्ज्ञातुरपि दोषनिवारकत्वरूपं च हेतुद्वयमुपोद्घातत्वेनोक्तमितीदमपि तस्यैव शेषः ।

अत्र विज्ञानेन्द्रेण काण्वपञ्चमाध्यायस्थं, यत् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति प्रश्ने प्रवृत्तम्, एष त आत्मा सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति वाक्यमुपन्यस्य तदर्थस्य ब्रह्मत्वं चिन्तितम् । तदविरुद्धमित्युपरम्यते ।

शैवस्तु, अनवस्थितिसूत्रे भिन्नमधिकरणं स्वीकृत्य, 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुग्' इति तैत्तिरीयमहोपनिषद्वाक्यं विषयत्वेनोदाहृतवान् । तत्र प्राणो वा ब्रह्म वेति संशय्य, ब्रह्मैवेति निर्णीय, तं शिवत्वेन निगमितवान् । तत्र शिवत्वांशे दूषणं प्रहस्ते प्रपञ्चितमित्युपरम्यते ॥ १७ ॥ ॥ ५ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ पूर्वाधिकरणे भोग-

य इमं च लोकं परञ्च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयतीत्युपक्रम्य श्रूयते । यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयतीत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यादि ।

वैलक्षण्यसाधकं विशेष्यमन्तर्गुहास्थितेऽक्षिपुरुषे चोपपादितम् । वाजसनेयिनां मण्डलब्राह्मणे, स एष एवेन्द्रो योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषोऽथेयमिन्द्राणीत्यादिना हृदयदेशे तयोर्भोगस्य श्रावणात् । अतः परं तदेव वैशेष्यं सृष्टिदशायाममृतत्वादन्तर्यामिणि सर्वहृदयदेशवर्तिन्यस्तीति बोधनायेदमधिकरणमारभ्यत इत्याशयेन विषयवाक्यमुदाहरन्ति * य इमं चेत्यादि * । * श्रूयत इति * वाजिशाखिनां बृहदारण्यके श्रूयते * इत्यादीत्यादिपदेनाबग्न्याकाशवाय्वादित्यचन्द्रतारकदिग्विद्युत्स्तनयित्नुसर्वलोकसर्ववेदसर्वयज्ञसर्वभूतप्राणवाक्चक्षुःश्रोत्रमनस्त्वक्तेजस्तमोरेतआत्मान्तान्येवंविधानि वाक्यानि संगृह्यन्ते । एतेषु स्तनयित्न्वन्तानि दशाधिदैववाक्यानि । ततो यथायथमेकैकमधिलोकाधिवेदाधियज्ञाधिभूतवाक्यम् । ततः प्राणादीनि दशाध्यात्मवाक्यानीत्येवं चतुर्विंशतिः । स त आत्मेति माध्यन्दिनपाठे । काण्वपाठे त्वन्तरिक्षमधिकम् । आत्मस्थाने विज्ञानमुच्यत इति भेदः । ततः, अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तमित्युपसंहारः । वाक्यार्थस्तु य इमं च लोकम् एतज्जन्मीनं देहं, परं च लोकं जन्मान्तरीयं देहं सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादितृणस्तम्बान्तानि, अन्तरोऽभ्यन्तरवर्ती सन् यमयति दारुयन्त्रवद् भ्रामयति स्वसमुचितव्यापारं कारयतीत्येवं कार्यद्वारा तं ज्ञापयित्वा, तत्स्वरूपप्रश्न उद्दालकेन कृत इत्युपक्रमं उक्त्वा याज्ञवल्क्योक्तमुत्तरं, यः पृथिव्यामित्यादिना कथयति । तत्र तादृशान्तर्यामिसत्तायां, भीषाऽस्माद् वातः पवते, एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत इत्यादिश्रुतीः प्रमाणत्वेनाभिप्रेत्याह । यः पृथिव्यामित्यादि । तत्र यः पृथिव्यां तिष्ठन् सोऽन्तर्यामीत्युक्ते जडाद् भेदसिद्धावपि पृथिव्यवं-

तत्राधिदैवमधिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च क-
श्चिदन्तरवस्थितो यमयिताऽन्तर्यामीति श्रूयते । तत्र संशयः ।
किमन्तर्याम्यधिदैवादिषु सर्वत्रैक एव, अथाधिदैवादीनां भेदाद्

स्थितेषु सर्वप्राणिष्वतिप्रसङ्ग इति तद्वारणाय विशिनष्टि । यः पृथि-
व्या अन्तर इति । अभ्यन्तर इत्यर्थः । एवं बहिष्ठप्राणिवारणेऽपि त-
दन्तःस्थस्याभिमानिनो वारणं न सम्भवतीति तद्वारणार्थं विशिनष्टि ।
यं पृथिवी न वेदेति । पृथिव्यभिमानिनी देवतात्मा यं न वेद न जा-
नातीति । तेन तद्भिन्न इत्यर्थः । एवं जडाज्जीवाच्च भेदे सिद्धेऽपि
तस्य तत्र स्थितेः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह । यस्य पृथिवी
शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयतीति । गामाविश्य च भूतानि धार-
याम्यहमोजसेति भूतधारणकार्यसिद्ध्यर्थं, सा शरीरम् । तन्नियमनं
च तत्कार्यसिद्ध्यर्थम् । अन्यथा तद्विसम्मतौ कार्यं न सिद्ध्येदिति ।
अत्र द्वितीयमन्तरपदं नामधातुनिष्पन्नम्, अन्तरं करोत्यन्तरयति,
अन्तरयतीत्यन्तर इति सर्वान्तःस्थापकत्वबोधनार्थम् । अन्यथा पौ-
नरुक्त्यापत्तेरिति । एवं सर्वत्र बोध्यम् । अत्र प्रश्नवाक्यानुक्तधर्माणां
बोधनं तज्ज्ञानज्ञापकं ज्ञेयम् ।

अस्मिन् वाक्यसमूहे कुत्र संशय इत्यपेक्षायामाहुः । *तत्राधी-
त्यादि* । संशयाकारं तद्बीजं चाहुः *किमित्यादि* तथाच सर्वा-
न्तर्यामिणोपसंहारात् सर्वत्रैकः । अधिदैवादिपदानामव्ययीभावेन
तत्र तत्राधिकरणे यौगिकत्वेऽपि, पुरुषश्चाधिदैवतं, स्वभावोऽध्या-
त्ममुच्यते, अधिभूतं क्षरो भावः, अधियज्ञोऽहमेवात्रेति गीतायां, तं
योगमनादृत्य रूढेर्वा, तत्तदधिकृत्य यो वर्तत इति योगान्तरपुरस्का-
रेण योगरूढेर्वा बोधनादेतेषां नामत्वमवधार्यते । समानन्यायादधिवेदा-
धिलोकयोरपि तथात्वम् । नपुंसकलिङ्गं तु लोकाश्रयत्वाद्दाशिष्यम् ।
एवं सिद्धे तेषां नामत्वे तैरप्युपसंहाराद् भिद्यते वेति तद्बीजमित्य-
र्थः । नन्वन्तर्यामिणः पृथिव्याद्यन्तर्वर्तित्वस्यात्र कथनादन्तर्वर्तिनश्च
ब्रह्मत्वस्यान्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यत्र साधितत्वादत्र सन्देह एव न
घटत इति किमर्थमधिकरणारम्भ इत्याकाङ्क्षायां तदुपगम्य सन्देहं

भिद्यत इति। सामान्यतस्त्वन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति न्यायेनाऽत्रापि ब्रह्मत्वं सिद्धमेव । तथा शब्दभेदात् सन्दिह्यते । अधिदैवादिषड्भेदा आधारधर्मा भगवत्युपचर्यन्ते, अथवा संज्ञाविशिष्टा अन्य एवेति। तत्र तत्तदधिकृत्य यो वर्ततेऽभिमानेन तस्य तादृशशब्दप्रयोगः ।

अधिलोकादयश्च शाखान्तरेऽन्यत्रैव प्रसिद्धा योगरूयापकाः पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्यौतिषमित्यादि । अतोऽधिदैवादिशब्दा यौगिकाः सन्तो न भगवति वर्तितुमुत्सहन्ते

समर्थयन्ति * सामान्यत इत्यादि * । * तथाशब्दभेदादिति * अधिदैवादिशब्दभेदात् । कथं ततः सन्देह इत्यत आहुः * अधिदैवेत्यादि * देवानां समूहो दैवम् । दैवे इत्यधिदैवमित्येवमधिकरणार्थकाव्ययीभावनिष्पन्ना एते शब्दा योगेन ताँस्तानाधारानभिदधाना अत्र पृथिव्यादिवाक्यसमुदायान्ते सर्वलोकाद्येकैकवाक्यचतुष्टयान्ते प्राणादिवाक्यसमुदायान्ते च यथायथमुपनिबद्धा अधिलोकादिषु पुनरुक्ततामापद्यमाना व्यर्थाः सन्तः स्वप्रयोगसामर्थ्येनाधिदैवत्वादिरूपान् धर्मांस्तत्तदाधारेषु बोधयन्तीति ते षड्भेदा आधारधर्माः शब्दतः सन्निहितेऽन्तर्यामिणि भगवत्युपचर्यन्ते । * अथवा तत्तदधिकृत्य येऽभिमानेन तत्र तत्र वर्तन्तेऽभिमानिनोऽधिदैवादिसंज्ञाविशिष्टाः षडन्ये कल्पनीया, यद्धर्मा भगवत्युपचाराद् भवेयुरित्येवं सन्देहो घटत एवेत्यर्थः । एवं सन्देहं समर्थयित्वा पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्तदधिकृत्येति * तत्तत् पृथिव्यादिकमधिकरणीकृत्य अभिमत्याऽहमिति स्वीकुर्वन् यो वर्तते तत्र तिष्ठति तत्सम्बन्धी अधिदैवादिप्रयोगः । सांख्यपञ्चाशिखवृत्तौ तत्तदभिमानिषु प्रसिद्धत्वादिति । ननु योगद्वयस्य तौल्येऽन्यत्राभिमानिग्रहणे को हेतुरित्याकाङ्क्षायां तमुपपादयन्नधिकरणपक्षं दूषयति * अधिलोकेत्यादि * । * शाखान्तरे इति * तैत्तिरीयाणां शिक्षोपनिषदि । *अन्यत्रैवेति* लोकादिष्वधिकरणेषु । *अत इत्यादि * वैदिकप्रसिद्धेर्बलिष्ठत्वात् ते तत्र यौगिकाः सन्तो यौगिका-

न्ते । नाप्यन्ये कल्पनीया यद्धर्मा उपचाराद् भगवति भवेयुः । कल्प्यमानस्य सर्वानुस्यूतस्य तादृशस्य भगवद्व्यतिरिक्तस्यासम्भवात् । तस्मादन्तर्यामिब्राह्मणं कुत्राप्ययुक्तं सत् तत्तदभिमानिदेवतास्तुतिपरमेव तत्तदुपासनार्थं भविष्यति ।

अज्ञानं चासन्देहे सन्देहवदुपपद्यते । देहोऽसवोऽक्षा इति

नामौपचारिकप्रयोगादर्शनात् ते तत्र तथा भवितुं न शक्ता इत्येव हेतुरित्यर्थः । तर्हि मास्तु भगवति वृत्तिरन्येष्वभिमानिष्वेव साऽस्त्वित्यतस्तामपि दूषयन्ति * नापीत्यादि * । * कल्पनीया इति * संज्ञित्वेन कल्पनीयाः । कुतो नेत्यत आह * कल्प्यमानस्येत्यादि * एते हि शब्दाः क्वचिद्वाक्यसङ्घाते, क्वचिच्च बहुवचनान्तसर्वलोकादिशब्दघटितवाक्यान्ते प्रयुक्ता इति तेषु तत्तत्सङ्घातानुस्यूतस्याभिप्रेतत्वेन तादृशस्यापि क्वचित् प्रतिनियतत्वदर्शनेनात्र च तदनुक्त्या भगवदतिरिक्तस्याभिमन्तुः संज्ञितयाऽत्र कल्पयितुमशक्यत्वेनासम्भवादित्यर्थः । सिद्धमाह * तस्मादित्यादि * । * तस्मादिति * एतेषां शब्दानामधिकरणे वर्तने वैयर्थ्यस्य बाधकतया, भगवति वर्तनेऽभिमानस्य बाधकतया, सङ्घाताभिमानिनि जीवे वर्तने च तदनुक्तेर्बाधकतयाऽधिकरणस्य भगवतोऽतिरिक्तस्याभिमन्तुश्च तत्संज्ञित्वेन वक्तुमशक्यत्वे संज्ञोपजीविन उपचारस्यापि वक्तुमशक्यत्वादन्तर्यामिब्राह्मणं पूर्वोक्तेष्वन्वेतुमयुक्तं सत् तथेत्यर्थः । नन्वेवमपि वक्तुमशक्यम् । तेषु वाक्येषु यं पृथिवी न वेदेत्यादिभिरुक्तस्यान्तर्याम्यज्ञानस्य श्रावणात् तस्य चाभिमानिधर्मत्वादित्यत आह * अज्ञानं चेत्यादि * उक्तविधमज्ञानमपि, सो अङ्ग वेद यदि वा न वेदेत्यत्र यथा सन्देहः कल्पनयोच्यते तथाऽत्राऽज्ञानमप्युच्यत इत्युपपद्यत इत्यर्थः । ननु तथापि ज्ञाने अज्ञानं काप्यदृष्टं कथं कल्पनीयमित्यतो हेत्वन्तरमाह * देह इत्यादि * इदं षष्ठस्कन्धे दक्षस्तुतावस्ति । 'देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुः परं यत् । सर्वं पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे' इति । अत्र मनवोऽन्तःकरणानि । अर्थस्तु देहादयो मात्रान्ता आत्मानं द्रष्टं स्वस्व-

न्यायाद्वा । न तु निषिद्धसंज्ञा भगवति कल्पयितुं शक्येति । एवं प्राप्ते, उच्यते ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु । अन्तर्यामी अधिदैवादिषु भगवानेव । नान्यस्तादृशो भवितुमर्हति ।

ननु चोक्तं भगवति कथं निषिद्धकल्पनमिति । तत्राह । तद्धर्मव्यपदेशात् । तेषां धर्मास्तद्धर्माः । तत्प्रयुक्तिबोधकाः । ते विशेषेण भगवत्यपदिश्यन्ते । सर्वेषां तत्तत्कार्यसामर्थ्यं च भगव-

---

रूपम्, अन्यम् इन्द्रियवर्गदेवतारूपं न विदुः। यद् उक्तं सर्वं तत् तन्मूलभूतान् गुणान् सत्त्वादींश्च पुमाञ्जीवो वेद। तज्ज्ञः पूर्वोक्तसर्वज्ञोऽपि सन् यम् इतोऽप्यधिकं सर्वज्ञं न वेद, तमनन्तं भगवन्तमहमीडे स्तौमीति। तथाच यथात्र देहादीनां जडतया योग्यताभावेनासम्भवन्निषेधो नित्यानुवादस्तथा, यं पृथिवी न वेदेत्यादावपि पृथिव्यादिपदैर्जडपरामर्शाज्ज्ञाननिषेधो नित्यानुवाद इति तन्न्यायादुपपद्यत इत्यर्थः। ननु कुतोऽयमाग्रहः क्रियते, भगवत्संज्ञात्वमेव कुतो नाद्रियत इत्यत आह * न त्वित्यादि * । * निषिद्धसंज्ञेति * निषिद्धेनाभिमानेन कृता संज्ञा सा निकृष्टा। अनुत्कृष्टस्य ह्युत्कृष्टत्वेनोपासनं दृश्यते, मनो ब्रह्मेत्यादौ, न तूत्कृष्टस्य निकृष्टत्वेन । अतः कल्पयितुमशक्येत्यर्थः। एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं व्याचक्षते * उच्यत इत्यादि * । अत्र तेष्वधिदैवादिपदेष्वन्तर्यामी भगवानेवोच्यते। न ह्यन्य एकः सर्वानुस्यूतो भवितुमर्हति। तत्त्वभिमानिष्वेताः संज्ञाः प्रसिद्धाः। भगवति तु नाभिमान इति निषिद्धस्याभिमानस्य कल्पनं कथं कर्तव्यमित्याशङ्कायां तद्वारणायैतत्प्रवृत्तिनिमित्तं सूत्रे आचार्य आह। तद्धर्मव्यपदेशादिति। तेषां पृथिव्यादीनां तदभिमानिनां च ये धर्मास्ते तद्धर्मास्तत्प्रयुक्तेस्तत्कार्यव्यापारविशबोधका भूतधारकत्वादयस्तदधिष्ठातृत्वादयश्च ते नियमयितृत्वरूपेण विशेषेण भगवत्यपदिश्यन्ते। पृथिव्यादिवाक्येष्वभिमान्यज्ञेयत्वस्य पृथिव्यादेः शरीरत्वस्य पृथिव्यादिपदैस्तदुभयं गृहीत्वा तद्यमनस्य च बोधनेन कथ्यन्ते, तस्मात् । एतस्यैव व्याख्यानं * सर्वेषामित्यादि * चोऽप्यर्थे * ।

तो, न तु स्वतस्तेषामिति। एवञ्च सत्यन्यत् सर्वं सङ्गतं भवति। तस्माद् ब्रह्मवाक्यमेव ।

एवञ्चेत्यत्र चोऽवधारणे तथाचायमर्थः। सांख्ये हि तत्तदभिमान्येव नियामकतयाऽधिदैवपदेनोच्यते। करणमेव शरीरे वर्तमानतयाऽध्यात्म पदेन। विषयश्च भूतेषु वर्तमानतयाऽधिभूतपदेन। गीतादौ तु पुरुषादय उच्यन्ते। अत्र तु ततोऽप्यधिकाः शब्दा इति सांख्योक्ता गीतोक्ताश्चार्था नात्राभिप्रेताः। अथ प्रश्नानुरोधान्न्यूनतादोषं परिहृत्य गीतोक्ताः स्वभावदयो ग्राह्यास्तदापि तेषां ये धर्मास्तत्तदधिष्ठातृत्वादयस्तेऽपि भगवन्नियमितास्त्ववश्यं वाच्याः। एकस्य सर्वानुस्यूतस्य नियन्तुर्बोधनार्थमेवान्तर्यामिब्राह्मणस्य प्रवृत्तत्वात्। एवं सति यदि तेऽतिरिक्ता अत्राभिप्रेताः स्युस्तदा पृथिव्यादिवत् तानपि नियम्यतया वदेत्। अतस्तेऽत्राधिदैवादिपदेषु नाभिप्रेताः। किन्तु, इत्यधिदैवतमित्यादाविति शब्दः प्रकारे हेतौ वा भवंस्तथा वा तेन हेतुना वाऽधिदैवतादिशब्दानां भगवद्वाचकत्वमेव बोधयतीति। तेनेदं सिद्ध्यति। विषयवाक्य उद्दालकेनैतल्लोकपरलोकयोः सर्वभूतानां चान्तर्वर्तित्वे सति सन्नियामकोऽन्तर्यामिशब्दवाच्यः पृष्टः। तत्र चेद् याज्ञवल्क्यस्तावदेव वदेत् तदाऽन्तर्यामिज्ञातृत्वं न स्फुटीभवेदत उद्दालकश्रुतांस्तद्धर्मान् विशेषतः पृथिव्यादिवाक्यैः प्रकाशयति। तत्र पृथिव्यब्ग्निकार्यं भगवत्प्रयुक्तमिति गीताद्वादशाध्याये, गामाविश्य च भूतानीति सार्द्धेनोक्तम्। ततः सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्ट इत्यादिनाऽन्तर्यामित्वं पुरुषोत्तमत्वं च निगमितम्। आकाशकार्यस्य तथात्वं तृतीयस्कन्धे, अदो ददाति श्वसतां पदं यन्नियमान्नभ इति स्फुटम्। वाय्वादित्यकार्यस्य तथात्वं, भीषाऽस्मादिति श्रुतौ। तत्राग्नीन्द्रयोः कार्यं न स्फुटं, तदपि तृतीयस्कन्धे, वर्षतीन्द्रो दहत्यग्निरित्यनेन बोधितम्। अत्र त्विन्द्रस्थाने विद्युत्स्तनयित्नू। एवमन्येषां कार्यस्यापि भगवत्प्रयुक्तत्वं ततस्ततो बोध्यम्। विषयश्रुतावधिदैवतपदं, सूत्रे त्वधिदैवपदं, तथापि न तयोरर्थभेदः। गीतायाम्, अधिदैवं किमुच्यत इति प्रश्ने, पुरुषश्चाधिदैवतमित्युत्तरात्। एवं देवधर्माणां भगव-

अन्यथा त्वधिकरणरचना, अन्तस्तद्धर्माधिकरणेन गतार्थत्वादयुक्तैव ॥ १८ ॥

त्प्रयुक्तत्वबोधनात् परलोकात्मकजन्मान्तरीयदेहयमयितृत्वज्ञानं स्वस्य याज्ञवल्क्येन प्रकाशितम् । ततो लोकपदस्य भूरादिष्वाधारेष्वपि प्रयोगाद्, अथाधिलोकमिति प्रतिज्ञाय तत्सम्बन्धि सर्वं पूर्ववद् बोधितम् । ततो लोकान् कथं यमयतीत्यपेक्षायां, वेदयज्ञाभ्यां यमयतीति बोधनायाधिवेदाधियज्ञवाक्यद्वयमुक्तम् । ततः सर्वभूतयमनं पूर्ववदेवेति बोधनायाधिभूतवाक्यम् । तत एतल्लोकनियमनबोधनाय दशाध्यात्मवाक्यानीत्येवं कार्यज्ञानमुक्त्वा, तत्स्वरूपमिदमित्थतया वक्तुमशक्यमिति बोधनायादृष्टो द्रष्टेत्याद्याह । तत उपसंहारे, अतोऽन्यदार्तमित्यनेन तस्य सुखरूपत्वं यदाऽऽह तदान्तर्यामिज्ञातृत्वं वक्तुरवगत्योद्दालकस्तूष्णीं भूत इत्युक्तम् । तेन सर्वेषां स्वल्पेषु महत्स्वन्यसापेक्षेषु तन्निरपेक्षेष्वपि कार्येषु यत् सामर्थ्यं तदन्तर्यामिणः सकाशादेव, न तु स्वत इति साधितम् । तदेव, यत्किञ्चित् पौरुषं पुंसां मेने कृष्णानुकम्पितमिति श्रीभागवते । तेनाधिदैवादिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतो योऽभिमानः सोऽपि भगवत्प्रयुक्त इति तेषां पदानामभिमानिष्वौपचारिकत्वबोधनायैव तत्कथनं, नो चेत् तद्वैयर्थ्यमेव । तदनुक्तावपि विवक्षितज्ञापनस्याप्रत्यूहत्वादिति सिद्ध्यति । तेन सूत्रस्थमधिदैवादिष्विति पदं देहलीदीपवदुभयत्रापि सम्बध्यते । तथाचानेनास्पष्टलिङ्गेनान्तर्यामिण एकत्वसाधनान्नाधिकरणवैयर्थ्यमिति । मतान्तरं दूषयन्ति * अन्यथेत्यादि * । सा रचनात्वेवम् । अस्मिन् वाक्येऽन्तर्यामीत्यपूर्वसंज्ञादर्शनात् किमधिदैवाद्यभिमानी देवतात्मा, किं वा परमात्मेत्यादिः संशयः । तत्र पृथिव्येवास्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योतिरिति श्रुतौ कार्यकरणवत्त्वात् पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन् यमयतीति देवतात्मनः स्थितेरुक्तत्वात् तस्य यमयितृत्वसम्भवादित्येवं प्राप्ते, तद्धर्माणामात्मत्वाऽमृतत्वपृथिव्याद्यज्ञातत्वादीनां निर्देशात् परमात्मैवोच्यत इत्यादिरूपा । सा त्वन्तस्तद्धर्माधिकरणे स्पष्टलिङ्गैरेव सिद्धा । अत्राऽप्यमृतत्वादिभिः स्पष्टैरेव लिङ्गैरुपपाद्यत इति तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥

नच स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

ननु ब्रह्मवादे अन्तर्यामी न प्रसिद्धः। जीवब्रह्मजडानामेव प्रसिद्धत्वात् । अतोऽन्तर्यामिणः सांख्यपरिकल्पितस्य गुणयोगात् तादृशस्य ब्रह्मत्वे वा कः पुरुषार्थो भवेत् ।

न हीश्वरं प्रकृतिधर्मारूढमन्तर्यामिणं मन्यन्ते। तादृशस्योपनिषत्स्वभावात् पूर्वपक्षन्यायेन स्तुतिपरता, तन्मतस्य वा श्रौतत्वमित्याशङ्का परिहरति। नच स्मार्तं, स्मृतिप्रसिद्धं स्मार्तं सांख्यमतसिद्धमिति यावत् । तादृशमन्तर्यामिरूपमत्र भवितुं नार्हति।

नच स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ सूत्रमवतारयितुं किञ्चिदाशङ्क्याहुः *नन्वित्यादि* । अयमर्थः । सर्वं खल्विदं ब्रह्म, सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजा इत्यादिश्रुतिसिद्धो वादो ब्रह्मवादः । तत्र तु कार्यत्वेन जडजीवौ, कारणत्वेन ब्रह्मेति त्रय एव पदार्थाः प्रसिद्धाः । अन्तर्यामी तूभयथापि न प्रसिद्धः । अतो नियमनरूपेण चेतनधर्मेणाऽऽत्मत्वेन च प्रधानं जडं व्युदस्य, ब्रह्म वा जीवो वा कश्चित् कल्प्यः । तत्र ब्रह्मणोऽशरीरत्वात् साधारणजीवस्य च सर्वनियामकत्वादर्शनात् कार्येश्वरभूत एव कल्पनीयः । तादृशश्च महत्तत्त्वं प्रकृतिं वा योऽभिमन्यते, स भवति । तत्रापि महत्तत्त्वावस्थान्तररूपसूत्रान्तर्गतत्वं नास्य विवक्षितमिति प्रकृत्यभिमान्येव भवतीति तादृशस्यान्तर्यामिणः सांख्यपरिकल्पितस्य तद्गुणानां सत्त्वादीनां तमस एव वा योगात् सर्वनियामकस्य ब्रह्मत्वे साधिते कः पुरुषार्थः सिद्ध्येत् । असिद्धौ हेतुः * नहीत्यादि * तथाचोपनिषत्सु तादृशेश्वरस्याभावेन श्रुतिविरोधभवनान्न कोऽपि पुरुषार्थः सिद्ध्येत् । अतः पूर्वपक्षन्यायेनान्तर्यामिब्राह्मणस्य प्रकृत्यभिमानिस्तावकत्वं वा, सांख्यमतस्य श्रौतत्वं वाङ्गीकार्यमित्याशङ्कां परिहरतीति । एवं सूत्रमवतार्य तदर्थं वदिष्यन्तो, देवतास्तुतिपरत्वस्याग्रिमसूत्रे निरसनीयत्वाद् द्वितीयमेव परिहरतीत्याहुः * नचेत्यादि * । नपुंसकप्रयोगं समर्थयन्ति । * अन्तर्यामिरूपमिति * । हेत्वंशं द्विधा व्याकुर्वन्ति

कुतः । अतद्धर्माभिलापात् । तद्धर्माणामनभिलापात् । तद्विरुद्धधर्माणां चाभिलापात् । न ह्यत्र सत्त्वरजस्तमोगुणास्तत्कार्यं वा अभिलप्यते । तद्विरुद्धाश्चैते धर्मा, यस्य पृथिवी शरीरमित्यादि । तस्मात् सांख्यपरिकल्पितं नान्तर्यामिरूपमत्र भवितुमर्हतीति सिद्धम् । एवं सति ब्रह्मधर्मा एवैते भवन्तीति ब्रह्मवादः फलिष्यति ॥ १९ ॥

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

ननूक्तन्यायेन शारीर एव भवतु । को दोषः, किमिति ब्रह्मपरत्वं कल्प्यमिति । तत्राह । शारीरश्च । नेत्यनुवर्तते । शारीरश्च जीवो नान्तर्यामिब्राह्मणे तत्त्वभिमानिरूपो, यस्य पृथिवी शरीरमितिवाक्यानुरोधेन भवितुमर्हति । ततोऽपि भिन्नतयाऽन्तर्यामिणो वचनात् । उभयेऽपि काण्वमाध्यन्दिनब्राह्मणद्वयेऽपि एनं जीवं भेदेनैवाधीयते ब्राह्मणाः । निःसन्देहार्थमुभ-

---

तद्धर्मेत्यादि * । के विरुद्धा धर्मा इत्यत आह * तद्विरुद्धा इत्यादि * न हि महदादौ विद्यमाने तदभिमन्तुर्व्यष्टिभूताः पृथिव्यादयः शरीराणि युगपद् भवितुमर्हन्ति । नच योगिवदिति वाच्यम् । गुणप्रधानभावगमकानुपलम्भात् । नापि गमकं कल्पयितुं शक्यम् । तद्धर्मानभिलापस्य बाधकस्योक्तत्वादिति । स्फुटमग्रिमम् ।

रामानुजाचार्यास्तु, शारीरश्चेत्यन्तमिदं सूत्रमङ्गीकुर्वन्ति ॥१९॥

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ सूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * तथाच यथा संवर्गादिविद्या अङ्गविद्यास्तथाऽन्तर्यामिब्राह्मणमपीति देवतात्मस्तावकत्वेऽपि ब्रह्मवादाविरोधात् को दोष इत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वते * नेत्यादि * । * ततोऽपीति * अभिमानिदेवतातोऽपि । * उभय इति * ब्राह्मणा इत्यस्य विशेषणम् । * निःसन्देहार्थमिति * । विज्ञानपदेन बुद्धिरुच्यत इति सन्दे-

यग्रहणाम । यो विज्ञाने तिष्ठन्निति काण्वाः । य आत्मनि तिष्ठन्निति माध्यन्दिनाः । नचाऽऽत्मशब्देनान्यः सम्भवति । अन्येषां पूर्वमेव पठितत्वात् । अन्ते हि जीवमाह । तस्मादन्तर्यामिब्राह्मणे ब्रह्मैव वाक्यार्थ इति सिद्धम् ॥ २० ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

मुण्डके हि श्रूयते । कस्मिन्नु भगवो विज्ञात इति पृष्टे, द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्युत्तरमाह । तत्र नामरूपात्मकजगतो विज्ञानार्थं नामांशे वेदादिः । रूपांशे परा च । तत्र वेदादिविद्यायां

———

ह्वनिरासार्थम । नन्वतति व्याप्नोतीत्यात्मेति योगमादाय दिगाकाशप्राणेष्वन्यतमः कश्चिद् ग्रहीतुं शक्य एवेति कुतो न सम्भवतीत्यत आहुः * अन्येषामित्यादि * । हिर्हेतौ । स्फुटमन्यत् । एवञ्चात्र स्थितिकर्तृत्वनिर्वाहकतयोपोद्घातेन सर्वनियमनं विचारितमिति तदसम्भवः परिहृतः ॥ २० ॥ ॥ ६ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये, अमृत इति, अतोऽन्यदार्तमिति च कथनादन्तर्यामिणि सर्वहृदयदेशवर्तिनि भोगवैलक्षण्यसाधकं वैशेष्यं दर्शितम । सृष्टिदशायां नियामकत्वं चोक्तम । तत्र पुनरदृष्टो द्रष्टेत्याद्युक्तम । तत् कुत इत्याकाङ्क्षायां तत्र हेतुबोधनाय सृष्टिपूर्वदशायां सर्वाभावान्नियामकत्वं न भविष्यतीत्याशङ्कायां च तदाप्यक्षरं नियमयतीति बोधनाय चोपोद्घातेनेदमधिकरणमारभ्यत इति प्रसङ्गरूपां सङ्गतिं बोधयितुं विषयवाक्यमुदाहरन्ति * मुण्डके हीत्यादि * अत्र सर्वा उपनिषद् विषयवाक्यतया ज्ञेया । * इति पृष्ट इति * अनेन वाक्येनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने पृष्टे । * इत्युत्तरमाहेति * इत्यादिनोत्तरमाह । किमुत्तरमाहेत्यपेक्षायामाहुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्रेति * उत्तरमध्ये । तथाचैतद्विद्याद्वयं सर्वविज्ञानार्थमाहेत्यर्थः । अत्र कस्मिन्नंशे सन्देह इत्यपेक्षायामाहुः । * तत्र वेदेत्यादि * । कुतः सन्देह इत्यपेक्षायां तद्बीज-

न सन्देहः । परायां सन्दिह्यते । किमेषा सांख्यमतविद्या ब्रह्मविद्या वेति । सांख्यधर्माभिलापात् सन्देहः । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते, यत्तदद्रश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुरश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं, तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इत्यादि । अग्रे च, दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याऽभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः पर इत्युक्त्वा, एतस्माज्जायते इति निरूप्य, अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्याविल्यादिना रूपमुक्त्वा पुनः पुरुषात् सृष्टिमाह ।

तत्रैकप्रकरणत्वादेकवाक्यता वक्तव्या । तत्राक्षरपुरुषयोर्भेदः प्रतीयते । तयोरुभयोरपि सृष्टिः । तद् ब्रह्मवादे न सङ्गच्छते ।

माहुः । * सांख्यधर्मेत्यादि * तथाचोपक्रमे, स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहेति प्रतिज्ञानादग्रे सांख्यधर्माभिलापाच्च सन्देह इत्यर्थः । तदभिलापमुपपादयन्ति * अथेत्यारभ्य * । * सृष्टिमाहेत्यन्तम् * । * अग्र इति * द्वितीयमुण्डके । तथाच पूर्वमुण्डके, अदृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनित्वकथनात् तादृशत्वस्य प्रधाने सांख्यैरङ्गीकारात् । द्वितीयमुण्डके च, पुरुषं तद्रूपं ततोऽग्रे पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसूता इति कथनात् प्रकृतिसंयोगेन पुरुषरूपस्य सृष्टेश्च तैरङ्गीकारात् तदभिलाप इत्यर्थः । एवं सन्देहबीजमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुः * तत्रेत्यादि * मुण्डकत्रये एकस्यैव मतस्य प्रतिपादितत्वेन वाक्यानामितरेतरसाकाङ्क्षतयैकप्रकरणत्वादेकवाक्यता सर्वस्य वक्तव्येत्यर्थः । तर्ह्युपक्रमस्याऽसञ्जातविरोधित्वेनावान्तरवाक्यापेक्षया प्रबलत्वाद् ब्रह्मवाक्यत्वेनैव सा भवत्वित्यत आह * तत्राक्षरेत्यादि * । * प्रतीयत इति * अक्षरात् परतः पर इत्यत्र प्रतीयते । * सृष्टिरिति * एतस्माज्जायते प्राण इत्यादिनोक्ता सृष्टिः । * न सङ्गच्छत इति * बाधकोपपत्तेरुपक्रमापेक्षया प्राबल्यान्न सङ्गच्छते । ननु सांख्ये प्रकृतेरेव सृष्टिरङ्गीक्रियते,

तस्मात् सांख्यमतमेवैतत् । प्रकृतिपुरुषयोः श्लिष्टत्वादन्यतरप्राधान्येनोभयोः स्रष्टृत्वम् । उभयात्मकत्वाज्जगतः । रूपमपि समष्टेर्व्यष्टीनामग्रे व्युत्पत्तिरिति । तिरोहितरूपत्वान्न ब्रह्मविद्या । किन्तु स्मृतिरेवेति । ब्रह्मविद्या वेदविद्या, उपचाराद्वेति । एवं प्राप्त उच्यते । अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव । ब्रह्मविज्ञानेनैव सर्वविज्ञानात् । तत एव विद्याया अपि परत्वम् । अक्षरस्यापि ब्रह्मत्वं, पुरुषस्यापि । तयोः परापरभावः । अभेदश्च । एतादृश एव हि

न पुरुषादतः कथं तन्मतसिद्धिरित्यत आह * प्रकृतिपुरुषयोरित्यादि * । * उभयात्मकत्वादिति * जीवजडात्मकत्वात् । *रूपमपि समष्टेरिति * अग्निर्मूर्द्धेत्याद्युक्तं रूपमपि श्लिष्टस्यैवेत्यर्थः । अत्र युक्तिमाहुः * व्यष्टीनामित्यादि * । नन्वेतत्सर्वं ब्रह्मवादेऽपि तुल्यमित्यत आह * तिरोहितेत्यादि * सच्चिदानन्दरूपस्य विषयवाक्येऽनुक्तत्वेन तिरोहितरूपत्वात् तथेत्यर्थः । ननु तथापि ब्रह्मविद्यापदविरोधो दुर्वार इत्यत आह * ब्रह्मविद्येत्यादि * ब्रह्मपदस्य वेदेऽपि शक्तेस्तथा । नन्वग्रे विद्ययोः परापरविभागमुक्त्वा तत उपनिषत्समाप्तावक्षरविद्यासमापने, तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति प्रकृतपरामर्शपूर्वकं ब्रह्मविद्यापदकथनाद् वेदविद्यापक्षो न साधीयानित्यत आह * उपचाराद्वेति* । एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याचक्षते * उच्यत इत्यादि * । * ब्रह्मविज्ञानेत्यादि * एकविज्ञानेन सर्वज्ञानस्य ब्रह्मविद्यालिङ्गत्वम्, अपि वा तमादेशमप्राक्ष्य इत्यादिश्रुत्यन्तरे सिद्धम् । प्रकृतेऽपि, कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रश्नस्योत्तरत्वेनादृश्यत्वादिगुणकस्य ततः सृष्टेश्च कथनेन तद्विज्ञानादेव सर्वविज्ञानबोधनादक्षराधिगमकत्वादेव विद्यायाः परत्वबोधनाच्च तल्लिङ्गमत्रापि दृश्यत इति स परमात्मैव, न तु प्रकृतिः । तद्विज्ञानेन पुरुषाविज्ञानात् तद्विद्यया मोक्षाभावेन परत्वानङ्गीकाराच्च तथेत्यर्थः । अत्रापि धर्मोक्तेरेव हेतुत्वम् । नन्वत्राक्षरपुरुषावुक्तावत उभयोर्विज्ञानेन तथात्वमुच्यते, न त्वेकविज्ञानेनेति नायं हेतुरित्यत आहुः *अक्षरस्येत्यादि* । *एतादृश एव हीति* अन्यथा पुरुषस्वरूप-

ब्रह्मवादः । तत्र प्रथममक्षरस्य ब्रह्मत्वमाह । अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव । कुतः । धर्मोक्तेः । तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वमिति । इयं चोपनिषत् । न ह्यत्र ब्रह्मव्यतिरिक्ताज्जगदुत्पत्तिरस्ति । पुरुषस्य ब्रह्मत्वं निःसन्दिग्धमेव । ईषदानन्दतिरोभावेन ब्रह्माऽक्षरमुच्यते । प्रकटानन्दः पुरुष इति । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्रैव तथा निर्णयात् । तस्माददृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

ननु पूर्वपक्षन्यायेन ब्रह्मविद्याख्यायामपि स्मृतिर्ब्रह्मविद्यैवाऽस्तु । द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये मूर्तं चाऽमूर्तं चेत्यत्र विकार-

---

कथनस्य पादत्रयेणैव सिद्धेरक्षरात् परतः पर इति तुरीयं पादं न वदेत् । प्रयोजनाभावात् । तथाच ब्रह्मवादस्य परापरभावपूर्वकाभेदघटितत्वेनात्राप्येकविज्ञानादेव सर्वविज्ञानस्याभिप्रेतत्वेन हेतुरस्त्येवेत्यर्थः । ननूभयोः कथमभेद इत्याकाङ्क्षायामाहुः * तत्रेत्यादि * । * तत्रेति * अभेद उभयोवक्तव्ये । विश्वोत्पत्तेः कथं ब्रह्मधर्मत्वमत आहुः * इयमित्यादि * । नन्वेवं ब्रह्मत्वेनोभयोरभेदे, अक्षरात् परतः पर इति कथं परापरभावव्यपदेश इत्यत आहुः । * ईषदित्यादि * तथाचावस्थाभेदमादायायं भेदव्यपदेशो, न तु वस्तुभेदादतो, न ब्रह्मवादव्याघात इत्यर्थः । एवं भेदप्रत्ययस्य श्लिष्टस्रष्टृत्वस्य तिरोहितरूपत्वस्य च सांख्यधर्मत्वं निराकृतम् । अतः परं पूर्वमवस्थाभेदस्यानुक्तत्वादत्र तदङ्गीकारे प्रतिज्ञान्तरस्य निग्रहस्थानस्यापत्तिरित्येतन्निराकुर्वन्ति * ब्रह्मविदित्यादि * । तच्चानन्दमयसूत्रस्य द्वितीयवर्णक उपपादितम् । अतो न दोषापपत्तिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ सूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * । * स्मृतिर्ब्रह्मविद्यैवेति * । स्मृतिरेव ब्रह्मविद्येति योजना ।

स्यैव ब्रह्मपदवाच्यत्वम् । अतः प्रकृतिपुरुषावेव वाक्यार्थ इति परिहरति । इतरौ न भवतो वाक्यार्थरूपौ । कुतः । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विशेषणभेदो व्यपदेशश्च ताभ्याम् । अदृश्यत्वादयो गुणा न प्रकृतेर्भवन्ति । सर्वस्यापि तद्विकारत्वात् । न हि घटदर्शनेन मृत्न दृश्यत इति वदितुं युक्तम् । ब्रह्मवादे पुनः सर्वभवनसमर्थत्वाद् ब्रह्मणि विरोधाभावः । न हि नित्यं सदैकरूपं विक्रियमाणं च भवितुमर्हति । सर्वब्रह्मधर्मतुल्यत्वे तदेव ब्रह्मेति जितं ब्रह्मवादिभिः ।

अयमर्थः । पञ्चशिखवृत्तावव्यक्तपर्यायेषु नपुंसकलिङ्गस्याऽक्षरपदस्य पाठाद् योनिपदस्योपादानवाचकत्वाद् भूतयोनित्वमव्यक्तलिङ्गम् । अक्षरात् परत्वं च पुरुषलिङ्गम् । अतस्तत्सर्वं न्यक्कृत्य ब्रह्मविद्यात्वं न स्थापयितुं शक्यम् । कस्मिन् विज्ञात इति प्रश्नवाक्ये कस्मिन् मते विज्ञात इत्यर्थस्य शक्यवचनत्वादेतस्य सर्वविज्ञानस्य ब्रह्मविद्यालिङ्गत्वाभावात् । नापि ब्रह्मविद्येति समाख्यया । द्वे ब्रह्मणी इति श्रुत्या ब्रह्मपदस्य विकारेऽपि शक्तौ ग्राहितायां तस्या अप्यन्यथासिद्धत्वात् । लिङ्गापेक्षया पञ्चमत्वेनातिदौर्बल्याच्च । अतो लिङ्गबलात् प्रकृतिपुरुषावेव वाक्यार्थ इति परिहरतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * इतरावित्यादि * । * व्यपदेश इति व्यपदेशभेदः । आद्यं व्युत्पादयन्ति । * अदृश्येत्यादि * । ननु ब्रह्मवादेऽप्ययं दोषस्तुल्य इति सोऽपि न वदितुं युक्त इत्यत आहुः । * ब्रह्मवाद इत्यादि * । ननु प्रकृतावपि तथासामर्थ्यमङ्गीक्रियते । अतः परिहारतौल्यात्तदपि ब्रह्मवादलिङ्गमित्यत आहुः । * न हीत्यादि * । * भवितुमर्हतीति * । प्रधानस्य परिणामिनित्यतयैवाङ्गीकारात् तदेतादृशं भवितुं नार्हति । तथाचोक्तरीत्यैकदेशदर्शने तद्दृश्यत्वस्याशक्यवचनत्वादेतेनैव प्रकृतिवादव्युदास इत्यर्थः । नन्वेतादृशत्वमेव तस्याः कल्प्यमित्यत आहुः । * सर्वेत्यादि * । * जितमिति * । सांख्यवादिनः प्रतिज्ञासंन्यासप्रतिज्ञान्तरयोरा-

यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादयस्तु सुतरामेव न प्रकृतिधर्माः । व्यवधानाच्च न पुरुषसम्बन्धः । अक्षरनिरूपण एव पुरुषविशेषणाच्च । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमिति । तस्मादक्षरविशेषणानि, न प्रकृतिविशेषणानि । नापि पुरुषविशेषणानि सांख्यपुरुषस्य । न हि दिव्यत्वादयो गुणाः पुरुषस्य भवन्ति । न हि तन्मते पुरुषभेदो ह्यङ्गीक्रियते जीवब्रह्मवत् । नच तस्य बाह्याभ्यन्तरत्वम् । सर्वत्वाभावात् । न हि तस्माज्जायते प्राणादिः । तस्मात् पुरुषविशेषणान्यपि न सांख्यपुरुषविशेषणानि । अतो विशेषणभेदः ।

पाताज्जितमित्यर्थः । अन्यमपि विशेषणभेदमाहुः । * य इत्यादि * नन्वेतानि पुरुषविशेषणानीति न दोष इत्यत आहुः । * व्यवधानादित्यादि * अदृश्यत्वसर्वज्ञत्वादयः प्रथममुण्डके, पुरुषनिरूपणं च द्वितीयमुण्डक इति व्यवधानात् तथेत्यर्थः । पुनर्विशेषणान्तरमाहुः । * अक्षरेत्यादि * । तथाचाक्षरनिरूपणे आद्यन्तयोः पुरुषविशेषणदर्शनात् पुरुषात्मकमक्षरमत्राभिप्रेतं, न प्रकृत्यात्मकमतस्तथेत्यर्थः । येनेति वाक्यं तु प्रथममुण्डकसमाप्तिस्थम् । ननु पञ्चशिखवृत्तौ पुंलिङ्गस्याक्षरपदस्य पुरुषपर्यायेषु पाठान्नपुंसकत्वमनादृत्य पूर्वत्रापि पुरुष एव ग्राह्यः । तथा सति पुरुषविशेषणानि कुतो न सांख्यपुरुषविशेषणानीत्यत आहुः । * न हि दिव्येत्यादि * साक्षित्वकैवल्यमाध्यस्थ्यद्रष्टृत्वाकर्तृत्वातिरिक्तधर्मानङ्गीकारात् तथेत्यर्थः । ननु बहुषु कश्चित् तादृशोऽप्यस्तु, को दोष इत्यत आहुः । * न हि तन्मत इत्यादि * । तथाच नानापुरुषाङ्गीकारेऽपि सर्वेषां तुल्यत्वमेव तन्मते, न तु नियम्यनियामकभावादिनोत्कर्षापकर्षावतस्तथाङ्गीकारस्तन्मतभञ्जक इत्यर्थः । ननु दिव्यत्वं दिविभवत्वमलौकिकत्वं वा । तदुभयमपि व्यापकत्वप्राकृतगणवैलक्षण्याभ्यामुपपद्यते । एकत्वं च जात्यपेक्षया । शेषास्त्वमूर्तत्वादयः सिद्धान्ते न तुल्या इति कथं ते तत्र नेत्यत आहुः । * नचेत्यादि * । किञ्च-

व्यपदेशभेदश्च । ब्रह्मविद्यैवैषेति । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यामित्युपक्रमे, प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति मध्ये, तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतन्ते । तस्मान्न सांख्यपरिकल्पितौ प्रकृतिपुरुषौ वाक्यार्थः । न हि ब्रह्मा ज्येष्ठपुत्राय स्मृतिरूपां विद्यां वदतीति चकारार्थः ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी इत्यादिरूपं न हि प्रकृतिपुरुषयोरन्यत-

---

कत्वस्य जातिप्रयुक्तत्वे सर्वेषां तौल्याद्, दिव्यो ह्यमूर्त इति मन्त्रानन्तरमन्त्रोक्ता सृष्टिरपि सर्वेभ्यः स्यादिति सापि सांख्ये तथानङ्गीकाराद् विभिद्यते । तथा महदादिक्रमेण तत्र सृष्टिर्न तु प्राणादिक्रमेण, न वा सह, न वा ततः साक्षात् । अतोऽपि तथेत्यर्थः । एवं विशेषणभेदरूपं दूषणं व्युत्पादितम् । द्वितीयं व्युत्पादयन्ति । * व्यपदेशेत्यादि * । तथाच यदि सांख्यमतविद्याऽत्राभिप्रेता स्यात् तदा त्रिषु क्वचित् सांख्यविद्यामिति, तत्त्वविद्यामिति वा वदेत् । अतो विद्याव्यपदेशभेदादपि तथेत्यर्थः । * ब्रह्मेति * हिरण्यगर्भो वेदाचार्यः ॥ २२ ॥

रूपमपि समष्टिव्यष्टिजनकस्य यदुक्तं तदपि सांख्यमताद् भेदज्ञापकमित्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याकुर्वन्ति ॥ रूपोपन्यासाच्च ॥ नचेदं रूपं श्लिष्टस्येति शक्यवचनम् । यथा सुदीप्तात् पावकादिति मन्त्रेण केवलादक्षरात् सृष्टिमुक्त्वा, ततो, दिव्यो ह्यमूर्त इति मन्त्रेण केवलस्य पुरुषस्याक्षरात् परत्वमुक्त्वा, तत, एतस्माज्जायत इति मन्त्रे एतत्पदेन केवलं पुरुषं परामृश्य ततः प्राणादिसमष्टिसृष्टिमुक्त्वा तस्यैव रूपमग्निर्मूर्द्धेतिमन्त्रे वदन्ती श्रुतिर्मन्त्रान्ते, एष सर्वभूतान्तरात्मेति केवलं परामृशति । ततोऽग्रे, तस्मादग्निः समिध इत्यादिभिर्व्यष्टिसृष्टिं वदतीति । इदं च न केवलस्य तन्मतीयस्य । तथा तैरनङ्गीकारात् । नापि केवलायाः । अन्तरात्मत्वोक्तिविरोधात् । अतः प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरस्य न सम्भवतीति । ब्रह्मवादे तु विश्वरूपत्वेन विश्व-

रस्य सम्भवति । ब्रह्मवादे पुनर्विश्वकायस्यैतद्रूपम् । सूत्रविभागात् पुनर्मुख्योपपत्तिरेवेति सूचितम् । चकारेण श्रुत्यन्तराविरोध एकवाक्यता च सर्वेषां वेदान्तानामिति । तस्मादक्षरशब्देन पुरुषशब्देन च ब्रह्मैव प्रोक्तमिति ब्रह्मविद्यैवैषेति सिद्धम् ॥२३॥

कायत्वस्यैवोक्तत्वादुपपन्नतरम् । अतो नात्र सांख्यगन्धोऽपीत्यर्थः । विशेषणभेदव्यपदेशरूपोपन्यासेऽत्र इत्यनुक्त्वा यदत्र भिन्नं सूत्रमुक्तं तत्तात्पर्यमाहुः * सूत्रेत्यादि * । *चकारेणेत्यादि* । तथाचैतद्द्वयमपि तन्मतबाधकतया चकारेण सङ्गृहीतमित्यर्थः । तेन सांख्यमतसिद्धे कार्येश्वरेऽतिव्याप्तिर्निवारिता ।

रामानुजाचार्यास्तु, यया तदक्षरमधिगम्यत इत्युपक्रान्तस्य भूतयोनेरक्षरस्यैव, यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यग्रिमवाक्ये परामर्शादक्षरपदेन परमात्मैवोच्यते । अक्षरात् परतः पर इत्यत्र तु पञ्चम्यन्तेनाऽक्षरपदेन भूतसूक्ष्ममचेतनमुच्यते । तथाचाक्षराद्व्याकृतात् परः पुरुषस्तस्मादपि परः परमात्मैव । अत्र गमकं तु भूतयोनित्वं परात्परत्वं रूपं च लिङ्गत्वात् । भूतसूक्ष्मस्याक्षरत्वं तु, अश्नुत इति वा, न क्षरतीति वा स्वविकारव्याप्त्या महदादिवन्नामान्तराभिलापयोग्यक्षरणाभावाद्वा योगेन कथञ्चिदुपपद्यत इत्याहुः । तत्रेदमवधेयम् । गीतायां द्वादशे, 'एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमा' इति प्रश्नेन तदुत्तरेण चाक्षरपुरुषोत्तमयोरैक्यमवस्थाभेदेन भिन्नत्वं च बोधितम् । ततः पञ्चदशे, द्वाविमौ पुरुषौ लोक इति सन्दर्भे अक्षरपुरुषादुत्तमत्वं स्वस्योक्तम् । श्वेताश्वतरश्रुतावपि, क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एक इत्यक्षरस्यात्मत्वं, देवस्य क्षराक्षरेशितृत्वं चोक्तम् । अत्राप्यक्षरस्य पुरुषत्वं पूर्वमुक्त्वा अक्षरात् परत्वं पुरुषस्य यदुच्यते तेन गीताद्युक्तरीतिकमेवाक्षरपुरुषयोः स्वरूपं ज्ञाप्यते । न तु तदक्षरमतिहाय भूतसूक्ष्मरूपम् । प्रकृतहानाप्रकृतकल्पनयोः प्रसङ्गात् । नच परत इति पञ्चम्यन्तवैयर्थ्यम् । एतस्याक्षरविशेषणत्वेनोपपत्तेः । सांख्ये प्रधानस्याप्यक्षरपदवाच्यत्वेन तदवार-

णस्यात्रावश्यकत्वादिति ।

भास्कराचार्यास्तु, परत इति पदमक्षरविशेषणत्वेनाङ्गीकुर्वन्ति । अक्षरपदं चात्र प्रधानबोधकमङ्गीकुर्वन्ति । रूपं च कारणात्मनः कार्यात्मनावस्थितस्येति चाहुः ।

शङ्कराचार्यास्त्वग्निर्मूर्द्धेत्यादिनोक्तं रूपं परमेश्वरस्येति व्याख्याय, नेदं रूपं परमेश्वरस्य । जायमानमध्ये एतदुपन्यासात् । एतस्माज्जायते प्राण इति पूर्वं प्राणादीनां, तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्य इत्यनन्तरं च दर्शनात् । नच सर्वात्मत्वबोधनाय मध्ये पाठ इति युक्तम् । पुरुष एवेदं विश्वं कर्मेत्यस्य सृष्टिकथनोत्तरं वक्ष्यमाणत्वात् । अतो हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति, स वै शरीरी प्रथम इति श्रुतिस्मृतिभ्यां तस्यैव जायमानत्वशरीरित्वयोर्निश्चायनात् तस्यैवेदं रूपम् । नच सूत्रवैयर्थ्यम् । परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुतया तस्योक्तत्वादित्यन्ये मन्यन्त इत्याहुः ।

वाचस्पतिस्तु प्रकरणापेक्षया सन्निधेर्निर्बलत्वात् प्रकरणिन एवेदं रूपमिति यद्यपि सिद्ध्यति, तथापि प्रकरणिनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्य विग्रहवत्ताविरोधात् सिद्धे प्रकरणिनोऽसम्बन्धे मूर्धादिश्रुतीनामत्यन्तविप्रकृष्टप्रकरणापेक्षयाऽतिबलिष्ठत्वाज्जायमानमध्यपातित्वं जायमानग्रहणे कारणमुपन्यस्तं भाष्यकृतेत्याह । तन्मन्दम् । भाष्यकृता एतस्यान्यमतत्वेनैवोपन्यासात् । तदुपन्यासारम्भे, अन्ये पुनर्मन्यन्त इति पुनःशब्देनास्य पक्षस्येष्टत्वस्य स्वयमेवापादनात् । भाष्यकारस्यैवमभिप्राये तेन मूर्द्धादिश्रुतिरेव प्रमाणतयोपन्यस्येत । अतः सूत्रं भाष्यं च स्वाग्रहमात्रेण विरुन्धन्नतिपाण्डित्यं द्योतयतीति बोध्यम् । एतेनैव भैक्षवमपि दत्तोत्तरम् ।

शैवस्तु पूर्वानुसार्येव ।

माध्वास्तु, 'अपरं त्वक्षरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिका । श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रया । तामक्षरं परं प्राहुः परतः परमक्षरम । हरिमेवाखिलगुणमक्षरत्रयमीरितम्' इति स्कान्दादक्षरपदं त्रिष्वपि रूढमङ्गीकृत्य, अक्षरात् परतः पर इत्यत्र प्रकृतितः परं यल्लक्ष्मीरूपमक्षरं तस्मादपि परोऽदृश्यत्वादिगुणकोऽक्षरशब्दवाच्यः पुरुषस्तदुभयभिन्न उक्तविशेषणादेव । यः सर्वज्ञ इत्यादिविशेषणात् प्रकृतितोऽपि भिन्नः । तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायत इति

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

अधिकरणत्रयेण भोगमुपपाद्य पूर्वाधिकरणे अदृश्यत्वादिगुणानुक्त्वा प्रसङ्गाद् रूपमुपन्यस्तम् । अधुना साकारब्रह्मतामुपपादयितुमिदमधिकरणमारभते । को न आत्मा किं ब्रह्मेति, आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषितमेव नो ब्रूहीति चोपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिन्दया च मूर्द्धादिभावमुपदिश्याऽऽम्नायते ।

नामरूपाद् ब्रह्मणः शब्दब्रह्मरूपाच्चतुर्मुखाद्भेदेन व्यपदेशान्न विरञ्चयः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशस्य महिमानमिति वीतशोक इतीशान्यत्वव्यपदेशान्न रुद्रः । यदापश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति रूपोपन्यासाच्च न ब्रह्मरुद्रावित्याहुः ॥२३॥ ॥७॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ एवमदृश्यत्वाद्यधिकरणेनाऽन्तर्यामिणोऽदृष्टत्वेऽदृश्यत्वरूपो हेतुः प्रसङ्गाद्दर्शितः । अतः परं प्रस्तूयमानाधिकरणस्य पूर्वोक्तसर्वोपपादकत्वबोधनाय तत्प्रयोजनमाहुः * अधिकरणत्रयेणेत्यादि * । अत्ता चराचरग्रहणाद्, गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनाद्, अन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणत्रयेण वैशेष्यबोधनात् त्रिविधं भोगमुपपाद्यान्तर्याम्यधिकरणे तद्वैशेष्यमन्तर्यामिणि निगमयित्वा, अदृश्यत्वाद्यधिकरणे तस्यादृष्टत्वोपपादकान् अदृश्यत्वादिगुणानुक्त्वा रूपाभावादेवादृश्यत्वादीतिशङ्कानिरासायान्तरात्मनस्तत्प्रसङ्गाद्रूपमुपन्यस्तम् । परमात्माक्षरयोरभेदः परापरभावश्चोक्तः । तत् तदा सङ्गच्छते, यदि ब्रह्मणः साकारता वास्तवी स्यात् । परमात्मनो विरुद्धधर्माश्रयत्वं च स्यात् । अतस्तदुपोद्घातत्वेनाऽधुनेदमधिकरणमारभत इत्यर्थः । एवं सङ्गतिमुक्त्वा विषयवाक्यमुदाहरन्ति * को न आत्मेत्यादि * । इदं च छान्दोग्ये सप्तमप्रपाठके वर्तते । तत्रोपक्रमे, प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिलनामानः पञ्चापि श्रुताध्ययनवृत्तसम्पन्नाः क्वचन समेत्य मीमांसां चक्रुः । को न

आत्मा, किं ब्रह्मेति । अत्र स्वात्मब्रह्मणी अभिन्ने भिन्ने वेति संशयो न तेषां विचारबीजं, किन्त्वस्मदुपास्य आत्मा कः, किं ब्रह्म, तदेकदेशो वेति संशयो विचारबीजमित्यनुपदमेव व्युत्पादयिष्यामः ।

यदत्र कैश्चिद् व्याख्यातम् । आत्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वाद् ब्रह्मेत्यध्यात्मपरिच्छिन्नमात्मानं निवर्तयत्यात्मेति चात्मव्यतिरिक्तस्यादित्यादिब्रह्मण उपास्यत्वं निवर्तयति । अतो, ब्रह्म आत्मैव, आत्मा ब्रह्मैवेत्यभेदेन सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म स आत्मेति फलिष्यतीति । तन्न । किम आवृत्त्या वाक्यभेदस्य स्फुटत्वेन विशेषणविशेष्यभावप्रतीत्यनुदयादेतदुपपादनभूताग्रिमग्रन्थानुरोधेन तथाङ्गीकारेऽपि तत्रात्मन उपास्यत्वेनैव सिद्धतया तत्र प्रत्यगात्माभेदापादनस्यासङ्गतत्वादिति । अतः पूर्वोक्तसंशय एव विचारबीजम् । मीमांसाफलं त्वग्रे वक्तव्यम् । ततः स्वविचारणया तन्निश्चयमलभमाना उद्दालकनामानमन्यं वैश्वानरोपासकं संशयवारकत्वेन सम्भावितवन्तः । सर्वेऽपि तन्निकटे यदा गतास्तदा तेन विचारितम् । एते प्रश्नार्थमागता महाश्रोत्रिया अहमिव वैश्वानरोपासका, नाहमेभ्योऽधिकोऽतोऽन्यमभ्यनुशासानीति । तत एवं निश्चित्य तद्वेत्तारं कैकेयमुपदिष्टवान् । ततस्ते षडपि कैकेयराजनिकटे गताः । तदा स राजा तेषां पृथक् पृथक् पूजां पुरोहितादिद्वारा कारयित्वा धनं दातुमारब्धवान् । यदा न जगृहुस्तदा, न मे स्तेनो जनपद इत्यादिना स्वस्य सद्वृत्ततामुक्तवान् । तथापि ते धनं न जगृहुस्तदा तेषामधिकलिप्सां सम्भाव्याहं यक्ष्यमाणोऽस्मि, ऋत्विक्समानं धनं प्रत्येकं दास्यामि, तावत् स्थातव्यमित्युक्ते, ते स्वाभिप्रायमुक्तवन्तः । आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषितमेव नो ब्रूहीति । तदा राजा तदधिकारपरीक्षार्थं, प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीत्युक्त्वा अन्तःपुरं प्रविष्टः । ततो द्वितीयेऽह्नि ते समिद्भारपाणयो राजसमीपं गताः । ततो राज्ञा, एते धनविद्याप्रतिष्ठावन्तोऽपि स्वाभिमानं परित्यज्यैतज्जिज्ञासयैवं समागता अतोऽधिकारिण इत्यवगत्य तत्प्रतिभापरीक्षणाय प्रत्येकं पप्रच्छ, कं त्वमात्मानमुपास्स इति । तदा तैः क्रमेण द्युसूर्यादिषु स्वस्वोपास्यात्मत्वेनोक्तेषु, एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादिना द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां क्रमेण सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्वर्त्मात्मत्वबहुलत्वरयि-

यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुरर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्य्यपचनमास्यमाहवनीय इत्यादि ।

त्वप्रतिष्ठात्वगुणयोगं मूर्द्धनिपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहविशरणबस्तिभेदपादविश्लानिकथनरूपया एकैकोपासननिन्दया च मूर्द्धचक्षुःप्राणदेहमध्यभागबस्तिपादभावमुपदिश्याग्रे आम्नायत इत्यर्थः ।

* यस्त्वेतमित्यादि * एतदर्थस्तु, यस्त्वेनं भवत्पृष्टम्, एवं मदुक्तप्रकारेण तत्तदवयवविशिष्टमेकं, प्रादेशमात्रं, मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारण इति कोशाच्छ्रुत्यन्तरे मूर्द्धचिबुकान्तराले प्रतिष्ठितत्वकथनात् प्रादेशपरिमाणकत्वेनावधारितम्, अभिविमानं तादृशपरिमाणकत्वेऽप्यभितः सर्वतो विगतं मानं परिमाणं यस्मात् तादृशम्,आत्मानं नियामकं, वैश्वानरं विश्वान् नरान्नयतीति यास्केन पृषोदरादितया निरुक्तं स्वप्रापकम् उपास्ते चिन्तयति । स सर्वेषु लोकेषु द्युप्रभृतिषु, सर्वभूतेषु चराचरेषु शरीरेषु सर्वेष्वात्मसु जीवेष्वन्नमत्ति सर्वात्मभूतः संस्तांस्तानेकदेशाभिमानिनो न्यक्कृत्य तत्तद्वीवृत्तिभिस्तत्तदिन्द्रियैश्च तद्भोग्यं स्वयं भुङ्क्ते । तस्य ह वा एतस्य सर्वावयवविशिष्टस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाः,त्वदुपास्यद्युरूपः सुतेजस्त्वगुणविशिष्टः । एवमग्रेऽपि । विश्वरूपो नानारूपवानादित्यः । पृथग्वर्त्मात्मा आवहोद्वहादिभेदेन वान् वायुः । सन्देहो देहमध्यभागः । बहुलः सर्वगतत्वादाकाशः । बस्तिर्नाभ्यधोभागः । रयिः, अन्नोत्पादनद्वारा धनजनकत्वाद्धनरूपा आपः । प्रतिष्ठा पादौ पृथिवी । वेदिराकारसाम्यात् । बर्हिरास्तीर्णत्वसाम्यात् । हृदयं गार्हपत्यो, हृदयाद्धि मनः प्रणीतमिवानन्तरं भवतीति साम्यात् । अन्वाहार्य्यपचनो दक्षिणाग्निः । आहवनीयो हवनस्थानत्वसाम्यात् । एवं

तत्र संशयः । किं वैश्वानरशब्देन ब्रह्म प्रतिपादयितुं शक्यते, न वेति । अर्थस्यातिसन्दिग्धत्वात् सन्देहः । तत्रोपक्रमे ब्रह्मात्मपदप्रयोगोऽस्ति नान्यत् किञ्चित् । उपपादने त्वतद्धर्मा एव । साकारस्य तु लोकन्यायेनाब्रह्मत्वम् ।

वैश्वानरो यद्यप्यग्नावेव प्रसिद्धस्तथापि पूर्वकाण्डसिद्धत्वा-

---

विषयमुक्त्वा संशयाकारं तद्बीजं चाहुः । * किमित्यादि * । * अर्थस्येत्यादि च * । कथमतिसन्दिग्धत्वमित्यत आहुः * तत्रेत्यादि * तद्बीजे विचार्ये । उपक्रमे विचाराकारकथने ब्रह्मात्मपदयोः प्रयोगोऽस्ति, को न आत्मा, किं ब्रह्मेति । तत्र किम आवृत्त्या वाक्यभेदावगमाद्विशेषणविशेष्यभावाप्रतीत्या द्वयोः प्रकरणित्वमापाततः प्रतीयते । नान्यत् किञ्चिदन्यतरस्य प्रकरणित्वोपपादकम् । अत उपक्रमस्य सन्दिग्धत्वादर्थस्यातिसन्दिग्धत्वम् । अथाग्रिमग्रन्थे, कं त्वमात्मानमुपास्स इति प्रश्नस्य दिवमेव भगवो राजन्नित्यादिप्रत्युत्तरादुपास्यस्यैवात्मनो विचारविषयत्वं, न प्रतीचोऽस्य । ततश्च समेत्येत्यस्य स्वस्वोपास्यरूपप्रकाशनेन संविदं कृत्वेत्यर्थात्, को न आत्मेत्यत्रोपास्यतया परामृष्टस्यैव विशेषजिज्ञासाबोधकं किं ब्रह्मेति वाक्यम् । तथा सत्युपपादनग्रन्थाद् ब्रह्मण एव प्रकरणित्वं निश्चीयत इत्युच्यते, तत्रापि तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजा इत्यादिरूपस्य तन्निष्कर्षग्रन्थस्य विचारे त्वब्रह्मधर्मा एव सिद्ध्यन्ति । सुतेजःप्रभृतीनां जन्यानामेवार्थानां मूर्द्धादिरूपत्वनिष्कर्षात् । नच, 'यच्छब्दयोगः प्राथम्यं सिद्धत्वं चाप्यनूद्यता । तच्छब्दयोग औत्तर्यं साध्यत्वं च विधेयता' इत्यनूद्यविधेयलक्षणयोर्विचारे मूर्द्धादीनां सिद्धानामर्थानामनूद्यत्वस्य सुतेजआदीनां जन्यानां विधेयत्वस्य चावगमात् साकारस्य ब्रह्मणोऽवयवानां नित्यानामेव तद्रूपत्वं कल्पनयोपदिश्यत इति न ब्रह्मत्वहानिरिति शङ्क्यम् । यतः साकारस्य तु लोकन्यायेनाब्रह्मत्वम् । विमतो वैश्वानरो न ब्रह्म । साकारत्वात् । द्युप्रभृतिलोकवदिति प्रयोगात् । अत एवमप्यर्थस्यातिसन्दिग्धत्वमित्यर्थः । एवं सन्देहबीजमुपपाद्य पूर्वपक्षमाहुः । * वैश्वानर इत्यादि *

दैवतात्मपरिग्रहो युक्तः। ततश्च, संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानर इति श्रुतेः संवत्सरस्य प्रजापतित्वाच्च हिरण्यगर्भोपासनापरमिदमिति गम्यते। ब्रह्मात्मशब्दावपि हि तत्रैव युक्ततरौ। तदुपासकस्यैवान्नभोजनत्वमपि सर्वत्र युक्तम्। प्रादेशमात्रत्वमपि मुख्यजीवत्वादस्मदाद्यपेक्षया स्थूलत्वाभिप्रायम्। विराडभिमानित्वाच्च लोकावयवत्वम्। वेदगर्भत्वादग्नित्रयात्मकत्वमिति। तस्माद्धिरण्यगर्भोपासनापरमेवैतद्वाक्यं, न भगवदुपासनापरमित्येवं प्राप्ते।

उच्यते। वैश्वानरः परमात्मैव। कुतः। साधारणशब्दविशेषात्। साधारणशब्दाद् विशेषः। ये पूर्वपक्षे साधारणशब्दा

अग्निर्वैश्वानरो वन्हिरिति कोशस्मृतेर्वैश्वानरशब्दो भूताग्नावेव प्रसिद्धः। तथापि पूर्वकाण्डे, विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमन्हामकृण्वन्नित्यादावहःकेतुत्वकथनेनोत्कर्षवत्तया सिद्धत्वाद् देवतात्मपरिग्रहो युक्तः। पूर्वकाण्ड एव, वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीरिति देवतात्मन्यपि सिद्धत्वात्। तत एवं देवतात्मपरिग्रहप्राप्तावप्युत्तरकाण्डे वाजिनां बृहदारण्यके सप्तान्नब्राह्मणे, संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानर इति श्रावणात् तैत्तिरीयाणां बृहन्नारायणोपनिषदि प्रजापतिः संवत्सर इति श्रुतेः संवत्सरस्य प्रजापतित्वाच्च हिरण्यगर्भोपासनापरमिदं वाक्यमिति गम्यते। यद्यपि माण्डूक्यादौ, विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पाद इति श्राव्यते, तथापि तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पाद इति श्रावणात् तत्परत्वमेव युक्तम्। तस्य च ब्रह्मनामकत्वाज्जीवसमष्टिरूपत्वाद् ब्रह्मात्मशब्दावपि तत्रैव युक्ततरौ। तं योऽहंग्रहणोपास्ते तस्य यथा क्रतुरितिन्यायेन तद्भावात् तदुपासकस्यैव सर्वत्रान्नभोजनं युक्तम्। भोजनत्वमितिपाठे, भोजनत्वं भोक्तृत्वम्। नन्द्यादित्वाल्ल्युः। शेषमुत्तानार्थम्। एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं विशदीकुर्वन्ति। * उच्यत इत्यादि *। हेतुं व्याकुर्वन्ति *साधारणेत्यादि* अत्र साधार-

हिरण्यगर्भपरतया ततोऽपि विशेषोऽस्ति । येन भगवानेव वैश्वानरो भवति । प्रादेशमात्रस्यैव द्युमूर्द्धत्वादिधर्मः । न हि विरुद्धधर्माश्रयत्वं भगवद्व्यतिरिक्ते सम्भवति । सर्वभवनसामर्थ्याभावात् । साधारणाद्धर्माच्छब्द एव विशेष इति वा । विशेषादिसेव वक्तव्ये साधारणशब्दशब्दौ प्रादेशमात्रस्यैव वैश्वानरशब्दवाच्यत्वं, द्युमूर्द्धत्वादिकं तस्यैवेति समासेन द्योतयतः । अन्यथा विरोधाभावात् ।

यदपि लोकात्मकं स्थूलं रूपं तदपि भगवत एव, न हिरण्यगर्भस्येति । पुरुषत्वाच्चस्य ।

णशब्दशब्दस्य, ये इत्यादिना विभजनात् साधारणशब्देभ्यो विशेष इत्येवं बहुवचनविग्रहस्य विवक्षितत्वेऽपि, ग्रहणके य एकवचननिर्देशः स ब्रह्मादिपदान्नभोजनवाक्यगतैकजात्यभिप्रायात् । विशेष आधिक्यं, तत्किमित्यपेक्षायां स्फुटीकुर्वन्ति * प्रादेशेत्यादि * । अस्मिन् पक्षे शब्दशब्दस्य पदवाक्यसाधारण्यात् सन्देहः स्यादिति समासान्तरेण तमर्थमाहुः । * साधारणादित्यादि * । तथाच शब्दे विशेषः शब्दविशेषः । वाक्योक्तात् साधारणाद् द्युमूर्द्धत्वादेर्धर्माद् वाक्यरूपे शब्द एव यो विशेषो विरुद्धधर्माधारत्वलक्षणस्तस्मादित्यर्थः । ननु विशेषस्यैव हेतुत्वे साधारणशब्दयोः कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः * विशेषादित्यादि * । * समसेन द्योतयत इति * समासघटिकायाः पञ्चम्या ल्यब्लोपप्रयुक्तत्वेन श्रौतयोस्तत्प्रकृतिभूतयोः प्रादेशमात्रवाक्यद्युमूर्द्धादिवाक्यरूपयोः शब्दयोः समभिव्याहारेण परस्परसामानाधिकरण्यसूचनाद् द्योतयतः । * अन्यथेति * वैयधिकरण्ये । एतेन ल्यब्लोपार्थग्रहणे युक्तिरुक्ता । ननु सूत्रसिद्धं विरुद्धधर्माश्रयत्वं तु प्रादेशमात्राभिविमानपदयोः पौर्वापर्यसमभिव्याहाराभ्यां लभ्यते । तावता द्युमूर्द्धत्वादेर्हिरण्यगर्भसाधारण्यं कथं निवर्ततामित्यत आहुः * यदपीत्यादि * । तत्र हेतुः * पुरुषत्वात् तस्येति * अयमर्थः । श्रुतौ पुरुषशब्दश्चतुर्धा प्रयुज्यते । पुरा आसेति, पुरमुष-

तीति, पुरि शेत इति त्रिधा योगेन । एकधा आकारविशेषे रूढ्या । प्रकृते च मूर्द्धाद्यङ्गश्रावणाद् रूढ एवाभिप्रेयते । सा च कृत्र मुख्येति विचारे सामान्यतः शब्दमात्रस्याङ्कुराविकृतित्वेन ब्रह्मण्येव ब्रह्मपदस्य मुख्या । आनन्दमयाधिकरणेऽन्तःस्थस्यानन्दमयस्य परस्यैव विज्ञानमयादिषु पुरुषाकारसमर्पकत्वेन विमृष्टत्वाच्च । सहस्रशीर्षा पुरुषः, वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्यादावपि तथैव सिद्धत्वाच्च । एवं सति, पुरुषौ चात्ममानवावित्यभिधानकोशेनान्यत्र शक्तिग्राहणेऽपि, 'तथा पुरुषशब्दोऽयं वासुदेवेऽवतिष्ठते । विना तं पुण्डरीकाक्षं कोऽन्यः पुरुषशब्दभाक् ॥ भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने ॥ ब्रह्माद्याः सकला देवा यक्षगन्धर्वकिन्नराः । ते सर्वे पुरुषांशत्वादुच्यन्ते पुरुषा इति' इति शिवानन्दविवेकलिखितपुराणात्, 'स एव वासुदेवोऽयं साक्षात् पुरुष उच्यते । स्त्रीप्रायमितरत् सर्वं जगद् ब्रह्मपुरःसरम् ॥ स एव वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः । प्रकृतिस्पर्शराहित्यात् स्वातन्त्र्याद् वैभवादपि' इति नृसिंहपुराणाच्च परस्मिन् ब्रह्मणि वासुदेवे एव मुख्यः । अतस्तस्यैव पुरुषत्वादितरवारणाच्च । नचेतरवारणेऽपि न शिवस्य वारणमिति शङ्क्यम् । प्रकृतिस्पर्शराहित्यस्वातन्त्र्याभ्यां तस्यापि वारणात् । शिवः शक्तियुतः शश्वदिति श्रीभागवतवाक्येन, 'जगत्कारणतापन्नः शिवया मुनिपुङ्गवाः । सा तस्यापि भवच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थक' इत्यादिपञ्चत्रिशद्भिः सूतसंहितावाक्यैश्च सर्वदा सर्वावस्थासु शिवस्य प्रकृतियुक्तत्वतदधीनत्वयोरुक्तत्वात् । शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं नचेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपीति सौन्दर्यलहर्यां शङ्कराचार्यैरपि तथाङ्गीकाराच्चेति । नच कारणस्य सर्वाभिः कार्यावस्थाभिरवस्थावत्त्वात् तादृशं रूपं ध्यानार्थमेवोच्यते, न तु तद्वास्तवं कारणरूपमिति वाच्यम् । अत्र मूर्द्धैव सुतेजा इत्यादिना सिद्धान्येवाङ्गानि निर्दिश्य तेषां द्युप्रभृतिरूपतामभिधानादङ्गानामवास्तवत्वस्याशक्यवचनत्वात् । नच पृथिव्येव पादावित्यत्र विपरीतोद्देश्यविधेयभावाच्चैवमिति शङ्क्यम् । पूर्ववाक्य उद्दालकं प्रति, पादौ त्वेतावात्मन इत्युक्तत्वात् । नच वैद्यके, मूत्राशयपुरो बस्तिरितिकथनादत्र तदुल्लेखेन कार्यरूपत्वमाकारस्य शङ्क्यम् । बस्तिर्नाभेरधो द्वयोरितिकोशोक्ताया नाभ्यधोभागमात्रताया अत्र विवक्षित-

विश्वस्य जडस्य नरस्य जीवस्य च भगवदंशत्वेन देवतात्वाद् देवताद्वन्द्वे चेति विश्वानरौ । तौ निवासो यस्येति, तस्य निवास इत्यण् । तेन परमेश्वर एव वैश्वानरो भवति, नान्यः ।

त्वात् । अन्यथा जलस्य मूर्त्तीभावेनाऽप्रयोजकत्वे तस्मिन् रयित्वकथनस्य विरुद्धत्वप्रसङ्गात् । तस्य जलनामत्वाभावात् । एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधात्रा इतिवद् गुह्यनामत्वेनाप्यश्रावणाच्च । नच साकारस्य पूर्वपक्षोक्तेन लोकन्यायेनाऽब्रह्मत्वं शङ्क्यम् । विरुद्धधर्माश्रयत्वेन सिद्धे वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे तस्याप्रयोजकत्वात् । अलौकिकाऽऽकारत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । नचात्र मानाभावः शङ्क्यः । सहस्रशीर्षा पुरुषः, सर्वतः पाणिपादं तदित्यादिश्रुतीनामेव मानत्वात् । सर्वतैकस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वात् । अतः साकारस्यैव ब्रह्मताप्रतिपादनार्थमेवं कथनमिति, नात्र हिरण्यगर्भादिरूपता प्रतिपादयितुं शक्येति ।

तेन शङ्करभास्कराचार्याभ्यां यद् व्याख्यानं, साधारणयोर्वैश्वानरात्मशब्दयोर्यो विशेषो द्युमूर्द्धत्वादिस्तस्मादिति । तद्धिरण्यगर्भसाधारण्यादसङ्गतमिति बोधितम् ।

ननु भवत्वेवं, तथापि वैश्वानरशब्दस्य कथं ब्रह्मणि समन्वय इत्याकाङ्क्षायां योगरूढ्येति बोधयितुं योगं बोधयन्ति । *विश्वस्येत्यादि* । विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पाद इतिश्रावणाद् ब्रह्माण्डदेहस्य विश्वस्य जडस्य तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पाद इति श्रावणान्नरस्य तदन्तर्गतस्य मुख्यजीवस्य च पादत्वे भगवदंशत्वेन देवतात्वाद्देवताद्वन्द्वे कृते, देवताद्वन्द्वे चेति सूत्रेणानङि जाते, विश्वानरौ । ततो निवासार्थेऽणि कृते तथेति तथेत्यर्थः । तस्य निवास इत्यण् इति पाठे तु, विश्वानरयोर्निवास इति विग्रहान्तरमपि बोध्यते । तथा सत्येकोऽर्थो विग्रहोपन्यासेनेतरश्च सूत्रोपन्यासेनेत्येवमपि विरुद्धधर्माश्रयत्वाय संगृहीतं भवतीति बोधितं ज्ञेयम् । यद्यपि निरुक्ते, वैश्वानरस्य सुमतौ स्यामेत्यत्र, विश्वान्नरान्नयति, विश्व एनं नरा नयन्तीति वा,

भगवदंशत्वादन्यत्रोपचारात् प्रयोगः । तस्माद् वैश्वानरः परमात्मा ॥ २४ ॥

अथवा विश्वानर एवेति निरुक्तीनामुक्तिः । सायणीये च विश्वेषां नराणां हित इति । अन्यत्रापि च, नरे संज्ञायामिति विश्वपदस्य दीर्घं विधाय ऋष्यणा व्युत्पादनम् । तथाप्यत्र जीवजडव्यावृत्त्यर्थमेवाचार्यस्य प्रवृत्तत्वादेवं व्युत्पादितम् । ननु भवत्वेवं, योगरूढ्योः सर्वसाधारणत्वाद् व्युत्पादनमनतिप्रयोजनमिति शङ्कायामाहुः । *भगवदंशेत्यादि* । तथाच पुरुषपदवदत्रापि रूढ्यादिच्छायामात्रम् । वस्तुतस्तु जातिनिबन्धना प्रशंसानिबन्धना वा गौणीत्यर्थः । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * । * तस्मादिति * । उक्तरीतिकाद् विशेषात् सर्वेषां पदवाक्यानां तदनुगुणत्वाच्चेत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु, विशेष्यत इति विशेषो विशेष्यमाणत्वम् । जाठरभूतदेवतात्मपरमात्मसाधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य परमात्मासाधारणधर्मैर्विशेष्यमाणत्वादित्येवं सौत्रं हेतुं व्याख्याय, औपमन्यवादीनां षण्णां, को न आत्मा, किं ब्रह्मेति विचार्य भेदस्य निर्देशाज्जीवात्मत्वे निवारिते, तेषां जीवात्मनामात्मभूतं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति निश्चये तज्जिज्ञासुभिर्वैश्वानरात्मज्ञं कैकेयं राजानमागम्य पृच्छ्यमानो वैश्वानर आत्मा परमात्मैवेति विज्ञायते । किञ्चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम्य पश्चात् सर्वेषु वाक्येष्वात्मब्रह्मशब्दाभ्यां व्यवहारे कर्तव्ये ब्रह्मशब्दस्थाने निर्दिश्यमानो वैश्वानरशब्दो दृश्यतेऽतः स शब्दो ब्रह्मैवाभिधत्त इति विज्ञायते । किञ्च । सर्वलोकसर्वभूतसर्वात्मस्वन्नादनमग्निप्रोतेषीकातूलदाहवत् सर्वपाप्मदाहश्चाग्रे वैश्वानरात्मविज्ञानफलत्वेन श्राव्यमाणौ ज्ञानविषयं वैश्वानरं परब्रह्मत्वेन विज्ञापयत इत्याहुः । अत्र ब्रह्मधर्मैर्विशेष्यमाणत्वं त्वायाति, परन्त्वतिक्लेशेनेति बोध्यम् ।

भिक्षुशैवौ तु, सर्ववेदान्तसाधारणो यः शब्दविशेष आत्मब्रह्मरूप इति व्याचख्यतुः । तत्रात्मब्रह्मशब्दयोर्ब्रह्मपरताया उपपादनसापेक्षतया तयोः साध्यसमत्वेन सिद्धवद्धेतुतानर्हत्वादुपेक्ष्यमेव ।

माध्वास्तु, आत्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिदिष्यत इतिस्मरणाद् विष्णवसाधारणेनात्मशब्देन विशेषणादिति व्याकुर्वन्ति ।

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

व्याख्यानेन भगवत्परत्वाद् वाक्यस्य प्रमाणान्तरमाह ।

तदध्यात्मशब्दस्योपक्रमस्य संशयवाक्याग्रिमप्रश्नादिवाक्यतदग्रिमनिष्कर्षवाक्येषु प्रयोगेण जीवसाधारण्यदर्शनेन चोपपादनसापेक्षतया शिथिलमेव ।

तस्मात् सिद्धान्तोक्तहेतुरेव प्रबलः । यत्तु छान्दोग्यभाष्ये प्रादेशमात्राभिविमानपदयोर्व्याख्यानम् । प्रादेशा द्युमूर्द्धादिपृथिवीपादान्तास्तैरध्यात्मं मीयते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रो, मुखादिषु करणेष्वत्तत्वेन मीयत इति वा, द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरिमाणो वा, प्रकर्षेण शास्त्रेणादिश्यन्त इति प्रादेशा द्युलोकादय एव, तावत्परिमाणो वा । शाखान्तरे तु मूर्द्धादिचिबुकप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रं कल्पयन्ति । इह न तथाभिप्रेतः । तस्य ह वा एतस्यात्मन इत्युपसंहारात् । प्रत्यगात्मतया अभिविमीयते ज्ञायत इत्यभिविमान इति । तत्तु न युज्यते । मूर्द्धचिबुकप्रतिष्ठतया प्रादेशमात्रत्वस्य काल्पनिकत्वे मानाभावात् । नच, तस्य ह वा एतस्यात्मन इत्यादिना द्युमूर्द्धत्वादिकथनमेव मानमिति वाच्यम् । तदेजति, तन्नैजति, अणोरणीयान् महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः, अणीयान् व्रीहेर्ज्यायानाकाशादित्यादिश्रुतिभिः सिद्धे विरुद्धधर्माधारत्वे, अभिन्ननिमित्तोपादानतोपगमेन स्वयमप्युपगते, मायायां युक्तिविरोधस्य भूषणत्वे च स्वीकृते द्युमूर्द्धत्वप्रादेशमात्रत्वयोः स्वमतपरमताभ्यामविरोधस्य भूषणत्वे च स्वीकृते द्युमूर्द्धत्वप्रादेशमात्रत्वयोः स्वमतपरमताभ्यामविरोधसिद्धेस्तथा कथनस्य काल्पनिकत्वानुपष्टम्भकत्वात् । प्रत्यगात्मत्वेन विमीयमानस्य विषयत्वेनाब्रह्मत्वस्य भामत्यां स्वीकारात् । व्याख्येयग्रन्थेऽपि, को न आत्मा, किं ब्रह्मेत्येतयोर्भिन्नवाक्यत्वपक्ष एकवाक्यत्वपक्षे च प्रत्यगात्मब्रह्माभेदमानाभावस्योपपादितत्वाच्च । तस्माद् विरुद्धधर्माधारत्वादिकमत्राविवादम् ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ ननु पूर्वसूत्रोक्तहेतुना सिद्धे वैश्वानरस्य परमात्मत्वे किमिति सूत्रान्तरारम्भ इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * व्याख्यानेनेत्यादि * । तथाच स्वारस्येन तथाप्रतीत्यभावाद्ब्रह्मवा-

केचित् स्वदेहे हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् ।
चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्तीति ।

स्मर्यमाणं रूपमनुमानं स्यात् । प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे । स्मरणं हि मननं श्रुतस्य भवति । श्रुतिवाक्येभ्य एव हि श्रवणम् । यदि प्रादेशमात्रवैश्वानरप्रतिपादकजातीयानां न ब्रह्मवाक्यत्वं स्यात् तदा स्मरणं नोपपद्यते । अत, इति हेतोः प्रादेशमात्रवैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न, तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु यदि स्मर्यमाणमनुमानं

दित्वमाशङ्क्येतेति तन्निवारणायारम्भ इत्यर्थः । स्मर्यमाणं स्फुटीकुर्वन्ति * केचिदित्यादि * । स्मर्यमाणस्य कथमनुमानत्वमित्यत आहुः * स्मरणं हीत्यादि * । * स्मरणं नोपपद्येतेति * ये हि ब्रह्म स्मरन्ति ते श्रुतितः श्रुत्वैव स्मरन्त्यतस्तत्राभावे तन्नोपपद्येत । तथाच प्रादेशमात्रत्वस्मरणं प्रादेशमात्रत्वस्य श्रुत्यर्थत्वानुमापकमित्यर्थः । तेन,

अनन्तशाखासापेक्षे वैदिकार्थस्य निर्णये ।
स्वबुद्धिकल्पितादर्थाद् बलीयानुपबृंहितः ॥
इति बोधितम् ।

अन्ये तु, 'द्यां मूर्द्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे । दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता' इति । 'यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नम' इत्युदाहृत्य स्मर्यमाणं श्रुत्यनुमापकं स्यादिति व्याकुर्वन्ति ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ शङ्कांशं व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि *

स्यादिति वाक्यार्थो निर्णीयते, तदा स्मृत्यन्तरेणान्यथापि व्याख्येयम् । 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्' इति जाठर एवाग्निर्वैश्वानरो भवति । तस्यैव भगवद्विभूतित्वात् । वाक्यार्थो यथाकथञ्चिद् योजयिष्यते । न तु विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वाद् भगवत्परत्वं वाक्यस्य । विरुद्धधर्माः शब्दादयः। अन्तःप्रतिष्ठानं च। अग्निर्वैश्वानर इति शब्दः केवलवैश्वानरपदे भवेत् । भगवत्परत्वं योगेन । तदग्निसाहचर्यादग्निरेव भवेत् । तस्यैव च त्रेताग्निकल्पनमुपासनार्थम् । प्राणो हि देवता तद् यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयमित्यादिना । तदेतेभ्यो हेतुभ्योऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमपि न भगवद्धर्मः। पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति भिन्नहेतुर्हेतुश्च भवतीति न चकारः । तस्माद् विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वान्न भगवान् वैश्वानर इति चेत् ।

---

* इति वाक्यार्थो निर्णीयत इति * एवं प्रकारेण स्मरणेन निर्णीयते । ननु भगवद्विभूतौ चेद् योज्यं, तदा भगवति योजनं कुतो निषिद्ध्यत इत्यत आह * न त्वित्यादि *। कः शब्द इत्यतस्तं दर्शयति * अग्निरित्यादि * । अयमर्थः। वाजिनां वैश्वानरविद्याप्रकरणे, स एषोऽग्निर्वैश्वानर इति वैश्वानरसमानाधिकरणतया अग्निरिति श्रूयते। तथाच यदि समानप्रकरणे केवलो वैश्वानरशब्दः स्यात् तदा तस्मिन् पूर्वोक्तेन योगेन भवेद् भगवत्परत्वम् । प्रयुक्ते तु शब्दान्तरे। तत् * तस्मादग्निसाहचर्यादग्निरेव वैश्वानरो भवेत्। यास्कोक्तस्य योगान्तरस्य तत्रापि शक्यवचनत्वात् । नच योगतौल्येऽग्नौ कुतः पक्षपात इति शङ्क्यम् । अत्राप्यग्रे हृदयं गार्हपत्य इत्यादिना तस्यैव वैश्वानरस्य त्रेताग्निकल्पनमुपासनार्थं दृश्यते । नचेदमप्युभयत्र तुल्यमिति शङ्क्यम् । प्राणो हि देवतात्राग्रे पठ्यते । तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयम्। स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेत्यादिना स्वाहायोगाच्चतुर्थ्या चावगतः । तस्य

न । तथा दृष्ट्युपदेशात् । सर्वभोक्तृत्वं भगवतो वक्तुं तथा दृष्टिरुपदिश्यते । विरुद्धधर्माणां तत्तद्भावापत्तिरित्यैश्वर्यमेव भगवतो वर्णितम् ।

तर्हि कार्यवाक्यमेवास्तु स्मृत्यनुरोधादिति चेत् तत्राह । असम्भवात् । न हि तस्य द्युमूर्द्धत्वादयो धर्माः सम्भवन्ति । उपचारादुपासनार्थं परिकल्पनं भविष्यतीति चेन्न । पुरुषमपि चैनमधीयते, वाजसनेयिनः । स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः । स यो हैनमेवाग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति ।

मुखं च जाठर एव । आहुतिप्रापकत्वात् । अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यत इति वाजसनेयिब्राह्मणोक्तालिङ्गात् । तदिदं सूत्रस्थेनादिपदेन सूचितम् । तदेतेभ्यो हेतुभ्यो जाठर एव ग्राह्यो, न परमात्मा । न वाऽन्तःप्रतिष्ठानात् परमात्मा ग्रहीतुं शक्यः । यतोऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमपि न भगवद्धर्मः । वाजसनेयिभिः, स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति समामननात् । यद्यप्यन्तःप्रतिष्ठानं वाक्यस्य जाठरपरतासाधने भिन्नो हेतुरिति सूत्रे चकारोऽपेक्षितः । तथापि भक्तस्य होमीयत्वमाहुतेर्देवताप्राप्तिश्च या आदिपदेन संगृहीता, तत्राप्येतदेव प्रयोजकमिति हेतुरपि भवतीति तथात्वबोधनाय न चकारः । स्फुटमन्यत् । परिहारांशं व्याकुर्वते *न तथेत्यादि* । पूर्वोक्तहेतुना वाक्यस्य जाठरविभूतिपरत्वं न वक्तुं शक्यते । कुतः । तथादृष्ट्युपदेशात् । भगवतः सर्वभोक्तृत्वं वक्तुं जाठरदृष्टिरत्रोपदिश्यते, तस्मात् । नचोत्कृष्टे हीनदृष्टेर्दोषावहत्वस्य पूर्वं साधितत्वादत्र तादृशदृष्ट्युपदेशस्यायुक्तत्वं शङ्क्यम् । भगवतः सर्वकारणत्वेन भगवन्निष्ठानां तेषां तेषां विरुद्धधर्माणां तत्तद्भावापत्तिः । यथा कारणत्वस्याष्टाविंशतितत्त्वादिरूपता, तथा पाचकत्वस्य जाठराग्निरूपतेति स्वयं त्वविक्रिय एकरसएवेति भगवत ऐश्वर्यमेव वर्णितमतो न दोष इत्यर्थः । * तर्हीत्यादि * ननु धर्माणां तत्तद्भावापत्तिः कार्यार्थेति कार्यं मुख्यम् । तर्हिदं कार्यवाक्यमेवास्तु । गीतास्मृत्यनुरोधात् । न तु ब्रह्मवाक्यमिति चेत् तत्राहेत्य-

तस्मात् पुरुषत्वं, पाठान्तरे पुरुषविधत्वं वा जाठरस्य न सम्भवतीति भगवानेव वैश्वानरः । भगवत्परत्वे सम्भवत्यन्यकल्पना न युक्तेति ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

वैश्वानरो न ऋतेत्यादिमन्त्रैर्देवतायाः महाभूताग्नेर्वा वाक्यार्थतेति कस्य चिद् बुद्धिः स्यात् । तदप्यतिदेशेनैव परिहरति । पुरुषोपपत्तिर्भगवत्परत्वे सम्भवति नान्यकल्पना युक्तेति ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

अधुना परिमाणविशेषो विचार्यते । प्रादेशमात्रत्वं भगवतः स्वाभाविकं कृत्रिमं वेति । अस्मिन् सिद्ध एव पूर्वोक्तं सिद्धं भवेदिति विचार्यते । तत्रास्मिन्नर्थे चत्वार ऋषयो वेदार्थचिन्तकाः प्रकारभेदेन । तत्र केवलं शब्दबलविचारका आचार्याः ।

र्थः । शेषमुत्तानम् *। पाठान्तर इति * सौत्रे पुरुषविधमिति पाठान्तरे । ननु पुरुषत्वादिकमपि काल्पनिकं पूर्ववदस्त्विति चेत् तत्राहुः । * भगवदित्यादि * सर्वे वेदा इत्यादिश्रुतिभिर्मुख्यसम्भवे गौणस्यान्याय्यत्वाच्च तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ * इत्यादीत्यादिपदेन, वैश्वानरं केतुमह्नामित्यादीनां संग्रहः ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ एतदादिषु पञ्चसूत्रेषु, मन्यत इत्यस्याध्याहारो ज्ञेयः। ननु चतुर्भिः सूत्रैः सर्वस्मिन्नधिकरणार्थे सिद्धे एतेषां सूत्राणां किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * अधुनेत्यादि *। * पूर्वोक्तमिति * । असाधारणभगवद्धर्मरूपं विरुद्धधर्माश्रयत्वम् । * शब्दबलेत्यादि * शब्दस्य बलमुच्चारणक्रमादितात्पर्यम् । तद्वि-

शब्दार्थयोर्जैमिनिः । आश्मरथ्यस्तु शब्दोपसर्जनेनार्थविचारकः । केवलार्थविचारको बादरिरिति । आचार्यः पुनर्विचाराविचारयोर्दोषं पश्यन् विचारमपि वदँस्तेषामल्पबुद्धिख्यापनाय नामान्याह ।

तत्र जैमिनिरुभयबलविचारकः प्रथमं निर्दिश्यते । व्यापकस्य प्रादेशमात्रत्वे साक्षादपि कल्पनाव्यतिरेकेणापि स्वरूपविचारणैवाविरोधं मन्यते जैमिनिः । आकाशवद् व्यापकं सर्वतःपाणिपादान्तं ब्रह्म । अत एव साकारत्वमनन्तमूर्तित्वं ब्रह्मणः स्वेच्छया परेच्छया स्वभावतश्च विभक्तमिव । अयोऽपि नियतपरिमाणाः । अनियतपरिमाणास्तु आकाशवत् परिच्छेदानिरूप्याः । तद् वृद्धिह्रासाभ्यां तथा भवन्ति ।

चारेणार्थविचारका व्यासपादा इत्यर्थः । ननु तथापि ऋषिनामकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * आचार्यः पुनरित्यादि * । बृहदारण्यके प्रथमे गार्गिब्राह्मणे, मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्या वै देवता अतिपृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षीरित्यतिप्रश्ने दोषश्रावणेन, कठवल्ल्यां, नैषा तर्केण मतिरापनेयेति निषेधेन च काल्पनिकातिविचारे दोषः पर्यवसितः । तैत्तिरीये च, तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येत्यविचारेऽपि दोषः श्रावितः । अत आचार्यस्तमिमं विचाराविचारयोर्दोषं पश्यन्, तदन्वेष्टव्यं, तद्विजिज्ञासितव्यं, सोऽन्वेष्टव्यः, स विजिज्ञासितव्य इत्यादिश्रुत्युक्तत्वाच्छब्दबलेनैव कर्तव्यं विचारमपि स्वशास्त्रे वदँस्तथा आह । तथाच शब्दबलविचारस्य मुख्यत्वज्ञापनमेव प्रयोजनमित्यर्थः । जैमिनेः प्राथम्ये हेतुः * उभयबलविचारक इति * । सूत्रं व्याकुर्वन्ति * व्यापकस्येत्यादि * कल्पनाव्यतिरेकेण व्यापकत्वप्रादेशमात्रत्वयोः कथमविरोध इत्याकाङ्क्षायां तं प्रकारमुपपादयन्ति * आकाशेत्यादि * । यद्यपि श्रुतौ प्रादेशमात्रमभिविमानमिति क्रमेणोक्तं, तथापि शब्दक्रमादार्थः क्रमो बली-

स्मृतावप्युक्तम् ।
विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः ।
प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् ॥
तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यत इति ।

यानिति पञ्चमस्य, श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वादर्थाच्चेति प्रथमसूत्रे विचारितमग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र सिद्धम् । अर्थक्रमस्य बलिष्ठत्वानादरे अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । तदत्राप्यादरणीयम् । अन्यथाऽत्र विरुद्धधर्माधारत्वकल्पना प्रसज्ज्येत । सम्भवति चार्थक्रमादरेण परिमाणाविरोधितं प्रकारमतिहाय विरुद्धधर्माश्रयत्वकल्पनमयुक्तम् । तस्मिन् प्रकारे कथं सम्भव इति चेदित्थम् । आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इति, सर्वतःपाणिपादं तदिति श्रुतिभ्यामेवंविधं ब्रह्मस्वरूपं सिद्धमतः स्वरूपबलादेव ब्रह्मणः साकारत्वमनन्तमूर्तित्वं च । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति, पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश इति श्रुतिस्मृतिभ्यां सिद्धम् । तच्च क्वचिद्, बहु स्यामिति श्रुतेः स्वेच्छया, क्वचिच्च, यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहायेति वाक्यात् परेच्छया, क्वचिच्च पूर्वोक्तरीत्या स्वभावतश्च तं तं प्रति तत्तत्प्रकारकोपासनेन प्रकटीभवति । प्रणयस इत्यस्य तत्तद्गोचरत्वं प्रापयस इत्यर्थात् । नच रूपभेदे ब्रह्मभेदः शङ्क्यः । यदेकमिति श्रुतेरविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितमिति च गीतावाक्यात् । अतः पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितमिति त्रयोऽपि प्रकारा नियतपरिमाणाः । यदि चाकाशवदिति श्रुत्या विचार्यास्तदा ते अनियतपरिमाणा आकाशवत् परिच्छेदनिरूप्याः परिच्छेदकवृद्धिह्रासाभ्यां नानापरिमाणा भवन्ति । ननु श्रुतौ पुरुषं पुरुषविधमित्यादिकं वैश्वानरविशेषणं, न तु प्रकाराणाम् । परिमाणं च द्रव्यधर्मो, न तु धर्मधर्मोऽतो नेदं युक्तमत आहुः । * स्मृतावित्यादि * । * उक्तमिति * पुरुषत्वमुक्तम् । तथाच वैश्वानरस्यैव त्रिधा वर्तमानत्वान्नोक्तानुपपत्तिरिति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः । तृतीयस्यानन्तरूपत्वं नियतपरिमाणत्वं च व्याकुर्वन्ति ।

भूतेषु पञ्चधा । उदरेऽङ्गुष्ठमात्रः । हृदये प्रादेशो मूर्द्धनि च मनसीन्द्रियेषु चाणुः । चित्ते व्यापकः । एकस्याप्युपक्रमे सर्वेषु तथात्ववादो विभूतिरभेदाय । तस्माद् वैश्वानरस्य पुरुषत्वात् सच्चिदानन्दरूपेणैव प्रादेशमात्रत्वं न विरुद्ध्यते । अतः साकारब्रह्मवाद एव जैमिनेः सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

---

* भूतेष्वित्यादि * । * पञ्चधेति * ध्यानार्थं प्रादेशमात्र अ श्रयार्थमङ्गुष्ठमात्रः स्वामित्वार्थमक्षिस्थितः फलार्थं सर्वदेहस्थित आनन्दमयो वैश्वानरः शिरसि प्रतिष्ठितः सर्वार्थं इति निबन्धोक्तपञ्चकार्यार्थं पञ्चभिः प्रकारैः । * उदरेऽङ्गुष्ठमात्र इति * अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठतीति श्रुतेस्तथा । स च, अधो निष्ट्या वितस्त्यान्ते नाभ्यामुपरि तिष्ठतीति तैत्तिरीयश्रुतेरुदरे शरीरस्थित्यर्थम् । * प्रादेश इति * प्रादेशमात्रः । स हृदये व्याख्यातो, मूर्द्धन्यग्रे वक्ष्यते । तत्र हृदि ध्यानार्थम् । शिरसि सर्वार्थम् । चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रुतेस्तत्तन्नियमनार्थं तेषु तिष्ठन् मनःप्रभृतीनामणुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तदनुरोधेनाणुः । तत् सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्य व्योम्निधारयेदिति वाक्ये चित्तस्य व्यापकत्वोक्तेस्तत्र तिष्ठँस्तद्वृद्ध्यर्थं व्यापकः । ननु प्रादेशमात्रस्यात्र प्रकृतत्वात् तद्विचार एव कार्यो ऽन्यविचारस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः । * एकस्येत्यादि * एकस्य प्रादेशमात्रस्याप्युपक्रमे सर्वभूतस्थेषु नानारूपेषु भगवत्त्ववादो विभूतिरूपस्य भगवद्भेदं बोधयितुम् । तथाच वैश्वानरस्वरूपे विचारितया दिशा सर्वेषु विरुद्धधर्माधारत्वं बोध्यमिति व्यासाशयप्रकटनायायं विचार इत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । * पुरुषत्वादिति * आत्मत्वात् । पुरुषौ चात्ममानवाविति कोशात् । तथाचाकाशवदित्यादिश्रुतिद्वयोक्तरीत्या स्वरूपविचारेणैव परिमाणद्वयाविरोधो जैमिनिमत इत्यर्थः । ननु जैमिनिमते साकारवाद इत्यत्र किं मानमित्याकाङ्क्षायां, जैमिनीयचतुर्लक्षणीसमाप्तौ, स विष्णुराह हि, तद् ब्रह्मेत्याचक्षते तद् ब्रह्मेत्याचक्षत इति सूत्रद्वयात् तदनुसारेणाहुः । * अत इत्यादि * । * अत इति * एवमुभयबलविचारकत्वात् । इदं च

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

निराकारमेव ब्रह्म मायाजवनिकाच्छन्नं तदपगमेन पुरुषाकारेणाधिदैविकदेवताधिष्ठितेनाभिव्यक्तः पुरुषोऽन्तर्यामी ।

अत एव पुरुषविध इति । अभिव्यक्तेर्हेतोः साकारत्वमपि मायापगमनकृतत्वान्न स्वाभाविकत्वम् । तथापि निर्दिश्यमानं सच्चिदानन्दरूपमेवाश्मरथ्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

बादरिः केवलयौक्तिकश्चिन्तनवशात् प्रादुर्भूतरूपानुवादिका श्रुतिरिति । यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहायेति वाक्यानुरोधात् । अन्यथा बहुकल्पनायां बुद्धिसौकर्याभावात् तार्किकादिमतेष्वपि तथात्वाद् युक्त्यनुरोधेन ब्रह्मवादोऽप्यन्यथा नेय इति हि मन्यते । अस्मिन् पक्षे त्वतात्त्विकत्वम् । अथवा मायास्थाने अनुस्मृतिः । अभिव्यक्तिस्तु तुल्या । एवं सति बादरिमतेऽपि तात्त्विकमेव रूपम् ॥ ३० ॥

सूत्रद्वयं शतदूषणीकृता व्यङ्कटाचार्याभिधेन स्वग्रन्थ उपन्यस्तम् ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ एतदादिषु त्रिषु सूत्रेष्वविरोधर्मिस्यस्यानुषङ्गोऽधिको ज्ञेयः । * आधिदैविकदेवताधिष्ठितेनेति * आधिदैविकी देवेषु प्रणवमात्रावाच्येषु वर्तमाना या देवता ब्रह्मविष्ण्वादिरूपा तत्तद्गुणगुणसमष्ट्यभिमानिनी तयाधिष्ठितेन शरीरतयाङ्गीकृतेन *अत एवेति*। अधिष्ठानादेव । सूत्रोक्तस्य हेतोः साकारपक्षेऽप्युपपत्तेस्तमपि पक्षमाहुः । * अभिव्यक्तेरित्यादि * । * न स्वाभाविकत्वमिति * किन्त्वभ्रेकौकःसूत्रोक्तव्योमदृष्टान्तेनोपरवदागन्तुकत्वम् ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ अत्रापि भाष्यमुत्तानार्थम् ॥ ३० ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

जैमिनिमते आकारवादे नियतसाकारं मन्यमानस्तदेकदेशी नियतमेव प्रादेशमात्रं भगवद्रूपं मन्यते । तन्निराकरणाय सर्वत्र प्रादेशत्वं सम्पत्तिकृतमित्याह ।

तत्र का सम्पत्तिः कथमिति स्वयमेव श्रुत्या प्रदर्शयति । वाजसनेयिब्राह्मणे द्युप्रभृतीन् पृथिवीपर्यन्तान् वैश्वानरस्यावयवान्, अध्यात्म्ये च मूर्द्धप्रभृतिषु चिबुकपर्यन्तेषु सम्पादयन् प्रादेशमात्रमिह वै देवाः सुविदिता अभिसम्पन्नास्तथा तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति । स होवाच मूर्द्धानमुपदिशन्नेष वा अतिष्ठा वैश्वानर इत्यादिना स-

---

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ननु पूर्वं जैमिनेर्मतं प्रदर्शितमधुना प्रकारान्तरेण किमिति प्रदर्श्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः। * जैमिनिमत इत्यादि * परममहत्परिमाणप्रादेशमात्रयोः साक्षाद्विरोधबोधके जैमिनिमते यः साकारवादस्तस्मिन् य एकदेशी ईदृशं भगवत्स्वरूपं मन्यते । प्रादेशमात्रत्वस्य प्रदेशविशेषकृतत्वे तावन्मात्रस्य पुरुषाकारत्वाभावेन पुरुषश्रुतिविरोधादिति तदाशयः। अभिविमानत्वं जगन्निर्मातृत्वाद्, द्युमूर्द्धत्वादिकं तूपासनार्थमित्यविरुद्धम् । तन्निराकरणाय सर्वत्र * सर्वेषु वैश्वानरस्य प्रदेशेषु प्रादेशमात्रत्वं तथाह । तत्र सम्पत्तिकृतत्वे वाच्ये सा केत्याद्याकाङ्क्षायां सम्पत्तिं तत्कृतं प्रादेशमात्रत्वं च स्वयं जैमिनिः श्रुत्या प्रदर्शयतीत्यर्थः। *सम्पादयन्निति* कैकेय इति शेषः। श्रुतिं पठन्ति *प्रादेशमात्रमित्यादि* । *इत्यादिनेति* चक्षुषी उपदिशन्नुवाच, एष वै सुतेजा वैश्वानर इति। नासिके उपदिशन्नुवाच, एष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानर इति। मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच, एष वै बहुलो वैश्वानर इति। मुख्या अप उपदिशन्नुवाच, एष वै रयिर्वैश्वानर इति। चिबुकमुपदिश-

म्पत्तिनिमित्तमेव प्रादेशमात्रत्वं वैश्वानरस्याह । न तु प्रादेशमात्र एव वैश्वानर इति । तदेकदेशिपरिहारं जैमिनिर्मन्यते ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

मुख्यं स्वसिद्धान्तमाह । व्यापक एव प्रादेश इति । न हि विरुद्धमुभयं भगवत्यनन्तगाह्यमाहात्म्ये । तस्मात् प्रमाणमेवानुस-

---

न्नुवाच, एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इतीत्येनावता सन्दर्भेण । अर्थस्तु, देवा द्युप्रभृतयः, सुविदिता, वैश्वानरमूर्द्धादिरूपेण भवद्भिर्मत्तः सुज्ञाताः। प्रादेशमात्रमिव ह वै अभिसम्पन्नाः प्रादेशपरिमाणकमिव वैश्वानरं, ह वै प्रसिद्ध्या प्राप्तवन्तः । कथं प्राप्तवन्त इत्याकाङ्क्षायां प्रकारं प्रतिजानीते, तथा तु व इत्यारभ्य सम्पादयिष्यामीत्यन्तम् । प्रतिज्ञातं विवृणोति । स होवाच मूर्द्धानमित्यादिना । एष द्युलोकात्मा देवः, अतिष्ठा वैश्वानरः । अतिष्ठागुणको वैश्वानरावयवः । वैश्वानरशब्दात् तस्येदमिति शैषिकोऽण् । एवमग्रेऽपि । तथाच मूर्द्धानमित्यादिनाऽध्यात्मं जीवावयवेषु तान् देवान् सम्पादयन् सम्पत्तिनिमित्तं तदाह । अतः स्थानानुरोधेन तदनुगुणा स्थितिः सम्पत्तिस्तदनुरोधनिमित्तं प्रादेशमात्रत्वं, न तु स्वाभाविकमित्यर्थः । एवं द्युप्रभृतीनामाध्यात्मिकं रूपमादायानियतपरिमाणपक्षव्याख्यानस्य श्रौतत्वसमर्थनेन नियतपरिमाणमङ्गीकुर्वाण एकदेशी निराकृतः ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ अतः परमेतस्यापि पक्षत्वसमर्थनाय सूत्रार्थं व्याकर्तुमवतारयन्ति *मुख्यमित्यादि* । *मुख्यमिति* शब्दबलविचारेण सिद्धम् । तत्स्वरूपं तु व्यापक एव प्रादेश इति । व्यापकरूपेणैव प्रादेशमात्रो, न तु प्रदेशभेदरूपभेदाभिव्यक्त्यनुस्मृतिसम्पत्तिवशात् । तत्र प्रमाणम् * न हीत्यादि *। अयं श्रीभागवतषष्ठस्कन्धीयगद्यस्यार्थोपन्यासः । तेन सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादित्यादि * नैषा तर्केण मतिरापनेयेति श्रुतेस्तर्कस्य निषेधेन श्रौता-

तव्यं, न युक्तिः । शब्दबलविचार एव मुख्यः । ननु प्रातीतिकविरोधादन्यथात्वकल्पनम् । वैश्वानरस्य पुरुषत्वं, पुरुषविधत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं च वाजसनेयिनः समामनन्ति । न हि तस्य तद्विधत्वं, तस्मिन् प्रतिष्ठितत्वं च सम्भवति युक्त्या । अतोऽन्ये ऋषयो भ्रान्ता एव येऽन्यथा कल्पयन्तीत्यभिप्रेत्य स्वमतमाह ।

एवं वैश्वानरमस्मिन् मूर्द्धचिबुकान्तराले जाबालाः समामनन्ति । एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा योऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यादिना भ्रुवोः घ्राणस्य च

———

नुपपत्तिं विना युक्तेरनादरणीयत्वादुपबृंहणेन विरोधे निरस्ते श्रौतक्रमानादरस्याप्रयोजकत्वात् तथेत्यर्थः । एवं सूत्रतात्पर्यमुद्धाट्य तत्र श्रुत्यन्तरसंमतिं प्रदर्शयन्तो व्याकुर्वन्ति *वैश्वानरस्येत्यादि* । *समामनन्तीति * स एषो वैश्वानरो यत् पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेत्यग्निरहस्ये वदन्ति । *सम्भवति युक्त्येति * भेदादिरूपया युक्त्या । तथाच ब्रह्मणः श्रुत्येकसमधिगम्यत्वात् तद्बलेन विचारे तत्र भेदानुक्त्या तदभावेऽपि तन्नितयं मन्तव्यमित्यर्थः । एवमेकमामननं प्रदर्शितम् । यद्यपि सम्पत्तिरूपा युक्तिः श्रौती, तथापि कैकेयस्तथा तु व एतान् वक्ष्यामीत्यादिना मध्वादिवत् कल्पनयोपदिष्टवान् । न तु वास्तवरूपम् । स्वकृततथासम्पादनवचनात् । तथा सति द्युमूर्द्धत्वादीनामध्यात्मं कल्पनोपदेशो, न तु स्वारसिकं तत्र मानम् । तच्च शब्दबलविचारे अप्रयोजकम् । दहरविद्यायां, यावान् वा अयमाकाशस्तावानन्तर्हृदय आकाश इत्यादिना कल्पनां विनैव तन्मानकथनवदत्रापि श्रुत्यन्तरे कथनात् । तथा सति सम्पत्तिकृतं प्रादेशमात्रपरत्वं जघन्याधिकारिणामुपासनार्थत्वेन पर्यवस्यति । तच्चोत्तमाधिकारिणामनादरणीयमित्याशयेनाहुः । * अत इत्यादि * सूत्रे चकारादपरमामननं प्रदर्शयन्तो व्याकुर्वन्ति *एनमित्यादि* । *इत्यादिनेति* कस्मिन् प्रतिष्ठि-

यः सन्धिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति । न ह्यनन्तः संकुचितस्थाने भवति । विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । युक्तिगम्या त्वब्रह्मविद्यैव । अविरोधेऽपि वक्ष्यति । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति । ननु तथापि काचिद् वेदानुसारिणी युक्तिर्वक्तव्या, शास्त्रसाफल्यायेति चेत् । उच्यते । विरोध एव नाशङ्कनीयो वस्तुस्वभावात् । अयस्कान्तसन्निधौ लोहपरिभ्रमणे या युक्तिर्गर्भस्यौदर्यादाहे, रेतसो मयूरत्वादिभावे । न हि सर्वत्र स्वभावदर्शनाभ्यामन्योपपत्तिः कैश्चिदपि शक्यते वक्तुम् । तस्यान्ते सुषिरमित्यादिना श्रुतिरेवमेवाह ।

त इति प्रश्ने, वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासीति । सर्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् वारयति तेन वरणा भवतीति । सर्वानिन्द्रियकृतान् पापान्नाशयति तेन नासी भवतीति । कतमच्चास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोः प्राणस्य च यः सन्धिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीत्यन्तम् । नन्वत्रापि प्रदेशादिभेदपक्षा एव भवन्तु, को दोष इत्यत आहुः । * न हीत्यादि * नचानन्त इत्यत्र कालापरिच्छेद एवोच्यते, न देशापरिच्छेद इति शङ्क्यम् । आत्मत्वेनैव सिद्धे कालापरिच्छेदेऽनन्त इति विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । अतस्तद्बलाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वमेवाभिप्रेतमित्यर्थः । ननु युक्त्या साधने को दोष इत्यत आहुः । * युक्तीत्यादि * नैषा तर्केणेतिश्रुतेस्तथेत्यर्थः । ननु सूत्रकृता स्फुटतयाऽनुक्तत्वेऽयमेव सूत्राशय इत्यत्र किं गमकमत आहुः । * अविरोधेऽपीत्यादि * यद्यपि जाबालश्रुतौ वैश्वानरः स्फुटतया नोक्तस्तथापि चिबुकान्तरेऽनन्तस्य प्रतिष्ठितत्वकथनात् प्रादेशमात्रस्याभिविमानत्वं प्रत्यभिज्ञायते । अतस्तत्परत्वं तद्वाक्यस्य बोध्यम् ।* नन्वित्यादिनोक्ता युक्तिस्तु स्फुटतरैव । तस्याः कथं श्रुत्यनुसारित्वमित्यत आहुः । * तस्यान्ते इत्यादि * तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमिति तैत्तिरीये बृहन्नारायणोपनिषदि

यशोदास्तनन्धयस्य च भगवतो मुखारविन्दे विश्वमेव दृष्ट्वा स्वप्रमायाऽविद्यानिराकरणाय सिद्धान्तमाह । अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोग इति । उलूखलबन्धने चायमर्थो निर्णीतः । तस्मादानन्दांशस्यैवायं धर्मो, यत्र स्वाभिव्यक्तिस्तत्र विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वमिति चकारार्थः । तस्मात् प्रादेशमात्रो व्यापक इति वैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

सहस्रशीर्षानुवाके सुषिरस्य सूक्ष्मता तत्र सर्वप्रतिष्ठा च श्रूयते। सा वस्तुस्वभावादेवोपपद्यतेऽतस्तथात्वमित्यर्थः । दर्शनमुपन्यस्यन्ति * यशोदेत्यादि * अत्र स्तनन्धयपदेन अदन्तस्य षड्दिनस्य पूतनाऽसुपयःपानकर्तृतयाऽवस्थासाधनविरोधोऽपि स्मार्यते। * निर्णीत इति * बन्धनानां द्व्यङ्गुलन्यूनतायाः, पुनःस्वेच्छया बन्धनस्य च कथनान्निर्णीतः । शेषमतिरोहितार्थम् । एवञ्चात्र निराकारत्ववादिना कर्तृत्वासम्भवमाशङ्क्य तन्निरासाय साकारब्रह्मता विचारिता। श्रुतौ तु वरणा भ्रूः । अस्य स्थानमित्यस्येति पदेनानन्तः परामृश्यते । प्राणपदेन च नासिका । नासिके उपादिशन्नित्यत्र पृथग्वर्त्मात्मनः कथनात् । द्यौरित्याकाशः । तत्र हेतुः । लोकस्य परस्य च सन्धिरिति । जीवलोकस्य परब्रह्मणश्च सन्धाजनकत्वादिति ।

अथात्र मतान्तराणि विचार्यन्ते । तत्र जाठराग्निप्रतीकस्य जाठराग्न्युपाधिकस्य वा परमेश्वरस्योपास्यत्वं व्यासमते । जैमिनिमते तु तदुभयकल्पनं विनैव साक्षात् परमेश्वरोपासनं विधीयत इति साक्षादपीति सूत्रे व्याख्यायाभिव्यक्त्यादिसूत्रेषु प्रादेशमात्रत्वस्याविरोधो विचार्यत इति शङ्कराचार्याः प्राहुः ।

तत्रेदमवधेयम् । आचार्यस्तद्गुरुः सर्ववेदव्यासकर्ता स्वयं समन्वयं प्रतिज्ञाय सरलां सुन्दरीं जैमिनिविचारितां युक्तिं श्रुत्यादि-

संमतां जानानः किमिति नोपगतवान् । अथ दुष्टां तर्हि कुतो न दूषितवानिति ।

भास्कराचार्यास्तु, नायं वैश्वानरशब्दो जाठराग्न्यभिप्रायेण प्रयुक्तो, येनात्र तद्गुणकोपासनं कल्प्येत । किन्तु यौगिकोऽयं शब्दो, विश्वान्नरान् नयतीति । तद्धितस्तु राक्षसवायसादिवत् स्वार्थे । अभिविमानशब्दश्चाभिमुख्येन विचित्रं जगन्निर्मिमीत इति वा, अभिगतश्चासौ विगतमानश्चेति वा योगेन । वैश्वानरशब्दस्य यौगिकार्थग्रहणे जाठरानलविशिष्टोपासनमनभिप्रेतं बादरायणस्येति साक्षात्सूत्रे व्याचक्रुः । तत्र बीजं तु सौत्रोऽपिशब्दः । साक्षादविरोधं जैमिनिरपीत्यन्वयादिति तदाशयः ।

रामानुजाचार्यास्तु मतद्वयेऽपि जाठरविशिष्टपरमात्मोपासनमङ्गीकृत्य, वैश्वानरशब्दोऽग्निसाधारणोऽपि परमात्मधर्मविशेषितो यथा विश्वेषां नराणां नेतृत्वादिना गुणेन परमात्मानमेवाचष्ट इति निश्चीयते । तथा स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष इति वाजसनेयिपठितोऽग्निशब्दोऽपि येनैवाग्रनयनादिना गुणेन योगाज्ज्वलने वर्तते तस्यैव गुणस्य निरुपधिकस्य काष्ठां गतस्य परमात्मनि सम्भवादस्मिन् प्रकरणे परमात्मासाधारणधर्मविशेषितः साक्षादव्यवधानेन परमात्मानमेवाभिधत्त इति साक्षात्सूत्रार्थमाहुः ।

सम्पत्तिसूत्रे चोपासकैः क्रियमाणायाः प्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वसम्पादनार्थमुरःप्रभृतीनां वेदित्वाद्युपदेश इति । आमनसूत्रे च, एनं द्युमूर्द्धत्वादिविशिष्टं वैश्वानरमस्मिन्नुपासकशरीरे प्राणाहुत्याधारत्वायामनन्ति च । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजा इत्याहुः ।

तत्रापीदमवधेयम् । अत्र द्यौपन्यवादिसंवादवाक्येषु, मूर्द्धा त्वेष आत्मनश्चक्षुष्ट्वेतदात्मन इत्यादिना यदुक्तं, तस्य निगमनमत्र प्रतीयते । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्येति सर्वैः पदैस्तमेव परामृश्य मूर्द्धप्रभृतीनां समभिव्याहरणात् । तत्कथं सन्निहितपरित्यागेन व्यवहितस्योपासकस्य परामर्शः कर्तुं शक्यते । नचाग्रे सुतेजःप्रभृतिभ्योऽतिरिक्तानामुरःप्रभृतीनां वेद्यादित्वकथनात् तथेति वाच्यम् । भगवतो विश्वकायत्वाय तन्मूर्द्धादीनां सुतेजस्त्वादिदृष्ट्युपदेशवत्तस्य यज्ञत्वाय तदुरआदीनां वेदत्वादिदृष्ट्युपदेशस्य शक्यव-

चनतया तस्योपासकावयवगमकताया निश्चेतुमशक्यत्वात् । नचैवं सति तद् यदुक्तं प्रथममागच्छेदित्यादौ यः प्राणाग्निहोत्राधारत्वेनोपासकास्यादिपरिग्रहः स कथं सङ्गच्छेतेति शङ्क्यम् । सम्पत्तिसूत्रविषयवाक्ये वैश्वानरावयवानामुपासकमूर्द्धादिसम्पत्तिकथनेन तेषां तत्र मानवदनुक्तानां तदुरःप्रभृतीनामप्युपासकोरःप्रभृतिषु सम्पत्त्या मानस्याभिप्रेततया सुखेनैव तदास्यादिपरिग्रहसङ्गतः । अत एव सर्वत्र वैश्वानरस्थितिबोधनायोपसंहारे, तस्माद्धुहैवंविद् यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य वैश्वानरे हुतं स्यादिति श्रावितम् । तस्मादत्र न जाठरप्रतीकोपासना, न वा तदुपाधिकोपासना, नापि तद्विशिष्टोपासना । किन्तु केवलपरमात्मोपासनेति निश्चयः ।

शैवभिक्षू अप्येतेनैव दत्तोत्तरौ, माध्वाश्च ।

प्रकृतमनुसरामः । एवमस्मिन् पादे जीवपुरःसरेणार्थसन्देहो निवारितः । मनोमयत्वादिधर्मवान् हिरण्यश्मश्रुत्वादिधर्मवानत्ताऽलौकिकभोगयोगेऽपि दोषरहितः प्रकटसच्चिदानन्दस्वरूपोऽधिदैवादित्रयनियामकोऽक्षरादुत्कृष्टः स्वत एव साकारो विरुद्धधर्माश्रयो भगवानेव, न जीव इति । तेन सर्वान्तर्याम्येको भगवानिति सिद्धम् । आधेयरूपो विचारित इति च ॥ ३२ ॥ ॥ ८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिवारितहृदयान्धकारेण पीताम्बरतनुजपुरुषोत्तमेन कृते भाष्यप्रकाशे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

द्वितीयपादे आधेयरूपो भगवान् प्रतिपादितः । आधाररूपोऽत्र प्रतिपाद्यते । तेन सर्वं ब्रह्मेति फलिष्यति ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ अथ तृतीयपादं विवरिषवोऽध्यायसङ्गतिस्फोरणाय पूर्वपादार्थं वदन्तः प्रस्तुतस्यार्थमाहुः । * द्वितीयेत्यादि * । अयमर्थः । पूर्वपादस्यान्तस्तद्धर्माधिकरणप्रपञ्चरूपतयाऽष्टाधिकरण्याम, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर इति लक्षणं विचारितम् । तत्र प्रथमेऽन्तःस्थस्य मनोमयत्वादीनां धर्माणां, द्वितीये हिरण्यश्मश्रुत्वादीनां च बोधनेन तादृशधर्मविशिष्टं स्वरूपमन्तर्बोधितम् । ततस्त्रिभिः कार्यबोधनेन बिभर्तिपदार्थस्य धारणपोषणात्मकं स्वरूपं बोधितम् । ततोऽन्तर्याम्यधिकरणेऽन्यत्वं परमात्मत्वमावेशः सपरिकरं लोकत्रयं च बोधितम् । ततोऽदृश्यत्वाद्यधिकरणद्वये अव्यक्तत्वमीश्वरत्वं चाक्षरादुत्तमत्वेन विरुद्धधर्माधारत्वेन च विचारितम् । तदेतदुक्तम् * आधेयरूपो भगवान् प्रतिपादित इति । तथा अदृश्यत्वाद्यधिकरणे, यस्मात् क्षरमतीतोऽहमित्यपि विचारितमेव । अतः परं तल्लिङ्गाद्यधिकरणेषु य आधाररूपो निरूपितः सोऽत्र विचार्यते । तेन, 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया । यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्' इति वाक्योत्तरार्द्धोक्तं विमृष्टं भविष्यति । तदेतदुक्तम् । * आधाररूपोऽत्र प्रतिपाद्यत इति । द्वितीयपादोक्तमनन्यभक्तिलभ्यत्वं तु गुणोपसंहारपादे फलिष्यतीत्यतो नोक्तम् । एवं पादद्वयोक्तस्य फलं समन्वयस्तत्स्वरूपं वदन्ति *तेनेत्यादि* । ननु पूर्वपाद आधेयनिरूपणेऽप्याकाशात्मत्वाकाशज्यायस्त्वब्रह्मक्षत्रौदनकत्वलोकशरीरकत्वादिभिर्व्यापकत्वावधारणा आधाररूपताऽप्यवधारिता

इदं श्रूयते। यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथा-ऽमृतस्यैष सेतुरिति।

बाधकानां बलिष्ठत्वात् साधकानामभावतः।
आधारधर्मा बाध्येरन्निति पादोऽभिधीयते॥
यस्मिन्नित्यादिवाक्ये च वाक्यार्थः सर्वबाधितः।
अर्थात् प्रकरणाल्लिङ्गादिति पूर्वं विचार्यते॥

अत्र संशयः। द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्म, आहोस्वित् पदार्था-न्तरमिति। अर्थान्तरमेव च भवितुमर्हति। द्युभ्वादीनां सूत्रे मणिगणा इव प्रोतानां भारवाहकत्वान्न तद्वाहकः परमात्मा।

भवतीति व्यर्थः पादारम्भ इत्यत आहुः। * बाधकानामित्यादि * तेषु प्रेत्याभिसम्भवाध्वपारात्मन्तरात्मत्वादीनां साधितत्वेन बाधकानां बलिष्ठत्वात् साधकानामसाधितत्वेन नैर्बल्यात्तदभावत आधारधर्मा ज्यायस्त्वादयो बाध्येरन्नतस्तथेत्यतो न व्यर्थ इत्यर्थः। क्रमनियामिका त्ववसरसङ्गतिः। सा च जडार्थवारणरूपा द्वितीयपादारम्भ एवो-क्तेति न पुनरुच्यते। एवं संगतिं प्रयोजनं चोक्त्वाऽधिकरणं विवरीतुं विषयवाक्यमुपक्षिपन्ति * इदं श्रूयत इत्यादि *। * श्रूयत इति * आथर्वणोपनिषद्द्वितीयमुण्डके श्रूयते। एतस्यैव वाक्यस्य प्रथमतः कुतो विचार इत्याकाङ्क्षायामाहुः। * यस्मिन्नित्यादि *। * वाक्ये-त्यादि *। * सर्वबाधित इति * सर्वैः प्रकारैर्बाधितः। * इतिर्हेतौ। अत्र बुद्धिस्थानात्मिकाधिकरणसङ्गतिरपि बोध्यते। तल्लक्षणं तु, बुद्धिस्थं चिन्त्यते यत्र बुद्धिस्थानात्मिका तु सेति। तथाच तल्लिङ्गाद्यधिकरणे आकाशपदस्य ब्रह्मवाचकत्वमङ्गीकृत्य ब्रह्मलक्षणस्य भूताकाशेऽति-व्याप्तिवारणेऽपि सांख्यमतसिद्धे प्रधानेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य वारणात्। बाधादिकं विवरीतुं संशयपूर्वपक्षावाहुः। * अत्र संशय इत्यादि * * अर्थान्तरमेव चेत्यादि च *। ब्रह्मवाक्यत्वबाधकान् हेतून् विवृण्व-न्तः पूर्वमर्थाद् बाधं विवृण्वन्ति * द्युभ्वित्यादि *। एवं पूर्वार्द्धोक्ता-

अन्यवाग्विमोकश्चासङ्गतः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य पृष्टत्वात् कथमन्यविमोकः । सेतुश्च गतिसाधनः । तस्मादफलत्वमपि । आत्मलाभान्न परं विद्यत इति विरोधश्च । अतो न ब्रह्मविद्यापरमेतद् वाक्यम् । किन्तु स्मृतिमूलं भविष्यतीत्येवं प्राप्ते ।

उच्यते । द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव । द्यौर्भूश्चादिर्येषां ते द्युभ्वादयः । तेषामायतनम् । यस्मिन् द्यौरितिवाक्योक्तानां साधकं वदन् प्रथमपरिहारमाह । स्वशब्दात् । आत्मशब्दो व्याख्यातः स्वशब्देन । अत्र न जीवस्यात्मत्वेनोपासनार्थमात्मपदं, किन्तु पूर्वोक्तानामात्मभूतम् । तेन न भारकृतो दोषः । कारणे हि का-

---

वर्थाद् ब्रह्मवाक्यत्वबाधो व्याख्यातः । प्रकरणकृतं व्याकुर्वन्ति । *अन्यत्यादि* । लिङ्गकृतं तं व्याकुर्वन्ति *सेतुरित्यादि *। * स्मृतिमूलमिति * सांख्यस्मृतेर्मूलभूतम् । तथाचात्र प्रधानमेव प्रतिपाद्यम् । नचात्मपदविरोधः । योगेन तस्यापि व्याप्तिमात्रबोधकतया सङ्गतेः । अथ रूढ्यपेक्षया योगस्य नैर्बल्यं विभाव्यते, तदा पुरुषपरमस्तु । अन्या इत्यत्रामो डादेशः । अन्यमित्यर्थः । वाच इति । वादान्तररूपायाः । एष इति सांख्यवादः । एवं सर्ववाक्यसङ्गतेरित्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति * उच्यत इत्यादि * कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुं विवृण्वन्तस्तस्योभयार्थत्वमाहुः । * साधकमित्यादि * । * साधकमिति * ब्रह्मत्वसाधकं हेतुम् । व्याख्यानेनाऽऽत्मशब्दस्फोरणस्य प्रयोजनमाहुः । * अत्र नेत्यादि * आत्मपदस्य जीवे रूढत्वादात्मत्वेन तन्निर्दिश्य जीवस्य सर्वाधारभूतब्रह्मरूपतयोपासनार्थं नात्मपदम् । किन्तु, पूर्वोक्तानां द्युभ्वादीनामात्मभूतमनारोपितानागन्तुकं यत्स्वरूपं तद्वाचकम् । एतद्बोधनार्थमेवैवं कथनम् । नोचेदात्मशब्दादित्येव वदेत् । अत इदं साधकं बाधकस्यापि परिहारकमित्यर्थः । ननु सर्वस्यात्मभूतत्वे कथं भारवाहकत्वपरिहार इत्यत आहुः । * कारणे हीत्यादि * । लिङ्ग-

र्थमोत्तं भवति । सेतुत्वं च युज्यते । तज्ज्ञानेनाऽमृतत्वप्राप्तेः । अभेदेऽपि ब्रह्मविदाप्नोति परमितिवदर्थः । तस्माद्बाधितार्थत्वाल्लक्ष्यस्य सर्वगतत्वव्युत्पादकत्वाद् द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव ॥१॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

ननु चोक्तं सर्वविज्ञानस्योपक्रान्तत्वादन्यवाग्विमोको विरुद्ध इति । नैष दोषः । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । मुक्तानां जीवन्मुक्तानां शरीराद्यध्यासरहितानामवान्तरप्रकरणशरधनुर्न्यायेन ब्रह्मत्वेन ज्ञातं पृथक्त्वेन वा जीवं लक्ष्ये योजयितुं तदुपसृप्यता व्यपदिश्यते । तेन शरीराद्यध्यासविशिष्टं न ब्रह्मणि योजनीयमिति ॥

दोषपरिहारमाहुः । * सेतुत्वमित्यादि * । ननु सेतुत्वेनाऽमृतसाधनत्वमस्योच्यते, न त्वेतज्ज्ञानस्येति कथमेवमित्यत आहुः । * अभेदेऽपीत्यादि * तथाच भेदेऽप्यवस्थाभेदेन भेद दुभयसामञ्जस्यमिति नानुपपत्तिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * । * तस्मादिति * भारादिदोषद्वयस्य वारणात् । * लक्ष्यस्येति * । लक्ष्यं सर्वगतं चैव शिरो मे सर्वतोमुख इति पूर्वमन्त्रोक्तस्य ब्रह्मणो लक्ष्यस्य ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ एवं दोषद्वये परिहृतेऽपि तृतीयस्यापरिहृतत्वादाक्षिपति * ननु चेत्यादि * । * मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति * मुक्तोपसृप्य इति भावप्रधानः । मुक्तनिष्ठा या उपसृप्यता भगवन्निकटगमनयोग्यता तया कृत्वा भगवतस्तस्या उपदेशो मुक्तोपसृप्यव्यपदेशस्तस्मात् । एतद्व्यपदेशेन कथं दोष परिहार इत्यतस्तदेव व्याकुर्वते * मुक्तानामित्यादि * मुक्तपदेनात्र जीवन्मुक्ता एवोच्यन्ते । * तदुपसृप्यतेति * मुक्तनिष्ठा उपसृप्तुं योग्यता । तत्र प्रमाणमवान्तरप्रकरणम् । तत्र प्रोक्तो यः शरधनुर्न्यायस्तेन तथा ज्ञातं तथेति । अयमर्थः । अवान्तरप्रकरणे हि, तद्वे-

किञ्च । वाग्विमोक एव, न वस्तुविमोकः । वस्तुनो ब्रह्मत्वात् । वाचारम्भणमात्रत्वाद्विकारस्य । अतो न सर्वविज्ञानबाधः । अतो बाधकाभावादिदं ब्रह्मवाक्यमेव ।

ये तु श्रुतेरन्यथार्थत्वं कल्पितमतानुसारेण नयन्ति, ते पूर्वोत्तरस्पष्टश्रुतिविरुद्धार्थवादिन उपेक्ष्याः ॥ २ ॥

द्रष्टव्यं सौम्य विद्धीत्यैकाग्र्येण तदेकतानतां प्रतिज्ञाय सा कथं स्यादित्याकाङ्क्षायां, 'धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं सन्धीयीत । आयाम्यतद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सौम्य विद्धीति' शरधनुर्न्यायेन तां बोधयित्वा, किमस्त्रं कः शर इत्याद्याकाङ्क्षायां, 'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेद्' इत्यनेन शरस्य यथा प्रवेशेन लक्ष्यनिखाततया लक्ष्यप्रचुरता तथा आत्मनोऽपि तन्निखाततया तत्प्रचुरतेति तया ब्रह्मत्वेन ज्ञातम् । अथवा, 'लक्ष्यं सर्वगतं चैव शरो मे सर्वतोमुखः । वेद्धा सर्वगतश्चैव विद्धं लक्ष्यं न संशय' इति ब्रह्मणः सकाशात् पृथक्त्वेन ज्ञातं जीवं लक्ष्ये ब्रह्मणि योजयितुमुपासानिशितत्वाधायकतद्भावगतचेतःसिद्ध्यर्थमन्यवाग्विमोकोऽत्रोच्यते । स च शरीराध्यासराहित्य एव सिद्ध्यतीति तन्मुखेन भगवतो मुक्तोपसृप्यता व्यपदिश्यते । उक्तरीत्या जीवयोग्यताकथनद्वारोच्यते । तेन शरीराद्यध्यासविशिष्टं लिङ्गशरीरं न ब्रह्मणि योजनीयमिति बोधनाय वाग्विमोकोऽत्रोच्यते । न तु सर्वविज्ञानविघाताय । लक्ष्यादीनां त्रयाणां सर्वगतत्वश्रावणादतो नैतत्कथनमुपक्रमविरोधायेत्यर्थः । एवमन्यवाग्विमोकस्य दोषत्वं प्रकरणेन निवारितम् । अतः परमर्थेनापि निवारयन्ति * किञ्चेत्यादि * अर्थस्तु स्फुट एव । एवं सूत्रार्थं व्याख्यायैकदेशिमतमनूद्य दूषयन्ति * ये त्वित्यादि * । ये मायावादिनः परब्रह्मणः साकारताममन्वानाः श्रुतेर्व्याख्येयाया, यस्मिन् द्यौरित्यस्या अन्यथार्थत्वं, सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इत्यायतनवद्भावस्य, सर्वं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यस्य च श्रावणाद् यथा शाखा स्कन्धो मूलं चेत्यनेकात्मको वृक्ष एवं नाना-

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

ननु जडधर्मा जडदृष्टान्ताः प्रकरणे बहवः सन्ति । अरा इव ब्रह्मपुरे मनोमय इत्यादि ।

रसो विचित्र आत्मेतिशङ्कासम्भवे तद्वारणायात्र, तमेवैकं जानथात्मानमिति सावधारणमाह । यथा, यस्मिन्नास्ते देवदत्तस्तद् आनयेत्युक्ते आसनमेवानयति, न देवदत्तम् । तद्वदायतनभूतस्यैकरसस्यैवात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते । अन्या वाच इत्यनेन विकारानृताभिसन्धस्य चापवादः । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति दोषश्रावणात् । सर्वं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यं तु प्रपञ्चप्रविलापनार्थं, नानेकरसताप्रतिपादनार्थम् । स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति श्रावणादित्येवमर्थत्वं, प्रपञ्चो मायिक इतिकल्पितमतानुसारेण प्रापयन्ति । ते * पूर्वोत्तरस्पष्टश्रुतिविरुद्धार्थवादिनो, 'यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद् विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्तीति । एतस्माज्जायते प्राण इति । अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यावित्यादि । आविःसन्निहितं गुहाचरं नाम महत्पदम् । अत्रैतत्सर्वमर्पितमेजत्प्राणन्निमिषच्च यद्' इत्यादयः पूर्वाः । अरा इव रथनाभावित्याद्या आसमाप्तिवर्तमाना उत्तराः, स्पष्टास्तत्तद्दृष्टान्तपूर्वकब्रह्मकार्यब्रह्मरूपविरुद्धधर्माधारत्वादिब्रह्मधर्मप्रतिपादकतया स्फुटार्था या श्रुतयस्तद्विरुद्धो यः प्रपञ्चमायिकत्वादिरूपोऽर्थस्तद्वादिनो वैयास्यादेकदेशिकमादाय तं निर्णीतत्वेन वदन्त, उपेक्ष्या आग्रहवादित्वाद् भूताविष्टा इवानादरणीया इत्यर्थः ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ इदमेवाधिकरणं पुनर्निषेधमुखेन विचारयन् पूर्वं जडं निरस्यतीत्याशयेनात्र पूर्वपक्षं दर्शयन्ति * नन्वित्यादि * । कुत्र सन्तीत्यपेक्षायां तन्मन्त्रप्रतीकं दर्शयन्ति * अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान इत्यत्र नाडीसङ्घाताधिकरणत्वं शरीरधर्मत्वाज्जडधर्मः । रथ-

तस्मात् प्रकृतिपुरुषनिरूपकसांख्यानुमापकमेवैतत्प्रकरणमस्तु । निर्णीतमप्यक्षराधिकरणे जडधर्मात् पुनरुज्जीवनम् । तस्माद् द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृतिरेव भवितुमर्हतीति चेन्न । अनुमानं तन्मतानुमापकं न भवति । कोऽपि शब्दो निःसन्दिग्धस्तन्मतख्यापको नास्ति । ब्रह्मवादख्यापकास्तु बहवः सन्त्यात्मसर्वज्ञानन्दरूपादिशब्दाः । अतः सन्दिग्धा जडधर्मत्वेन प्रतीयमाना

नाभिदृष्टान्तो जडदृष्टान्तः । तथा, यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्यैष महिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठित इत्यत्र पुरमिव पुरमिति पुरपदबोधितो दृष्टान्तो भूमिष्ठमहिमवत्त्वं शरीरधर्मः । तथा, मनोमयः प्राणशरीरनेता इत्यत्र मनोमयत्वं विकारधर्मः । * इत्यादीत्यादिपदेन, हिरण्मये परे कोश इत्यादिमन्त्रोक्तानां शुभ्रत्वप्रकाशाभावादीनां संग्रहः । आत्मसर्वज्ञादिशब्दाश्चेतनधर्मबोधकाः पुरुषनिरूपकाः । * तस्मादिति * प्रकृतिपुरुषबोधकपदसत्त्वात् । नन्वस्य प्रकरणस्यादृश्यत्वाधिकरणे ब्रह्मपरताया व्युत्पादितत्वात् सिद्धे तथात्वे पुनः किमर्थोऽयं प्रयास इत्यत आहुः । * निर्णीतमित्यादि * । यद्यपि तत्र तथा निर्णीतं, तथापि तत्रान्तरात्मत्वेनाधेयतया ब्रह्म सिद्धं, न त्वाधारतयेति । रथनाभ्यादिदृष्टान्तसहकृतानाडीसङ्घाताधारत्वादिरूपाज्जडधर्माद्‌दाधारभूतेऽक्षरे प्रकृतिरूपतायाः पुनरुज्जीवनं सम्भवतीति विशिष्टाद्वैतमेव भवेन्न तु शुद्धब्रह्मवाद इति तदभावाय प्रयास इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याचक्षते * अनुमानमित्यादि * इदं प्रकरणं सांख्यमतमूलभूतं, तदसाधारणधर्मबोधकशब्दवत्त्वादित्यनुमानं तन्मतानुमापकं न भवति । तत्र हेतुः । * कोऽपीत्यादि * । अयमर्थः । एतेषु मन्त्रेषु यत्तच्छब्दात् तयोश्च नित्यसम्बन्धान्नाडीसङ्घाताधिकरणत्वमन्तःप्रविष्टस्य सञ्चरतो भोक्तुः प्रतीयते । दृष्टान्तस्तु विष्टम्भकत्वमात्रे । अन्यथा दृष्टान्तीयाशेषधर्मापत्तिः पक्षे भवन्ती अनुमानमेवोच्छेदयेत् । एवं, सर्वत इत्यत्राप्यात्मन एव महिमा । एवं सर्वेषां शब्दानां स-

अपि ब्रह्मधर्मा एवेति युक्तम् । न हि ब्रह्मवादः श्रुतिव्यतिरिक्ते सिद्धोऽस्ति । येन ब्रह्मधर्माभावो निश्चेतुं शक्येत ।

तस्मात् सर्वाधारत्वेन निरूप्यमाणः परमात्मैव, न प्रधानमिति ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

नन्वस्ति निर्णायकं प्राणानामोतत्ववचनम् । मनोमयः प्राणशरीरनेतेति च । अतो जीवधर्माः केचन, जडधर्माश्चापरे सर्वज्ञत्वादयोऽपि योगप्रभावाज्जीवधर्मा इति । तस्माज्जडजीवविशिष्टः सांख्यवाद एव युक्त इति चेत् । न । प्राणभृज्जीवो न सम्भवति । अतच्छब्दादेव । नह्यानन्दाऽमृतरूपः स भवितुमर्हति तन्मते । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥ ४ ॥

न्दिग्धत्वे न तैः सांख्यमतसिद्धिरित्यर्थः । ननु मास्तु सांख्यमतसिद्धिस्तैर्मतान्तरमेव सिद्ध्यत्वित्यत आहुः * न हीत्यादि * । किं तन्मतान्तरम् । ब्रह्मबोधकमन्यद्वा । यद्याद्यः पक्षस्तदा तु श्रुत्येकसिद्धत्वाद् ब्रह्मवादस्यैव सिद्धिः । यद्यन्यस्तदा त्वात्मत्वसर्वज्ञत्वानन्दरूपत्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वाभावसाधकं हेत्वन्तरं मृग्यम् । तच्चात्र न दृश्यत इति न तस्यापि सिद्धिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ निषेधमुखविचारे जीवनिरसनायात्र पूर्वपक्षं दर्शयन्ति * नन्वित्यादि * । * निर्णायकमिति * सांख्यमतनिर्णायकम् । सिद्धान्तमाहुः । * नेत्यादि * । * पृथग्योगकरणमिति * । सूत्रपृथक्करणं, नशब्दयोगकरणं चोत्तरसूत्रेष्वन्वयार्थमित्यर्थः । नचानन्दाऽमृतरूपत्वमुपासनार्थमुच्यत इति वाच्यम् । विभातीत्यस्य विरोधात् । उपासनायां विभानाभावात् । नच तत् फलबोधकमिति वाच्यम् । तन्मत आनन्दस्य प्रकृतिधर्मत्वेन फलताया वक्तुमशक्यत्वात् । ' मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्नि-

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

विशेषहेतुमाह । तमेवैकं जानथेति कर्मकर्तृभावः प्रतीयते । अतो भेदव्यपदेशान्न प्राणभृज्जीवः ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

जीवजडसाधारणनिराकरणाय विशेषहेतुमाह । प्रकरणं हीदं ब्रह्मणः । ब्रह्म देवानामित्यारम्भे, स ब्रह्मविद्यामिति, तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यामित्यन्ते च ब्रह्मविद्याया एव प्रकरणित्वमवगम्यते । ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तादित्यादिभिर्विस्पष्टो ब्रह्मवादः प्रतीयते ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

सर्वस्याप्यन्यथाभावशङ्कया विशेषहेतुमाह । द्वा सुपर्णेति

थाय । तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद् विभाति' इति मन्त्रे आनन्दरूपस्याऽमृतस्य विभातो विज्ञानेन दर्शनविषयत्वश्रावणेनानन्दरूपत्वस्यात्मधर्मतायाः स्फुटत्वाच्चेति ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ * विशेषहेतुमाहेति * उक्तस्य हेतोर्मन्त्रान्तरगतत्वेन प्राकरणिकत्वात् प्रकरणस्य ब्रह्मपरतासाधकत्वं, न तु विषयवाक्यस्य तथात्वसाधकत्वमित्यतस्तन्मन्त्रगतं हेतुमाहेत्यर्थः ॥५॥

प्रकरणात् ॥ * जीवेत्यादि * ननु यद्यपि मन्त्रगतो हेतुर्जीवव्यावर्तकस्तथाप्येकशब्दस्य मुख्यार्थत्वाङ्गीकारे द्वितीयसिद्धावेवकारस्यासङ्कुचितान्ययोगव्यवच्छेदकताया उपगन्तुमशक्यत्वात्, तमपि जानथ, ततोऽपि मुख्यमात्मानं जानथेत्येवं वचनव्यक्तावस्य मन्त्रस्य जडजीवसाधारणता स्यादतस्तदभावाय तथाहेत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ * सर्वस्येत्यादि * ब्रह्मपदस्य जीवसा-

वाक्ये, अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति केवलस्थितिः परमात्मनः, कर्मफलभोगो जीवस्य । अतः स्थित्यदनाभ्यां जीवपरमात्मानावेव मध्ये परामृष्टौ । न हि सांख्यमतमेतादृशं भवति । अतोऽस्य वैशेषिकोपपत्तेर्विद्यमानत्वात् प्रातिलोम्येन सर्वा उपपत्तयो दृढा इति द्युभ्वाद्यायतनं भगवानेवेति सिद्धम् । यद्यपि पैङ्ग्युपनिषदि, द्वा सुपर्णेत्यस्यान्यथा व्याख्यानं प्रतिभाति, तदृचां प्रदेशविशेषेऽन्यथा व्याख्यानं न दोषाय । तस्मात् सत्त्वक्षेत्रज्ञौ जीवब्रह्माणौ व्याख्येयौ ॥ ७ ॥

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं श्रूयते । यो वै भूमा तत् सुखमिति । सुखलक्षणमुक्त्वा भूम्नो लक्षणमाह । यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति । नान्यद्विजानाति स भूमेति । तत्र संशयः । भूमा बाहुल्यमाहोस्विद् ब्रह्मेति । तत्र प्रपाठकारम्भे, ततस्तु ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञात-

---

द्यारण्यात् सर्वस्य प्रकरणस्य जीवपरत्वशङ्कया तद्गतं तमाहेत्यर्थः । * प्रातिलोम्येनेति * स्थित्यदनयोः प्रकरणबलाधायकत्वं, तस्य तत्पूर्वहेतुबलाधायकत्वमित्येवं वैपरीत्येन । ननु न दृढाः । द्वासुपर्णेति मन्त्रस्य पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे सत्त्वक्षेत्रज्ञपरत्वेन व्याख्यानादित्यत आहुः । * यद्यपीत्यादि * । * जीवब्रह्माणाविति * व्यष्टिसमष्टिजीवौ । अमुक्तमुक्तजीवौ वा । इदं यथा तथा गया, गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणस्थे, विशेषणाच्चेति सूत्रे सम्यगुपपादितमिति, नात्रोच्यते । एवमत्राधिकरणे, यस्यान्तःस्थानि भूतानीति विचारितम् ॥ ७ ॥ ॥ १ ॥

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ विषयवाक्यमुपन्यस्यन्ति * इदं श्रूयत इत्यादि * श्रूयत इति * छान्दोग्यनवमप्रपाठके सनत्कुमारनारदसंवादे श्रूयते । अत्र कः संशयः, कुतश्चेत्यत आहुः * तत्रेत्यादि *

त्वाद् वेदादीनां नामत्वमुक्त्वा ततो भूयस्त्वं वागादीनां प्राणपर्यन्तानामुक्त्वा मुख्यप्राणविद्याया अवरब्रह्मविद्यात्वख्यापनार्थं प्रपाठकं समाप्य ततोऽपि विज्ञानादीनामन्तरङ्गाणां सुखान्तानां भूयस्त्वमुक्त्वा सुखस्य फलत्वात् तस्यैव भूयस्त्वं वदति ।

यद्यपि, तरति शोकमात्मविदिति नारदप्रश्नाद् भूम्नो ब्रह्मत्वं प्रकरणाद् वक्तुं शक्यते, तथापि तस्यैवाथात आत्मादेश इत्यहङ्कारादेशवदात्मादेशोऽप्यस्ति । तेनाब्रह्मत्वेऽपि प्रश्नसिद्धिः । तस्य सुखबाहुल्यस्य स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितत्वं सर्वतः पू-

---

* वदतीत्यन्तम् * । * समाप्येति * अपह्नवनिवारणश्रावणेन समाप्य । तथाच भूयस्त्वमुपक्रम्यान्ते, यत्र नान्यदित्यादिना नित्यसुखभूयस्त्वमेवोपसंहरति । तस्माद् बाहुल्यं वाक्यार्थत्वेन वक्तुं शक्यते । मध्ये च मुख्यप्राणविद्याया अवरत्वबोधनं ब्रह्मलिङ्गम् । बृहदारण्यके व्रतमीमांसायां ब्रह्मोपासकस्य जीवस्यापि मुख्यप्राणव्रतधारणस्यैवाभिप्रेततया जीवापेक्षया प्राणस्योत्कर्षे बोधितेऽप्येष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीत्यनेन सत्यापेक्षयां निकर्षबोधनात् । अतो ब्रह्मापि तथा वाक्यार्थत्वेन वक्तुं शक्यते । अत एवं संशय इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । *यद्यपीत्यादि* । * तस्यैवेति भूम्न एव । अयमर्थः । यद्यप्यत्र भूयस्त्वं प्रकृतं, तथाप्यस्य वाक्यस्यात्मज्ञानार्थकनारदप्रश्नेन प्रवृत्तत्वादात्मैव प्रकरणी । स एवोपसंहारेऽपि भूमत्वेन निश्चायितोऽमृतत्वेन विशेषितश्चात उपक्रमोपसंहाररूपात् प्रकरणाद् भूम्नो ब्रह्मत्वं वक्तुं शक्यते । तथाप्युपान्ते, अथातोऽहङ्कारादेश इतिवदथात आत्मादेश इत्यादिनोक्त आत्मादेशोऽप्यस्तीत्यहङ्कारादेशे सर्वत्र विद्यमानत्वेन सर्वत्वेन च भूयस्तयोक्तस्याप्यहङ्कारस्य तदुपहितस्यात्मनो वा यथा न ब्रह्मत्वं तथा आत्मादेशे तथोक्तस्य केवलस्यात्मनोऽपि न ब्रह्मत्वम् । आत्मा चात्र सुखस्य स्वरूपमेव । पूर्वाधिकरणेऽनारोपितानागन्तु-

र्णविषयलाभेऽपि भवति, सुषुप्तावपीति तयोरन्यतरद् ग्राह्यम् । तत्राप्यन्तरङ्गत्वात् सुषुप्तिरेवात्र भूमत्वेनोच्यते । न सुखबाहुल्यम् । सुषुप्तिरूपमेव भूमेत्येवं प्राप्ते ।

उच्यते । भूमा भगवानेव । कुतः । सम्प्रसादादध्युपदेशात् । सम्प्रसादः सुषुप्तिः । तस्मादधि आधिक्येनोपदेशात् । यद्यपि नान्यत् पश्यतीत्यादि समानं, तथापि स एवाधस्तादि-

---

कस्य वस्तुस्वरूपस्यैवात्मपदवाच्यताया उपगमात् । नच शोकतरणरूपफलाभावात् प्रश्नापूर्तिः शङ्क्या । विविक्तजीवात्मज्ञानस्यैव तादृशसुखस्वरूपज्ञानस्याप्यात्मज्ञानत्वेनात्मवित्तायामुक्तफलोपपत्त्या पूर्तिसिद्धेः । ब्रह्मण एवात्मत्ववादिना ज्ञानस्य विवक्षिततत्वे गमकानुपलम्भात् । नच भूम्नः स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वश्रावणात् तस्य च ब्रह्मासाधारणत्वाद् ब्रह्मत्वं शङ्क्यम् । तस्यार्थस्यात्राभावात् । आत्मैवाधस्तादित्यादिना तस्य सर्वत्र व्याप्तेरुक्तत्वात् सर्वतः पूर्णविषयलाभे सुखपूर्णतयाऽनाकाङ्क्षायां तस्य पूर्णत्वानुसन्धाने स्वप्रतिष्ठतायाः सम्भवदुक्तिकत्वात् । यदि च तस्य लाभस्य प्रयाससाध्यत्वेन सुखबाहुल्यं नाङ्गीक्रियते तदा सुषुप्तिरस्तु । तत्रापि न कञ्चन कामं कामयत इति तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्त इत्यादिश्रावणात् । अत उभयोर्मध्ये यदुचितं तदङ्गीकार्यमिति तथेत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वते *उच्यत इत्यादि* । *सम्प्रसादः सुषुप्तिरिति* बृहदारण्यकेऽस्ति । स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वेति । सम्यक् प्रसादोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सम्प्रसादः सुषुप्तिः । तत्र यद्वैतन्न पश्यतीत्यादिनाऽन्यदर्शनाद्यभाव उच्यत इति, नान्यत् पश्यतीत्यादि सुषुप्त्या समानम् । तथापि, स एवाधस्तादित्यादिनोक्ता सर्वत्र व्याप्तिः सर्वत्वं च ततोऽधिकमुच्यते । तन्न सङ्गतं भवत्यात्मशब्दस्य मुख्यवृत्तिना च वियुज्यते । नच भावार्थप्रत्ययं प्रक्रम्य, बहोर्लोपो भू च बहोरिति पाणिनीयसूत्रे व्युत्पादितो भूमशब्दो नानात्वं बाहुल्यं वा वक्ष्यति । तत्रापि प्रकृते, यदल्पं तन्मर्त्यमिति श्रावणात् संख्यां परित्यज्य बाहुल्यमेव वदिष्यति । स च धर्म एव,

त्यादिना तु ततोऽप्यधिकधर्मा उच्यन्ते । न हि सुषुप्तेः सर्वत्वादिधर्माः सम्भवन्ति । आत्मशब्दश्च मुख्यतया परिगृहीतो भवति । भावशब्दस्यापि सर्वत्वाद् भगवति वृत्तिरदोषः । तस्माद् भूमा भगवानेव ॥ ८ ॥

न तु ब्रह्मेति शङ्कनीयम् । भगवतः सर्वत्वस्यात्र श्रावणेन सर्वत्वाद् भावशब्दस्यापि भगवति वृत्तिरदोषः । सर्वशब्दबीजभूतप्रणवार्थत्वेन तत्रैव सर्वेषां मुख्यवृत्तत्वाच्चेति । तस्माद् भूमा भगवानेवेति सिद्धमित्यर्थः ।

अत्र संशयोपन्यासे प्रथमकोटौ शङ्करभास्करमध्वाचार्याः शैवञ्च प्राणमाहत्य सुषुप्तौ तस्य जागरणात् सम्प्रसादत्वं तस्याहुः ।

तद्विज्ञानेन्द्रभिक्षुणैवं दूष्यते । प्राणस्य सुखरूपताया एवासम्भवेन संशयासम्भवात् । तस्मिन् प्रकरणे प्राणादाधिक्योपदेशाभावात् सम्प्रसादशब्दस्य प्राणावाचकत्वाच्च । श्रुतौ सम्प्रसादशब्दो जीवे सुषुप्ताख्यतदवस्थायां च दृश्यते । स एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थायेति, स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वेति । तत्र जीवे सम्प्रसादस्यौपाधिकतया धर्मधर्म्यभेदेनौपचारिकः । सुषुप्तावस्थायां तु प्रतिक्षणं सत्त्ववृद्ध्या सम्प्रसीदति चित्तमस्यामिति व्युत्पत्त्या यौगिकः । प्रसादप्रीत्योः पर्यायत्वात् सुख एव सम्प्रसादशब्दो मुख्यः । सत्त्वे तु प्रसादरूपिणि सकलस्मृतिषु प्रसिद्ध एव सम्प्रसादशब्द इति । प्राणे च सम्प्रसादशब्दो न क्वापि दृश्यत इति सम्प्रसादशब्दस्य प्राणार्थत्वोपवर्णनमनुचितमिति ।

अत्रापि कश्चिद् विशेषः । क्रमसंक्रमशब्दयोरिव प्रसादसम्प्रसादशब्दयोरपि नैकार्थत्वम् । अतः सम्प्रसादशब्दः सुखविशेष यौगिक एव । सत्त्वे तु स्मृतावपि न प्रसिद्ध इति तदनुपन्यासादेव ज्ञायते । सुषुप्तौ च न प्रतिक्षणं सत्त्ववृद्धिः । तस्यास्तामसावस्थात्वात् । तमोऽभिभूतः सुखरूपमेतीति श्रुतिः सत्सम्पत्तिमेव वदतीति न तयापि तथात्वसिद्धिः । जागरणं तु ज्ञानप्रधानेन सत्त्वेनेति मम प्रतिभाति ।

रामानुजाचार्यास्तु संशये भूमगुणविशिष्टं प्रत्यञ्चं प्रथमकोटौ

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

नान्यत् पश्यतीत्यादयोऽपि धर्मा ब्रह्मणि न विरुद्ध्यन्ते। स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हीति न्यायेन। यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादिश्रुत्या उभयत्राम्नानात्। अन्यादर्शनादयो

निश्चित्य प्राणसहचारित्वादत्रत्योपक्रोशानुपक्रोशाभ्यां तस्य चेतनत्वं निश्चित्य प्राणशब्दवाच्यत्वं चाङ्गीकृत्य सूत्रव्याख्याने तस्यैव सम्प्रसादत्वमुक्तश्रुत्याऽऽहुः। तद्युक्तमेव। सप्तमीतत्पुरुषेण सुषुप्ताविव षष्ठीतत्पुरुषेण जीवेऽपि योगस्य सत्त्वात्। सिद्धान्ते तु जीवापेक्षया प्राणोत्कर्षस्य बोधनाज्जीवस्यापि निवृत्तेस्तत्सम्प्रसादतागमकस्यात्राभावाच्च तदनुल्लेखः।

विषयवाक्ये तु रामानुजमध्वभास्कराचार्या भिक्षुशैवौ च, यत्र नान्यत् पश्यतीत्यादेर्भूमातिरिक्तयावद्दर्शननिषेधो नार्थः। किन्तु निरवधिसुखरूपे ब्रह्मण्यनुभूयमाने ब्रह्मस्वरूपतद्विभूत्यन्तर्गतत्वात् कृत्स्नस्य वस्तुजातस्यैश्वर्यविशिष्टब्रह्माभिन्नत्वेन न पश्यतीति। एतदेवोपपादयति वाक्यशेषः, स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान इत्यादिः। 'न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम्। सर्वं हि पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः' इति मन्त्रश्च। इदं चास्माकमप्यभीष्टम् ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ननु भवतु सम्प्रसादाद् भूम्न आधिक्योपदेशस्तथापि भूमजिज्ञासया प्रश्ने भूमलक्षणत्वेन, यत्र नान्यत् पश्यतीत्यादिवाक्यमुच्यते। तत्र योऽन्यदर्शनादिनिषेधः स तु सुषुप्तेरसाधारणः। तदितरल्लक्षणं तु नेहोच्यते। भूम्न इति भूमपर्यन्ता अन्याविद्याऽस्तु। ततो भूमाधारमारभ्यात्मविद्येति शङ्कायामिदमुच्यते ॥ धर्मोपपत्तेरिति ॥ तदेतद् व्याकर्तुं गृह्णन्ति। * नान्यदित्यादि * कुतो न विरुद्ध्यन्त इत्याकाङ्क्षायां विभजन्ते * स्वाप्ययेत्यादि *। यथाऽस्मिन् सूत्रे ब्रह्मधर्माविर्भावः स्वाप्ययसम्पत्त्योर्नियतः। मय्येव सकलं जातमित्यादिवाक्यानुरोधात्। अन्यत्रानियत इति वामदेवसूत्रे व्युत्पादितम्। तेन न्यायेनान्यदर्शनाद्यभावोऽपि मैत्रेयीब्राह्मणे,

भगवति न विरुद्ध्यन्ते । चकारात् फलं तस्यैवोपपद्यत इत्याह ।

स वा एष एवं पश्यन्नित्यादिना सहस्राणि च विंशतिरित्यन्तेन । तेन भूमा ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

गार्गीब्राह्मणे कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । स होवाच एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमन-

---

स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायेव स्याद् यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैतदित्येकीभावदशायां, यद्वैतन्न पश्यति पश्यन् वै तद् द्रष्टव्यं न पश्यति, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नास्ति तु ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येदित्यविभागदशायां चेत्युभयत्राम्नानाद्दशाद्वये नियतः । यत्र नान्यत् पश्यतीति वाक्योक्तस्तु भूमविद्यायामनियतः । न पश्य इति मन्त्रे, सर्वं हि पश्यः पश्यतीति वाक्यानुरोधाद्, यस्मिन् विदिते सर्वं विदितं भवतीत्यादिवाक्यानुरोधाच्चेत्यर्थः । अत एतेऽन्यादर्शनादयो धर्मा भगवति न विरुद्ध्यन्तेऽतो लक्षणेऽतिव्याप्त्यभावाद् भूमविद्या ब्रह्मविद्या, नान्यविद्येत्यर्थः । एतदेव विशदयन्ति । * चकारादित्यादि * । * तस्यैवेति * अविभागद्रष्टुः । प्रलये संज्ञाभावात् स्वेन रूपेण द्रष्टृत्वाभावादिति । इदं सर्वं तृतीयाध्याये लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे व्युत्पाद्यमतोऽत्र नोच्यते । फलं किमित्यत आहुः । * स वा इत्यादि * । तथाचेदमविभागदशागमकमित्यर्थः । एवञ्चानेनाधिकरणेन बहिर्व्याप्तस्याप्यानन्दमयत्वं साधितम् । तथानन्दमयाधिकरणोक्तस्यानन्दमयत्वस्य बुद्धिवृत्तिरूपसुषुप्तिधर्मत्ववारणं कृतमतः प्रसङ्ग एव सङ्गतिः । तथा येन सर्वमिदं ततमित्यपि साधितम् । सर्वस्य विस्तारस्य सुखप्रयुक्तत्वादिति । भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति तु साधनाध्याये विचार्यम् ॥ ९ ॥ २॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ विषयादिकमुपन्यस्यन्ति * गार्गीब्राह्मण इत्यादि * । अत्र प्रथमे ब्राह्मणे, यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च

णित्यादि श्रूयते। तत्र संशयः। किमक्षरशब्देन पदार्थान्तरं, ब्रह्म वेति।

तत्राचेतनसाधारण्याद् वर्णतुल्यत्वादाकाशवदस्याप्यब्रह्मत्वमेव। द्युभ्वाद्यायतनविरोधस्तु तुल्यः। अत एवागतार्थता अदृश्यत्वाद्यधिकरणेन। न हि तत्र विरुद्धधर्मा आशङ्क्य निरां क्रियन्ते। अतोऽचेतनतुल्यत्वाद् ब्रह्मवादस्यासमाप्तत्वादाग्रहांविष्टत्वात् प्रष्टुः स्त्रीत्वाच्च, स्मरो वा व आकाशाद्भूयानितिवत् कयाचिदुपपत्त्या स्मरणकालभूतसूक्ष्मप्रकृतिजीवविशेषाणामन्यतरपरिग्रह इति वक्तव्यमुपासनार्थम्। अत्र हि प्रापञ्चिकसर्वधर्माहित्यं ब्रह्मधर्मत्वं च प्रतीयते। तदुपासनार्थत्व उपपद्येत। ब्रह्मत्वपरिग्रहे तु वैयर्थ्यमेव। उपदेष्टृत्वाभावात्। तस्मादक्षरमन्यदेव ब्रह्मधर्मत्वेनोपास्यमित्येवं प्राप्ते।

कस्मिन् वाऽऽप ओताश्च प्रोताश्चेत्यादिप्रश्नोत्तरैरबाद्याकाशान्तरिक्षलोकद्युलोकादित्यलोकचन्द्रलोकनक्षत्रलोकदेवलोकगन्धर्वलोकप्रजापतिलोकब्रह्मलोकपर्यन्तं पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरस्मिन्नोतप्रोतत्वं निरूप्य पुनः प्रश्नान्तराभावार्थं, मा ते मूर्द्धा व्यपतदनतिप्रश्न्या वै देवता अति पृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षीरित्युक्तम्। तत आरुणिसंवादोत्तरं पुनरपि गार्गी प्रपच्छ। यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति। तत्र आकाश इत्युत्तरे, पुनराकाशविषयके ओतप्रोतत्वप्रश्ने, एतद्वैतदक्षरं गार्गीत्याद्युत्तरम्। सोऽत्र विषयः। तत्राक्षरशब्दे संशयः। किं पदार्थान्तरं ब्रह्म वेति। अत्र पदार्थान्तरपदेन जडजीवयोर्ग्रहणम्। तत्र ओतप्रोतत्वं विकारित्वापादकतया जडलिङ्गम्। अमृताक्षरं हरः, क्षरात्मानावीशते देव एक इति श्रुत्यन्तरे अक्षरपदं जीवबोधकतया प्रसिद्धं जीवलिङ्गं, प्रशासनं च ब्रह्मलिङ्गमिति त्रिष्वपि बीजम्। पूर्वपक्षमाहुः। * तत्राचेतनेत्यादि *। ओतप्रोततया विकारित्वेनाचेतनसाधारण्यात्। अहं त्वा

उच्यते । अक्षरं परमात्मैव । कुतः । अम्बरान्तधृतेः । श्रुतिं व्याख्याय सिद्धं हेतुमाह । अत्रैक एव प्रश्न उत्तरं चैकम् ।

याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वां द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थामिति द्वयोः प्रश्नयोः क्लेशजनकतया प्रथमप्रश्नोत्तरभूताकाशवदस्य द्वितीयप्रश्नोत्तरभूतस्याक्षरस्याप्यब्रह्मत्वमेव । किञ्च । यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतमित्यत्र यथोतत्वं पदार्थभेदेन भारवाहकत्वमवगमयत्येवमत्र प्रोतत्वमपि, मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इवेति स्मार्तदृष्टान्ताद् भारवाहकत्वमेव गमयिष्यतीति द्युभ्वाद्यायतनत्वेन विरोधोऽपि तुल्यः * तत्रेवात्रापि समानः । किञ्चादृश्यत्वाद्यधिकरकरणे अक्षरस्य ब्रह्मरूपतायाः सुविचारितत्वात् किमनेनाधिकरणेन । अतः पृथग्विचारादेव विषयभेदोऽवसीयत इति न तेनास्य गतार्थता । न हि तत्र विरुद्धधर्मा आशङ्क्य निराक्रियन्ते । अत्र तु ते तथा क्रियन्त इति सिद्धो विषयभेदः । अतो विषयभेदादचेतनतुल्यत्वाद् ब्रह्मवादस्यारुणिसंवादेऽन्तर्यामिनिरूपणेनैव समाप्तत्वात् प्रष्टुर्गार्गीरूपस्याग्रहाविष्टत्वेन स्त्रीत्वेन च ब्रह्मविद्याश्रवणेऽनधिकारित्वादत्र, स्मरो वा आकाशाद् भूयानित्यत्र यथा आकाशं भोग्यत्वेन गृह्णतः स्मरणस्य तद्व्याप्त्या बृहत्त्वयोगेन भूयस्त्वं, तथा, अश्नुत इति, न क्षरतीति वा योगेन कयाचिदुपपत्त्या स्मरणाद्यन्यतमस्याचेतनस्य जीवविशेषस्य वोपासनार्थं परिग्रह इति वक्तव्यम् । यत् पुनरत्राक्षरेऽस्थूलादिवाक्यैः प्रापञ्चिकधर्मराहित्यं प्रशासनरूपब्रह्मधर्मवत्त्वं च प्रतीयते, तत्तूपासनार्थम् । नचात्रैतदनुरोधेन ब्रह्मैव वाक्यार्थ इति युक्तम् । प्रष्टुर्ब्रह्मश्रवणानधिकारस्योपपादितत्वेनात्र वक्तुरुपदेष्टृत्वाभावाद्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेरिति । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति * उच्यत इत्यादि * । नन्वम्बरान्तधृतेर्विषयवाक्ये अदृश्यमानतया तस्याक्षरे वक्तुमशक्यत्वात् स्वरूपासिद्धोऽयं हेतुरित्याशङ्क्याहुः । * श्रुतिमित्यादि * तथाच तात्पर्यसिद्धत्वान्न स्वरूपासिद्ध इत्यर्थः । तात्पर्यसिद्धत्वं व्याकुर्वन्ति *अत्रैक इत्यादि* । यद्यप्यत्र

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ।॥) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाकाण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०

BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSRKIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND

G. THIBAUT, PH. D.

No. 110.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामीश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-

प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा

रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA;

ON BRAHMASÛTRA BY ŜRÎ VALLABHÂCHÂRYA,

With the Commentary called Bhâshya Prakâŝa,

By Goswâmî Ŝrî Purushottamjee Mahârâj.

EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTA.

Fasciculus V.

BENARES:

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,

BENARES.

1905.

सूचीपत्रम्।

गणपाठः	०	४
गोलप्रकाशः	२	८
गंगालहरी	०	१
गुरुसारणी	०	४
जातकतत्त्वम्	०	१२
तत्त्वदीप	०	१
तर्कसंग्रहः	०	१
दत्तकमीमांसा	०	८
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१
धातुपाठः (शिला -))	०	२
धातुरूपावली	०	२
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०
परिभाषापाठः	०	१
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२
प्रथम परीक्षा	०	२
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०
लक्षणावली	०	२
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१
विष्णुसहस्रनाम	०	१
शब्दरूपावली	०	१
श्रृङ्गार सप्तशती	१	८
समासचक्रम्	०	१
समासचन्द्रिका	०	१
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६
सिद्धान्तकौमुदी	३	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०
उपसर्गवृत्ति	०	१
क्षेत्रकौमुदी	०	६
क्षेत्रसंहिता	२	०

आकाशस्यावान्तरत्वमेव । तेनाम्बरान्तानां पृथिव्यादीनां विधारकः परमात्मैव । द्युभ्वाद्यायतनासिद्धो धर्मोऽत्र हेतुः । न तदश्नोति कश्चनेति मुख्यतया परिगृहीतो भवति । अन्यथा मूर्ध्नो विपतनं च भवेत् । न ह्यन्यः सर्वाधारो भवितुमर्हति । परोक्षेण ब्रह्मकथनाऽर्थमक्षरपदमन्यनिराकरणार्थं तद्धर्मोपदेशश्च । तस्मादक्षरं परमात्मैव ॥ १० ॥

द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्यामिति द्वौ प्रश्नौ प्रतीयेते, तथापि पूर्वब्राह्मणे यथा तावत्सु प्रश्नेषु कृतेष्वपि न प्रश्नपरिसमाप्तिरेवमत्राकाशप्रश्नेऽपि, ततः कस्मिन् वा आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति प्रश्ने आकाश एवेत्युक्त्वा तमाकाशमक्षरत्वेन निगमयत्येतद्वै तदक्षरमिति । एतत् त्वत्कृतद्वितीयप्रश्नोत्तरभूतं यदाकाशं तदक्षरमित्येवं वचनव्यक्तेः । अत आकाशस्याप्यवान्तरत्वमेवेति पूर्वब्राह्मणे सर्वपादोक्तां पृथिवीमारभ्यात्र प्रथमं य आकाश उक्तस्तदन्तानां या धृतिर्धारणं तेन हेतुना अम्बरान्तानां पृथिव्यादीनां विशेषेण परानपेक्षतया धारकः परमात्मैव । अयमर्थः । पूर्वब्राह्मणे अव्याप्यवनन्तरमाकाशस्योक्तत्वेऽप्यत्र पुनर्यदाकाशकथनं, तन्न भूताकाशपरम् । किन्तु भूतसूक्ष्मकालप्रकृत्यन्यतमं यद् वस्तु तत्परम् । तच्च मतान्तरे पदार्थान्तरम् । सिद्धान्ते तु प्रथमं कार्यं तत् । ततोऽधिको धारको न जीवविशेषोऽपि भवति । उक्ताकाशोतप्रोतत्वस्य जीवे क्वाप्यसिद्धत्वात् । एवं जडजीवयोर्निवृत्तौ तद् ब्रह्मकार्यत्वेनैव निश्चीयते । पुनर्विचारस्तु विरुद्धधर्माधारत्वसमर्थनायेति प्रागेवोक्तम् । पदार्थभेदस्तु प्रोतत्वमात्रेणैव, न त्वोतप्रोतत्वेन । तस्योपादानकारणतागमकत्वात् । 'नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वरे । ओतप्रोतमिदं यस्मिंस्तन्तुष्वङ्ग यथा पट' इति श्रीभागवतवाक्येन तथा निश्चयात् । नातो भारवाहकत्वापत्तिः । अत्र, न तदश्नोतीत्यस्य विकरणव्यत्ययेन भोजनार्थग्रहणेऽन्यकर्तृकतन्निषेधः पुरुषभोग्यां प्रकृतिं व्यावर्तयति । अन्यकर्मकतन्निषेधश्च सर्वभक्षयितारं कालम् । पदव्यत्ययेन व्याप्त्यर्थग्रहणे तु द्वावपि निषेधौ व्यापकत्वं तदभावं च बोधयन्तौ विरुद्धधर्माश्रयत्वं वस्तुपरिच्छेदराहित्यं च तस्य स-

मर्थयतः । अतो, न तदश्नोतीत्यादिना ब्रह्मापेक्षयाधिकस्य ब्रह्मापेक्ष्यान्यस्य च निराकरणेन, द्युभ्वाद्यायतनाधिकरणे सिद्धस्य तत्स्वरूपात्मकतया तद्धारकत्वस्य हेतोर्मुख्यतया मूर्द्धविपाताभावाय परिगृहीतत्वात् । नच श्रोतृदोषादवक्तव्यत्वम् । तस्यास्तथात्वेऽपि ब्रह्मवित्त्वेनाधिकारित्वात् । पूर्वमतिप्रश्ने ब्रह्मज्ञत्वाभावसम्भावनया मूर्द्धविपातस्योक्तत्वेन गार्ग्या अब्रह्मवित्त्वे उक्तप्रश्नान्मूर्द्धविपतनं च भवेत् । तत्तु न जातमतस्तस्या अधिकारित्वेन तां प्रत्युपदेशो नायुक्त इति सर्वाधारत्वेनात्र ब्रह्मैवोपदिश्यते । न ह्यन्यो निरङ्कुशः सर्वाधारो भवितुमर्हतीत्युक्तत्वात् । नन्वेवं सति ब्रह्मपदस्य कुतो नोक्तिरिति शङ्क्यम् । परोक्षेण कथनार्थमक्षरपदात् । तत्रापि गमकं, न तदश्नोति कश्चनेत्यादिना ब्रह्मधर्मोपदेशः । अत एव ब्रह्मवादस्यापि न समाप्तिः । तस्माद् बाधकानामभावात् साधकानां सत्त्वाच्चाक्षरं परमात्मैवेत्यर्थः ।

अत्र शङ्कराचार्यास्तु, अक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वादत्रोङ्कार एव व्यावर्त्य इत्याहुः ।

तद्भास्कराचार्यैरेवं दूषितम् । ॐकारोऽत्र न वक्तुं शक्यः । अलोहितमच्छायमित्येवमादिनिषेधानुपपत्तेरिति ।

भिक्षुणा तु द्रव्यधर्माणां स्थूलत्वादीनां प्रणवे प्रसक्त्यभावेन तन्निषेधानौचित्याद् वर्णसामान्यवाचिनोऽक्षरशब्दस्य प्रणवरूपवर्णविशेषवाचिताया ॐमित्यादिविशेषणानां क्वाप्यदर्शनाच्चेत्यप्युक्तम् ।

यत्तु वाचस्पतिमिश्राः । अत्र प्रधानस्य पूर्वपक्षकोटिनिक्षेपेण परमात्मनः सिद्धान्तीकरणे अम्बरान्तधृतिरूपेण हेतुना प्रधाननिराकरणासम्भवः । तस्यापि सांख्यैरुपादानत्वेन सर्वाधारत्वाङ्गीकारात् । अथ नाधिकरणत्वमात्रं धृतिः, किन्तु प्रशासनाधिकरणता तदा, अक्षरं प्रशासनादिति सूत्रकारो वदेत् । तावतैव प्रधानाऽपाकरणसिद्धेः । तस्माद् वर्णाक्षरनिराक्रिया सूत्रार्थः । नच स्थूलत्वादीनां वर्णेष्वप्राप्तेरस्थूलमित्यादिनिषेधानुपपत्तिरिति शङ्क्यम् । निषेधे प्राप्तिपूर्वकत्वनियमस्याभावात् । नान्तरिक्षे न दिवीत्यग्निचयननिषेधस्याप्राप्तावपि दर्शनात् । अतो न किञ्चनैतदित्याहुः ।

तन्मन्दम् । मत्यन्तरसद्भावे नित्यानुवादत्वाङ्गीकारस्यास-

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

ननु कचिद्वाक्ये विधारणं ब्रह्मधर्मत्वेनाश्रितमित्यन्यत्रापि न तथाश्रयितुं शक्यते । नियामकाभावादित्यत आह । सा च विधृतिरत्रापि वाक्ये ब्रह्मधर्म एव । कुतः । प्रशासनात् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत इति प्रशासनेन विधारणमन्यधर्मो भवितुं नार्हति । अप्रतिहताज्ञाशक्तेर्भगवद्धर्मत्वात् । तस्मादक्षरं ब्रह्मैव ॥ ११ ॥

ङ्गतत्वात् । चयनस्थलेऽपि देवप्रभृतीनां कर्माविकारस्याऽग्रे स्थाप्यत्वात् तेषां लोकान्तरेऽपि करणसामर्थ्यसत्त्वेन तद्वारणार्थत्वात् सिद्धान्तोक्तरीत्या सुखेन प्रधानवारणसम्भवेन गत्यन्तरस्य सत्त्वादिति । अतो वृथाऽयं प्रयास इति ध्येयम् । अत्रैवं प्रयोगः सिद्ध्यति । अस्थूलादिवाक्योक्तमक्षरं परमात्मैव । इतराभोग्यत्व इतराभोक्तृत्वे च सत्यम्बरान्तधारकत्वात् । यन्नैवं तन्नैवमिति । अश्नोतेर्व्याप्त्यर्थकत्वे तु विरुद्धधर्माधारत्वे सति तथात्वादिति ॥ १० ॥

सा च प्रशासनात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * । * कचिद्वाक्ये इति * यस्मिन् द्यौरिति वाक्ये । व्याकुर्वन्ति * सा चेत्यादि * श्रुतिव्यतिरिक्तशास्त्रसिद्धं यन्मूलकारणं तदत्र विषयवाक्य आकाशत्वेनोक्तम् । तद्धारणस्यान्यधर्मत्वं न सम्भवत्येव । तथापि, मूले मूलाभावादमूलं मूलमिति सांख्यप्रवचनसूत्रोक्तन्यायेन द्वितीयवाक्योक्ताकाशमपि पूर्ववाक्योक्ताकाशत्वेनाहत्य, तस्यैवाक्षरत्वं चाहत्य तस्य स्वाधारत्वेनाम्बरान्तधृतेरन्यधर्मत्वं ग्रहिलतया यदुच्यते, सा त्वयाऽन्यधर्मत्वेनाभ्युपगम्यमानापि विधृतिर्ब्रह्मधर्म एव । न हि तत् स्वसामर्थ्येन विधरति, किन्त्वेतस्यैवेति श्रुत्युक्तशासनसामर्थ्येन । यथा स्वर्गात् पततस्त्रिशङ्कोर्विधृतिस्तिष्ठेति विश्वामित्राज्ञया जायमाना तद्धर्म एव, न तु त्रिशङ्कुधर्मस्तद्वत् । नच 'अक्षरं प्रशासनाद्' इति सूत्रापत्तिः । ग्रहिलतयाऽन्यधर्मत्वेनापाद्यमानाया एव तद्धृतेः प्रशासनहेतुकताया ग्रहिलतावारणार्थं विवक्षितत्वेनाम्बरान्तधृतिपदस्यावश्यकतया तदापत्त्यभावादित्यर्थः ॥११॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

ननूक्तमुपासनापरं भविष्यतीति । तत्राह । अन्यभावव्यावृत्तेः । अन्यस्य भावोऽन्यभावः । अब्रह्मधर्म इति यावत् । तस्यात्र व्यावृत्तेः । अब्रह्मत्वे हि ब्रह्मत्वेनोपासना भवति । कार्यकारणभावभेदेन । न ह्यत्र तादृशो धर्मोऽस्ति ।

चकाराद्, यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गीत्यादिना शुद्धब्रह्मप्रतिपादनमेव, नोपासनाप्रतिपादनमिति । तस्मादक्षरं ब्रह्मेवेति सिद्धम् ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * प्रशासनहेतुकत्वं विधरण उपासनार्थमारोपितं भविष्यतीत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वते *अन्यस्येत्यादि * कार्यकारणभावभेदेनेत्यस्य अब्रह्मत्वे हीत्यनेनान्वयः । ततश्चायमर्थः । एतद्वै तदक्षरं गार्गि अदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदस्ति द्रष्टृ नान्यदस्ति श्रोतृ, नान्यदस्ति मन्तृ नान्यदस्ति विज्ञात्रेतद्वै तदक्षरं गार्गि यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्याकाशधर्तर्यक्षरे द्रष्टृत्वादिचेतनधर्मकथनेन धरणे जडधर्मत्वव्यावृत्तेर्धरणस्य चाकाशोतप्रोतत्वरूपस्वरूपबोधनेन जीवधर्मत्वव्यावृत्तेरक्षरस्याब्रह्मत्वनिवृत्तावब्रह्मणि ब्रह्मत्वेनोपासनाया वक्तुमशक्यत्वादिति । युक्त्यन्तरमाहुः । * चकारादित्यादि * यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गि अस्मिल्लोके जुहोति ददाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवानेवास्य स लोको भवति । यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणोऽथ यो वा एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स ब्राह्मण इति श्रावणं चकारेण संगृह्यत इत्यर्थः । अत्र च विरुद्धधर्माणामाशङ्क्य निराकरणादुपोद्घातः सङ्गतिः । आशङ्का निराकरणं च द्वितीयसूत्रे हेतोः साधनाज्ज्ञेयम् । एतेनाधिकरणेन परत्वं साधितम् । तेन स्थितिकर्तृत्वं, तदाधारत्वं च पदार्थान्तरभूते प्रधाने आशङ्क्य तत्रातिव्याप्तिर्निवारितेति सैवाधिकरणसङ्गतिः ॥ १२ ॥ ॥ ३ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

पञ्चमप्रश्ने, एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद् विद्वानेतेनैकतरमन्वेति यद्येकमात्र इत्यादिना एकद्वित्रिमात्रोपासनया ऋग्यजुःसामभिर्मनुष्यलोकसोमलोकसूर्यलोकप्राप्तिपुनरागमने निरूप्यार्धचतुर्थमात्रोपासनया परं पुरुषमभिध्यायीत। स तेजसि परे सम्पन्नो यथा पादोदरस्त्वचेत्यादिना, परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति। तत्र संशयः। परपुरुषः परमात्मा ध्यानविषय, आहोस्विद् विराट् पुरुषो, ब्रह्मा वेति। तत्रामुख्यप्रवाहपतितत्वाद् ब्रह्मलोकं गतस्य तदीक्षणमेव च फलं श्रूयते। न हि परमपुरुषस्य ब्रह्मत्वे तज्ज्ञानमेव फलं भवति। तस्माद् विराड् ब्रह्मा वा अभिध्यानविषय इत्येवं प्राप्ते।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ विषयवाक्यमुपन्यस्यन्ति। * पञ्चमप्रश्न इत्यादि *। * पञ्चमप्रश्न इति * आथर्वणानां प्रश्नोपनिषदः पञ्चमे प्रश्ने। * ईक्षत इति * वदतीति शेषस्त्रुटिर्वा। संशयस्तु ध्येयविषय इत्याहुः * तत्रेत्यादि *। परापरयोरुभयोरपि प्रकृतत्वं सन्देहबीजम्। पूर्वपक्षमाहुः * तत्रामुख्येत्यादि *। अत्रोङ्कारेणोपायेन ब्रह्मोपासनार्थमोङ्कारस्य द्विविधब्रह्मरूपतामुक्त्वा तेनैवायनेनैकतरमन्वेतीत्येकतरप्राप्तिं प्रतिज्ञाय साधनैक्ये कथं फलभेद इत्याकाङ्क्षायां भावनाप्रकारभेदस्य तत्र नियामकत्वं बोधयितुमेकद्वित्रिमात्रोपासनया तत्तल्लोकप्राप्तिपुनरागमने निरूप्यार्द्धचतुर्थमात्रोपासनया परे तेजसि सम्पत्तिं पापनिर्मोकं ब्रह्मलोकप्राप्तिं चोक्त्वाऽन्ते परपुरुषेक्षणं फलत्वेन वदति। तत्र परपुरुषध्यानस्य त्रिमात्रेणाप्युक्तत्वादर्द्धचतुर्थमात्रेण परपुरुषध्यानस्यापि तत्तुल्यकक्षत्वेनामुख्यप्रवाहपतितत्वात् तत्प्राप्यब्रह्मलोकस्याप्यमुख्यत्वात् तं लोकं गतस्य यत् परपुरुषेक्षणं तत् पूर्वापेक्षया परात् परस्यैवेक्षणं फलं श्रूयते। न तु सर्वतः परस्य। न हि तत्रोक्तस्य परम-

उच्यते । सः, अभिध्यानविषयः परपुरुषः परमात्मैव। कुतः। ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् । जीवघनात् केवलजीवाधारभूताद् ब्रह्मलोकात् पररूपपुरुषदर्शनमीक्षतिः । तस्याः कर्मत्वेन व्यपदेशादुभयोः कर्मणोरेकत्वमपरं त्रिमात्रपर्यन्तं निरूप्य परं ह्यग्रे निरूपयति । तथैव च श्लोके तिस्रो मात्रा इत्यादि ।

अभिध्यानस्य हि साक्षात्कारः फलम् । अतः फलरूपज्ञानस्य

पुरुषस्य ब्रह्मत्वे तज्ज्ञानमेव फलं भवतीति वक्तुं शक्यते । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिश्रुत्यन्तरे तत्प्राप्तेः फलत्वेनोक्तत्वात्, सोऽश्नुत इत्यादिना विवरणाच्च । अतस्तस्मात् फलरूपात् तात्पर्यलिङ्गात् परमात्मनो वक्तुमशक्यत्वेन विराड् वा, तदभिमानी ब्रह्मा वा ध्यानविषयः । नच जीवघनादिति परविशेषणानन्वयः । अत्र ल्यब्लोपपञ्चम्या पूर्वेभ्यः परं जीवघनं प्राप्य पुरिशयमित्यन्वयेन परविशेषणत्वाभावादिति प्राप्त इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वते । * उच्यत इत्यादि * । * जीवघनादित्यादि * । जीवानां केवलानां मुक्तानां घनः पिण्डीभावो यत्र तादृशात् केवलजीवाधारभूताद् ब्रह्मलोकादक्षरात् । * उभयोः कर्मणोरेकत्वमिति * ध्यानेक्षणकर्मणोरेकविषयत्वम् । तद्विवृण्वन्ति * अपरमित्यादि * तथाच पूर्वं द्वे ब्रह्मणी उक्त्वा, ॐकारेणैकतरमन्वेतीत्यादिना अपरं ब्रह्म त्रिमात्रपर्यन्तं निरूप्य, परं ब्रह्म ह्यग्रे निरूपयति । यदि तन्न निरूपयेत् प्रतिज्ञा न पूर्येत । तथैव चाग्रिमे श्लोके तिस्रो मात्रा इत्यादिना मात्रात्रयस्य मृत्युमत्त्वादिकमुक्त्वा ऋग्भिरेतमिति द्वितीयमन्त्रे, सामभिर्यत् तत् कवयो वेदयन्त इति त्रयीमयं तृतीयमात्राफलं निरूप्योत्तरार्द्धे तमोङ्कारेत्यादिना यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं परायणं चेति फलान्तरं न वदेत् । नच जीवघनादित्यादौ ल्यब्लोपे पञ्चम्यपि । तथा सति प्राप्तौ जातायामीक्षणस्यार्थादेव सिद्ध्या वाक्यवैयर्थ्यमित्याशयेन युक्त्यन्तरमाहुः । * अभिध्यानस्येत्यादि * नन्वस्मिन् पादे आधाररूपस्वरूपस्य निरूप्यत्वादत्र च तस्या अ-

विषयत्वात् परपुरुषः परमात्मैव । मन्दशङ्कानिवृत्त्यर्थमेवेदं सूत्रम् । अत्र सर्वसङ्करवादिनामन्यथा पाठो भ्रमात् । तत्रापि विचारस्तुल्यः ॥ १३ ॥

दर्शनादेतत्सूत्रप्रणयनस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * मन्देत्यादि * परं ब्रह्म न दृश्यमिति मन्दशङ्कानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । एतेन प्रसङ्गः सङ्गतिरित्यपि बोधितम् । तेन बुद्धिस्थानात्मिकाऽधिकरणसङ्गतिरपि बोधिता । आधारत्वं तु परायणपदादेव प्राप्यत इति न दोषः । ननु शङ्कराचार्यैर्यः पुनरेतत्त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपन्नः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति पाठोऽङ्गीक्रियते । न तु, सामभिरुन्नीयते सूर्यलोकं स सूर्यलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते यः पुनरर्द्धचतुर्थमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि परे सम्पन्न इति सोऽथर्वभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति पाठोऽतोऽस्याधिकत्वान्न पूर्वोक्तरीतिकोऽर्थ इत्याशङ्कायामाहुः । * अत्र सर्वसङ्करेत्यादि * इदानीन्तनपुस्तकेष्विदानीन्तनेष्वध्येतृष्वप्येतस्याधिकपाठस्य दर्शनात् तिसृणामपि मात्राणां मृत्युमत्त्वेन तौल्यात् साधनवैजात्याभावे फलवैजात्यस्यानुपपन्नत्वान्माण्डूक्यादौ तुरीयोपासनार्थमर्द्धमात्रोक्तिदर्शनाच्च तेषां तथा पाठो भ्रमादेव । नच विचारवैसादृश्यम् । तत्रापि पाठे विचारस्तुल्य इति न दोष इत्यर्थः । एवं भास्कराचार्याद्यङ्गीकृतपाठेऽपि द्रष्टव्यम् ।

अत्र माध्वाः, सदेव सौम्येति छान्दोग्यवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य कारणतया सच्छब्देनोच्यमानं किं प्रधानमुत विष्णुरिति सन्देहे, बहु स्यां प्रजायेयेति सतो बहुभावाख्यविकारश्रवणाद्, विष्णोस्तु, अविकारः सदा शुद्धो नित्य आत्मा सदा हरिरितिवाक्येनाऽविकारित्वबोधनात् प्रधानमेवेति प्राप्तौ, तदैक्षत बहु स्यामितीक्षणरूपं यत् कर्म चेतनकर्तृकेक्षणक्रिया तद्व्यपदेशात् सत्पदवाच्यः स विष्णुरेव । नच बहुभावोक्तिविरोधः । अजायमानो बहुधा विजायत इति श्रुत्यन्तरोक्तस्वरूपबहुत्वेनैव तदुपपत्तेरिति व्याचक्रुः ।

तच्चिन्त्यम् । ईक्षतिमात्रप्रयोगेऽपि क्रियात्ववैशिष्ट्यबोधसुकरतया कर्मपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किञ्चात्रेक्षणक्रियायां कर्मत्वेनान्वीय-

मानस्य बहुभवनस्य स्वरूपबहुत्वादेव चारितार्थ्ये, प्रजायेयेत्याकारान्तरोल्लेखस्यापि वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यपि ध्येयम् ।

विज्ञानेन्द्रभिक्षुस्तु शङ्कराचार्योक्तं विषयवाक्यपाठं तद्रीत्याऽधिकरणरचनां चोपन्यस्य तत्रोदाहृतवाक्यस्थां त्रिमात्रप्रणवेनोक्तामुपासनामुत्तरस्मिन् प्रश्ने, तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता इत्यनेन विनिन्द्य तुरीयाख्यस्यामात्रस्य परब्रह्मण उपासनां तत्रैव प्रश्ने वक्ष्यति, नातः परमस्तीति प्रशंसापूर्वकम् । अतोऽवधार्यते, पञ्चमे प्रश्ने परब्रह्मोपासनां न विदधातीति । किञ्च । यदभिध्यायति तत् साक्षात्करोतीति सामान्यत एव प्राप्ततया तद्वचनं व्यर्थमतः पञ्चमप्रश्ने कार्यब्रह्मोपासनायाः परब्रह्मदर्शनं फलमुक्तमित्येवं तद्बोधरूपं दूषणमुक्त्वा षष्ठप्रश्नस्थस्य स इतिशब्दस्य सूत्रे प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् तत्रत्यम्, इहैवान्तः शरीरे स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति वाक्यं विषयत्वेनोदाजहार । स जीवः, परमात्मा वेति संशये, सः, सशब्देनोक्तः पुरुषः परमात्मैव । कुतः । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् । स ईक्षाञ्चक्र इति वाक्यशेषे सशब्देन परामृष्टस्य यथोक्तपुरुषस्य ईक्षणरूपकर्मकथनाद् गौणकर्मणां प्राणादीनां वा कथनात् । नहीदं प्राणादिषोडशकलासृष्ट्यर्थमीक्षणं जीवस्य सम्भवति । ईक्षायाः करणादीनां तदानीमभावादित्येवं सौत्रं हेतुं द्विधा व्याचख्यौ ।

अत्रापि पूर्वव्याख्याने सूत्रस्थकर्मपदवैयर्थ्यमेव दोषः । द्वितीये तु कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति श्रावितस्य मुख्यस्येक्षतिकर्मणस्त्यागः स्वयमेव बोधित इति स एव दोषः । तिस्रो मात्रा इति निन्दावाक्यं च पञ्चमप्रश्नस्थमेव, न तु षाष्ठमित्यपि ।

शैवस्तु शङ्कराचार्योक्तमेव विषयवाक्यमुपन्यस्य, परमेश्वरोऽन्यो वेति संशये, ईक्षतिविषयः परमेश्वर एव । उत्तरत्र, तमोङ्कारेणायतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं परायणं चेति तदसाधारणशान्तत्वादिधर्मव्यपदेशादिति व्याचख्यौ ।

तदप्यसङ्गतम् । हेतोरसौत्रत्वात् । तद्धर्माधिकरणेनैव गतार्थतयाऽधिकरणवैयर्थ्यापाताच्च । सूत्रे हेतुशरीरे प्रविष्टस्येक्षतिकर्मण ईक्षतिविषयत्वेन पक्षतयाङ्गीकाराच्च । विशेषतस्तु प्रहस्त

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वा व विजिज्ञासितव्यमित्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किं जीवोऽन्वेष्टव्यो ब्रह्म वेति ।

एष दत्तोत्तर इत्युपरम्यते ॥ १३ ॥ ॥ ४ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ विषयवाक्यमाहुः । * अथ यदिदमित्यादि * । * श्रूयत इति * छान्दोग्ये दशमप्रपाठकारम्भे श्रूयते । संशयमाहुः । * तत्रेत्यादि * । अत्र हि ब्रह्मपुरे शरीरे दहरपुण्डरीकं हृदयकमलं वेश्म । तस्यान्तर्दहराख्य आकाशः । तदन्तर्यद्वर्तते तदन्वेष्टव्यत्वेनोपदिष्टम् । तत आकाशान्तः किं विद्यत इति प्रश्ने, यावान् वेत्यादिना हार्दाकाशस्य व्यापकत्वकथनपूर्वकं, तस्मिन् द्यावापृथिव्यादिसर्वसमाधानं प्रत्युत्तरयति । तेषां च स्वेन रूपेण प्रत्यक्षादिसिद्धतया नान्वेष्टव्यत्वं सिद्ध्यतीति केन रूपेणान्वेष्टव्यता, कस्यचिदन्यस्य वेति । किञ्च । पुरप्रध्वंसे किमिति शिष्यत इति प्रश्नान्तरे, नास्य जरयैतदित्यादिना ब्रह्मपुरस्य नित्यतामुक्त्वा तस्मिन् कामानां समाधानं चोक्त्वा, एष आत्मेत्यादिना अपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानं प्रत्युत्तरयति । तेन शरीररूपादनित्याद् ब्रह्मपुरादन्यः सत्यब्रह्मपुररूपः पूर्वोक्तद्यावापृथिव्यादिरूपसर्वकामाधार एष आत्मेत्यादिनोक्त आत्मा सत्यब्रह्मपुरत्वेन सिद्ध्यति । यदि च कामवदात्मनोऽप्याधेयत्वमुच्यते, तदा पुराकाङ्क्षा न पूर्यते । अत आत्मन एवातिशिष्टब्रह्मपुरत्वमिति निश्चयः । एवं सति, ब्रह्मपुरमित्यत्र यदि षष्ठीसमासस्तदास्यात्मनो जीवत्वम् । यस्यात्मा शरीरमितिश्रुत्यन्तरात् । यदि समानाधिकरणसमासस्तदा आत्मा ब्रह्मैव । अतोऽनित्यपुरनाशेऽतिशिष्टो यो नित्यो दहराकाशरूप आत्मा, स जीवो वा, ब्रह्म वेत्येव संशयाकारः पर्यवस्यति । न तु भूताकाशकोटेस्तत्र निवेशः । उक्तरूपत्वस्य तत्राभावादिति । अत्र दहरान्तर्वर्तिन उत्तरप्रकरणे चात्मनोऽन्वेष्टव्यत्वं श्राव्यते । ततश्चान्वेष्टव्यः क इत्यपि संशयः । तदेतदुक्तम्, * किं जीवोऽन्वेष्टव्यो, ब्रह्म वेति । ननु तल्लि-

जीवब्रह्मवादो निर्णीयते । श्रुत्यर्थो हि निर्णेतव्यः । तद् यदस्मिन् वाक्ये परमार्थतो जीव एव ब्रह्म चेच्छास्त्रं च तत्रैव समाप्तं चेद् व्यर्थमधिकरणारम्भः । इदमेव च वाक्यं, श्रुत्या वक्तव्यं च भवेत् । तस्मादस्मिन्नधिकरणे मुख्या सर्वसङ्करवादादिनिराकृतिः । किं तावत् प्राप्तम् । दहर आकाशो जीव इति । अत्रावान्तरप्रकरणद्वयम् । तत्र द्वितीये प्रजापतिप्रकरणे जीव एवाऽमृताऽभयरूपः प्रतिभाति । स्पष्टार्थं च द्वितीयप्रकरणम् । तस्मात्

ङ्गाधिकरणे आकाशशब्दोदितस्य सर्वाधारत्वब्रह्मत्वयोर्विचारितत्वात् किमनेनाधिकरणेनेति शङ्कायां तत्प्रणयनप्रयोजनमाहुः । * जीवेत्यादि * उपाधिभेदाद् भेदेऽपि वस्तुतश्चैतन्यमात्रत्वाज्जीवाभिन्नमेव ब्रह्मेति वादो जीवब्रह्मवादः । स सम्भवति, न वेति निर्णीयते । तथाचैतन्निर्णयस्य पूर्वमकृतत्वात् तदर्थमेतत्प्रणयनमित्यर्थः । ननु किं तन्निर्णयेनेत्यत आहुः । * श्रुत्यर्थ इत्यादि * । हि यतो हेतोः सन्देहनिरासायैव प्रवृत्तत्वाच्छ्रुत्यर्थो निर्णेतव्यः । तथाच तन्निर्णयायैतन्निर्णय इत्यर्थः । एतेन बुद्धिस्थस्य विचारादुपोद्घातगर्भः प्रसङ्गः सङ्गतिरिति बोधितम् । नन्वस्याधिकरणस्यैतदेव प्रयोजनमित्यत्र किं गमकमत आहुः । * तदित्यादि * । * समाप्तमिति * पर्यवसितम् । * व्यर्थमिति * सामान्ये नपुंसकम् । तथाच यदि तथा स्यात् तदोपाधिभेदस्येतरत्वाप्रयोजकत्वादाकाशतुल्यतासम्भवाद्, इतरपरामर्शसूत्रव्याहत्याऽधिकरणारम्भो व्यर्थ एव स्यात् । एतस्यैव वाक्यस्य श्रुतिवाच्यत्वापातेन, नेति निषेधोऽपि न सम्भवेत्। तस्मादस्मिन्नधिकरणे जीवब्रह्मैक्यकृतसर्वसङ्करवादस्य मायावादस्य च निराकृतिरेव मुख्या । अतोऽधिकरणसार्थक्यानुपपत्तिरेव प्रणयनप्रयोजनगमिकेत्यर्थः । एवं संशयाकारादिकं निश्चित्य पूर्वपक्षमाहुः । * किं तावदित्यादि * । * उपपादयति * अत्रेत्यादि * अत्र दहरबोधके महावाक्येऽवान्तरप्रकरणद्वयम् । एकं दहरविद्यारूपं, द्वितीयमिन्द्रप्रजापतिसंवादरूपम् । उभयत्राप्यपहतपाप्मत्वा-

प्रथमेऽपि जीव एव तादृशधर्मवान् भवितुमर्हति । अर्थानुगुण्यमपि व्याख्येयम् । अयमेव जीवो ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः । मैत्रेयीब्राह्मणं चानुगुणं भविष्यति । तस्य पुरं शरीरम् । तत्र हृदयकमलं सूक्ष्मम् । तत्राराग्रमात्रो जीव एवाकाशः । तात्स्थ्यात् तद्व्यपदेश इति । अन्वेष्टव्यस्तु तस्मिन् विद्यमानस्तन्महिमा । वासनारूपेण सर्वं तत्र वर्तत इति ।

द्विगुणक आत्मैव प्रतिपाद्यः । तत्र द्वितीये प्रजापतिप्रकरणे चतुर्भिः पर्यायैर्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तमुक्तावस्थभेदेन जीवस्यैव प्रतिपादनाज्जीव एवाऽमृताऽभयरूपः श्रावितः प्रतिभाति । तच्च प्रकरणं स्पष्टार्थम् । य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति द्रष्टारमुपक्रम्य, एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति प्रतिपर्यायं प्रतिज्ञादर्शनात् । एवमसन्दिग्धस्य तस्य पूर्वप्रकरणव्याख्यारूपताया औचित्यात् । अतस्तदनुरोधेन प्रथमेऽपि जीव एवाऽपहतपाप्मत्वादिधर्मवान् भवितुमर्हति । किञ्च । यदि कश्चिदर्थः पीड्यते, तदा प्रकरणान्तरं भिन्नं कल्प्येत । अतस्तदभावायार्थानुगुण्यमपि व्याख्येयम् । तच्चैवम् । अत्र हृदयाकाशं प्रक्रम्य, तस्य ब्रह्मपुरत्वं चोक्त्वा, तत्र, एष आत्मा अपहतपाप्मेत्यङ्गुल्येव निर्दिश्यते । तेनायमेव जीवो ब्रह्मेति सिद्ध्यति । अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमय इति श्रुतेश्च । एवञ्च मैत्रेयीब्राह्मणमप्यनुगुणं भविष्यति । तत्रापि, न वा अरे पुत्राणां कामायेत्याद्युक्तानां जीवलिङ्गानां बाहुल्येन तस्यापि जीवपरत्वात् । नचैतन्मात्रमेवार्थानुगुण्यं, किन्त्वन्यदपि । तदेव भाष्ये * तस्य पुरं शरीरमित्यादिना व्याख्यातम् । * सूक्ष्ममिति * हार्दाकाशरूपम् । तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्ममिति श्रुत्यन्तरात् । मैत्रेयीब्राह्मणादत्रैतावान् विशेषः । तत्र श्रोतव्यत्वादिकं जीवस्योच्यते । आत्मावारे श्रोतव्य इति श्रावणात् । अत्र तु तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्याकाशान्तर्वर्तिनोऽन्वेष्टव्यत्वमुच्यत इति । तथा सत्यत्र तन्महिम्नोऽन्वेष्टव्यत्वम् । तदाह * अन्वेष्टव्य इत्यादि * । महिम्नः स्वरूपमाह * वासनेत्यादि * । तथाच वासनारूपेण तत्र विद्यमानमत्रोक्तं सर्वमेव तन्महिमेत्य-

अन्यथोभयत्र सर्वकथनं विरुद्धमापद्येत । भूतानि महाभूतानि । पुत्रादयो वा । तं चेद् ब्रूयुरित्यादिना नित्यतामुपपाद्य एष आत्मेत्यादिना तस्यैव ब्रह्मत्वमुपदिशति । तज्ज्ञानं च प्रशंसति ।

र्थः । इदमेव तापनीयेऽप्युक्तं, सर्वं सर्वमयं सर्वे जीवाः सर्वमयास्तथाप्यल्पा इति । नन्वत्रेदृश एव महिमोच्यत इति कथं ज्ञेयमत आह * अन्यथेत्यादि * यदि जीवमहिम्नो वासनारूपत्वं नोपगम्येत, तदा, यावानित्यादिनाऽन्तर्बहिश्च सर्वनिरूपणं प्रत्यक्षविरुद्धमापद्येत । नच वासनारूपस्य सर्वस्याङ्गीकारे यथा कथञ्चिद् द्यावापृथिव्यादिवासनासम्भवेऽपि, सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानीति भूतपदविरोधः स्यात् । न हिंस्यात् सर्वा भूतानीत्यादौ भूतपदस्य जीवविशिष्टदेहवाचकताया निश्चितत्वात् प्रकृते च भूतपदस्य सर्वपदेन विशेषणाल्लोके च तत्तज्जीवविशिष्टसर्वदेहविषयकानुभवस्य वक्तुमशक्यतया तद्विषयकवासनाया अशक्यवचनत्वादिति शङ्क्यम् । विशेषणीभूतस्य सर्वपदस्य वृत्तिसङ्कोचे भूतानीत्यनेन महाभूतानि पुत्रादयो वा ग्रहीतुं शक्यन्त इति तदभावात् । नन्वेतस्य जीववाक्यत्वाङ्गीकारे, तं चेद् ब्रूयुरस्मिश्चेदिदं ब्रह्मपुर इत्यादिनोक्ता दहरनित्यता, तदन्तःस्थस्य ब्रह्मत्वोपदेशादिश्च विरुध्येतेति शङ्कायामग्रिमग्रन्थं योजयन्ति । * तं चेदित्यादि * । * तस्यैव ब्रह्मत्वमुपदिशतीति * जीवस्यैव ब्रह्मत्वमुपासनार्थमुपदिशति । य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्तीत्यादेस्तात्पर्यमाह । * तज्ज्ञानमित्यादि * तथाच न विरोध इत्यर्थः । ननु भवत्वेवमन्यवाक्यानां सङ्गतिस्तथापि, इमाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीत्यादेर्ग्रन्थस्य सङ्गतिस्तु न भविष्यति । जीवान्तराणां जीवान्तरे गमनाभावात् । अहरहर्गमनकथनेन ब्रह्मणो लोको ब्रह्मलोक इति षष्ठीसमासस्योपगन्तुमशक्यतया सत्यलोकादेरविवक्षितत्वाद् ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति मयूरव्यंसकादिवत् समानाधिकरणसमासस्यैवाश्रयणीयतया ब्रह्मण एव तत्र विवक्षितत्वेन ब्रह्मलोकपदासङ्गतेश्चेतिचेत्, तत्राह

स्वात्मज्ञानिनः कामासिद्धिं चाह । य इहेत्यादिना । येऽपि च विरुद्धा धर्माः प्रतिभान्ति, अहरहर्गमनादयस्तेऽपि स्वकल्पितजीवानां स्वप्नमायामनोरथादिषु तेषामेव गमनागमने प्रति । स्वातिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावात् ।

एवं लोकाधारत्वमपि । ब्रह्मचर्यञ्च तस्य साधनमिति । योगश्च, तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति च । तस्माज्जीव एव दहर इत्येवं

---

*येऽपीत्यादि * । * स्वकल्पितजीवानामिति * स्वाज्ञानकल्पितजीवानाम् । तादृशा जीवाः कुत्र सिद्धा इत्याशङ्कायामाह । * स्वप्नेत्यादि * । * प्रतिर्लक्षणे । स्वप्नादिषु तेषां जीवानां सिद्धत्वादहरहर्वाक्यं तानेव लक्ष्यीकृत्य प्रवृत्तम् । श्रुत्यन्तरे, सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति सुषुप्तावेव सत्सम्पत्तेर्दृष्टत्वात् । ततः पूर्वं स्वप्नावस्थायां कल्पितजीवबाहुल्यात् । अतस्तेषामेव ते तत्रोच्येतेऽतो न तद्विरोध इत्यर्थः । नन्वेवं कल्पने किं बीजमत आह * स्वातीत्यादि * । तत् त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्म, स यो ह वै तत् परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुत्यन्तरे तथैव सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु तथापि, य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदायेति लोकाधारत्वं यदुक्तं तस्य कथं सङ्गतिरित्यत आह * एवमित्यादि * यथा गन्तारोऽज्ञानकल्पितास्तद्वल्लोका अपीति तादृशतदाधारत्वमपि नासङ्गतमित्यर्थः । नन्वग्रे, तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्तीत्यादिना यज्ञादीनां ब्रह्मचर्यत्वेन रूपेण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वमुक्तम् । ततोऽथ या एता हृदयस्य नाड्य इत्यादिना, तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीत्यन्तेन तत्र गमनस्योपायभूतो योगो गमनप्रकारश्चोक्तः । तत् सर्वं गन्तुः काल्पनिकत्वे कथं सङ्गच्छते। तत्राह । * ब्रह्मचर्यमित्यादि * । *तस्येति * अज्ञानकल्पितस्याविदुषः । कर्मणामविद्वदधिकारकत्वाद्विद्वत्त्वस्य चाज्ञानिकत्वात् तादृशस्यैव तत्साधनमुपायः प्रकारश्च । न हि विदुषो ब्रह्मभूतस्य व्यापकस्य तत् सम्भवतीति जीवभावस्याज्ञानकल्पितत्वाङ्गीकारे सर्वस्यापि सङ्गतिः । सिद्धमाह । * तस्मादित्यादि * पूर्वमादृतावुत्तरप्रकरणस्वारस्यात् तथेत्यर्थः । एवं पूर्वं-

प्राप्ते, उच्यते । दहरः परमात्मा, न जीवः । कुतः । उत्तरेभ्यः । उत्तरत्र वक्ष्यमाणेभ्यो हेतुभ्यः । तेषामपि साध्यत्वादेवमुक्तम् । जीवो नाम भगवदंशो, न भगवानेवेत्यग्रे वक्ष्यते । अंशो नानाव्यपदेशादिति । नापि ब्रह्म तावन्मात्रमिदमप्यग्रे वक्ष्यते । अधिकं तु भेदनिर्देशादिति । तस्मादिदं प्रकरणं न जीवब्रह्मविद्यापरम् । किन्तु ब्रह्मवाक्यमेवेति ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ १५ ॥

उत्तरहेतूनां मध्ये हेतुद्वयमाह । गतिशब्दाभ्याम् । गतिर्ब्रह्मलोकगमनम् । एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति । एष आत्मा अपहतपाप्मा सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति केवलभगवद्वाचकाः शब्दा ब्रह्मलोकशब्दश्च । ननूक्तं जीवस्यैवेते शब्दा गतिश्च मनोरथादिकल्पितानामिति । तन्निराकरणायाह । तथाहि । तथैव गतिशब्दौ भगवत्येव युक्तौ । अनृतेनापिधानं हि तेषां विशेषणम् । अज्ञानावेष्टितत्वमित्यर्थः । न त्व-

---

पक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं व्याचक्षते * उच्यत इत्यादि * । * न जीव इति * वस्तुतो ब्रह्माभेदेऽप्यज्ञानकल्पितभिन्नभावो जीवो न । एतादृशस्य निवारणे अंशभूतस्य जीवस्य निवारणमनुक्तसिद्धम् । अत उभयविधोऽपि जीवो नेत्यर्थः । * उत्तरत्रेति * वाक्यशेषे । उभयविधोऽपि जीवोऽत्र निराक्रियत इति बोधयितुं जीवस्वरूपमाहुः * जीवो नामेत्यादि * । * नापीत्यादि च * एतेन स्वोपपादनीयस्य प्रकारस्याकाल्पनिकत्वं बोधितम् ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति * उत्तरेत्यादि * । व्याकुर्वन्ति * गतिरित्यारभ्य * युक्तावित्यन्तम् * गतेरज्ञानकल्पितजीवपरत्वं यदुक्तं तत् परिहरन्ति * अनृतेनेत्यादि *विरोधश्चेत्यन्तम्* । *तेषामिति * प्रजाशब्दोक्तानां जीवाना-

ज्ञानपरिकल्पितत्वम्। दृष्टत्वात्। तथैव हि दृश्यते। सर्वोऽप्याह, न किञ्चिदवेदिषमिति। नच गन्तुरभाव एव। शास्त्रवैफल्यापत्तेः। न ह्यात्मनाशः पुरुषार्थः। कर्मकर्तृविरोधश्च।

म्। अयमर्थः। पूर्वपक्षी हि जीवपरमात्मनोरज्ञानकल्पितं भेदं पारमार्थिकमभेदं च वदन्नज्ञानकार्यान्तःकरणावच्छिन्नत्वाज्जीवस्वरूपमज्ञानकल्पितं मन्यते। अज्ञाननाशेऽवच्छेदकनाशात् तन्नाशं चानुजानाति। आत्मनो व्यापकत्वाद् गमनागमने उपाधिनिष्ठे अङ्गीकुर्वंस्ते जीवात्मन्यौपचारिके मन्यते। तदिदमेतद्वाक्यविचारे विरुद्ध्यते। अत्र हि ब्रह्मलोकेऽहरहर्गच्छतामपि ब्रह्मलोकाज्ञाने हेतुभूतं विशेषणम्, अनृतेन प्रत्यूढा इति। तत्रानृतपदस्याज्ञानवाचकत्वाङ्गीकारेऽपि प्रत्यूढपदं पिहितत्वमेव ब्रूते। अनृतापिधाना इति वाक्यान्तरस्वारस्यात्। न तु तत्कल्पितत्वम्। क्वापि तथा अदर्शनात्। अतस्तस्याज्ञानावेष्टितत्वमर्थो, न त्वज्ञानकल्पितत्वम्। तत्र हेतुर्दृष्टत्वम्। यतः सुष्वापादुत्थितः सर्वोऽपि, न किञ्चिदवेदिषमिति सुषुप्तौ स्वस्याज्ञानावेष्टितत्वमेवाहेति दृश्यते। यदि हि गन्ता अज्ञानकल्पितः स्यात् तदा जागरणे अज्ञाननाशे तस्यापि नाशात् स्मरणं नावकल्प्येत। अतो गन्तृत्वेन स्वाप्निकादीनां कल्पनमसङ्गतम्। नाप्यवच्छिन्नस्य गन्तृत्वम्। प्रदेशानामचलत्वेनोपाधावेव तत्पर्यवसानात्। नचाराग्रमात्रत्वस्य बुद्धिगुणकृतत्वेनावास्तवत्वाद् वस्तुतो ब्रह्मरूपस्य जीवस्य व्यापकत्वेनौपचारिकमेव गमनमतो गन्तुरभाव एव वास्तव इति युक्तम्। तथा सति, अननुविद्य व्रजन्तीत्यादिना अज्ञानिनः फलाभावस्य श्रुत्यैवोक्तत्वेन, ज्ञानिनश्चाज्ञाननाशाद् गमनाऽभावस्य त्वया व्युत्पादितत्वेन, अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्तीत्याद्युक्तस्य गन्तुरनङ्गीकारे द्विविधगतिबोधकशास्त्रवैफल्यापत्तेः। नचाराग्रमात्रत्वस्य चरमवृत्तावेव नाशात् ततः पूर्वं मूलाज्ञानमात्रत्वेनाराग्रमात्रत्वसत्तया गन्तुरपि सत्त्वान्न शास्त्रवैफल्यमिति वाच्यम्। तथा सत्यत्र गन्तृत्वेन विवक्षितस्यात्मनश्चरमवृत्तौ नाशात् तस्या वृत्तेर्हेयत्वापत्तिः। नह्यात्मनाशः पुरुषार्थ इति। किञ्च। जीवस्य वस्तुतो ब्रह्माभेदेन गन्तुरनङ्गी

तथा अपहतपाप्मत्वं च । तद्विरुद्धधर्माणामनुभवात् । भगवति तु इदानीमेव तेषामनुभवः । ध्यानादावुपलब्धेः । पृथिवीशराववदेव जीवब्रह्मविभागो, न त्वज्ञानकृतः ।

तथाहि । अज्ञानं नाम चैतन्यान्तर्भूतं तच्छक्तिरूपमनादि, उत बहिर्भूतम । साङ्ख्यवत् । न । बहिर्भूतं चेत् । साङ्ख्यनिराकरणेनैव निराकृतम् । अन्तःस्थितायाः शक्तिरूपायाः स्वरूपाविरोधि-

---

कारे, आत्मानमनुविद्य व्रजन्तीत्युक्तस्य ज्ञानक्रियायामात्मगन्त्रोः कर्मकर्तृभावस्यापि विरोधः । कृतकायव्यूहस्य योगिन इवोपाधिभेदेऽप्यात्मभेदस्फूर्तेरदर्शनात् । अत्रत्यकर्मकर्तृभावस्य च भेदमूलकताया एकवचनबहुवचनयोः प्रयोगादेव स्फुटत्वादिति । एवमनृतेन प्रत्यूढा इत्यस्याज्ञानावेष्टितत्वमात्रबोधकत्वात् तस्य च सुषुप्तिसाक्षिणा दृष्टत्वाज्जीवपरमात्मनोरंशांशिभावेन भेदसिद्धौ तद्गतेर्ब्रह्मविषयकत्वमेव युक्तमिति दृष्टत्वेन हेतुना साधितम् । अतः परं शब्दस्य ब्रह्मपरत्वं दृष्टत्वेन साधयन्ति * तथेत्यादि * अपहतपाप्मत्वं च धर्मान्तराणामप्युपलक्षकम् । तेषां जीवपरतायामयुक्तत्वे ब्रह्मपरतायां युक्तत्वे च दृष्टं प्रमाणत्वेन दर्शयन्ति * तद्विरुद्धेत्यादि * । तथाचोभयत्रापि दृष्टस्यैव साधकत्वात् तेऽपि शब्दा ब्रह्मपरा एव युक्ता इत्यर्थः । ब्रह्मलोकपदस्य ब्रह्मपरत्वं पूर्वपक्षग्रन्थ एव साधितमतो नात्र शङ्कांशः । ननु ब्रह्मवादेऽपि सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वाज्जीवब्रह्मणोरंशांशिभावजनकस्य विभागस्याज्ञानकृतत्वमेव वाच्यम् । क्रियया विभागाङ्गीकारे ब्रह्मणोऽप्यनित्यत्वापत्तेः । अतो घट्टकुटीप्रभातन्यायापातात् किं तन्मतदूषणप्रयासेनेत्यत आहुः । * पृथिवीत्यादि * । तथाच, बहु स्यामित्यादीच्छया कृत इति विभागवत्तयैवाविभागोऽपि पृथिवीशरावदृष्टान्तादेव सिद्ध्यतीति न दोष इत्यर्थः । ननु विभागस्याज्ञानकृतत्वेऽप्येतत्तुल्यमित्याकाङ्क्षायां तद् दूषयितुमज्ञानं विकल्पयन्ति * तथाहीत्यादि * द्वितीयपक्षदूषणं स्फुटम । प्रथमं दूषयन्ति * अन्तरित्यादि * । अयमर्थः । यदि सा स्वरूपाविरोधिनी तदा स्वरूपभूताञ्जीवान् न व्याप्नुयात् । अथ

न्या न स्वरूपविभेदकत्वम् । आश्रयनाशप्रसङ्गात् । कल्पनाया- श्चाप्रामाणिकत्वात् । बहिःस्थितस्यैव हि भेदकत्वम् । कुठारादि- वत् । नापि वायुवत् । तच्छक्तित्वात् । किञ्च । कोऽयं ब्रह्मवादे प्रद्वेषो येन मिथ्यावादः परिकल्प्यते । अज्ञानादिति चेत् । पीत- शङ्खप्रतिभानवद्युक्तं मतकरणम् । ब्रह्मविदुपासनयानुगमिष्यति । शर्कराभक्षणेनेव पीतिमप्रतीतिः ।

सर्वज्ञेन हि वेदव्यासेन भाविमिथ्यावादनिराकरणेनेदमधिकर-

स्वरूपविरोधिनी तदा जीवानिव परमात्मानमपि व्याप्य जीवमिव तं कुर्यात् । तथा सति तस्या आश्रयनाशप्रसङ्गाद् ब्रह्मशक्तित्वमपि भज्येत । यदि च तस्यास्त्रिगुणात्मकत्वमुपगम्य शुद्धसत्त्वेनेश्वरोपाधित्वं, मिश्रसत्त्वेन जीवोपाधित्वमित्येवं स्वरूपाविरोधविरोधाविरोधाभ्यां विभेदकत्वं कल्प्येत तदा श्रुत्याद्यनुक्तत्वेन तस्याः कल्पनाया एवाप्रामाणिकत्वादसङ्गतमेव विभेदकत्वम् । यतो लोके शास्त्रे च बहिःस्थितस्यैव भेदकत्वं कुठारादिवत् । ननु, नासिके निरभिद्येतां दोधूयति नभस्वतीत्यत्रान्तःस्थस्यापि वायोर्भेदकत्वं दृष्टमिति चेत् तत्राहुः । * नापीत्यादि * । तथाच वायोरन्तःस्थत्वेऽपि ब्रह्माण्डशक्तित्वाभावादेतस्यास्तु ब्रह्मशक्तित्वाद् दृष्टान्तवैषम्येणायं पक्षोऽप्यसङ्गत इत्यर्थः । एवं जीवब्रह्मभेदस्याज्ञानिकत्वं दूषयितुमज्ञानं विकल्प्य दूषितम् । अतः परं तन्मतस्य प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धत्वाय दूषणान्तरमाहुः । * किञ्चेत्यादि * । बहु स्यामिति प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धे ब्रह्मवादे कोऽयं प्रद्वेषो येन प्रपञ्चमिथ्यावादः कल्प्यते । प्रत्यक्षादिना प्रपञ्चे ब्रह्मत्वाज्ञानादिति चेत् । तर्हि * पीतशङ्खेत्याद्युक्तरीत्या सत्सङ्गेन तादृशाज्ञाननिवृत्तौ तदादरस्यापि निवृत्तेरपार्थं मतकरणमित्यर्थः । ननु भवत्वेवं, तथाप्येतस्य मतस्याधुनिकत्वादेतन्निराकरणायाधिकरणप्रणयनकथनं त्वयुक्तमेवेत्यत आहुः । * सर्वज्ञेनेत्यादि * । * निराकरणेनेति हेतौ तृतीया । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यान-

णमारब्धम् । तस्माज्जीवानामेवाज्ञानदर्शनाद् ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वद्-र्शनाद् गतिशब्दौ ब्रह्मविषयावेव, न जीवविषयौ । किञ्च, लिङ्गं च वर्तते । यथैवेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति । न हि स्वाज्ञानं स्वस्य सम्भवति । हिताकर-णप्रसक्तिश्च । नच ज्ञानेन सामर्थ्यमुद्बुद्धमिति वाच्यम् । विरोधि-त्वात्। न हि ज्ञाने जाते कर्तृत्वमस्तीति विप्लववादिनोऽङ्गीकुर्वन्ति।

ामति वार्तिकात् स्वरूपे वा । तथाच पुराणेषु भाविसूतोक्तिकथन-वदत्र भाविमिथ्यावादनिराकरणेन हेतुना वा तन्निराकरणरूपं वा इदमधिकरणमतस्तथा कथनं नायुक्तमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * त-स्मादित्यादि * अत्र दर्शनद्वयं क्रमेण गतिशब्दयोस्तथात्वसाधकं ज्ञेयम् । एवं दृष्टं व्याकृत्य लिङ्गं व्याकुर्वन्ति। * किञ्च, लिङ्गमित्या-दि * । गतिशब्दयोर्ब्रह्मपरत्वे लिङ्गमपि वर्तते इत्यर्थः । पूर्वं गते-र्लिङ्गं व्युत्पादयन्ति । * यथेत्यादि * । अत्र हि वाक्यशेषे, तद्य इहात्मानमननुविद्य व्रजन्तीत्यात्माज्ञानं लोकक्षयहेतुत्वेनोच्यते । य-द्यात्मा ब्रह्माभिन्नः स्यात् तदा अपहतपाप्मादिगुणकत्वात् स्वस्य स्वाज्ञानं न सम्भवति । अत इदमज्ञानं जीवस्य ब्रह्मभिन्नत्वं बोधय-द्गतेर्ब्रह्मविषयत्वे लिङ्गमित्यर्थः । किञ्च । यदि गन्तृणां मनोरथा-दिकल्पितत्वं स्यात् तदा अज्ञानिवज्ज्ञानिनामपि तेषां मिथ्यात्वात् तेषु सर्वलोककामचाररूपहितस्याप्यकरणप्रसक्तिः । अत इदं हित-करणमपि गतेः सत्यजीवकर्तृकत्वं बोधयद्गतेर्जीवभिन्नब्रह्मविषय-त्वे लिङ्गमित्यर्थः । नन्विदं हितकरणं न गतेर्जीवभिन्नब्रह्मविषयत्वे लिङ्गम् । ज्ञानेनाज्ञाननाशात् कल्पितरूपनिवृत्तौ सामर्थ्योद्बोधेन ब्रह्माभिन्नेऽपि तस्मिन् हितस्योपयोगादित्यत आहुः । * नचेत्यादि * * विरोधित्वादिति * अनुविद्य व्रजन्तीति श्रुत्युक्तव्रजनविरोधि-त्वात् । तदेव व्युत्पादयन्ति * न हीत्यादि * तथाचैवं कल्पनस्या-सङ्गतत्वाद्धितकरणस्य जीवभिन्नब्रह्मविषयकगतिलिङ्गत्वमक्षुण्णमि-त्यर्थः । एवं गतेर्लिङ्गं व्याख्याय शब्दस्य तथात्वे लिङ्गं व्युत्पाद-

विरुद्धा च कल्पना। अहं ब्रह्मास्मीति। अत एव सर्वभावश्रुतेः। तज्ज्ञानं च तस्य सार्वज्ञे लिङ्गम्। तस्य हि स गुणो भगशब्दवाच्यानामन्यतरः। स चेज्जीवे समायाति तत्कृपया तस्येवास्यापि माहात्म्यं भवति। तस्माल्लिङ्गादपि गतिशब्दौ ब्रह्मविषयौ। चकारात्, तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुत्या ब्रह्मत्वेन ज्ञानं नात्मनो मोक्षाय। ब्रह्मण एव तु ज्ञानमात्मत्वेनापि।

यन्ति * विरुद्धेत्यादि * जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वकल्पनापि श्रुतिविरुद्धा। बृहदारण्यके, तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत तथर्षीणां तथा मनुष्याणामित्यनेकजीवानुपक्रम्य, तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वं भवतीति ज्ञानानन्तरमेव श्रुतेः। यदि हि जीवस्य ब्रह्माभेद एव स्यात् तदा ब्रह्मणः सर्वभावस्य पूर्वमुक्तत्वात् पुनस्तत्सजातीयेन ज्ञानेन पश्चाज्जीवानां सर्वभावं न वदेत्। प्रागुक्तेनैव चारितार्थ्यादिति। नच पाश्चात्याद् ब्रह्माऽहमिति ज्ञानात्तदभेदसिद्धिः। यतस्तज्ज्ञानं जीवस्य सर्वज्ञत्वे लिङ्गम्। यदि हि सर्वज्ञो न स्यात् स्वस्य ब्रह्मात्मत्वं नानुसन्दध्यादिति। तच्च ज्ञानं भगवत एव गुणो, भगशब्दवाच्यानामैश्वर्यादीनामन्यतम इति पाश्चात्यत्वाद् गम्यते। स च तत्कृपया जीवे समायाति। तदा भगवत इव जीवस्यापि माहात्म्यं भवति। यथा वामदेवादेः। एवं प्रकृतेऽपि सर्वलोककामचारसत्यसङ्कल्पादिरूपं माहात्म्यमपि भगवद्वत्तैश्वर्यरूपत्वाज्जीवभिन्नब्रह्मज्ञाने लिङ्गम्। तस्मादप्यपहतपाप्मादिरूपः शब्दो जीवभिन्नब्रह्मपर इति। एवं साधयित्वा निगमयन्ति * तस्मादित्यादि *। सौत्रस्य चकारस्य प्रयोजनमाहुः। * चकारादित्यादि *। * ब्रह्मत्वेन ज्ञानं नात्मनो मोक्षायेति *। आत्मनो ब्रह्मत्वेन ज्ञानं न मोक्षायेति योजना। अयमर्थस्तूक्तश्रुतिस्थात्, तमेवेति तत्पदसम्बन्धादेवकाराद् गम्यते। एवञ्च, य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति पुरुषविधब्राह्मणोक्तं ज्ञानं सर्वभावमात्रफलकत्वात् पूर्वकक्षैवेति। वस्तुतस्तु तत्रापि पूर्वं ब्रह्मणः सर्वरूपत्वज्ञानानन्तर-

तस्माद् दहरः परमात्मा ॥ १९ ॥

मेवैवं ज्ञानमिति न विरोधः । एवमहंग्रहोपासनेऽपि बोध्यम् । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * एवं दृष्टलिङ्गाभ्यामुपष्टब्धाद् गतिशब्दरूपाद्धेतुद्वयात् तथेत्यर्थः ।

शङ्कराचार्यादयस्तु, गतेर्ब्रह्मपरत्वं, सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति श्रुत्यन्तरे दृष्टम् । एतदेवाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकपदस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गमिति व्याचक्रुः ।

रामानुजाचार्यास्तु, एवमेव खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति, सत आगम्य न विदुः सत आगच्छाम इति च गतेर्ब्रह्मपरत्वे दृष्टम् । एष ब्रह्मलोकसम्राडिति होवाचेति ब्रह्मलोकशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे दृष्टम् । दहराकाशं प्रकृत्य सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां प्रलयकाल इव सुषुप्तिकाले श्रूयमाणं गमनमवस्थानं तस्य दहरस्य ब्रह्मपरत्वे पर्याप्तं लिङ्गम् । तथा ब्रह्मलोकशब्दश्च समानाधिकरणवृत्त्याऽस्मिन् दहराकाशे प्रयुज्यमानोऽस्य ब्रह्मपरत्वे पर्याप्तं लिङ्गम् । निषादस्थपतिन्यायाच्च षष्ठीसमासात् समानाधिकरणसमासो न्याय्यः । अथवा, अहरहर्गच्छन्त्य इति न सुषुप्तिविषयम् । किन्त्वन्तरात्मत्वेन वर्तमानस्य दहराकाशस्य परमपुरुषार्थभूतस्योपर्युपरि गच्छन्त्यः सर्वस्मिन् काले वर्तमानास्तमजानन्त्यस्तं न विन्दन्ति न लभन्ते यथा हिरण्यनिधिं निहितं तदज्ञानाना इति । एषा अजानतीनां प्रजानां सर्वदा गतिरस्य दहराकाशस्य ब्रह्मतां गमयति । परस्य ब्रह्मणोऽन्तरात्मतयाऽवस्थितस्य स्वस्मिन् वर्तमानाभिः प्रजाभिरवेदनमन्तर्यामिब्राह्मणे दृष्टम् । य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयतीत्येवं गतेर्ब्रह्मपरत्वे दृष्टं लिङ्गञ्च द्विधा व्याचक्रुः ।

मध्वाचार्यास्तु, उत्तरेभ्य इत्यस्य, एष आत्माऽपहतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इत्युत्तरप्रकरणस्थां श्रुतिं हेतुबोधकत्वेनोपन्यस्य, गतिशब्दसूत्रे दहरप्रकरणस्थयोर्गतिशब्दयोरग्रिमसूत्रस्थधृत्यादेश्च पृथग्घेतुत्वमाहुः ।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

अपरं हेतुमाह । धृतेः । अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदायेति ।

तत्र पूर्वप्रकरणस्थहेतूननादृत्य वादकवलितानां हेतूनां पूर्वं किमर्थमादरस्तैर्दहरस्य परमात्मत्वसिद्धौ च किमर्थं सूत्रान्तरप्रणयनं, तेषां निर्विवादत्वे वा, इतरपरामर्शादिसूत्राणां किमर्थमारम्भ इति चिन्त्यम् ।

यदपि जयतीर्थः । यो वेद निहितं गुहायां, तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं, हृद्येष आत्मेति श्रुतिभिर्ब्रह्माकाशजीवेषु साधारणस्य हृदयपद्मस्थत्वलिङ्गस्य भगवति समन्वयप्रतिपादनादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिरित्याह ।

तत्रापि सूत्रकृता दहरपदोच्चारणाद्दहरत्वेन पक्षत्वं बोध्यते । न तु हृत्पद्मस्थत्वेनेति तस्य विचारविषयत्वमेव चिन्त्यम् । कथञ्चित् तद्विषयत्वापादनेऽपि तस्य जीवाकाशसाधारण्यस्यापरिहारादधिकरणवैयर्थ्यस्यापि प्रसक्तिरित्यवधेयम् ।

एवं रामानुजाचार्यमतमपि विषयवाक्यगतस्य दृष्टस्य लिङ्गस्य सिद्धान्तोक्तरीत्या प्राप्तस्याविचारेणान्यत्रिकस्य तस्य ग्रहणाच्चिन्त्यम् ।

एवं शाङ्करेऽपि बोध्यम् ।

किञ्च, परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्य इतिवद्, दहरो गतिशब्दधृतिमहिमप्रसिद्धिभ्य इत्येवं वक्तुं शक्यत्वेऽपि यदुत्तरेभ्य इत्युत्तरवाक्यगतत्वेनैवोल्लेखः सूत्रकृता कृतो, न स्वेन रूपेणातो ज्ञायते, एते हेतवः साध्यत्वेनैव सूत्रकारस्याभिमता इति । यदि हेतूनां सिद्धत्वं स्यात् तदा स्वेनैव शब्देन वदेत् । गत्यादिसूत्राणि च न प्रणयेत् । अतस्तेषां स्वतन्त्रतया व्याख्यानमपि चिन्त्यम् ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्याऽस्मिन्नुपलब्धेः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * अपरमिति * । उत्तरेभ्य इत्यनेन हेतुबाहुल्यस्य प्रतिज्ञातत्वात् तत्पूरणार्थमन्यं हेतुमाहेत्यर्थः । विषयवाक्ये विधृतिशब्दः, क्विच्क्तौ च

न हि सर्वलोकविधारकत्वं ब्रह्मणोऽन्यस्य सम्भवति । चकारात् सेतुत्वमपि । तदन्वेष्टव्यं तद्विजिज्ञासितव्यमिति लोकविधारणस्य माहात्म्यरूपत्वात् तस्यैव कर्मत्वमित्याह । महिम्न इति । महिमैष पुरुषस्य, न तु वासनारूपेण तस्मिन् विद्यमानत्वम् । संसारिधर्मत्वेनामाहात्म्यरूपत्वात् । नच विरुद्धमुभयत्रैकस्य दर्शनमिति वाच्यम् । अस्याऽस्मिन्नुपलब्धेः । अस्य एतादृशविरुद्धधर्माश्रयमाहात्म्यस्यास्मिन् भगवत्येवोपलब्धेः । ज्यायानाकाशाद्, यावान् वा अयमाकाशः, अणुः स्थूल इति । यशोदा-

---

संज्ञायामित्येतद्विहितकर्त्रर्थकक्तिजन्तः । तथाच विधारक इत्यर्थः । तदत्र विधारकत्वं सूत्रे धृतिपदेनोच्यत इत्याशयेन हेतुं व्याकुर्वन्ति । * न हीत्यादि * । * सेतुत्वमिति * स्वयं साधनीभूय निःसाधनपारप्रापकत्वम् । श्रुतौ त्वसम्भेदपदमसाङ्कर्यबोधकम् । अग्रिमं व्याकुर्वन्ति * तदित्यादि * । उक्तश्रुतिनिरूपितमन्वेषणादिकर्मत्वम् । तस्य * विधारणस्येत्याशयेन हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः । * महिमेत्यादि * पुरुषसूक्ते, एतावानस्येति मन्त्रे महिम्नो ब्रह्मज्यायस्त्वगमकत्वं श्रुत्यैवोक्तमतोऽस्मान्महिम्नोऽपि तथेत्यर्थः । एवञ्च लोकधारणस्य स्वेन रूपेण महिमत्वेन रूपेण चेति द्वेधा हेतुत्वमित्याशयः । लोकविधारणस्य कथं महिमरूपतेत्यतस्तद् व्युत्पादयन्ति * नचेत्यादि * । एकस्य द्यावापृथिव्यादेरुभयत्र * अन्तर्बहिश्च दर्शनं विरुद्धमिति न वाच्यमित्यर्थः । ज्यायानित्यत्राकाशादाधिक्यस्य, यावानित्यत्र तत्तौल्यस्य, अणोरणीयान् महतो महीयानित्यत्राणुः स्थूल इति प्रत्यक्षश्रुतौ, श्रीयशोदादिभिश्चैकस्यैव प्रपञ्चस्य बहिश्च मुखान्तश्चोपलब्धेर्विरुद्धधर्माधारत्वस्य स्फुटत्वान्महिमरूपत्वमित्यर्थः । नच तन्मायया प्रदर्शितमिति वाच्यम् । ' किं स्वप्न एतदुत देवमाया किं वा मदीयो बत बुद्धिमोहः । अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोगः ॥ अथो यथावन्न वितर्कगोचरं चेतोमनःप्राणवचोभिरञ्जसा । यदाश्रयं येन यतः प्रतीयते सुदुर्विभाव्यं प्रणतास्मि तत्पदम् ' इति मायादिपक्षनिराकर-

दयश्च बहिःस्थितमपि जगदन्तः प्रपश्यन्ति । न त्वेतादृशो जीवो भवितुमर्हति । तस्माद् ब्रह्मैव दहरः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

आकाशशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धिः । अपहतपाप्मत्वादिप्रसिद्धिः । किं बहुना प्रकरणोक्तसर्वधर्मप्रसिद्धिर्भगवत्येव, न जीवे सम्भवस्ततोऽपि भगवानेव दहरः । चकाराद्विधिमुखेनाधिकरणसमाप्तिः सूचिता ॥ १७ ॥

अन्यनिषेधमुखेन पुनर्विचारयति ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

ननु ब्रह्मैतादृशं, जीवो नैतादृश इति न कचित् सिद्धमस्ति । श्रुत्येकसमधिगम्यत्वादुभयस्वरूपस्य ब्रह्मवादे । अतो यथा सर्वत्र

णपूर्वकं भगवद्योगदर्शनकारणतास्थापनादिति । तदेतन्निगमयन्ति । * नत्वित्यादि * ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ * प्रकरणोक्तसर्वधर्मप्रसिद्धिरिति * । अरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके इत्यादिनोक्ता । ऐरंमदसरःसोमसवनाश्वत्थाऽपराजिताख्यब्रह्मपुरप्रभृतिसर्वधर्मप्रसिद्धिः । एतदुपबृंहणं च ' अरनामाऽमृताम्भोधिर्ण्यनामाऽमृतसागर ' इति वाराहे चातुर्मास्यमाहात्म्ये । तदुभयान्तःस्थश्रीभागाख्यनित्यभगवल्लोकप्रसिद्धिः । पुराणान्तरेऽन्येषां च धर्माणां भगवदीयत्वप्रसिद्धिश्चेति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ अत्र चतुःसूत्र्या भूताऽऽकाशवारणं, ततोऽग्रिमचतुःसूत्र्या जीववारणमिति रामानुजाचार्या मेनिरे । प्रकृते त्वादित एव जीवब्रह्मवादो निवारित इत्यस्याश्चतुःसूत्र्याः किं प्रयोजनमत आहुः । * अन्यनिषेधेत्यादि * । तथाच तत्र दहरस्य जीवव्यतिरिक्तपरमात्मत्वं स्थापितम् । अत्र त्वितरस्य दहरत्वं दूषयतीति नानर्थक्यमित्यर्थः । आशङ्कांशमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * जीवासाधारणधर्माणां प्रदर्शनार्थं पराम-

ब्रह्मणोऽसाधारणधर्मदर्शनात् तत्तत्प्रकरणं ब्रह्मण इति निश्चीयते । एवमिहापि जीवस्यासाधारणधर्मदर्शनाज्जीवप्रकरणमिति कुतो न निश्चीयते । निश्चिते तु तस्मिन्नाकाशतुल्यत्वादयो धर्मा जीवस्यैव भविष्यन्ति, नान्यस्येत्यभिप्रायेणाह । इतरपरामर्शात् सः । इतरो जीवस्तस्य परामर्शः । उपक्रमोपसंहारमध्यपरामर्शैः सन्दिग्धे निर्णयः । तत्रात्मविदः सर्वान् कामानुक्त्वा मध्ये, अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमित्यादि मध्ये । अग्रे, य आत्मा स सेतुरिति ।

तत्र सम्प्रसादः सुषुप्तिः । जीवावस्था । तत्र परसम्बन्धनिमित्तेन स्वेनैव रूपेणाभिनिष्पत्तिवचनाज्जीव एवैतादृश इति गम्यते । न ह्यत्र परमात्मनोऽयं धर्मः सम्भवति । अतः सर्वमेव प्रकरणं

र्शमुदाहरन्ति । * तत्रात्मविद इत्यादि * । * अभयमित्यादीति * उक्त्वेति शेषः । * सेतुरिति * । वक्तीति शेषः । उपक्रमे, स यदित्यादिकथनेन स्फुटत्वान्मध्यस्य जीवपरत्वं व्याकुर्वन्ति *तत्रेत्यादि* अत्र मध्ये तद्यथापि हिरण्यनिधिमित्यनात्मविदो ब्रह्मसमीपगमनेऽपि ब्रह्माप्राप्तिं प्रतिपाद्य आत्मनो हृदि स्थितिं यत् प्रतिपादयति तद् ब्रह्मविदः प्रशंसार्थम् । ततोऽथ य एष सम्प्रसाद इत्यादिना तस्यैवात्मनो मध्ये ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्याग्रे समाप्तौ, अथ य इत्यादिना सेतुत्वमात्मनो वक्ति । तत्र मध्ये उक्तस्य सम्प्रसादस्य जीवावस्थाविशेषत्वं बृहदारण्यके, अस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वेत्यत्र सिद्धम् । अत्र च तस्यामवस्थायां परसम्बन्धेनास्य स्वरूपाभिनिष्पत्तिवचनं जीवाऽसाधारणं लिङ्गम् । तेनोपक्रमगतमात्मवेत्तृत्वमपि स्ववेत्तृत्वरूपं जीवस्यैव धर्म इति गम्यते । अज्ञानस्य जीवधर्मत्वं तु स्फुटमेव । मध्यवर्तित्वं च सेतुत्वम् । तेन तथात्वं तस्यापि । तथाचात्र प्राप्यत्वादिना ब्रह्मणः प्रतिपादनेऽपि, न तस्य प्रकरणित्वम् । अतो जीव एव

जीवपरं भविष्यतीति स एव जीव एव प्रकरणार्थ इति चेत् । न। जीवस्तादृशो न भवति। विरुद्धधर्मत्वेनैव सर्वत्र तन्निश्चयात् । उभयोरेकरूपत्वे ह्युभयत्वमेव न स्यात् । ऋतं पिबन्तावित्यादिवाक्यविरोधश्च । अतो न जीवस्तादृश इत्यभिप्रायेणाह । असम्भवात् । न हि जीवे जगदाधारत्वादिकं सम्भवति । न हि परामर्शमात्रेण सर्ववेदान्तविरुद्धं कल्पयितुं शक्यते । परामर्शस्यान्यार्थत्वमुत्तरत्र वक्ष्यति । तस्माद् दहरो जीवो न भवितुमर्हति । वाक्यार्थो यथोपपद्यते, तथोत्तरत्र वक्ष्यते । ब्रह्म त्वेकमेव, नोभयमिति निश्चयः ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

उत्तरात् प्रकरणात् प्राजापत्यात् । तत्र हि दिव्ये चक्षुषि मनोरूपे प्रतीयमानो जीव एवाऽमृताऽभयरूपो निरूपितः ।

प्रकरणार्थ इत्यर्थः । एवमितरपरामर्शं व्याख्याय तस्यासाधकत्वं स्फुटीकुर्वन्ति * नेत्यादि * । * तादृश इति * प्रकरणार्थः । * तन्निश्चयादिति * जीवत्वनिश्चयात् । तथाच स्याज्जीवः प्रकरणी । यदि ब्रह्मविरुद्धधर्मत्वं जीवस्य सर्वत्र नोच्येत । उच्यते तु तदतो नात्र जीवः शक्यवचन इत्यर्थः । ननु पूर्वमुक्तं यज्जीवान्नातिरिक्तं ब्रह्मेति, विरुद्धधर्माणां त्वध्यास इति । अतस्तदङ्गीकारे को दोष इत्यत आहुः । * उभयोरित्यादि * । असम्भवं व्याकुर्वते * न हि जीव इत्यादि * हृदयान्तर्वर्तिनि जीवे अखिलजगदाधारत्वस्यासम्भवादित्यर्थः । गतिशब्दयोरुपपादनसापेक्षत्वात्तदुभयमत्र नोक्तम् । तर्हि परामर्शस्य का गतिरित्यत आहुः । * न हि परामर्शेत्यादि * । * नोभयमिति * नावस्थाभेदभिन्नम् । स्फुटमन्यत् ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ तस्य प्रकरणस्य जीवपरत्वं व्युत्पादयति । * तत्रेत्यादि * । * दिव्ये चक्षुषि मनोरूपे इति * मनोऽस्य दैवं चक्षुरिति प्रजापतिना वक्ष्यमाणत्वाद्, य एषोऽक्षिणि

तस्यैवोदशरावे जाग्रत्साक्षित्वं, तदनु स्वप्नसाक्षित्वं, तदनु सुषुप्तिसाक्षित्वं निरूप्य सर्वत्र तस्याऽमृतरूपत्वमेव निरूप्यावस्थानामतात्त्विकत्वमुक्त्वा समाध्यवस्थायां मनसि तमेव जीवं तादृशं प्रतिपादयति । अतो जीवोऽपि वस्तुतस्तादृश एवेति प्रकृतेऽपि परामर्शात् स एवेति चेत् । एवमाशङ्क्य परिहरति तुशब्देन । नायमर्थो दूष्यते, किन्तु किञ्चिदन्यदस्तीति न नकारप्रयोगः ।

---

1 पुरुषो दृश्यत इत्यत्रोपदिश्यमाने तस्मिन् । नन्वग्रे, योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शे कतम एष इति प्रश्ने, एष उ एवैषु सर्वेष्वन्तरेषु परिख्यायत इति प्रत्युत्तरात् प्रतिबिम्बपुरुष एवात्र प्रतीयत इति कथमस्य मनसि प्रतीयमानजीवरूपत्वमित्यत आह । * तस्येत्यादि * । यदि हि प्रतिबिम्बात्मैवात्रोपदेश्यः स्यात् तदा, उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमित्यनेन यत्सम्बन्धिप्रतिबिम्बे अज्ञातं तस्यात्मत्वं बोधितम् । ततस्ताभ्यामुदशरावेऽवेक्षणेन शरीरस्यात्मत्वे स्वज्ञानविषये बोधिते ततोऽपि निवार्य जाग्रत्साक्षिणं मनस्यहंवित्त्या प्रतीयमानं बोधयितुं साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेथामित्यादिना, एष आत्मेति वाक्येन द्रष्टात्मा बोधितः । ततस्तावता तदज्ञाने देहात्मज्ञानवतां पराभवं तेषामसुरत्वं चोक्त्वा तत इन्द्रस्य पुनः प्रत्यागमने तं प्रति जीवस्यैव स्वप्नसाक्षित्वं पुनः सुषुप्तिसाक्षित्वादिकं प्रतिपादयति । अतोऽत्र जीव एवोपदेष्टव्यो, न प्रतिबिम्बो, नापि शरीरमित्यर्थः । तेन सिद्धमाह * अत इत्यादि * । * तादृश इति* अमृताऽभयादिरूपत्वादपहतपाप्मादिरूपत्वाच्च वस्तुतो ब्रह्मात्मक एवोत्तरप्रकरणे सिद्ध इति पूर्वत्रापि स एव ग्राह्य इत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वते * एवमित्यादि * । ननु प्रकरणस्य जीवपरत्वे निराकार्ये अत्र नकारः कुतो नोक्त इत्यत आहुः । * नायमर्थ इत्यादि * * किञ्चिदिति * तत्र कारणम् । तर्हि कथं परिहार इत्यत आहुः ।

तदाह । आविर्भूतस्वरूपः । स्वाप्ययसम्पत्त्योर्भगवदाविर्भावो जीवे भवति । नृसिंहोपासकस्य नृसिंहाविर्भाववत् । ब्रह्मण उपदेशसमये भगवदाविर्भावात् । सर्वत्र स्वात्मानं पश्यन्निन्द्रेऽपि तथैवोपादिष्टवान् प्रजापतिः । अन्यथा प्रतिविम्बादावमृताऽभयवचनं मिथ्या स्यात् । इन्द्रे त्वाविर्भावाभावात् प्रजापत्यसन्निधाने विपरीतं पश्यति । अतस्तावन्मात्रदोषपरिहारायान्यथोपदेशः । स्व-

---

* तदाहेति * तस्माद्धेतोः कारणभूतं प्रकारमाहेत्यर्थः । * आविर्भूतस्वरूप इति * प्रजापतिवाक्ये परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रावणात् । आविर्भूतं प्रकटीभूतं ब्रह्मस्वरूपं यस्मिन् स तथेत्यर्थः । आविर्भाव एव कथमित्यत आहुः । * स्वाप्ययेत्यादि * अनुगमाधिकरणे, मय्येव सकलं जातमित्यादिवाक्यानुरोधादुत्तमाधिकारिणामुपदेशभावनादिष्वपि जीवे ब्रह्मसम्पत्तिर्भवतीत्युपपादितम् । अतोऽत्रापि प्रजापतिजीवे ब्रह्माविर्भावाज्जीवे अमृताऽभयरूपत्वाद्युपदिश्यते । न तु जीवो वस्तुतस्तथेत्यर्थः । नन्वेवमर्थो काव्त्र किं गमकमत आहुः । * अन्यथेत्यादि * । * प्रतिविम्बादावित्यत्रादिपदेन शरीरसंग्रहः । तथाच यदि पुरःस्फूर्तिकमाद्रियते, तदा बाधितार्थत्वप्रसङ्गः । यदि चैतं त्वेव त इत्यादिवाक्यानुरोधात् प्राकरणिकमाद्रियते, तदा तु प्रजापतिना स्वाभिसंहितस्य परमात्मन एवानुव्याख्येयत्वकथनादिन्द्रस्य तदबोधेन तत्र जीवोक्तिभ्रमे तन्निवृत्त्यर्थं तस्य परं ज्योतिःसम्बन्धेन स्वरूपाभिनिष्पत्तिवचनान्न तस्य तथात्वं स्वाभाविकमपि तु ब्रह्मस्वरूपाविर्भावकृतमेवेति नैतदनुरोधेन पूर्वप्रकरणेऽपहतपाप्मत्वादिगुणकत्वं प्रकरणित्वं च जीवे वक्तुं शक्यम् । प्रजापतिवाक्येऽपि जीवस्य प्रकरणित्वेनासिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वेवं सतीन्द्रस्य कुतः सन्देहसम्भव इत्यत आहुः । * इन्द्रे त्वित्यादि * । * प्रजापत्यसन्निधाने इति * अन्यथा तदानीमेव व्युत्तिष्ठेदनात्मत्वं वा प्रजापतौ निश्चिनुयात् । * तावन्मात्रदोषपरिहारायेति * स्वासन्निधाने विपरीतदर्शनपरिहाराय । * अन्यथोपदेश इति * देहादिविलक्षणतयोपदे-

प्रादिषु तथा प्रकृतेऽपि । स्वप्नावस्थायां भगवदाविर्भावात् तथा वचनम् । तस्मादुभयमपि भगवत्प्रकरणमेव । एवमन्यत्रापि भगवदावेशकृता भगवद्धर्माभिलापा ग्राह्याः । तस्माद्दहरः परमात्मैव ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

परामर्शस्य प्रयोजनमाह । अन्य एवार्थः प्रयोजनं यस्य । तस्माद् यमहरहर्वा एवंवित् स्वर्गं लोकमेति । स्वस्यैवं ज्ञाने हि ब्रह्मसुखं फलं ब्रह्मज्ञानापेक्षायामुपयुज्येत । भगवतश्च तदाविर्भा-

---

शः । * तथा वचनमिति * स्वरूपाभिनिष्पत्तिवचनम् । शेषं स्फुटम् ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ सूत्रमवतारयन्ति * परामर्शस्येत्यादि * । सोऽर्थः को वेत्यपेक्षायामाहुः । * तस्मादित्यादि * प्रथमे प्रकरणे, तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति, तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि स ति यमिति । तद्यत् सत् तदमृतमथ यत् ति तन्मर्त्यमथ यद् यं तेनोभे यच्छति । यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवंवित् स्वर्गं लोकमेतीति वाक्ये स्वस्य भगवद्विषयके अमृतमर्त्ययमयितृत्वज्ञाने सति ब्रह्मसुखं फलमुक्तम् । अतस्तत्साधनभूतब्रह्मज्ञानाऽपेक्षायाममृतभूतजीवज्ञानमुपयुज्येत । युक्तं चैतत् । न हि यन्तव्यज्ञानं विना तद्यमयितृत्वं ज्ञातुं शक्यते । अतो मर्त्यस्य प्रसिद्धत्वादमृतज्ञापनार्थं जीवपरामर्श इत्यर्थः । किञ्च । इतः पूर्वमथ य एष सम्प्रसाद इत्यादिना स्वरूपाभिनिष्पत्तिकथनात् तदा ज्ञानदशायां भगवदाविर्भावो ज्ञापितः । सोऽयमेतत्सूत्रस्थस्य चकारस्यार्थः । तेन सूत्रेऽन्यार्थ इत्यस्य, स्वरूपयोग्यतासिद्ध्यर्थः, सम्पत्तौ भगवदावेशकथनार्थश्चेत्यर्थः सिद्ध्यति । तथाच फलार्थं स्वरूपयोग्यतासहकारिसम्पत्त्योर्बोधनाय जीवपरामर्श इत्यर्थः । अन्यैस्तु, यदस्योपसत्तव्यं परं ज्योतिस्तद् अपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टतयोपास्यमित्येतदर्थं जीवपरामर्श इति नानाव्याख्यानादयमेव सूत्रार्थ इति कथं निश्चेय-

वो भवतीति चकारार्थः । सम्पत्तौ भगवदावेशकथनार्थं वक्ष्यति च, स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हीति चतुर्थे। तस्मान्न परामर्शेनान्यथा कल्पनम् ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

ननु न वयं जीवे उपपत्तिरस्तीति जीवप्रकरणं कल्पयामः । किन्तु ब्रह्मणि नायमर्थ उपपद्यते । अल्पश्रुतेः । अल्पे हि पुण्डरीके कथं भगवदवस्थानम् । व्यापकत्वश्रवणात् । यावान् वायमाकाश इति । तस्माद् विरोधपरिहाराय जीव एवाराग्रमात्रस्तथा भवत्विति कल्प्यत इति चेत्तर्हि भवान् सम्यग्विचारकोऽस्मदीय एव । परं तत्समाधानं पूर्वमेवोक्तं, निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेसत्र । तन्न प्रस्मर्तव्यम् । विरोधस्तु सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि नाशङ्कनीयः । तथा पुरुषशरीरञ्च ।

पुरुषत्वे च मां धीराः सांख्ययोगविशारदाः ।
आविस्तरां प्रपश्यन्ति सर्वशक्त्युपबृंहितम् ॥

इति भगवद्वाक्यात् । तस्माद् भगवानेव दहर इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

मित्यत आहुः । * वक्ष्यतीत्यादि * तथाचैतत्सूत्रस्वारस्यादयमेवार्थ इत्यर्थः ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरितिचेत् तदुक्तम् ॥ * तथा पुरुषशरीरं चेति * । विजिघत्सोऽपिपास इत्यादिभिर्धर्मैः सूचितं पुरुषशरीरं च विरुद्धमिति नाशङ्कनीयमित्यर्थः । स्फुटमन्यत्।अत्र च, यावान् वेति वाक्येन स्थितिकर्तृत्वं हार्दाकाशेऽतिव्याप्तमाशङ्क्य तन्निवारितमिति बुद्धिस्थानात्मिकैवाधिकरणसङ्गतिः ॥ २१ ॥ ॥ ५ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ उपोद्घातरूपामधिकरणसङ्गतिं बोधयि-

दहरविरुद्धं वाक्यमाशङ्क्य परिहरति । न तत्र सूर्यो भाति, न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति कठवल्ल्यामन्यत्र च श्रूयते । यत्तच्छब्दानामेकार्थत्वं प्रकरणाद् ब्रह्मपरत्वं चाऽवगतम् । अर्थाच्च सन्देहः ।

यस्मिन् द्यौरित्यत्र सूर्यादीनां ब्रह्माधारत्वमुक्तम् । अस्मिंश्च वाक्ये पूर्वार्द्धे तत्र तेषां भानं निषिद्ध्यते ।

यत्र यत् सर्वदा तिष्ठेत् तत्र चेत्तन्न भासते ।
क्व भासेताप्यपेक्षायां कर्मत्वेऽश्रुतिबाधनम् ॥

यत्रेत्यधिकरणसप्तमी । यत्र लोकान्तरस्थितानामप्यभानं,

हुमाहुः । * दहरेत्यादि * मुण्डककठवल्ल्योर्ब्रह्मप्रकरणत्वस्याद्दृश्यत्वाद्यधिकरणेषु साधितत्वात् तद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वेन तद्विरुद्धदहरवाक्यं न ब्रह्मपरमित्येतन्निरसितुं तथाशङ्क्येत्यर्थः । * कठवल्ल्यामन्यत्र चेति * तस्याः पञ्चमवल्लीसमाप्तौ, मुण्डकस्य द्वितीयमुण्डकसमाप्तौ श्रूयते । विषयमुक्त्वा संशयं तद्बीजं चाहुः । * यत्तदित्यादि * । कठवल्लीस्थानां, य एष सुप्तेषु जागर्ति, मन्त्रान्तरे, तस्मिन् लोकाश्रिताः सर्वे इति । अस्मिन् मन्त्रे तमेव भान्तमिति । मुण्डके, यत्र देवः क्रतुभिर्भूतिभावन इति, मन्त्रान्तरे, न तत्र सूर्यो भातीति यत्तच्छब्दानामेकार्थत्वं ब्रह्मपरत्वं चावगतम् । तथाप्यर्थादेव सन्देह इत्यर्थः । अर्थात् कथं सन्देह इत्याकाङ्क्षायां तमुपपादयन्ति * यस्मिन्नित्यादि * उक्तमुण्डकश्रुतौ द्युलोकादीनां भगवदाधारकत्वकथनात् सूर्यादीनां ब्रह्माधारत्वमुक्तम्, एतद्वाक्यपूर्वार्द्धे च भानं निषिद्ध्यते । अतः सन्देहः । नच भाननिषेधमात्रात् कथं सन्देह इति शङ्क्यम् । यत्र यदित्याद्युक्तरीत्या बाधितार्थत्वेन सन्देहसम्भवात् । नचोत्तरार्द्धे तमेवेत्यादिना तदपेक्षयाधिकभान एव निषेधपर्यवसानसिद्धेर्न बाधितार्थत्वमिति वाच्यम् । तदाप्यकर्मकस्य धातोः कर्मकथनेन कर्मत्वे श्रुतिबाधनम् । तेन सन्देह इत्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षी

तत्राग्नेः का वार्तेति वचनात् सत्यलोकस्थितः कश्चित् तेजोविशेष एव वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्ते ।

उच्यते । अनुकृतेस्तस्य । भगवदनुकारार्थमेवैतद्वचनम् । स्वतो भाननिषेधः पूर्वार्द्धे । सर्वोऽपि पदार्थस्तमेवानुकरोति, सूर्यरश्मय इव, छाया पुरुषमिव । तस्माद् वाक्ये भगवदनुकारित्ववचनान्न नानार्थकल्पनम् । किञ्च । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति सूर्यादीनां स्वतः प्रकाशो नास्त्येव । घटवत् । भगवत्प्रकाशेनैव प्रकाशवत्त्वमिति चकारार्थः । तस्मात् स्वतो भाने लक्षणया कर्मत्वे वा भगवत्परत्वे सिद्धे नान्यार्थकल्पनम् ॥ २२ ॥

श्रुतिं व्याकुर्वन् समाधत्ते * तत्रेत्यादि * अस्याः श्रुतेर्न सूर्यादीनामभाने तात्पर्यं, किन्तु, गजा यत्र न गण्यन्ते मशकानां तु का कथेतिवद् यत्र लोकेत्याद्युक्तरीत्या वचनादग्न्यभान एव तात्पर्यमतो न पूर्वार्द्धे दोषः । उत्तरार्द्धे तु, तमेव भान्तमिति कथनादग्न्यप्रकाशशालिनि सत्यलोके स्थितः कश्चित् तेजोविशेष एवोच्यते सूर्यादितेजोऽभिभावकः । इदानीमपि 'खद्योतो द्योतते तावद् यावन्नोदयते शशी । उदिते तु सहस्रांशौ न खद्योतो न चन्द्रमाः' इति तेजोविशेषस्यैव सजातीयाभिभावकत्वस्य प्रसिद्धत्वात् । नच कर्मत्वांशे श्रुतिबाधः । अनोः कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे जाताया द्वितीयाया उपपदविभक्तित्वेनार्थाभावादतः स एवाबाधितो वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्ते इत्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वते * भगवदित्यादि * सत्यलोके अग्न्यभाने वाक्यपूर्वार्द्धतात्पर्यं यदुक्तं, तन्न । उत्तरार्द्धे सर्वस्य तदनुकारित्वकथनात् सर्वस्य तद्भासा भानकथनाच्च । तथा सति सर्वस्य भगवदनुकारार्थमेवैतद्वचनम् । एतस्यैव विवरणं, * स्वतो भाननिषेधः पूर्वार्द्धे * इत्यादि । तर्हि पूर्वपक्षोक्ततेजोविशेषानुकारार्थमेव वाक्यप्रवृत्तिरस्त्विति चेत्तत्राहुः । * तस्मादित्यादि * उपनिषद्द्वयेऽपि वाक्यस्य प्रकरणसन्दष्टत्वात् प्रकरणिभूतभगवदनुकारित्ववचनमनुसन्धाय अन्यार्थभूततेजोविशेषकल्पनं न युक्तमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । तस्य भासेत्यादिवाक्यशेषात् स्वतोऽभाने

अपि स्मर्यते ॥ २३ ॥

व्याख्यातेऽर्थे सम्मतमर्थमाह । अपीति समुच्चयः । 'न तद् भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' इति च । तस्माद् भगवानेव सर्वावभासकः । तमेव सर्वमनुकरोतीति सिद्धम् ॥ २३ ॥

अनुकरणवचनात् कर्तृक्रियया अनाप्यस्यापीष्टतमत्वमात्रेणाऽऽप्यसारूप्यप्रयुक्तया गौण्या कर्मत्वे च वाक्यस्य भगवत्परत्वसिद्धौ नान्यार्थकल्पनं युक्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥

अपि स्मर्यते ॥ अत्र भाष्यमुत्तानार्थम् । एवमत्र सूर्याद्यभासनाशङ्कितविरोधपरिहारेण दहरवाक्यानुगुण्यमस्य साधितम् । तेनेदमधिकरणं पूर्वाधिकरणोपोद्घाततया तस्यैव शेषः ।

रामानुजाचार्यास्तु, इदं सूत्रद्वयं पूर्वाधिकरण एव योजयन्ति । अर्थं त्वेवमाहुः । तस्य दहराकाशस्य ब्रह्मणोऽनुकारादयमपहतपाप्मादिगुणको विमुक्तबन्धः प्रत्यगात्मा, न दहराकाशः । तदनुकारस्तत्साम्यम् । तच्च, निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीत्यत्र श्रूयते । अतोऽनुकर्ता प्रजापतिवाक्यनिर्दिष्टः । अनुकार्यं ब्रह्म दहराकाश इति । स्मृतिश्च, 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता' इति । अधिकरणान्तरत्वे बाधकं त्वेवमाहुः । न तत्र सूर्यो भातीतिमन्त्राकरभूतस्य वाक्यस्य ब्रह्मप्रकरणत्वम्, अदृश्यत्वाद्यधिकरणद्युभ्वाद्यायतनाधिकरणाभ्यां निर्णीतम् । ज्योतिश्चरणाद्यधिकरणेषु परस्य ब्रह्मणो भारूपत्वमप्यवगतमतो ब्रह्मत्वे भारूपत्वे च सन्देहाभावेन पूर्वपक्षानुत्थानात् । श्रुतावनुभातिपदेन सूत्राक्षरवैरूप्याच्चेति।

तत्र प्रकरणेन सन्देहापायेऽप्यर्थस्य लिङ्गरूपत्वेन प्रबलतया पूर्वोक्तरीत्या पूर्वपक्षस्य शक्यवचनत्वात्, स्वकृतव्याख्यानेऽपि विषयवाक्ये साम्यपदेन सूत्राक्षरवैरूप्यस्य तौल्याच्च तच्चिन्त्यम् ।

भिक्षुस्तु विषयानुल्लेखान्नाधिकरणान्तरम् । किन्तु पूर्वसूत्रो-

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

प्रसङ्गात् पुनर्बाधकान्तरमाशङ्क्य परिहरति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सति । तथा, अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवा धूमक इति तत्रैव श्रूयते । यावान् वा अयमाकाश इति व्यापकत्वमन्तःस्थितस्य प्रतीतम् । अङ्गुष्ठमात्रता चात्र प्रतीयते । अतो विरोधाज्जीवस्यैव लोकान्तरगन्तृदेहवत उपासनार्थमीशानत्वादिधर्माः ।

काल्पश्रुतिदूषणपरिहारायेदं द्वयम् । तदनुकारित्वं च मुखतत्प्रतिबिम्बयोरिव शक्तिशक्तिमतोर्जीवब्रह्मणोः समानव्यापारकत्वम् । तथाच जीवे लिङ्गानुकरणादिव ब्रह्मणि जीवानुकरणादुपपद्यते । शक्तेरल्पत्वं शक्तिमत्युपचर्यत इति भावः । स्मृतिश्च, कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्य इति । शब्दादेव प्रमित इति सूत्रमप्यल्पत्वसाधनार्थम् । परमात्मा, अणोरणीयान् महतो महीयानित्यादिशब्दादेव अत्यल्पः प्रकर्षेण मितोऽवगत इत्यर्थात् । न त्वधिकरणान्तरमित्याह ।

तदपि मन्दम् । तदुक्तमिति सूत्रांशेनैव स्थानाल्पत्वदोषपरिहारसिद्धौ पुनस्तदर्थकप्रयासस्य वैयर्थ्यात् । जीवाल्पत्वस्य लिङ्गानुरोधेनौपचारिकत्वात् तस्य किं वानुकरणमित्यप्यसङ्गतम् । सङ्कुच्य प्रदेशविशेषेण स्थितिरूपस्यैव व्यापारस्य पूर्वत्रापि सिद्धेर्विशेषाभावाच्च । अल्पत्वस्य पूर्वोक्तयुक्तिभिरवास्तवत्वाङ्गीकारे पुनस्तस्य शब्देन प्रमितत्वोक्तेरप्यसङ्गतत्वाच्चेति । न च विषयानुल्लेखादधिकरणान्तरत्वाभाव इत्यपि युक्तम् । उक्तरीत्याऽर्थेन सन्देहे तन्निरासस्यावश्यकत्वादिति दिक् ॥ २३ ॥ ॥ ६ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ * बाधकान्तरमिति * परिमाणविरोधरूपं तदित्यर्थः । * तत्रैव श्रूयते इति * । अस्य विषयः कठवल्ल्याश्चतुर्थवल्लीसमाप्तौ श्रूयते । संशयमाहुः । * यावानित्यादि * । तथाचातो विरोधात् संशय इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * अत इत्यादि * । * जीवस्यैवेति * । अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्कारसम-

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति तन्निष्टत्त्यर्थम् । तस्मादङ्गुष्ठमात्रो न भगवानेवं प्राप्तमत उत्तरमाह ॥ शब्दादेव प्रमितः ॥ अत्र सन्देह एव न कर्तव्यः । शब्दादेव प्रकर्षेण विमानात् । यथा दहरवाक्ये सूक्ष्मस्यैव व्यापकत्वं, तथाऽङ्गुष्ठमात्रस्यैवेशानत्वम् । यदि भगवाँस्तादृशो न स्यादन्यस्य तादृशत्वं नोपपद्येत । तस्माद् भगवतः सर्वतःपाणिपादान्तत्वाद् यत्र यावानपेक्ष्यते तत्र तावन्तं श्रुतिर्निरूपयतीति अङ्गुष्ठमात्रः परमात्मेति सिद्धम् ॥ २४ ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

नन्वनेकरूपत्वं विरुद्धधर्मवत्त्वं माहात्म्यार्थं स्वरूपे निरूपय-

---

न्वितो य इति श्रुत्यन्तरात् तस्यैवेत्यर्थः । ननूपासनार्थमपीशानत्वादिधर्माणामेव ग्रहणे को हेतुरित्यत आहुः । * अङ्गुष्ठेत्यादि * । तथाच तस्मादङ्गुष्ठमात्राद् व्यतिरिक्तत्वमस्मिन् मुक्तजीवे बोधयितुमेतेषां धर्माणां निरूपणमित्यर्थः । अङ्गुष्ठमात्रमिति वाक्यं तु सावित्र्युपाख्याने । अथ सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशं गतमिति तत्पूर्वार्द्धम् । सत्यवाँस्तु सावित्र्याः पतिरिति । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । * शब्दादेवेत्यादि * । वाक्ये पूर्वार्द्धेऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुक्त्वोत्तरार्द्धे तावन्मात्रस्यैव भूतभव्येशानत्वं वक्तीति वाक्यरूपाच्छब्दादेव प्रकर्षेण विरुद्धधर्माश्रयतया मानादित्यर्थः । तदेव व्याकुर्वन्ति * यथेत्यादि * किञ्च । पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये सर्वस्य भगवदनुकारकत्वसिद्धेरत्र प्रत्यक्षस्यापि दृष्टान्तविधया गमकत्वं वक्तुं तर्कमाहुः । * यदीत्यादि * । * अन्यस्य तादृशत्वमिति * स्वल्पस्यापि राजादेरनेकजनेशनशीलत्वम् । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि ॥ २४ ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ अन्ये तु, अपेक्षयेत्यस्य

ति । प्रादेशमात्रत्वं च ध्यानार्थम् । अङ्गुष्ठमात्रत्वस्य क्वोपयोग इति चेत् तत्राह । तुशब्देन निष्प्रयोजनत्वं निराक्रियते । अस्ति प्रयोजनम् । तदाह । हृदि अङ्गुष्ठमात्रं निरूप्यते । केन हेतुना । अपेक्षया । ईश्वरकार्यापेक्षया । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति स्मृतेः । रक्षार्थमङ्गुष्ठमात्र इत्यर्थः । ननु प्रमाणान्तरत्वे किमेतन्न सम्भवति, तत्राह । मनुष्याधिकारत्वात् । मनुष्यानधिकृत्येदं मृत्यूपाख्यानं प्रवृत्तम् । अतो मनुष्याणां हृदयस्याङ्गुष्ठमात्रत्वात् । यद्यपि हृदयं स्थूलं, तथापि धर्मरूपं तावदेव । तावन्मात्रस्यैवावदानश्रवणात् । तस्मादङ्गुष्ठमात्रस्यैव सर्वधर्मरक्षकत्वादङ्गुष्ठमात्रो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ २५ ॥

तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रनिरूपणार्थं मनुष्याधिकारे निरूपिते कस्यचिद् भ्रमो भवेत् सर्वत्र ब्रह्मविद्यायां मनुष्याणामेवाधिकार इति । तन्निराकरणार्थं देवादीनामधिकारमाह ।

हृदयस्थानापेक्षयेत्यर्थं वदन्ति । तन्मते परिमाणमौपाधिकम् । सिद्धान्ते तु, अणोरणीयान् महतो महीयानिति, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति श्रुतिभ्यामुभयथा तात्त्विकं परिमाणमिति भेदः । * प्रमाणान्तरत्व इति * परिमाणान्तरत्वे स्फुटमितरत् । इदमप्यधिकरणं दहराधिकरणस्यैव शेषः । अग्रिमं चाधिकरणद्वयमधिकारनिरूपकत्वात् प्रासङ्गिकम् ॥ २५ ॥ ७ ॥

तदुपर्यपि च बादरायणः सम्भवात् ॥ अत्रानुप्रसङ्गः सङ्गतिरिति बोधयन्तः सूत्रमवतारयन्ति * अङ्गुष्ठमात्रेत्यादि * । * कस्यचिदिति * जैमिनीयादिदर्शनाभिनिविष्टस्य । जैमिनीया ह्येवं मन्यन्ते । अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्तश्च वैदिके कर्मण्य-

तदुपर्यपि । मनुष्यापेक्षयार्वाक्तनानामधिकारो नास्ति । तत्रापि वैदिकधर्महेतोस्त्रैवर्णिकानां धर्मयुक्तानामागतम् । ततोऽपि ये साध्यादयो धर्मयुक्तास्तेषामप्यधिकारः । तत्र जैमिनिप्रभृतीनां न संमतिरिति स्वनामग्रहणम् । विशिष्टत्रैवर्णिकानारभ्य प्रजापतिपर्यन्तं शतानन्दिनामधिकारं मन्यते बादरायणः । कुतः । सम्भवात् । सम्भवति तेषां ज्ञानाधिकारः । धर्मज्ञानाभ्यां सातिशयाभ्यां हि तादृशजन्मसम्भवात् । न हि तेषां पूर्वसंस्कारो लुप्यते । अक्षरपर्यन्तं शतोत्कर्षश्रवणादुपर्यपेक्षा ।

धिकारी । तत्र पूर्वं सामर्थ्यमपेक्षितम् । तच्च देवादीनां नास्ति । तेषां शरीराभावात् । नच मन्त्रार्थवादाभ्यां तत्सिद्धिः । तयोः कर्मविधिशेषत्वेनान्यपरतया तत्प्रतिपादने तात्पर्याभावात् । कर्मविधयश्च सापेक्षितोद्देश्यत्वातिरिक्तं देवतागतं धर्मान्तरं किमपि नापेक्ष्यन्त इति तच्छेषभूतौ तौ तदतिरिक्तं विग्रहं न साधयितुं शक्तौ। शरीराभावादेव च नार्थित्वमपीति । तदेतन्निराकर्तुं देवादीनामधिकारमाहेत्यर्थः । नन्वधिकारविचारे सर्वेषामेव विचारणीयः स कुतो न विचार्यत इत्यतः सूत्रं विवृण्वन्ति * तदुपरीत्यादि * मनुष्यादर्वाक्तनेषु योग्यताभावादेव नास्ति । मनुष्येष्वपि वैदिकधर्मं प्रति कारणभूतस्योपनयनादेः सकाशात् त्रैवर्णिकानां धर्मयुक्तानामेवाधिकार इति जैमिनिसूत्रेष्वेव सिद्धम् । तदुक्तानामप्यविरुद्धानामत्राप्यासाद्विवदुपादेयत्वात् । तच्चात्रापिशब्दोक्तिमहिम्नैवावगतं सूचितमित्यर्थः। शेषं प्रकटार्थम् । सम्भवं विवृण्वन्ति * धर्मेत्यादि * । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इति श्रुत्या शरीरारम्भं प्रति तयोः कारणत्वात् तयोः सातिशयत्वे ताभ्यां तादृशदेवादिजन्मसम्भवात् । जन्मनि, यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत् सहजं पुरस्तादिति मन्त्रोक्तलिङ्गेन जन्मत एव प्रजापतेरुपनीतत्वे, यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा इति वेदाध्ययनत आक्षेपादपि च सिद्धेः । ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते, क्षत्राय राजन्यं, मरुद्भ्यो वैश्यमिति

अतोऽक्षरप्राप्तेः शुद्धब्रह्मविद्याहेतुकत्वादुत्तरोत्तरमुपदेष्टृणां विद्यमानत्वात् प्रजापतिपर्यन्तं सर्वेषामधिकारः सम्भवति। सम्भववचनाद् दुर्लभाधिकारस्तत्रेति सूचितम्। यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् तथर्षीणां तथा मनुष्याणामिति। तदुपर्यप्यधिकारः सिद्धः ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥२७॥

श्रुत्या ब्राह्मण्यादीनां देवतात्वात् तासां चोपनयनादिनाऽनुग्रहतपःप्रभृतिभ्योऽपि मतङ्गविश्वामित्रप्रभृतिषु स्मरणादुपनयनाभावे ब्राह्मण्यादौ सिद्धे, देवादिष्वपि शतानन्दिश्रुतौ, श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति लिङ्गादध्ययने सिद्धे, 'कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता। मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता' इति सन्दर्भेण देवादीनामध्ययने पुराणेऽप्युपबृंहितेऽधिकारयुक्तजन्मसम्भवादित्यर्थः। नच सातिशयत्वेऽपि पूर्वसंस्कारस्य कालेन लोपादसम्भव इति शङ्क्यम्। न हि तेषां पूर्वसंस्कारो लुप्यते। यथा नारदस्य। नच मन्त्रार्थवादयोर्देवविग्रहासाधकत्वम्। यज्ञोपवीतमन्त्रस्य क्वापि विधौ शेषभावाभावाद्, यस्यै देवतायै हविर्निरुप्तं स्यात् तां मनसा ध्यायेदिति ध्यानविधेर्देवताविग्रहमन्तरेणानर्थक्यप्रसङ्गादशरीराया देवताया बुद्धावनारोहात्। अत एव, वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादयोऽपि विद्यमानगुणप्रकाशन एव स्मारकत्वं प्राप्नुवन्ति। अर्थवादा अपि स्तावकत्वं तदैव लभन्ते यदि देवताया विग्रहो भवति। स्तुतेरुत्कर्षाधायकगुणवर्णनरूपत्वेन गुणाभावे असत्कथनं प्रतारकतां सम्पादयेदतस्तावकत्वेऽपि विग्रहसाधकत्वमक्षुण्णम्। एवं सामर्थ्ये विद्वत्त्वे च सिद्धे शतानन्दश्रुतावक्षरपर्यन्तं शतोत्कर्षश्रावणादुपर्यपेक्षापि निर्बाधैव। अधिकारपर्युदासस्तु न क्वापि श्रूयते। सिद्धमाहुः। * अत इत्यादि *। नन्वत्र सत्त्वादित्यनुक्त्वा, सम्भवादिति कस्मादुक्तमित्यत आहुः। * सम्भवेत्यादि * ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥

नन्वेवमुपरितनानां ज्ञानाधिकारे स्वीक्रियमाणे तत्पूर्वभाविष्वप्यधिकारो वक्तव्यः । कर्मणि वेदाध्ययने उपनयनादिषु च । ततश्च तेषां ब्राह्मण्याद्यभावाद्देशद्रव्याद्यभावाच्च पौराणिकेन मतेन देवान्तराभावाच्च तदभावेऽपि क्रियमाणे कर्मणि श्रुतिविरोध इति चेन्न ।

अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । बहूनां प्रतिपत्तिर्दृश्यते । बहवोऽत्र कर्मणि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतत् षड्रात्रमपश्यत् तमाहरत् तेनाऽयजन्त । सोऽग्निष्टोमेन वसूनयाजयत् । स उक्थ्येन रुद्रानयाजयत् । सोऽतिरात्रेणादित्यानयाजयदित्यादि । यथैकशतं वर्षाणि प्रजापताविन्द्रो ब्रह्मचर्यमुवासेति । भूमावागत्य ऋषीन् वृत्वा यज्ञकरणं च श्रूयते, देवा वै सत्रमासत-

---

*तत्पूर्वभाविष्वित्यस्यैव व्याख्यानं, * कर्मणीत्यादि * । * ततश्चेत्यादि * । ततश्च अङ्गीक्रियमाणादधिकारादेव तेषां ब्राह्मण्याद्यभावात् । अधिकारस्य विप्रतिपन्नतया तद्बलेन ब्राह्मण्यादेर्वर्णस्याक्षेप्तुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तरीत्या तदापादनेऽपि देशस्य पृथिवीरूपस्य व्रीह्यादिरूपद्रव्यस्य आदिपदेन स्वर्लोकादौ सूर्यादिगत्यभावाद्दर्शादिकालस्याऽभावाच्च । पुराणं हृदयं स्मृतमिति तेषु, चेन्द्राद्यतिरिक्तास्तेऽन्ये न प्रसिद्धा इति पौराणिकेन मतेन देवान्तराभावाच्च । ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामित्यादाविन्द्रस्येन्द्रान्तराभावात् स्वयं स्वस्य यजने अपूर्वानुत्पत्तिप्रसङ्गादप्रयोजकत्वाच्च तदभावे प्राप्ते, तथात्वेऽपि क्रियमाणे कर्मणि श्रुतिविरोध इत्यर्थः । सिद्धान्तांशं व्याकुर्वन्ति । * बहूनामित्यादि * । एतस्यैव व्याख्यानं, * बहव इत्यादि * । वर्णसत्तायाः पूर्वं साधितप्रायत्वादाश्रमसत्तामाहुः । * यथेत्यादि * देशसत्तामाहुः । भूमावित्यादि * । एतेन, आदित्या वा अस्माल्लोकादमुं लोकमायन्नित्यादि स्मारितम् । तेन कालद्रव्यसत्तापि सि-

सादौ । दर्शनवचनात् स्वस्यापि ऋत्विक्त्वं कर्मकरणं च द्योतयति । अथवा सर्वपदार्थानामनेका प्रतिपत्तिर्बहुधोपयोगो वेदे दृश्यते। यथा चतुर्द्धाकरणादि, परिधिप्रहरणादि, तुषोपवापादि, तद्विद्यमाने क्रियते, नाविद्यमाने । तथा यत्र ये पदार्था न सन्ति तत्र कर्म तदभावेऽपि भवति। तथाहि दृश्यते। पर्वते सोमवाहकाऽनोऽभाववत् । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । 'इति सम्भृतसम्भारः पुरुषावयवैरहम् । तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवाऽयजमीश्वरम्' इत्यादिवाक्यैः सर्वसम्भृत्युपपत्तिश्च । आधुनिकान् प्रति वेदविभागाज्जैमिनेस्तथा निर्णयः । तस्मात् कर्माधिकारः कर्मकरणं चोपर्यपि सिद्धम् ॥ २७ ॥

द्धयति । ऋत्विजोऽपि, अग्निर्होता अश्विनाध्वर्यू उभौ हि वै देवानाᳫ शमितारौ अग्निगुश्चापापश्चेत्यादिश्रुत्या ज्ञेयम् । प्रकारान्तरेण हेतुं व्याकुर्वन्ति । * अथवेत्यादि * । नाविद्यमाने * इत्यन्तमेकधा प्रतिपत्तिर्व्याख्याता । प्रकारान्तरं दर्शयन्ति । * तथा यत्रेत्यादि * । * सोमवायकाऽनोऽभाववदिति * । सोमवाहकं यदनः शकटं तदभाववत् । तथाच कृष्णलेष्ववघातो यथा वैतुष्यरूपद्वारबाधाल्लुप्यते, तथात्र मार्गरूपद्वारबाधादनोऽपि लुप्यत इति तस्मिन् क्वचिदविद्यमानेऽपि कर्म क्रियत इति तद्वदित्यर्थः । * यज्ञेनेत्यादि * । एतेन देवतासद्भावोऽप्युक्तः । पुरुषावयवरूपाणां तेषां सत्त्वादिति । तथाच प्राथमिकानां यागे भगवानेव देवतास्थानापन्नः । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्तीति । अतो देवतान्तराभावेऽपि न तेषां कर्मकरणे विरोध इत्यर्थः । तर्हि जैमिनीयस्मृतेः का गतिरित्यत आहुः : * आधुनिकेत्यादि * । तथाचासर्वज्ञान् प्रत्येकवेदज्ञस्य मनुष्यमात्राधिकारनिर्णय इत्यर्थः । तेन, जैमिनीये च वैयासे न विरोधोऽस्ति कश्चनेति पुराणवाक्यमपि समर्थितं ज्ञेयम् ।

अन्ये तु देवानां विग्रहाङ्गीकारे एककालिकनानायागेषु तत्सन्निधानविरोध इत्येवं व्याख्याय सौभर्यादिवद्योगेनानेकशरीरप्र-

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानु-
मानाभ्याम् ॥ २८ ॥

ननु मास्तु कर्मकरणे विरोधः । शब्दे तु भविष्यति । अर्थज्ञानानन्तरं हि कर्मकरणम् । वेदाच्चार्थज्ञानम् । तत्र साध्यादीनां वेद एव कर्मकरणं श्रूयते । तत्र ज्ञाने कर्मकर्तृविरोधः । अन्यकल्पनायां त्वनवस्था । व्यवस्थापकाभावात् । वेदो वसूनां वृत्तान्तं वदन् वसूनामधिकारं वदेत् । वदन् वा कथमनित्यो न भवेदिति चेन्न । अतः प्रभवात् । अतः शब्दात् प्रभवः शब्दोक्तपदार्थानाम् ।

हणमनेकप्रतिपत्तिपदार्थत्वेन व्याख्याय समादधते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ आशङ्कांशं व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * । पूर्वोक्तरीत्याऽधिकारव्यवस्थापनेन देवेषु कर्तृत्वापादनात् तैः कर्मकरणे मास्तु विरोधस्तथापि शब्दे तु भविष्यति । कथमित्याकाङ्क्षायां व्युत्पादयन्ति । * अर्थेत्यादि * । * ज्ञाने कर्मकर्तृविरोध इति * तत्र वेदजन्यज्ञाने विचार्ये तस्य ज्ञानस्य साध्याख्यदेवसाध्ययागात्मककर्मरूपविषयसापेक्षत्वात् तत्कर्तृणां साध्याख्यदेवानां तद्यागार्थं प्रवृत्तत्वेन वाक्यार्थप्रमितिसमये तस्य विषयस्याभावेनोत्पत्तौ ज्ञप्तौ चात्माश्रयाज्ज्ञाने कर्मकर्तृविरोधः । श्रुतौ यागकर्तृणां भूतत्वेन निर्देशाज्ज्ञानविषयभूतानां समनन्तरभाविज्ञाने कर्मकर्तृविरोध इति वा । नच ते साध्याख्या देवाः, सा यागव्यक्तिश्चान्यैवेति युक्तम् । अन्यकल्पनायां त्वनवस्था । व्यवस्थापकाभावात् । तस्माद् वेदो वसूनां वृत्तान्तं वदँस्तेषामधिकारं वदेत् । ततश्चैवमधिकारं वदँस्तदानीमर्थाभावेन शब्देऽर्थसम्बन्धस्याशक्यवचनत्वादिदानीन्तनेन तेन सम्बन्धं प्राप्नुवन् पदपदार्थसम्बन्धद्वारा शब्दस्य पाश्चात्यत्वं सम्पादयन् कथमनित्यो न भवेत् । तथाच देवानां कर्माधिकाराङ्गीकार एवं शब्दे विरोध इत्यर्थः । परिहारांशं व्याकुर्वन्ति । * अतः शब्दादित्यादि * । * प्रभव इति * प्रकर्षेण भवो विद्यमानता । तथाच शब्दोक्तपदार्थानां

वेदोक्ताः सर्व एव पदार्था आधिदैविका एव पुरुषावयवभूताः । सर्वानुकारित्वाद् भगवतः । अतो नामप्रपञ्चो वेदात्मको भिन्न एवाङ्गीकर्तव्यः । स केवलं शब्दैकसमधिगम्यः । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति । अतस्तस्य प्रपञ्चस्य भिन्नत्वान्न विरोधः शब्दे । कथमेवमत आह । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं तावदिदानीमपि यजमानो यजमानकृत्यम् ऋत्विजश्च स्वकृत्यं वेदादेवावगच्छन्ति । नचाकृतिमात्रवाचकत्वेनाविरोधः । सर्वत्र लक्षणा-

---

शब्दादेव नित्यतावधारणान्न पूर्वोक्तो विरोध इत्यर्थः । तदुपपादयन्ति । * वेदोक्ता इत्यादि * । * सर्वानुकारित्वादिति * सर्वमनुकारि यस्य तादृशत्वात् । अतोऽनुकारिणः सकाशादनुकार्यस्य भिन्नत्वात् । * अत इति * वेदैकवेद्यत्वेन लौकिकप्रमाणाविषयत्वात् । * वेदात्मक इति * ज्ञानात्मकः । तथाच साक्ष्यादिभिर्दैवैर्वेदादवगम्यमानस्य प्रपञ्चस्य भिन्नत्वात् तेनैव सह पदानां सम्बन्धान्न ज्ञाने कर्मकर्तृविरोधो, न वा वेदानित्यत्वम् । भूतभावित्वव्यवहारकालेऽपि तद्धर्मवत्त्वेन तस्य सत्त्वात् । अन्यथा भूतत्वभावित्वयोर्निराश्रयत्वप्रसङ्गेन तयोर्धर्मत्वस्य व्यवहारस्य चोच्छेदप्रसङ्गात् । अतो न विरोधः शब्द इत्यर्थः । अत्र प्रत्यक्षविरोधमाशङ्कते । * कथमित्यादि * । युक्तिं व्याकुर्वते । * प्रत्यक्षमित्यादि * । * वेदादेवावगच्छन्तीति * । सिद्धमेव कृत्यं वेदादेव वृद्धव्यवहारादिनाऽवगच्छन्ति । तथाच यथा कर्म तद्वेदैकगम्यं तथा पदार्था अपीत्यर्थः । ननु पदार्थसम्बन्धनित्यत्वार्थमतिरिक्तप्रपञ्चाङ्गीकारोऽनर्थकः । जैमिनीयोक्तरीत्या आकृतिवाचित्वेऽपि तत्सिद्धेः । नच व्यक्त्यप्रतीत्यापत्तिः । आक्षेपादेव तत्सिद्धेरित्येकदेशिनो मन्यन्ते । तदसङ्गतमित्याशयेनाहुः । * नचाकृतीत्यादि * । अयमर्थः । व्यक्तेराक्षेपलभ्यत्वं वदतामाक्षेपो नाम कः पदार्थ इति वक्तव्यम् । स किमनुमानं, लक्षणा वा । नाद्यः । शब्दस्यानुमानविधया बोधकत्वे प्रमाणान्तरत्वभङ्गप्रसङ्गात् । शब्दसहकृतानुमानस्यैव प्रमाणत्वे लाघवात् । नचानुमानस्यैव सहकारित्वमिति वाच्यम् । नियामकाभावात् । नेतरः ।

प्रसङ्गात् । यः सिक्तरेताः स्यादित्यादिषु विरोधश्च ।

न च प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव वाच्यत्वम् । प्रवृत्तिवैयर्थ्यापत्तेः । सङ्केतग्रहविरोधाच्च । सर्वस्यापि पदार्थस्य भगवत्त्वान्नानुपस्थितिदोषः । सङ्केतग्रहेऽपि ।

सर्वत्र लक्षणाप्रसङ्गात् । तथाच पक्षद्वयेऽपि दोषप्रसङ्गाज्जैमिनीयानुसरणेनाविरोधसाधनमसङ्गतमित्यर्थः । अनुमानपक्षस्त्वतिशिथिलत्वाद् भाष्ये नोट्टङ्कित इति ज्ञेयम् । नन्वस्तु लक्षणा, जैमिनेरप्यस्मिन्नंशे आदरणीयत्वात् प्राचीनवृत्तिकारैरेकशास्त्र्यस्यैवादृतत्वादित्यत आहुः । * य इत्यादि * । अयमर्थः । न हि सर्वत्र वेदे शक्ता एव शब्दाः प्रयुज्यन्ते । किन्तु यौगिका अपि । यथा, यः सिक्तरेताः स्यात् प्रथमायां तस्य जित्यामुपदध्यादिति सिक्तरेतःपदम् । न हि तत्राकृतिः काचित् सम्भवति, या व्यक्तिरूपं सिक्तरेतसमाक्षिपेत्। किन्तु सिक्तरेतस्त्वं तत्रोपाधिः । स च रेतःसेकानन्तरभावित्वादनित्य इति । अवयवशक्त्या बोधनेऽपि सिक्तत्वं सेकानन्तरभावित्वादनित्यमतस्तत्र पदसम्बन्धाङ्गीकारे शब्दानित्यत्वस्यापरिहाराद्दोषतादवस्थ्यमित्यर्थः । ननु नास्माभिर्जातावुपाधौ वा शक्तिराद्रियते, अपि तु पदप्रवृत्तिनिमित्ते । स कोऽप्यस्तु । तस्य नित्यत्वान्न कोऽपि दोष इत्यत आहुः । * न च प्रवृत्तीत्यादि । * प्रवृत्तिनिमित्तस्य धर्मस्य सर्वत्र नित्यतैवेति नियमाभावान्नित्यसम्बन्धाभावे च तेन व्यक्त्यनाक्षेपात् तां विना कार्यासम्भवे पदप्रवृत्तिवैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः । अथ तादृशस्याप्यर्थबलादाक्षेपकत्वमाक्षेपश्चोपनय इति विभाव्यते तदा दूषणान्तरमाहुः । * सङ्केतेत्यादि * । तादृशस्थले हि सङ्केतग्रहो व्यवहारादिना वाच्यः । तत्र व्यवहारादिस्तु व्यक्तावेव पर्यवस्यन्नानुपस्थिते प्रवृत्तिनिमित्ते सङ्केतं ग्राहयिष्यति । यदि च, नागृहीतविशेषणन्यायेनोपस्थितिरङ्गीक्रियते तदापि समानसंवित्संवेद्यत्वापातेन विशिष्ट एव शक्तेः पर्यवसानमनित्यतानुद्धार इति तद्विरोधादित्यर्थः । ननु मास्त्वेकदेशिमतं, तथापि वैदिकसृष्टेरतिरिक्तत्वाङ्गीकारे तस्या अगोचरत्वेनानुपस्थितत्वात् तत्र सङ्केतग्रहो दुर्लभ इत्यत आहुः । * सर्वस्येत्यादि * । तथाच पूर्वेषां ब्रह्मादीनां

जमदग्नीनां पञ्चावत्तमित्यनुमानम् । न हि स्वयं जामदग्न्य इति प्रत्यक्षोऽनुभवोऽस्ति । परोक्षव्यवहारस्यैवानुमानत्वमिति ब्रह्मवादः । तस्मात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिदानीन्तनभौतिकयज्ञपदार्थेषु भगवदवयवावेशस्तथाऽमुत्रापि । तस्माद् वैदिकः पदार्थः सर्वोऽप्याधिदैविको भिन्न इति सिद्धम् ॥ २८ ॥

भगवद्दर्शनेनोपस्थितेः सुकरत्वाददोषः । ततोऽर्वाचीनानामिदानीन्तनपर्यन्तानां तु सम्प्रदायपारम्पर्यात् सर्वस्य भगवदनुकारित्वेन लौकिकसदृशतयोपमानेन सङ्केतग्रहसौकर्याददोषः । अन्यथावादिनां त्वज्ञानमेवातो न कोऽपि दोष इत्यर्थः । अतो जैमिनिमते वेदाद्धर्मावगतिरिव व्यासमते वैदिकपदार्थानामप्यवगतिरिति कर्मावगतिप्रत्यक्षेण साधितम् । अनुमानेन साधयितुं तदाहुः । * जमदग्नीत्यादि * । नच मनुष्यत्ववत् तदपि प्रत्यक्षमिति वाच्यम् । भारते ब्राह्मण्यविचारे, 'जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते । सङ्करात् सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः । सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नराः' इति कथनात् । स्त्र्यपराधात् कर्तुश्च पुत्रदर्शनमिति जैमिनीयसूत्रेऽपि पुत्रदर्शनमात्रकथनेन तज्जात्यदर्शनसूचनात् । प्रवरानुमन्त्रणश्रुत्या, यन्मे माता प्रममाद यच्चचारानन्नुव्रतमिति श्रुत्या च तथा निश्चयात् । नच, बीजाद्योनिर्बलीयसीति प्रसिद्धेर्मातृगोत्राद् गोत्रनिर्णय इति वाच्यम् । 'माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव स' इति शास्त्रापेक्षया तस्या दुर्बलत्वादिति । नन्वत्र जामदग्न्यज्ञाने हेत्वदर्शनात् कथमस्यानुमानत्वमित्यत आहुः * परोक्षेत्यादि * । तथाच परोक्षेण स्वस्य यथा जामदग्न्यत्वावगतिस्तथा परोक्षेणापि तस्य प्रपञ्चस्यावगतिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * ।

शङ्कराचार्यादयस्तु, एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानित्यादिप्रत्यक्षश्रुतिं, सर्वेषां स तु नामानि रूपाणि च पृथक् पृथगित्यादिस्मृतिरूपमनुमानं चोपन्यस्य शब्दनिमित्तिकां व्यक्त्युत्पत्तिमङ्गीकृत्य सूत्रं व्याचक्षते ।

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

साधिकां विशेषोपपत्तिमाह । अत एव अस्मादेव हेतोर्वेदस्य नित्यत्वम् । सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्येन । चकाराद् ब्रह्मतुल्यत्वम् । शब्दब्रह्म वेदपुरुष इत्यादिवाच्यत्वम् । अस्यास्तु सृष्टेर्ब्रह्मोपादानस्य सर्वज्ञतया कथनं तन्माहात्म्यनिरूपणार्थम् । बन्धिका ह्येषा । मोचिका तु सा । अत एव ऋषीणामप्यत्र मोहः । निःश्वसितवचनाच्च । तस्याप्ययं प्राणभूतो नित्य इति । अर्थप्रधान्याद् ब्रह्मविद्या परा विद्या । प्रपञ्चभेदादेव लौकिकवैदिकशब्दव्यवहारभेदौ ।

तथा सति, समाननामरूपसूत्रस्यानावश्यकता स्यादित्यवधेयम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ सूत्रमवतारयन्ति * साधिकामित्यादि * । व्याकुर्वन्ति * अत एवेत्यादि * । * अस्मादित्यस्यैव विवरणं, * सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्येनेति * । ननु यदि वैदिकसृष्टिरन्यैव तदा श्रुतौ, यतो वाइमानीत्यादिषु ब्रह्मण एतत्सृष्ट्युपादानत्वकथनं निष्प्रयोजनकं स्यादित्यत आहुः । * अस्या इत्यादि * । * ब्रह्मोपादानस्येति * । ब्रह्मरूपस्योपादानस्य । * तन्माहात्म्यनिरूपणार्थमिति * । तस्या वैदिक्याः सृष्टेः प्रकटसच्चिदानन्दरूपत्वब्रह्मधर्मसम्पन्नत्वादिरूपमाहात्म्यनिरूपणार्थम् । उभयोर्वैलक्षण्यं स्फुटीकुर्वन्ति । * बन्धिकेत्यादि * । स्मृत्यन्तरविरोधमाशङ्क्य परिहरन्ति । * अत एवेत्यादि * । तथाच श्रुतिविरुद्धं तदुक्तमप्रमाणमित्यर्थः । सूत्रस्थस्य चकारस्यार्थान्तरमाहुः । * निःश्वसितेत्यादि * ननु सर्वस्य वेदस्य भगवन्निरूपकत्वे उपनिषत्सु, अथ परेत्यादिनोक्तः परापरविभागो न स्यादित्यत आहुः । * अर्थप्राधान्यादित्यादि * । तथाच सर्वस्य वेदस्य तथात्वेऽपि ऋग्वेदादिविद्यायाः कर्मादिप्राधान्येन निरूपणान्न प्राधान्यम् । ब्रह्मविद्यायास्तु तत्प्रधान्यमतो न परापरविभागभङ्ग इत्यर्थः । वैदिकप्रपञ्चस्य भिन्नत्वे गमकान्तरमाहुः । * प्रपञ्चेत्यादि * । यद्यपि, लोकेऽवगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति लोकवेदाधिकरणे लोकवेदयोः

तस्मादाधिदैविकप्रतिपादकत्वाद् वेदस्य नित्यत्वम् ॥ २९ ॥
समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च॥ ३०॥

एवं शब्दबलविचारेण वेदप्रामाण्यस्य सिद्धये भिन्न एव प्रपञ्चो ह्याधिदैविकः सर्वत्र सिद्धः। इदानीमर्थबलविचारेणोत्तरकाण्डे किञ्चिदाशङ्क्य परिह्रियते दार्ढ्यार्थम् । नन्वस्य प्रपञ्चस्याऽनुकारित्वेन वाच्यत्वेन वा स्वीक्रियमाणत्वे सृष्टिप्रलययोर्विद्यमानत्वादनित्यसंयोगः प्राप्नोति । तत्राह॥ समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधः ॥ वस्तुतस्तु भगवद्रूपत्वादाविर्भावतिरोभावेच्छयैव तथात्वान्नावृत्तिशङ्कापि । तथापि लोकबुद्ध्यनुसारेणावृत्तावपि समाननामरूपत्वात् ।

शब्दैक्यं वार्तिकेऽङ्गीकृतम् । तथापि तस्य जैमिनिनानुक्तत्वात् । तत् कल्पितमतः शब्दभेदः । व्यवहारभेदस्तु प्रसिद्ध एवेति तावपि तद्भ्रमकावित्यर्थः । सिद्धमाहुः । तस्मादित्यादि ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ सन्देहाभावाय पूर्वसूत्रसिद्धमनुवदन्तः सूत्रमवतारयन्ति * एवमित्यादि * । * सर्वत्रेति * । सर्वस्मिन्नेव वेदे । तेन, आदित्या वा अस्माल्लोकात्, अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे, धन्वन्निव प्रपा असीत्यादौ विधेयस्तुत्यर्थं परिचायनार्थं दृष्टान्ताद्यर्थं वा लौकिकसृष्टिकीर्तनं, तत्रापि, सदेव सौम्येति, हन्ताहं मदेव मन्मात्रं द्वितीयमिति, विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रमित्यादिभिर्ब्रह्मरूपत्वेन तस्या अपि नित्यत्वावधारणान्न सम्बन्धानित्यतेति वेदस्य नित्यत्वमक्षुण्णमेवेत्यर्थः । * अर्थबलविचारेणेति * । तत्तेजोऽसृजतेत्यादेः सृष्ट्यनित्यताबोधकत्वात्तादृगर्थबलविचारेण । एतद्विचारेणाशङ्कामाहुः । * नन्वित्यादि * । समाधिं व्याकुर्वन्ति * वस्तुत इत्यादि * । * तथात्वादिति * अनित्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् । तथोक्तं विष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे 'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराऽखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवद् ' इति । एतद्विकल्पचतुष्टयवद्वा । आविस्तिरोभावाभ्यां तथा विकल्पवद्वेत्यर्थः । उभयथापि, न वास्तव-

समुद्रे जलप्रक्षेपवत् । पुनरुपादाने तदेवेति निश्चयाभावेऽपि नामरूपयोस्तुल्यत्वादन्यस्य भेदकस्याभावान्नानित्यसंयोगविरोधः। कुतः । दर्शनात् । दृश्यते हि तथा । वेदपितृमातृस्त्रीभर्तृशरीरगङ्गादिषु तदेवेदमिति व्यवहारस्य सिद्धत्वात् । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्, दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुवरिति। स्मृतेश्च ॥ 'सर्ववेदमयेनेदमात्मनाऽऽत्मात्मयोनिना । प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेरते ' इत्यादिस्मृतेः । सर्वस्मृतेश्च ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं स्मृतिरुच्यत इति । अतोऽर्थबलविचारेऽपि पदार्थानां नित्यत्वान्न वेदस्यानित्यसम्बन्धः ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

अर्थबलविचारे एवैकदेशेन पूर्वपक्षमाह । ननु मध्वादिविद्यासु देवानामनधिकारात् सर्वत्रैवानधिकारः । तथाहि । असौ वा

नित्यत्वबाधः । आवृत्तावपीत्यस्यैव व्याख्यानं * समुद्र इत्यादि * । * प्रक्षेपवदिति * सप्तम्यर्थे वतिः । दर्शनं व्याकुर्वन्ति । * वेदेत्यादि * । तथाच नित्यप्रलयविचारे शरीरादेः प्रतिक्षणमन्योन्यत्वेऽपि प्रवाहैक्येनैवैकस्मिन्न् शक्यताभिमन्यत इति तत्तत्प्रवाह एव पदानां शक्तिः । स चानादिसृष्टिवादिनो मीमांसकस्य मतेऽप्यविच्छिन्नत्वान्नित्यः । अतो यथा, अव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे इत्यत्र व्यवहाराव्यतिरेकेण प्रवाहनित्यतया शब्दसम्बन्धतद्ग्रहौ, तथा वस्त्वन्तरेऽपीति नानित्यसंयोग इत्यर्थः । अविच्छेदे प्रमाणं दर्शयन्ति । * सूर्येत्यादि * । सर्वासां स्मृतीनां कथं प्रवाहाविच्छेदसाधकत्वमित्यत आहुः । * ऋषीणामित्यादि * । लक्षणार्थविचारादेवाविच्छेदावगतिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * अर्थेत्यादि * । * एकदेशेनेति * उपासनाविशेषरूपेण तदेकदेशेन । अनधिकारं व्युत्पादयितुं विषयवाक्यस्थं प्रमेयं पूर्वमाहुः । * तथा हीत्यादि * तन्मध्वित्यन्तम् * । नाऽदत्वि, मधुच्छिद्र-

आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरवेत्यादिना सूर्यस्य देवमधुत्वं प्रतिपादितम् । रश्मीनां वेदत्वं च । तत्र वसुरुद्रादित्यमरुत्साध्याः पञ्चदेवगणाः स्वमुख्येन मुखेनाऽमृतं दृष्ट्वैव तृप्यन्ति । पञ्चविधा एव च देवाः । स्वतः सिद्धं च तेषां तन्मधु । अनुपासकत्वान्न देवान्तरकल्पना । कृतार्थत्वाच्च । ब्रह्मणोऽपि देवत्वम् ।

आदिशब्देन सर्वा एव देवोपासनविद्या गृहीताः । अतस्ते-

त्वम् । * स्वमुख्येन मुखेनेति * अग्नीन्द्रवरुणसोमब्रह्मरूपेण मुखेन । * पञ्चविधा एवेति * तावतामेव तत्रोक्तत्वात्तथा । अनधिकारं स्फुटीकुर्वन्ति । * अनुपासकेत्यादि * । अयमर्थः । ब्रह्मविद्याधिकाराभ्युपगमे विद्यात्वाविशेषान्मधुविद्यायामपि देवानामधिकारो वक्तव्यः । तत्रासौ वा आदित्यो देवमध्विति मधुत्वेनोपवर्ण्यमानस्यादित्यस्य विद्याविषयत्वादादित्यः कमन्यमादित्यमुपासीत । किञ्चाग्रे आदित्याश्रितानि पञ्च रोहितादीन्यमृतान्यनुक्रम्य वसुरुद्रादित्यमरुत्साध्याख्यान् पञ्चदेवगणाँस्तदुपजीवकानुक्त्वा, स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवाऽमृतं दृष्ट्वा तृप्यतीत्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानतो वस्वादिरूपत्वप्राप्त्या स्वगणमुख्यमुखेन तृप्तिरुच्यते । सा चोपासनातः प्रागेव वस्वादिरूपेण वर्तमानानां पुनस्तत्प्राप्तिकथनात् प्राप्यप्राप्त्रोर्वेद्यवेत्त्रोरैक्यापत्त्याऽनुपपन्ना भवति । नच वस्वादिप्राप्त्या वेद्याश्चान्ये कल्पयितुं शक्यन्ते । प्रमाणाभावात् । अधिकारानङ्गीकारे तु तेषामनुपासकत्वात् कृतार्थत्वाच्च न देवान्तरकल्पना । नच मास्तु मधुविद्याधिकारः । तावता ब्रह्मविद्याधिकारो न वारयितुं शक्यः । तेषां मोक्षार्थित्वात् तत्र बाधकाभावाच्चेति वाच्यम् । यतो ब्रह्मणोऽपि देवत्वं, देवत्वेन च तस्याप्युपासकमध्ये प्रवेशेनोपास्यत्वप्राप्यत्वयोर्विघटनादिति । अत्र च, * मध्वादीत्यादिपदेन, अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इति, वायुर्वाव संवर्ग इति, आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्याद्याः सर्वा एव देवोपासनाविद्या गृहीताः । तेन सिद्धमाहुः । * अत इत्यादि * । ननु मोक्षेच्छायां सत्यां कुतो

षामुपास्यत्वात् कृतार्थत्वाच्च नाधिकारः । न हि प्रयोजनव्यतिरेकेण कस्य चित् प्रवृत्तिः सम्भवति । मोक्षस्याप्यधिकारनिवृत्तावुत्तरमार्गवर्तित्वात् स्वत एव सिद्धिः । यावदधिकारमिति न्यायात्। वसूनयाजयदित्यत्रापि भाविन्येव संज्ञा । तस्मान्मनुष्याधिकारकमेव ज्ञानं कर्म चेति न देवानामधिकार इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । मनुष्याणामेव ज्ञानकर्मणोस्तरतमभाववतां तत्तद्रूपभोगानन्तरं मोक्षप्राप्तेरिति ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

किञ्च । तेषां सर्वेषामनधिकारः प्रत्यक्षत एव दृश्यते । सर्वे हि नक्षत्रादिरूपेण महाभोगवन्तो जगदवभासकत्वेन ज्योतिश्चक्रे दृश्यन्ते । अग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डमित्यादिश्रुतेश्च । न हि तादृशां प्राप्तैश्वर्यवतां सर्वोपास्यानां मोक्षदातॄणां ज्ञानकर्मणोः कश्चनोपयोगोऽस्ति । तस्मादनधिकार एव देवानामित्येवं प्राप्ते॥३२॥

उच्यते ।

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

नाधिकारः । ब्रह्मविद्यामन्तरेण तदसिद्धेरित्यत आहुः । * मोक्षेत्यादि * । पूर्वोक्तरीत्याऽनुपपत्तिबलादधिकारनिवृत्तौ तेषां मोक्षेच्छासत्त्वे तु देवयानस्योत्तरमार्गत्वादेतेषां च देवत्वेन तद्वर्तित्वात् स्वतो मार्गबलादेव मोक्षस्यापि सिद्धेर्न विद्यावश्यकत्वमित्यर्थः । अत्र प्रमाणं, * यावदित्यादि * । ननु सोऽग्निष्टोमेन वसूनयाजयदित्यादिश्रुत्या यागाधिकारे सिद्धे ब्रह्मविद्यायामपि तत्कल्पने को दोष इत्यत आहुः । * वसूनित्यादि * । तथाच मूल एव कुठार इत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ अग्निः पुच्छस्येति श्रुतिस्तैत्तिरीयाणामारण्यके शिशुमारोपाख्यानेऽस्ति । शेषं निगदेन व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ वेदे सत्त्वमुपपादयन्ति ।

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । भावं देवानामधिकारस्य सद्भावम् । बादरायण आचार्यः । गौणसिद्धान्ताभावाय स्वनामग्रहणम् । किमार्षेण ज्ञानेन । तथा सति तुल्यत्वमत आह । अस्ति हि । अस्ति वेदे, प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति । स एतदग्निहोत्रं मिथुनमपश्यत् । तदुदिते सूर्येऽजुहोदिति । देवा वै सत्रमासतेत्यादिभिः कर्माधिकारो निश्चितः । तद् यो यो देवानां प्रत्यबुद्ध्यत स एव तदभवदित्यादि । तथेन्द्रप्रजापतिसंवादे, ब्रह्मा देवानामिति च । एवमेवंविधैर्वाक्यैर्देवानामप्यधिकारोऽस्ति । यत्र च पुनर्देवानां फलभोग एव प्रतीयते, न करणं, तत्रापि तेषामधिकारोऽङ्गीकर्तव्यः । हि युक्तोऽयमर्थः । एते हि वसव आधिदैविकभगवदवयवभूताः । अनशनात् । अन्यथा वसुत्वादिविरोधः । यद्वसूनां प्रातःसवनमित्यादिवत् । न हि जीवविशेषा दृष्ट्वा तृप्यन्ति ।

प्रजापतिरित्यादि । अयमर्थः । अयं हि भूतार्थवादो यस्यैवं विदुषोऽग्निहोत्रं जुह्वतीति विद्वद्वाक्यशेषः । स यदि स्वार्थे प्रमाणं न स्यात्, तदा तादृशज्ञानेनान्यस्याप्यग्निहोत्रिणः प्रजारूपं फलमपि न स्यात् । अतोऽग्निहोत्रद्रष्टृत्वं तद्धोतृत्वं चावश्यमभ्युपेयम् । नचात्र प्रजापतिरिति भाविनी संज्ञा वक्तुं शक्या । ततः पूर्वमन्यस्याभावात् । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति श्रुतेः । एवं सिद्ध एकत्राधिकारे, देवा इत्यादिभिः कर्मणि, यो य इत्यादिभिर्ज्ञाने च देवानामधिकारो निश्चितः । * एवमित्यादिकं स्फुटार्थम् । तत्र बाधकस्य सत्त्वात् कथं युक्त इत्यत आहुः । *एते हीत्यादि* । साधकं हेतुमुक्त्वा बाधकं तर्कमाहुः । *अन्यथेत्यादि* । अतिरिक्तानङ्गीकारे पूर्वपक्षोक्तरीत्या वसुत्वादिविरोधः । तत्र दृष्टान्तः, *यद्वसूनामित्यादि* । यथा तत्र यजमानाय वस्वादयोऽधिकारिणो वासवादिसामगानेन प्रातरादिसवनानि प्रयच्छन्ति, तथात्राप्यमृतदानमेवोच्येत, न तु वस्वादिभावोऽपि । अतोऽत्र वेत्तुर्वस्वादिभावार्थापत्त्या उपास्या अतिरिक्ता अङ्गीकार्या इत्यर्थः । अनशनस्यैतत्साधकत्वे युक्तिमाहुः । * न हीत्यादि * ।

तस्मादिदं ब्रह्म प्रकरणमेव । योऽपि देवोपासनवत् प्रतीयते स भगवदंश एवाधिदैविकः । न वा पूर्वकल्पेन निर्णयः । तथा सति तेषामभावादनुपास्यत्वम् । अनित्यता च वेदस्य स्यात् । तस्माद् देवानामप्यधिकार इति शब्दबलविचार एव युक्त इति सिद्धम् ॥ ३३ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात्
सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

इदानीं शूद्रस्याधिकारो निराक्रियते । यथा कर्मणि, एतया

नन्वेवमाग्रहे किं बीजमत आहुः ।* तस्मादित्यादि * । तथाचेदमेव ब्रह्मवाक्यत्वे लिङ्गमित्यर्थः । * देवोपासनवदिति * । देवोपासने उपास्यवदिति पाठः प्रतिभाति । सप्तम्यर्थे वा वतिः । ननूभयत्र कल्पनातौल्ये पूर्वपक्षरीत्यैव निर्णयोऽस्तु । विशेषाभावादित्यत आहुः । * न वेत्यादि * । * अनित्यतेति * । एतेषामेवोपास्यत्वे अनित्यतेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॥ ८ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि॥ अनुप्रसङ्गरूपां सङ्गतिं बोधयितुमाहुः । * इदानीमित्यादि * । जैमिन्यनभिप्रेते देवाधिकारे स्थापिते तद्वदत्र शूद्राधिकारोऽपि सम्भाव्यत इत्याशङ्कायां स निराक्रियत इत्यर्थः। ननूपनयनाद्यभावेन वैदिककर्मादावनधिकारस्य तस्मिन् सिद्धत्वात् सम्भावनैव कुत इति चेन्न । ब्रह्मविद्याया उपनयनानपेक्षत्वात् । वैश्वानरविद्यायां तान्हानुपनीयैतदुवाचेति श्रावणात् । नच तत्र प्राचीनशालादीनां ब्राह्मणत्वेन तस्योत्सर्गसिद्धत्वाद् वैशेषिकस्यैव तत्रानपेक्षा, न त्वौत्सर्गिकस्येति वाच्यम् । तथा सति तस्य प्रतिनियतवर्णोचितशास्त्रीयसंस्कारत्वे पर्यवसानात् सच्छूद्रे च तदुचितस्य तस्य सत्त्वेनैवाधिकारसिद्धेः । नच तस्य सामर्थ्यार्थित्वयोरभावः शङ्क्यः । विद्यायां बौद्धसामर्थ्यस्यैवापेक्षणात् । तस्य च प्राक्तनपुण्येनैव सिद्धेः । श्रावयेच्चतुरो वर्णानिति पुराणश्रावणविधानात् तच्छ्रवणेऽर्थित्वस्यापि सिद्धेः । तर्हि विद्वत्ताभाव एव बाधकोऽस्त्विति चेत् तत्राहुः । * यथेत्यादि * ।

निषादस्थपतिं याजयेत् सा हि तस्येष्टिरिति श्रुतेर्हविष्कृदाधावेति शूद्रस्येति लिङ्गाद् दोहादौ च शूद्रस्याधिकारः । एवमिहापि संवर्गविद्यायां शूद्रस्याधिकार इति तन्निराकरणार्थमिदमधिकरणमारभ्यते ।

एवं श्रूयते । जानश्रुतिर्ह पौत्रायण इत्यत्र हंसवाक्यश्रवणानन्तरं सयुग्वनो रयिकस्य समीपं गतः जानश्रुतिः पौत्रायण रयिकेमानि षट्शतानि गवामित्यादिना देवतां पृष्टः प्रत्युवाच । अ ह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्वित्यादिना जानश्रुतिं शूद्रशब्देन सम्बोध्य, पुनश्च, शूद्राऽनेन मुखेनेत्युक्त्वा संवर्गविद्यामुपदिष्टवान् । अतोऽत्र विद्यायां जातिशूद्रस्याप्यधिकार इत्याशङ्क्य परिहरति । नात्र शूद्रशब्दो जातिशूद्रवाची । किन्तु मत्सरयुक्तस्त्वमत्र नाधिकारीति तथा सम्बोधनम् । तदाह । शुक् शोकः, अस्य जानश्रुतेः समजनि । तत्र हेतुः । तदनादरश्रवणात् । तस्माद्धंसादनादरस्य श्रवणात् । कं वर एनमेतत् सन्तं सयुग्वान-

---

संवर्गविद्यायां कथमधिकार इति शङ्कायां तद्बीजं बोधयितुं विषयवाक्यमुदाहरन्ति । * एवमित्यादि * उपदिष्टवानित्यन्तम् * । * श्रूयते इति * । छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठकारम्भे एवं श्रूयते । * सयुग्वन इति * । युक्तवानिति युग्वा शकटविशेषः । तेन सह वर्तमानः सयुग्वा तस्य । रयिक * इति तस्य रूढं नाम । * जानश्रुतिरिति * । जनश्रुतेरपत्यम् । * पौत्रायण इति * । पुत्रस्य पौत्रः । * देवतामिति * । उपास्यां देवताम् । * अ ह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति * । अः प्रतिषेधे । हेत्याश्चर्ये । हारेत्वा हारेण युक्त इत्वा रथः । शूद्रेति सम्बोधनम् । गोभिः सह यदानीतं तत्सर्वं तव निकट एव तिष्ठत्वित्यर्थः । केचित्तु, अरे शूद्र त्वा त्वाम् अहह धिक् । स आनीतो रथादिर्ह तवैवास्त्वित्येवं व्याकुर्वन्ति । * मुखेनेति * । द्वारेण । सूत्रमवतार्य व्याकुर्वन्ति । * अत इत्यादि * । * कं वर एनमेतदित्यादि * । कं वरे, कम् उ अरे एनं राजानमेतावत्कर्मक-

मिव रयिक्कमात्थेति स्वापकर्षश्रवणात् । किमतो ? यद्येवमत आह। तदाद्रवणात् । तत् तदनन्तरम् आद्रवणात् । शुचमनु आद्रवतीति शूद्रः । परोक्षवादार्थं दीर्घः सर्वज्ञत्वख्यापनाय । रूढिर्योगमपहरतीति न्यायात् कथमेवमत आह । सूच्यते हि । स्वस्य सर्वज्ञत्वं सूच्यते । हंसवाक्याच्छोके जाते, त्वमागत इति । अन्यथा प्रपन्नस्य धिक्कारवचनमनर्थकं स्यात् । युक्तश्चायमर्थो, ब्रह्मविदः सर्वज्ञतेति । तस्य मात्सर्यनिराकरणं वा सम्बोधनफलम् । तस्माच्छुचं प्रत्याद्रवणादेव शूद्रपदप्रयोगो, न जातिशूद्रवाची ॥ ३४ ॥

कुत एवमत आह ।

क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

जानश्रुतेः पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वमवगम्यते । गोनिष्करथकन्यादानात्। न हि क्षत्तृप्रभृतयो ह्येते क्षत्रियादन्यस्य सम्भवन्ति।

तारं सन्तं सयुग्वानं रयिक्कमिवात्थेत्यर्थः । * शुचमन्वित्यादि * । अत्र, * दीर्घः पृषोदरादित्वाद् वर्णान्तरलोपस्याप्युपलक्षकः । * रूढिरित्यादि * । पूर्वतन्त्रे उक्तन्यायाद् रथकारपदे रूढिरेवादृता, न तु योग इति कथमत्र तद्विरुद्धमाद्रियत इत्यर्थः । ननु सूचनमेवात्राभिप्रेतमिति कथं ज्ञेयमत आहुः । * अन्यथेत्यादि * । ननु स्वस्य सर्वज्ञत्वख्यापनार्थं प्रपन्नधिक्कारवचनमपि ब्रह्मविदोऽनुचितमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः। * तस्य मात्सर्येत्यादि * । एवमुक्ते मत्सरस्यातिदोषत्वं ज्ञात्वा तं स त्यजेत् तदुपाख्यानं श्रुत्वाऽन्योऽपि त्यजेदित्येतदर्थं तथा वचनमतो नानुचितमित्यर्थः । * तस्मादिति * । गमकेन योगोपोद्वलने रूढेरकिञ्चित्करत्वात् ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति। * कुत इत्यादि * । ननु मास्तु शूद्रशब्दोऽत्र जातिशूद्रवाची, तथापि जानश्रुतिजातेरनुक्तत्वात् तदपेक्षायां स एवानुपूर्वीसामान्याज्जातिमपि बोधयिष्यतीति कुतस्तदनादर इत्यत आहेत्यर्थः । * क्षत्तृप्रभृतय इति * । बहुपाक्यत्वावसथकरणब्राह्मणभोजनक्षत्तन्ताः ।

राजधर्मत्वात् । न ह्यन्यो ब्राह्मणाय भार्यात्वेन कन्यां दातुं शक्नोति । न च प्रथमहंसवाक्यं शूद्रे सङ्गच्छते । उपदेशाच्चेति चकारार्थः ।

तथापि संवर्गविद्यायां शूद्रस्यैवाधिकारं मन्वानस्य निराकरणारार्थं हेतुमाह । उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । अथ ह शौनकं

बहुपाक्यत्वादीनां धर्मिष्ठे धनवति शूद्रे कदाचित् सम्भवेऽपि क्षत्तृस्थापनस्य राजधर्मत्वेनान्यत्रासम्भवात् तत्प्रभृतित्वमुक्तम् । तस्यापि कथञ्चित् सम्भवमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाहुः । * न ह्यन्य इत्यादि * । पुराणादौ तद्दानस्य क्षत्रियकृतत्वेन स्मरणात् तथेत्यर्थः । शूद्रादारोपसंग्रहस्य मनुप्रभृतिभिरुक्तत्वात् तस्य च कन्यादानहेतुकत्वात् तस्यापि सम्भवमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाहुः । * नचेत्यादि * । * प्रथमहंसवाक्यमिति * । होहोयि भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसाङ्क्षीत् तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति वाक्यम् । होहोयीति भयसूचकं सम्बोधनम् । दिवेति द्युलोकेन दिनेन वा । प्रधाक्षीरिति पुरुषव्यत्ययः । मा प्रदहत्वित्यर्थः । त्वा इत्यत्र सोर्डादेशो वा । तथाचैतादृशमाहात्म्यस्य शूद्रे अश्रुतत्वादस्मृतत्वाच्च न शूद्रे सङ्गच्छत इत्यर्थः । * उपदेशादिति * रयिक्कृतादुपदेशात् । शूद्रे विद्योपदेशस्य क्वाप्यसिद्धत्वादत्रापि शूद्रश्रोतृकत्वस्याशक्यवचनत्वात् तथेत्यर्थः । एतेन यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेत२ँ तमभिसामैति यत्किञ्च प्रजाः साधुकुर्वन्तीति रयिक्कमाहात्म्यबोधकस्य द्वितीयहंसवाक्यस्याप्यत्र प्राप्रामाण्यं बोधितम् । हीनान्यवर्णकन्यायाः प्रथमतः संग्रहे स्ववर्णहानेर्भलन्दनोपाख्याने सिद्धत्वाद्रयिक्कप्रथमविवाहस्यान्यत्राप्रसिद्धेरेतत्कन्याग्रहणेन दूष्यतायां रयिक्के तादृशमाहात्म्यस्यासङ्गत्यापत्तेरिति । ननु हंसवाक्यस्य धर्मिष्ठत्वादिमात्रबोधकत्वं, न तु क्षत्रियासाधारण्यमिति शङ्कायां सूत्रशेषमवतारयन्ति । * तथापीत्यादि * । एवं ग्रहिलवादेन तथा मन्वानं निराकर्तुं हेतुमाहेत्यर्थः । * उत्तरत्रेति * उपसंहारवाक्ये । कथं तत्र क्षत्रियत्वावगतिरित्यत आहुः ।

च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिमित्युत्तरत्र ब्राह्मणक्षत्रियौ तौ निर्दिष्टौ । कक्षा सेना यस्येति । कक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनिरिति । अस्य व्याख्यानं, चैत्ररथ इति । चित्रा रथा यस्य तस्यापत्यं, तेन चैत्ररथेन । कक्षारूपा रथा इति व्याख्यानम् । एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्निति । शौनकश्च कापेयो याजकश्च । याज्यश्च चित्ररथस्य पुत्रः काक्षसेनिरिति । ब्रह्मचारी ब्रह्मवित् । इमौ तु संवर्गविद्योपासकौ । प्राणाय हि भिक्षा । तस्मान्न ददतुः । उभावपि श्लोकौ भगवतः ।

---

* कक्षा सेनेत्यादि * । * तेन चैत्ररथेनेति * क्षत्रियत्वावगतिरिति शेषः । काक्षसेनिपदस्य कथं चित्ररथपदव्याख्यानत्वमित्यत आहुः । * कक्षारूपा इत्यादि * । 'कक्षः स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्चलपल्लवे । स्पर्द्धापदे च दोर्मूले' इति कोशे स्पर्द्धास्थानं कक्षापदेनोच्यते । तथाच चित्रत्वात् स्पर्धास्थानरूपा रथा इति हेतोः कक्षापदं चित्रपदव्याख्यानम् । सेनापदं च रथपदव्याख्यानमित्यर्थः । एवं क्लेशेन व्याख्याने किं बीजमित्याकाङ्क्षायां लिङ्गपदं विवृण्वन्ति । * एतेनेत्यादि * । इदं च छन्दोगानां द्विरात्रे श्रूयते । एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयँस्तमेकाकिनमन्नाद्यस्याध्यक्षमकुर्वँस्तस्माच्चैत्ररथो नामैकः क्षत्रपतिर्जायत इति । तथाच समानान्वयानां समानान्वया एव याजका भवन्तीति प्रायेण दृष्टम् । अतः कापेयसम्बन्धात् काक्षसेनिश्चैत्ररथ इति तथेत्यर्थः । परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षइत्यादेस्तात्पर्यमाह । * ब्रह्मचारीत्यादि * । इमौ शौनकाभिप्रतारिणौ संवर्गविद्योपासकौ । संवर्गस्त्वधिदैवतं वायुरध्यात्मं प्राणः । यतो हेतोः प्राणाय भिक्षा । अन्नस्य प्राणभोगार्थत्वात् । तदयं ब्रह्मचारी जानाति न वेति सन्दिह्य न ददतुः । ततो 'महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपाः । तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन् बहुधा वसन्तम्' इति ब्रह्मचार्युक्तः श्लोकः । आत्मा देवानां जनिता प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रो बभसो नसूरिः ।

तेन प्रकृतेऽप्येतौ गुरुशिष्यौ ब्राह्मणक्षत्रियावेवेति गम्यते। तस्मान्न जातिशूद्रः संवर्गविद्यायामधिकारी ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

इदानीं शूद्रस्य क्वचिदपि ब्रह्मविद्यायामधिकारश्चेदत्राऽपि

महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्नमत्ति ' इति कापेयोक्तश्चेत्युभावपि श्लोकौ, * भगवतः प्रजापतिरूपबोधकत्वात् परम्परया भगवत्सम्बन्धिनौ । श्लोकार्थस्तु, महात्मनो माहात्म्ययुक्तान्, चतुरश्चतुःसंख्याकान् अग्निसूर्यचन्द्रापरूपान् देवान् वायुरूपेण, वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोरूपान् प्राणान् प्राणरूपेण यो देव एकः कः प्रजापतिः सो जगार ग्रसितवान् । भुवनस्य भूतोद्भवस्थानस्य भूरादिलोकस्य गोपा रक्षकः । हे कापेय तं मर्त्या मरणधर्माणो विवेकशून्या नाभिपश्यन्ति । न जानन्ति । हे अभिप्रतारिन् बहुधा अध्यात्माधिदैवताधिभूतप्रकारैर्वसन्तमिति। द्वितीयश्लोके तु, हिरण्यदंष्ट्र इति, अमृतदंष्ट्रः । बभसो भक्षणशीलः। नसूरिः, न विद्यतेऽन्यः सूरिर्यस्मात् सः । अनद्यमानोऽन्यैरभक्ष्यमाणः। यद् यस्माद् अनन्नम् अग्निवागादिरूपमत्ति भक्षयति तस्मान्महामहिम इत्येवं वयं जानीम इति । तथाचेयं परम्परिता ब्रह्मविद्या, न तु साक्षात् । तेन सिद्धमाहुः । * तेनेत्यादि * । उत्तरस्मिन् वाक्यशेषे । संवर्गविद्योपासकयोर्ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवोक्तत्वेन प्रकृते तथेत्यर्थः । फलितमाहुः। * तस्मादित्यादि * । तथाच परम्पराविद्यायामपि यत्र नाधिकारस्तत्र साक्षाद्विद्यायां किं वाच्यमिति भावः॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ननु, श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति जैमिनिना श्रुत्यपेक्षया लिङ्गादीनां दौर्बल्यस्य साधितत्वात् तत्रापि क्लिष्टानां तेषां सुतरां तथात्वाच्छ्रुत्यैवाधिकारः शूद्रस्यादर्तव्य इत्याशङ्कायां सूत्रं पठित्वार्थमाहुः। * इदानीमित्यादि * । बुद्धिस्थायां शङ्कायाम्, अधीहि भगव इति होपससादेति सनत्कुमारनारद-

कल्प्येत । तत्तु नास्ति । सर्वत्र संस्कारपरामर्शात् । उपनयनसंस्कारः सर्वत्र परामृश्यते । तं होपनिन्ये । अधीहि भगव इति होपससाद । तान् हानुपनीयेत्यादिप्रदेशेषूपनयनपूर्वकमेव विद्यादानं प्रतीयते । शूद्रस्य तु, तदभावाभिलापात् । चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्र इति, न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हतीति शूद्रस्य संस्कारनिषेधात् । चकारान्न शूद्राय मतिं दद्यादिति निषेधः ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्य सर्वथाधिकारः । तदभावनिर्द्धारणे शूद्रत्वाभावनिर्द्धारण एव गुरुशिष्यभावप्रवृत्तेः । सत्यकामो ह जाबाल इत्यत्र, गौतमः सत्यकाममुपनिन्ये । नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हतीति सत्यवचनेन शूद्राभावं ज्ञात्वैव । चकार एवार्थे । चकारेण निर्द्धारणमुभयज्ञानार्थम् । वर्णत्वं शूद्राभावश्च । तस्मान्न शूद्रस्याधिकारः ॥ ३७ ॥

संवादस्थं प्रतीकम् । तत्र च, यद्वेत्थ तेन मोपसीदेत्यामन्त्रणे, ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमिति वेदाध्ययनलिङ्गादेवोपनयनसंस्कारप्राप्तिः । तान् हानुपनीयैवेति वैश्वानरविद्यायामपि प्राचीनशालादीनां षण्णां महाश्रोत्रियत्वलिङ्गादेव तत्प्राप्तिः । निषेधस्तु वैशेषिकस्यैवेति न दोषः । शेषं स्फुटम् । तथाचात्र 'आनर्थक्ये प्रमाणानां विपरीतं बलाबलम्' इति न्यायान्न शूद्रश्रुतिमात्रेणाधिकारसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ किमुभयमित्यपेक्षायामाहुः । * वर्णत्वमित्यादि * । अयमर्थः । तद्वाक्यान्निश्चितेऽपि ब्राह्मणबीजत्वे व्यभिचारजन्यत्वाच्छूद्रता स्यात् । तदभावस्तु वामदेव्यसामोपासकस्य न काञ्चन परिहरेदिति सर्वगामित्वाभ्यनुज्ञानात् तज्जन्यस्य व्यभिचारदोषानाक्रान्तत्वाद् वर्णत्वशूद्रत्वाभावं ज्ञात्वेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

दूरे ह्यधिकारचिन्ता। वेदस्य श्रवणमध्ययनमर्थज्ञानं त्रयमपि तस्य प्रतिषिद्धम्। तत्सन्निधावन्यस्य च। अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमिति। पद्युवा एतच्छ्मशानं यच्छूद्रः। तस्माच्छूद्रसामीप्ये नाध्येतव्यमिति। उदाहरणे जिह्वाच्छेदो, धारणे शरीरभेद इति। दोहादौ शूद्रसंबन्धे मन्त्राणामभाव एव।

स्मृतिप्रयुक्त्यापि वेदार्थे न शूद्राधिकार इत्याह॥ स्मृतेश्च॥ वेदाक्षरविचारेण शूद्रः पतति तत्क्षणादिति। चकारस्त्वधिकरणसम्पूर्णत्वद्योतकः। स्मार्तपौराणिकज्ञानादौ तु कारणविशेषेण शूद्रयोनिगतानां महतामधिकारः। तत्रापि न कर्मजातिशूद्राणाम्। तस्मान्नास्ति वैदिके क्वचिदपि शूद्राधिकार इति स्थितम् ॥३८॥

---

* श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ * पद्यु वेति *। पदि उ वेति पदच्छेदः। शेषं निगदेन व्याख्यातम्। एवं सूत्राणि व्याख्याय प्रासङ्गिकमाहुः * स्मार्तपौराणिकेत्यादि *। अयमर्थः। पुराणान्तरे, श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रत इति शूद्रस्यापि सामान्यतः श्रावणविधानात्। स्मृतिकौमुद्यां स्कान्दे। 'अस्ति शूद्रस्य शुश्रूषा पुराणेनैव वेदनम्। वदन्ति केचिद् विद्वांसः स्त्रीणां शूद्रसमानताम्' इति। 'सिद्धान्तश्रवणं प्राहुर्द्विजानां मुनिसत्तम। शूद्राणां च विरक्तानां तथा स्त्रीणां महामुने। सिद्धान्तश्रावणं प्रोक्तं पुराणश्रवणं बुधैरिति' श्रवणबोधनात्। एकादशस्कन्धेऽपि, साधवे शुचये ब्रूयाद् भक्तिः स्याच्छूद्रयोषितामिति भगवद्वाक्यात्। प्रथमस्कन्धे, 'स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा। इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम्' इति वाक्याच्च भारतपुराणश्रवणमसन्दिग्धम्। ततश्च बुद्धिमतां ज्ञानमपि भवत्येव। परन्तु तादृशज्ञाने, 'आसक्तौ भगवानेव शापं दापयति क्वचित्। अहङ्कारेऽथवा लोके तन्मार्गस्थापनाय हि' इत्युक्तरीतिकेन शापादिना

कारणविशेषेण शूद्रयोनिगतानां महतां विदुरवेदवादिदासीसुतसदृशां फलमुखोऽधिकारः । तादृशामेव तत्र कृतार्थत्वस्मरणात् । तत्र शूद्रयोनिगतत्वेऽपि न कर्मजातिशूद्राणाम् । 'अत्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात् तथा । नरके न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु जायते' इत्युक्तरीतिकेन कर्मणा जातिशूद्राणां न फलमुखोऽधिकार इति । * ज्ञानादावित्यादिपदेन, 'जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् । देवताराधनं चैव स्त्रीशूद्रपतनानि षड्' इत्येतेषां संग्रहः । विदुरादीनां तीर्थयात्रादिदर्शनात् । इतरेषां त्वेतानि निषिद्धान्येव । अत एवेदानीन्तनानां तत्कर्तॄणां कामक्रोधादय एव दृश्यन्ते, न तूपशम इति । एतदधिकरणद्वयं प्रासङ्गिकम् ।

अथ प्रसङ्गादिदं विचार्यते । शूद्रादयः सर्वे भारतं पुराणं च पठेयुर्न वेति । तत्र, 'भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्च दर्शितः । दृश्यते यत्र वै धर्मः स्त्रीशूद्रादिभिरप्युत' इति प्रथमस्कन्धे, 'विप्रोऽधीत्याप्नुयात् प्रज्ञां राजन्योदधिमेखलाम् । वैश्यो निधिपतित्वं च शूद्रः शुद्ध्येत पातकाद्' इति द्वादशस्कन्धे च धर्मदर्शनश्रीभागवताध्ययनयोर्बोधनात् । 'तस्माद् भारत सर्वात्मा' इत्यत्राभयेच्छायां सर्वसाधारण्येन कीर्तनविधानाच्च सर्वमेव भारतं पुराणं च सर्वे पठेयुरित्येवं प्राप्ते ।

अभिधीयते । ब्रह्मज्ञानभागांशव्यतिरिक्तमेव पठनीयम् । धर्मब्रह्मणोरतीन्द्रियत्वेन प्रथमवाक्ये दृशेर्मुख्यार्थस्य ग्रहीतुमशक्यतया धर्मादिशाब्दज्ञानमात्रार्थकत्वेन पाठाप्रापकत्वात् । द्वितीयेऽप्यधीत्येत्यस्य स्मरणाध्ययनसाधारण्यात् स्मृत्वा गुरुमुखाद्वा गृहीत्वेत्यर्थेन तथात्वात् । नच स्वाध्यायब्राह्मणश्रुतौ, प्राङासीनः स्वाध्यायमधीयीतेत्यादौ केवलोच्चारणेऽपि तथा प्रयोगात् तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । विनिगमनाविरहात् । नचेतः पूर्वं, य एतां श्रावयेदिति सर्वां संहितां पठञ्श्रृन् प्रयत इति पाठं प्रक्रम्य, विप्रोऽधीत्येति श्लोककथनादुपक्रम एव विनिगमकोऽस्त्विति वाच्यम् । तत्रापि श्रावणाद्युत्तरमेतत्कथनेनाध्ययनशब्दमहिम्ना च श्रवणोक्त्यैं सिद्धे, कपिलदेवैः स्वमातुरप्यौपनिषदभागवतज्ञानयोरनुक्तत्वेन स्त्रीशूद्रयोस्तदंशाश्रावणे तयोस्तच्छ्रवणानधिकारे च सिद्धे, 'शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद् वक्तुमुत्सहे । कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद

तां शाश्वतीमहम्' इत्युद्योगे सनत्सुजातीयारम्भे विदुरवाक्या-ज्ज्ञानोत्तरमपि वक्तनानधिकारे च सिद्धे, श्रवणपठनयोः पठन एव वा तावदंशत्यागस्यैवौचित्यात् । तथा प्रणवादिमान् वैदिकमन्त्रयुक्तोऽपि त्याज्यः । वेदः प्रणव एवाग्र इति, स सर्ववेदोपनिषद्वेदबीजं सनातनमित्यादिवाक्यैः प्रणवस्य विशेषतो वेदत्वनिश्चयात् । औपनिषदानां नारायणाष्टाक्षरादीनां मन्त्राणां नारायणकवचादौ प्रत्यभिज्ञानाच्च । नच देवतादिवाचकपदवत् प्रत्यभिज्ञाया अप्रयोजकत्वमिति शङ्क्यम् । 'नाममन्त्रस्तु शूद्रस्येति' 'स्वाहाकारनमस्कारौ मन्त्रौ शूद्रे विधीयते । ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत ब्रह्मवान् स्वयम्' इत्यानुशासनिकपर्वादौ तदनुज्ञादर्शनेन तेषां च तदभावेनैतद्दृष्टान्तस्यात्र वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च द्वितीयस्कन्धे श्रीशुकैः 'श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्च' इति श्रवणात् तृतीयं स्मरणमुक्तम् । प्रथमे सूतेनापि, 'श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च' इति तथोक्तम् । एवं प्रकृतेऽपि श्रवणपठनफलकथनोत्तरं स्मरणस्यापि तद् वाच्यम् । अन्यथाऽऽकाङ्क्षान्तरोदयप्रसङ्गात् । अतः सादेश्याद्ध्यधीत्येति पदं स्मरणार्थकमवसीयते । यत्तु 'ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी राजन्यो जगतीपतिः । वैश्यः पठन् विट्पतिः स्याच्छूद्रः सत्तमतामियाद्' इति चतुर्थस्कन्धीयम् । तत्तु पृथुचरितमुपक्रम्य पठितत्वात् प्रकरणावरुद्धमिति न तेन सर्वपाठः प्रापयितुं शक्यते । नच 'पठेच्च नियमं कृत्वा श्रीभागवतमादराद्' इति निबन्धे श्रीमदाचार्यैरुक्तत्वात् सर्वं पठनीयमिति शङ्क्यम् । तत्रापि तदंशत्यागे बाधकाभावात् । अन्यथा 'यदौपनिषदं ज्ञानं श्रीभागवतमेव वा । वर्णिनामेव तद्धि स्यात् स्त्रीशूद्राणां ततोऽन्यथा' इति तृतीयस्कन्धीयनिबन्धवाक्यस्य, 'भागवतज्ञानमपि त्रैवर्णिकानामेव । उपासनायाः प्राधान्यात् । यदेव भगवता ब्रह्मणे प्रोच्यते, तत् त्रैवर्णिकानामेवेति ज्ञातव्यम्' इति तत्प्रकाशग्रन्थस्य च विरोधापत्तेः । नचैकादशस्कन्धेऽपि, 'एष तेऽभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रह' इति कथनाच्चतुःश्लोकीतुल्यतयोपदेशस्य तत्रापि सत्त्वात् तत्राप्यनधिकारः शङ्क्यः । तदग्रे, 'नैतत् त्वया दाम्भिकाय नास्तिकाय शठाय च । अशुश्रूषरभक्ताय दुर्विनीताय दीयताम् ॥ एतैर्दोषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च । साधवे शुचये ब्रूयाद् भक्तिः स्याच्छूद्रयोषि-

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

कठवल्लीविचारेण निश्चिता ह्यधिकारिणः ।
वाक्यान्तरं च तत्रत्यं चिन्त्यते प्रलयावधि ॥

यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्र-

ताम्' इति कथनात् कर्मज्ञानादिमिश्रतयोपदेशाच्च तादृशां श्रावणे बाधकाभावेन तत्र तेषां श्रावणाधिकारस्य सिद्धेः। अन्यथा तद्विरोधापत्तेश्च। नचाभयेच्छायां तदर्थं कीर्तनस्य विरोधः शङ्क्यः। तत्र भगवत एव कथनाच्छ्रीभागवतपदाभावाच्चोक्तैकदेशातिरिक्तभागवतकीर्तनादपि तत्परिहारसिद्धेः। पुरुषोत्तमसहस्रनामपाठस्यापि फलोक्तिप्रसङ्गे, सहस्रं यैस्तु पठितैः पठितं स्याच्छुकाऽमृतमित्याचार्याणां वाक्यात् तस्मादपि तत्सिद्धेश्च। ये पुनरेतानि वाक्यान्याश्रित्य स्वस्यापि पाठाधिकारं शूद्रा आपादयन्ति, तेषां मात्सर्यादिदोषग्रासेन श्रीभागवतोक्तधर्मेष्वप्यनधिकारः। 'धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्रपरमो निर्मत्सराणां सताम्' इति वाक्यात्। किं पुनः पाठे। एतेनैव गीतापाठो व्याख्यातः। तत्राप्यध्यायसमाप्तौ, उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायामिति दर्शनात्। तस्मादुक्तातिरिक्तमेव शूद्रैः पठनीयम्। न तु श्रावणीयं, पाठनीयं वा। विध्यभावादिति निष्कर्षः ॥ ३८ ॥ ॥ ९ ॥

कम्पनात् ॥ एवं प्रासङ्गिकमधिकारनिरूपणं कृत्वा पूर्वप्रस्तुतमेव पुनः सिंहावलोकनेन विचारयतीत्याहुः। * कठवल्लीत्यादि *। हि * यतो हेतोर्मृत्यूपाख्यानं मनुष्यानधिकृत्य प्रवृत्तम्। अतः, शब्दादेव प्रमित इत्यधिकरणे प्रस्तुतेन कठवल्लीस्थाङ्गुष्ठमात्रविचारेणाधिकारिस्मरणे प्रसङ्गात् ते निश्चिताः। च * पुनः प्रासङ्गिकसमाप्तौ तत्रत्यं षष्ठवल्लीस्थं वाक्यान्तरं चिन्त्यते। अवसरसङ्गत्या विचार्यते। तच्चिन्तनस्य किं प्रयोजनमत आहुः। * प्रलयावधीति * तद्वाक्यप्रतिपाद्यं रूपं प्रलयस्यावधिभूतम्। तस्य ज्ञाने तत्र लयः स्यादतो हेतोश्चिन्त्यत इत्यर्थः। विषयवाक्यं, सन्देहबीजं, सन्देहाकारं चाहुः * यदिदमित्यादि *। * वेतीत्यन्तम् *। ननु प्र-

मुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति । अत्र प्राणवज्रोद्यमनश-ब्दाभ्यां सन्देहः । किं प्राणोपासना, इन्द्रोपासना वा, ब्रह्मवाक्यं वेति । बाधकशब्दस्य श्रुतित्वान्न प्रकरणेन निर्णयः । अमृतं वै प्राणा इति श्रुतेः । प्राणोपासकस्याप्यमृतप्राप्तिर्युज्यते । इन्द्रस्या-प्यमरत्वात् । वज्रमुद्यतमिति प्राणपक्षे वियोजने मरणजनकत्वाद् भयरूपत्वम् । इन्द्रपक्षे बलाधिष्ठातृत्वात् प्राणत्वम् । तस्मात् प्राण इन्द्रो वा वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्ते । उच्यते ॥ कम्पनात् ॥ कम्पनमत्र प्रथमवाक्यार्थः । स च भयहेतुकः । अविशेषेण सर्वजगत्कम्पनं भगवद्धेतुकमेव भवति ।

करणस्य ग्राह्यत्वात् तेनैव निश्चये विचारोऽनर्थक इति शङ्कायामा-हुः । * बाधकेत्यादि * । तथाच प्रकरणापेक्षया श्रुतेर्बलिष्ठत्वात् प्रकरणेन न निर्णय इत्यतो विचार आवश्यक इत्यर्थः । पूर्वपक्ष-माहुः । * अमृतमित्यादि * । तथा अमृतपदस्याप्यनेकार्थत्वाद् वा-क्योक्तफलेनापि न निर्णय इत्यर्थः । तर्हि प्राणविद्यैवास्त्वित्यत आहुः । * इन्द्रस्येत्यादि * । तदुपासकस्याप्यमृतत्वप्राप्तिर्युज्यत इति पूर्वेण सम्बन्धः । इन्द्रस्यात्र कथं प्राप्तिरित्यत आहुः । * वज्रमु-द्यतमिति * । तथाच लिङ्गात् प्राप्तिरित्यर्थः । * तस्मादिति * प्र-करणापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोः प्रबलत्वात् । तथाच ब्रह्मवाक्यत्वाभावे पूर्वपक्षे तात्पर्यम् । सिद्धान्तं व्याचक्षते । * उच्यत इत्यादि * । अत्र हि, यदिदं किञ्चेति पादत्रयमेकं वाक्यम् । य एतदिति तुरीय-पादो भिन्नं वाक्यम् । तत्र, यदिदं किञ्च परिदृश्यमानमपरिदृश्यमानं च सर्वं जगत् प्राणे विद्यमाने निःसृतं बहिरागतं सदेजति कम्पते । तत्र हेतुः । महतां भयं तस्मात् तादृशं वज्रमायुधमुद्यतं जगन्नियमना-योल्लासितमिति पदसम्बन्धात् कम्पनमत्र प्रथमवाक्यार्थः । स च भयहेतुकः । तेन स्वतः कम्पनं वार्यते । तथा, यदिदं किञ्चेत्यनेन स-र्वपदे सङ्कोचो वार्यते । अतोऽविशेषेणासङ्कोचेनेदृशं सर्वं जगत्कम्पनं भगवद्धेतुकमेव भवति । न प्राणे । तस्य स्ववियोगेन भयजनक-

नचैकान्ततो वज्र इन्द्रस्यैवायुधं भवति । अग्निहृदयत्वात् । तस्य तातस्य हृदयमाच्छिन्दत् साऽशनिरभवदिति श्रुतेः । तस्मान्मारकरूपमेवेदं भगवतः । प्राणशब्दवाच्यत्वं तु पूर्वमेव सिद्धम् । तस्मात् सर्वजगत्कम्पनं भगवत्कृतमिति भगवानेव वाक्यार्थः ॥३९॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरभि-

तयेदृशकम्पनाहेतुत्वात् । ननु तर्हि श्रुतेः साधारणत्वान्माऽस्तु प्राणः, किन्त्विन्द्र एवास्तु । वाक्यापेक्षया लिङ्गस्य प्राबल्यादित्यत आहुः * नचेत्यादि * । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * । यस्मादिन्द्रप्राणौ नात्र शक्यवचनौ तस्मात् तथेत्यर्थः । ननु तथापि प्राणशब्दवाच्यत्वस्य, अत एव प्राण इत्यधिकरण एवावधारितत्वादस्याधिकरणस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * प्राणेत्यादि * । * तस्मादिति * । यस्मादुक्तवाक्यार्थरूपत्वं न पूर्वत्र प्राणशब्दशब्दिते सिद्धं तस्मात् । अत्रैतादृशस्य हेतोर्वाक्यान्तरे अदर्शनाद्धेतुरेव पक्षमाक्षेप्स्यतीत्याशयाद्विमृष्टनिष्ठविशेषान्तरविमर्शावधारणेनैव तत्स्फुरणाच्च पक्षानुल्लेख इति न न्यूनता । आधारता तु विषयवाक्य एव स्फुटा । अत्राऽवान्तरप्रलयकर्तृत्वं प्राणे आशङ्क्य तन्निवारणाय अशनिभयोत्पादकत्वेन तद् ब्रह्मणि साधितम् । तेन बुद्धिस्थानात्मिकैवाधिकरणसङ्गतिः ।

यत्तु शङ्कराचार्यैरत्र ब्रह्मप्रतिपत्तौ पूर्वोत्तरपर्यालोचनादिति हेतुरुक्तः । तत्तु सूत्रमेव विरुणद्धि । सूत्रे कम्पनस्यैव हेतुत्वेन कथनात् । योऽप्येजयितृत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वेन प्राणेनेति मन्त्रस्य तद्बोधकतयोपन्यासः । सोऽपि तथा । मन्त्रे जीवनस्य तथात्वेनोक्ततया कम्पनाबोधकत्वादिति ॥ ३९ ॥ ॥ १० ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ * य एष इत्यादि * इदं छान्दोग्ये दशमप्रपाठके दहरविद्यायामिन्द्रप्रजापतिसंवादे च पठ्यते । एतावान् परं विशेषः । पूर्वत्र, निष्पद्यत इत्यनन्तरं, स आत्मेति वाक्यशेषः ।

सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति । तत्र संशयः । परं ज्योतिर्महाभूतरूपं ब्रह्म वेति ।

ब्रह्मधर्माश्च ये केचित् सिद्धा युक्त्यापि साधिताः ।
निर्णायकास्ततोऽप्यन्ये चत्वारोऽत्र निरूपिताः ।

तत्र रूढ्योपपत्त्या च महाभूतमेव ज्योतिरित्येवं प्राप्ते । उच्यते । ज्योतिर्ब्रह्मैव । कुतः । दर्शनात् । सर्वत्र दर्शनं न्याय इति

द्वितीये तु, स उत्तमः पुरुष इति । तत्रोत्तरवाक्यमसन्दिग्धम् । गीतायाम्, उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इत्युपबृंहणेनास्य जीवबोधकताया वक्तुमशक्यत्वात् । तेन स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन्नित्यग्रिमे वाक्ये तच्छब्दद्वयेनोभयोः परामर्शेऽपि विभक्तिसामानाधिकरण्यं सन्निधिं चानादृत्य व्यवहितं व्यधिकरणविभक्तिबोधितमपि ब्रह्मैवादरणीयमिति निश्चयात् । अतो दहरविद्यास्थं वाक्यमेव विषयः । संशयस्तु स्फुट एव । तद्बीजं तु प्रकरणापेक्षया श्रुतेः प्राबल्यम् । ज्योतिश्चरणाधिकरणेनास्य गतार्थतानिरासायास्य प्रयोजनं कारिकयाहुः । * ब्रह्मेत्यादि * । * चत्वार इति * । उपसम्पत्तव्यत्वम् उपसम्पन्नस्वरूपाभिनिष्पादकत्वम् । पूर्ववाक्यगतं हृदयत्वं, सत्यपदोक्तं मर्त्याऽमृतनियामकत्वं चोत्तरवाक्यगतम् । तद्यथापि हिरण्यनिधिमित्यारभ्यैवंवित् स्वर्गं लोकमेतीति वाक्यैक्यात् । * निरूपिता इति * । निर्णायका निरूपिताः । अतो न गतार्थतेत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । * उपपत्त्येति * । अस्माच्छरीरात् समुत्थायेत्यादिबोधितया तया । राजशिबिराणि तीरात् समुत्थितानीत्यादौ लोके समुत्थानस्योद्गमने प्रयोगदर्शनादत्र च शरीरादुद्गमनोत्तरं ज्योतिष उपसम्पत्तिबोधनात् । तस्याश्चार्चिरादिमार्गेण जीवस्य गमने अर्चिराद्यपेक्षया आदित्यादेः परत्वादिति । सिद्धान्तमाहुः । * उच्यत इत्यादि * । * सर्वत्र दर्शनमिति * । समानप्रकरणे एतत्स्थाने ब्रह्मवाचकपददर्शनम् । तथाच यत्र ब्रह्मवाचकं पदमभिधीयते तस्मिन् स्थाने । अत्र ज्योतिःपदं दृश्यते । अतस्तथेत्यर्थः । तदेव

यावत् । सुषुप्तौ सर्वत्र, सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति । सति सम्पद्य न विदुः । सति सम्पद्यामह इति । अहरहर्ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यादिप्रदेशेषु ब्रह्मसम्पत्तिरेवोक्ता । अत्रापि सम्प्रसादवचनात् परं ज्योतिर्ब्रह्मैव । तस्माद् यः कश्चन शब्दो ब्रह्मस्थाने पठितस्तद्वाचक एवेति ॥ ४० ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद् ब्रह्मेति श्रूयते । तत्राकाशशब्दे सन्देहः । भूताकाशः परमात्मा वेति । नामरूपनिर्वाहमात्रत्वमवकाशदानाद् भूताकाशस्यापि भवतीति न ब्रह्मपरत्वम् । अन्यस्य च नियामकस्याभावादित्येवं प्राप्ते ।

दर्शयन्ति । * सुषुप्तावित्यादि * । * सम्प्रसादवचनादिति * । सुषुप्तावस्थत्वबोधकादेतद्वचनात् । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । अत्र जीवस्वरूपापत्तिहेतुत्वेन महाभूतरूपे ज्योतिषि प्रलयकर्तृत्वस्यातिव्याप्तिबुद्धिरस्या निवारिता ॥ ४० ॥ ॥ ११ ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ * श्रूयते इति * । छान्दोग्यसमाप्तौ श्रूयते । * आकाशशब्दे सन्देह इति * । उभयत्र प्रयोगसाधारण्यात् । श्रुतौ वैशब्दात् प्रसिद्ध्यनुग्रहेण ब्रह्मशब्दोक्त्या चोभयोर्बोधनाच्च शब्दे सन्देह इत्यर्थः । अनेन बीजमुक्तम् । पूर्वपक्षमाहुः * नामेत्यादि * । नामरूपयोर्निर्वाहोऽविच्छेदेन चालनम् । तत्कर्तृत्वमात्रमत्र प्रतीयते, न तु कश्चिदन्यो धर्मः । तच्चावकाशदानाद् भूताकाशस्यापि सम्भवतीत्याकाशपदस्य न ब्रह्मपरत्वम् । नच धर्मस्य सामान्यत्वेन प्रकरणबलाद् ब्रह्मपरत्वमेव कुतो नाद्रियत इति शङ्क्यम् । प्रजापतिरुवाचेत्यस्य द्विरुक्त्या ब्रह्मप्रकरणस्य समाप्त्यवगमात् । श्यामाच्छबलमित्यादिना प्रकरणान्तरेण व्यवधानाच्च । नापि जीवपरत्वं शङ्कितुं शक्यम् । अभिसम्भवानीत्यस्य द्विरुक्त्या तत्प्रकरणस्यापि समाप्तेः । आकाशपदस्य जीवे क्वापि प्रयोगादर्शना-

उच्यते। आकाशः परमात्मा । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । यद्भूताकाशस्य प्रयोजनं श्रुतिसिद्धं, तस्मादन्यस्य व्यपदेशः कार्यान्तरादिव्यपदेशश्च। यत्रैव हि सिद्धवत्कारेणोत्कृष्टधर्मा अतदीयास्तदेव ब्रह्मेति । नापि नामरूपनिर्वाह आकाशस्य माहात्म्यहेतुर्भवति । वै निश्चयेनेति सिद्धवत्कारान्नोपासनापरत्वम्।

श्च। अतोऽस्यैव धर्मस्य यद् ब्रह्मधर्मतानियामकं तदत्र किमपि न दृश्यते। नचोपसंहारगतानां ब्रह्माऽमृतात्मशब्दानां तथात्वम्। अवकाशदानकृतबृंहणनित्यत्वव्यापकत्वगुणयोगेन प्रशंसानिबन्धनया गौण्यापि नेतुं शक्यत्वात् । नापि, ते यदन्तरेत्युक्तस्य नामरूपान्तर्वर्तित्वस्य तथात्वम् । व्यापकतयाऽऽकाशेऽपि तत्सिद्धेः । अत उपक्रमगतस्याकाशपदस्योच्चारणमात्रेण भूताकाशावगमात् स एव ग्राह्य इत्येवं प्राप्त इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याचक्षते । * यद्भूतेत्यादि * । अर्थः प्रयोजनं यद्भूताकाशस्य श्रुतिसिद्धं वायुजननं, तस्मादन्यस्य व्यपदेशः । ते यदन्तरेत्यनेनोक्तस्यासमन्तात् तदन्तःस्थापनरूपस्यादिपदेन ब्रह्मत्वादेश्च यो व्यपदेशः कथनम् । तथाच, अन्तरः अर्थो यस्मादित्यर्थान्तरम् । वाऽऽहिताग्न्यादिष्विति परनिपातः । एवमत्र बहुव्रीहिणा कर्ता बोध्यते । अन्योऽर्थोऽर्थान्तरमिति नित्यसमासपक्षे लक्षणया कर्तृलाभः । तस्य भावोऽर्थान्तरत्वम् । तदादीनि । ते यदन्तरेत्युक्तं बहिःष्ठान्तःस्थापनम्। ब्रह्मादिश्रुतयश्च । तेषां व्यपदेशात् कथनादाकाशो ब्रह्मैव । नहि रूपान्तर्गतस्य निरूह्यस्याकाशस्यासङ्कुचितं तन्निर्वोढृत्वं सम्भवति न वा क्वापि श्रुतावाकाशमाहात्म्यहेतुत्वेन तदुक्तमस्ति । नाप्यसङ्कुचितं तयोरन्तःस्थापनं बृंहणं वा तथा। वायुजनकत्वस्यैव श्रावणात् । अत आकाशकार्यातिरिक्तकार्यकर्तृत्वादेरत्रोक्तत्वाद् ब्रह्मादिश्रुतीनां चानुकूल्यादुपसंहारस्य प्राबल्यमिति ब्रह्मैवाकाशः। स्वारसिकं च शब्दानां ब्रह्मवाचकत्वमतो न लक्षणादोषोऽपि। तेनेदं सिद्धम् । यत्रैव सिद्धवत्कारेणोत्कृष्टधर्मा अतदीयास्तदेव ब्रह्मेति । अथ लोकदृष्ट्या विचार्यम्। तदसङ्गतम्। 'अदो ददाति श्वसतां पदं यन्नियमान्नभ' इति

निर्वाहस्य ब्रह्मधर्मत्वं न श्रुत्यन्तरसिद्धमिति विचारः । अर्थापत्तिसूचकस्त्वयमेव न्याय इति ।

तस्माद् यत्रैवातद्धर्मकथनमन्यवाच्यस्य तत्रैव ब्रह्मपरत्वमिति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

स्मृतेस्तस्यापि भगवदधीनत्वान्नामरूपनिर्वाह आकाशस्य माहात्म्यहेतुरपि न भवति । नच तर्ह्युपासनार्थं तदुक्तिराकाशेऽस्त्विति वाच्यम् । यतो, वै निश्चयेनेति सिद्धवत्काराञ्नोपासनापरत्वं वक्तुं शक्यते । तस्माद् ब्रह्मधर्म एवायं निर्वाह इत्यर्थः । ननु यद्ययं निर्वाहो ब्रह्मधर्म एव, तदा, तद्धर्माधिकरणेन वा, तल्लिङ्गाधिकरणेन वा गतार्थत्वाद् व्यर्थः सूत्रारम्भ इत्यत आहुः । * निर्वाहस्येत्यादि * । तत्रापि विशेषमाहुः । * अर्थापत्तीत्यादि * । यद्यपि कम्पनमपि न प्रसिद्धश्रुत्यन्तरसिद्धं, तथापि प्रकरणबलादुत्तरवाक्ये कम्पनहेतोर्ब्रह्मणः सकाशाद् भयस्योक्तत्वाच्च तस्य ब्रह्मकार्यत्वनिश्चयेन ब्रह्मवाक्यत्वसाधकता तस्य युक्ता। प्रकृते तु वाक्यस्यानारभ्याधीतत्वात् प्रमाणान्तराभावाच्च न कथमपि ब्रह्मवाक्यत्वसिद्धिरतोऽयमेव न्यायस्तथेत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं, तथापि पक्षनिर्देशोऽत्र न युक्तः । किन्तु ब्रह्मत्वमात्रं साधनीयम् । ततश्च वाक्यस्यापि ब्रह्मवाक्यत्वं सुखेनैव सिद्ध्येदित्यत आहुः । * तस्मादित्यादि * । * अन्यवाच्यस्येति * अन्यवाचकपदवाच्यस्य । तथाचैतदर्थं पक्षनिर्देश इत्यर्थः । एवं प्रयोजनकथनेनास्य, तल्लिङ्गाधिकरणेन गतार्थता तत्प्रपञ्चत्वं च निवारितम् । अत्र चाकाशस्य नामादिनिर्वाहकत्वेन स्थितिकर्तृत्वस्यातिव्याप्तिमाशङ्का बुद्धिस्था सा निवारिता ।

यत्तु शिवतत्त्वविवेके, उपक्रमस्थाभ्यामाकाशश्रुतिप्रसिद्धलिङ्गाभ्यामस्य वाक्यस्य भूताकाशपरत्वेऽपि पाश्चात्यानामसङ्कुचितनामरूपनिर्वोढृत्वतदर्थान्तरत्वाऽमृतत्वलिङ्गब्रह्मात्मश्रुतीनां भूयस्तया प्राबल्यात् तदनुरोधेनोपक्रमप्रापितमपि भूताकाशपरत्वमपोह्य ब्रह्मपरत्वं स्थाप्यत इत्युक्तम् ।

तत् सूत्रविरुद्धमेव । लिङ्गभूयस्त्वस्यात्र हेतुत्वानुल्लेखात् ।

यत्तु शङ्कराचार्याः । ते यदन्तरेत्यस्य नामरूपे यद्भिन्ने इत्यर्थान्नामरूपाभ्यां व्यतिरिक्तमर्थान्तरं व्यपदिशतीति नामरूपव्यतिरिक्तत्वं ब्रह्मलिङ्गं हेतूकृत्यास्य तल्लिङ्गाधिकरणप्रपञ्चत्वमूचुः ।

तन्मतेऽधिकरणवैयर्थ्यमेव । निर्वाहस्य स्थितिरूपत्वेन तल्लिङ्गाधिकरणविषयवाक्यादेव प्राप्ततया प्रपञ्चरूपत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नामरूपव्यतिरिक्तत्वस्य स्पष्टलिङ्गत्वेनैतत्प्रणयनानावश्यकताया अपरिहाराच्च ।

भास्कराचार्योक्तमप्येतेनैव व्याख्यातप्रायम् ।

यदपि विज्ञानभिक्षुः । यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता । परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्यादिषु ब्रह्मैवाकाशशब्दवाच्यं भवति । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । अर्थस्य अन्तरोऽर्थान्तरः । तस्य भावस्तत्त्वम् । आदिपदेन नित्यत्वासङ्गत्वसूक्ष्मत्वादयो ग्राह्याः । तेषां व्यपदेशात् । आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इत्यादिषु कथनादित्याह ।

तन्मते व्यापकत्वकृतस्यार्थान्तरवर्त्तित्वस्याकाशसाधारण्याद्, यावान् वेत्येतद्भिन्नेपूक्तवाक्येष्वाकाशपदेन केवलब्रह्मासिद्ध्या लिङ्गसत्त्वे च तल्लिङ्गाधिकरणेन गतार्थत्वापत्त्याऽधिकरणवैयर्थ्यमेव ।

शैवस्तु । आकाशो भूतं, जीवो, ब्रह्म वा ? इति सन्दिह्य, अमृतत्वादितद्धर्मव्यपदेशादित्याह ।

तदपि, यदस्ति तदमृतमिति, अमृताऽक्षरं हर इति जीवेऽप्यमृतप्रयोगात् सौत्रहेतोरयोगाच्चासङ्गतमेव ।

रामानुजाचार्यास्तु । आकाशपदोक्तो मुक्तात्मा, परमात्मा वा ? इति सन्देहे । अश्व इव रोमाणि विधूय पापमिति मन्त्रे मुक्तस्यानन्तरं प्रकृतत्वात्, ते यदन्तरेत्यत्रापि नामरूपविमुक्तस्य तस्यैवाभिधानात् । नामरूपनिर्वाहकत्वस्य तत्पूर्वावस्थायां सम्भवात् । मुक्तावस्थायां ब्रह्मादिशब्दानां सम्भवात् । असङ्कुचितप्रकाशयोगेनाकाशप्रयोगस्यापि सम्भवान्मुक्तजीव एवात्रोच्यत इति पूर्वपक्षे । अत्र परमात्मैव । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहितेति निर्वोढृत्वमत्रोच्यते । तच्चामुक्तस्य नामरूपभाक्त्वान्मुक्तस्य जगद्व्यापाररहित्यादित्येवमुभयोर्न सङ्गच्छते । ईश्वरस्य तु, अनेन

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे, याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इत्यारभ्य, अभयꣳ ह वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेत्यन्ते सन्देहः । किं ब्रह्मवाक्यमेतद् उत जीवस्येति ।

जीवेनात्मनेति, यः सर्वज्ञः सर्ववित्, तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते, सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्येत्यादिषु श्रुत्यन्तं तदेवोपपादयति। ते यदन्तरेति । यद् यस्माद् अयमाकाशस्ते नामरूपे अन्तरा ताभ्यामस्पृष्टोऽर्थान्तरभूतस्तस्मात् तयोर्निर्वोढा अपहतपाप्मत्वात् सत्यसङ्कल्पत्वाच्च निर्वहिता । आदिपदेन ब्रह्मत्वादीनां संग्रहः । तथाचान्योऽर्थोऽर्थान्तरं, तस्य भावस्तत्त्वम् । तदादीनां व्यपदेशादित्यर्थः । नच मुक्तस्यानन्तरं प्रकृतत्वान्नैवमिति वाच्यम् । मन्त्रेऽपि, ब्रह्मलोकमभिसम्भवानीति परस्यैव ब्रह्मणः प्रकृतत्वादित्याहुः ।

तत्र सर्वापेक्षया प्रबलां श्रुतिमतिहाय लिङ्गाद्यपेक्षया निर्बलं प्रकरणमादाय संशयोत्थापनं चिन्त्यम् ।

मध्वभाष्यव्याख्यायां जयतीर्थस्तु । ते यदन्तरेत्यस्य, यद् ब्रह्म ते अन्तरा नामरूपे विना वर्तत इति व्याख्यानं कृत्वा, नामरूपराहित्याख्यविलक्षार्थव्यपदेशात्, तद् ब्रह्मेति ब्रह्मत्वव्यपदेशाच्च । यद्वा । अर्थान्तरत्वं रूपराहित्यम् । आदिपदेनाऽनामत्वमित्येवं सौत्रं हेतुं व्याचख्यौ । तच्चानामरूपत्वं भाष्यकारैरनामासौ प्रसिद्धत्वाद्रूपो भूतवर्जनादिति ब्राह्मवाक्येनोपबृंहितम् ॥ ४१ ॥ ॥ १२ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ विषयवाक्यमाहुः । * बृहदारण्यक इत्यादि * य एवं वेदेत्यन्ते सन्देह इति * । * बृहदारण्यक इति * तस्य षष्ठे प्रपाठके । अत्र, पत्यादिशब्दसूत्रात् तावदन्तं विषयवाक्यं, ब्राह्मणभेदेऽपि द्विरुक्त्यर्थादिरूपवाक्यभेदकादर्शनाच्चेति ज्ञेयम् । तेन ज्योतिर्ब्राह्मणं शारीरब्राह्मणं चेत्युभयोरत्र विषयवाक्यत्वात् तत्र सन्देह इत्यर्थः । सन्देहाकारमाहुः * किं ब्रह्मेत्यादि * । तथाच

जीवस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादने जीववाक्यत्वम्। स्वातन्त्र्येण ब्रह्मण एव ज्ञानकर्मत्वे ब्रह्मवाक्यत्वमिति ।

यद्यप्यर्थज्ञाने न सन्देहस्तथापि नियामकं हेतुमाह ॥ भेदेनेति ॥ तस्यायमर्थः । किंज्योतिरयं जीव इति प्रश्ने सूर्यचन्द्राग्निवाङ्निराकरणानन्तरम्, आत्मज्योतिः । आत्मा भगवानेवास्य ज्योतिरि-

---

वाक्यमेव सन्दिग्धं, न तु पूर्ववद्वाक्यगतः कश्चिदेव शब्द इत्यर्थः । सन्देह बीजमाहुः । * जीवस्येत्यादि * । * स्वातन्त्र्येणेति * । मुख्यतया । * ज्ञानकर्मत्वे इति * ज्ञेयत्वे । तथाचोभयथापि शक्यवचनत्वं सन्देहबीजमित्यर्थः । अत्र पूर्वा कोटिः शङ्कराचार्यादृता बोध्या । तर्ह्युभयथा शक्यवचनत्वे कथं सन्देहनिवृत्तिरित्याकाङ्क्षायामर्थज्ञानान्निवृत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्तात्पर्यबोधकं हेतुमवतारयन्ति । * यद्यपीत्यादि * । सन्देहो ह्युभयसाधारणैः पदैस्तादृशैरवान्तरवाक्यैश्च भवति । यदा पुनस्तेषां प्रयोजनविचारात् तात्पर्यमवधार्यते तदैकतरपक्षपाते सोऽपैतीत्यर्थज्ञाने सति न सन्देहस्तथापि तदेव कथं स्यादित्याकाङ्क्षायां विवक्षितार्थनियामकं हेतुमाहेत्यर्थः । * भेदेनेति * । व्यपदेशादिति पूर्वसूत्रोक्तहेत्वेकदेशोऽत्रानुवर्तते । तथाच, भेदेन व्यपदेशादित्येतावानत्र हेतुरित्यर्थः । नन्वयं हेतुर्जीवब्रह्मताप्रतिपादकवाक्यत्वाङ्गीकर्तृभिस्तत्प्रतिपादकत्वेनैवाद्रियते । तथाहि । अत्र, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्युपक्रमे जीवलिङ्गादुपसंहारे च, स वा एष इत्यनेन तस्यैव परामर्शान्मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोक्तेश्च संसार्युच्यत इत्याशङ्क्य पुनः पुनर्मोक्षप्रश्नात् तत्र तत्रानन्वागतपदस्य पुण्यपापबुद्धान्ताद्यवस्थासम्बन्धराहित्यबोधकस्य प्रयोगाच्च तैर्मुक्तं तत्स्वरूपं प्राज्ञपदोक्तादीश्वराद् भेदेनोच्यत इति कथनात् । अतः कथमस्य विवक्षितार्थनियामकत्वमित्यपेक्षायां तद् व्युत्पादयन्ति । * तस्याऽयमर्थ इत्यादि * । * अयमिति * वक्ष्यमाणरीतिकः । * जीव इति * श्रौतस्य पदस्यार्थः । * आत्मा भगवानिति * याज्ञवल्क्यस्याशय उक्तः । तत्र युक्तिस्तु यदि जीवः स्वज्योतिः स्यादादित्यादिसत्तायामपि तदनपेक्ष एव पर्ययनादिकं कुर्यात् । एवं त्वादित्यादिवद् यदा भगवाननुगृह्णाति तदा तत् कुरुते, नो चेन्नेति कार्यकादाचि-

त्युत्तरानन्तरं, कतम आत्मेति प्रश्ने, योऽयं विज्ञानमयो ज्ञानरूप इन्द्रियेषु हृदि च प्रकाशमान इत्युत्तरे, जीवोऽप्येतादृश इति तन्निराकरणार्थं स समानः सन् जीवतुल्यः सन् क्रीडतीत्याह ।

त्कत्वरूपाऽवगन्तव्या । तस्या अनुक्तत्वादात्मज्योतिरित्युत्तरानन्तरं राज्ञा आत्मविषयकः, कतम आत्मेति प्रश्नः कृतः । स च न देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणेष्वन्यतमस्यात्मत्वसम्भावनामूलकः । सम्राट्त्वेन बहुश्रुततया तस्य तत्कोट्यनुपस्थानात् । मेधावी राजेत्यग्रे कथनाच्च । किन्तु जीवब्रह्मकोटिमूलक एव । तादृशे प्रश्ने, योऽयमित्यादिनोक्तमुत्तरम् । तत्रान्तर्ज्योतिरित्यस्य तेषु प्रकाशमान इत्यर्थः । इदं च प्रकाशमानत्वं जीवस्याभिमानतया भगवतस्त्वन्तर्यामितयेत्युभयसाधारणम् । अत एतावत्युत्तरे उक्ते जीवोऽप्येतादृश इति तस्य सन्देहो नापैष्यतीति तन्निराकरणार्थं, स समानः सन्नित्याद्याह । एवं विज्ञानमयत्वस्य प्राणान्तर्वर्तित्वस्य च साधारण्यबोधनेन तयोर्जीवलिङ्गता निवारिता । तेनैवोपसंहारस्यापि जीवपरत्वं वारितप्रायमेव । अतः परं स समान इत्यादेरर्थो विचार्यते । तत्र स इत्यादित्यादिवज्जीवानुग्रहकः । क्रीडा तु, उभौ लोकौ सञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीवेत्युक्ता । लेलायतीवेत्यस्य लोलायतीवेत्यर्थः । ओकारस्थान एकारः ।

यत्तु विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं बुद्धिः । तन्मयस्तत्प्रायः प्राणेष्विति सामीप्ये सप्तमी । बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणात्मकपञ्चदशप्राणसमीपस्थो हृद्यन्तर्ज्योतिरिति लक्षणया हृदयस्थबुद्धावन्तर्वर्तमानं ज्योतिरात्मा । आत्मनैवायं ज्योतिषेत्युपक्रमात् । पुरुषः पूर्णः स हृद्यन्तर्ज्योतीरूप आत्मा समानः सन् प्रकृतत्वात् सन्निहितत्वाच्च बुद्ध्या सदृशः सन्नन्योन्यधर्माध्यासे सति तप्तायःपिण्डवत् तादात्म्यमापन्नः सन्निति कैश्चिद् व्याख्यातम् ।

तन्मन्दम् । बुद्धेरत्राप्रकृतत्वेन तत्सादृश्यकथनस्यासङ्गतत्वात् । विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानपदे, नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति

तस्योभयधर्मा अप्युच्यन्ते क्रियामात्रस्य तन्मूलत्वाय । तत्र हि चत्वारि स्थानानि । अयं लोकः परलोकः स्वप्न इति त्रयं जीवसमानतया अनुभवति । तत्र स्वप्नस्य मिथ्यात्वाद् द्वयमेव । सुषुप्तं च चतुर्थम् । जीवस्य तु मोक्षोऽपि ।

ब्रह्मवाचकत्वत्यागेन योगग्रहणे बीजाभावे बुद्धेर्ग्रहीतुमशक्यत्वात् । यद्यत्र बुद्धिरभिप्रेता स्याद्, वाङ्निराकरणोत्तरं, बुद्धिज्योतिरित्यपि मध्ये वदेत् । अतोऽत्र विज्ञानमयपदे ज्ञानप्रचुरं सर्वज्ञं ब्रह्मैवाभिप्रेतम् । अनुग्राहकत्वेनात्मन एवोक्तत्वात् । तस्य चान्तर्यामितया सर्वेष्वेव प्राणेष्ववस्थानात् । हृद्यमिति श्रुतेर्हृद्यप्यवस्थानात् । एवञ्च हृदीत्यत्र लक्षणापि न स्यात् । परं त्वेतेषां पदानां कथञ्चिज्जीवेऽपि वृत्तेस्तस्य निराकरणाय स समानः सन्नित्यादि वदतीत्येव युक्तम् । श्लेषेण परोक्षवादस्तु, समेनेन वदिष्य इति प्राथमिकाभिसन्धानाद् भगवतः परोक्षप्रियत्वज्ञानाच्च । तस्मादुक्त एवार्थ इति निश्चयः । ननु यद्यत्र ब्रह्म प्रतिपाद्यं स्यात् तदा ब्रह्मधर्मा एवात्र उक्ताः स्युर्न जीवधर्मा इत्यत आहुः । * तस्योभयेत्यादि *। जीवमुख्यप्राणलिङ्गसूत्रे ब्रह्माश्रितत्वेन हेतुना जीवधर्माणां ब्रह्ममूलकत्वस्य साधितत्वात् तद्वदत्रापि जीवक्रियाणां तन्मूलत्वं बोधयितुं तद्धर्मा उच्यन्ते । भगवद्धर्माश्चोच्यन्त इति तस्यैवोभये धर्मा इति न ब्रह्मप्रतिपादकत्वक्षतिरित्यर्थः । एवं ब्रह्मधर्मकथनव्युत्पादनेन प्रकरणस्य ब्राह्मत्वं प्रतिपाद्य क्रीडां व्युत्पादयितुमुभौ लोकावित्यादेरर्थमाहुः । * तत्रेत्यादि * तत्र भगवत्क्रीडायामेतल्लोकपरलोकसन्ध्यसम्प्रसादाख्यानि चत्वारि स्थानानि । तेष्वेतल्लोकादित्रयं जीवसमानतयाऽनुभवति । समानः सन्नुभौ लोकौ सञ्चरतीति श्रावणात् । नच त्रयाणां सत्त्वे कथं द्वयोर्निर्देश इति शङ्क्यम् । तत्र * तेषु स्थानेषु, स्वप्नस्य मिथ्यात्वात् *, सत्यं द्वयमेवेत्यभिप्रायेणोभयनिर्देशात् । सुषुप्तं च चतुर्थम् । स एष तस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वेति वक्ष्यमाणाल्लिङ्गात् । जीवस्य तु मोक्षोऽपि *, पञ्चम इति शेषः । एषोऽस्य परमो लोक इति वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र समान-

तत्रास्मिँल्लोके जीवस्यानीशित्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । मोक्षे त्वैक्यम् । स्वप्नस्तु माया । अतः परं द्वयमवशिष्यते । तत्र श्रुत्यैव भेदः प्रतिपादितः ।

तत्र भगवतो जीवसाम्ये अन्तःकरणेन्द्रियधर्माः प्राप्नुवन्तीति तत्रानुकरणमाह । ध्यायतीव लेलायतीवेति । बुद्धिसहितः स्वयमेव स्वप्नो भूत्वा जागरणानुसन्धानं न करोति । एवं जाग्रत्स्वापौ ब्रह्मणो लोकद्वयं जीवस्य स्थानत्रयमाह । स वा अयमिति कण्डिकाद्वयेन । स इति पूर्वप्रक्रान्तो जीवः । जीवस्य शरीरेन्द्रियाणां दुः-

---

ताया भेदतन्त्रत्वात् तं सर्वत्र वक्तुं विशेषमाहुः । * तत्रास्मिन्नित्यादि * । तत्राद्येऽनीशत्वाद् भेदः प्रत्यक्षसिद्धोऽतो नोक्तः । मोक्षे त्वैक्यमविभागे सत्यभेदप्रतीतिविषयत्वलक्षणमत्र, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुत्यैव वक्ष्यतेऽतस्तत्रापि नोक्तः । स्वप्नस्तु माया । अतस्तत्रापि नोक्तः । अतः परं द्वयमवशिष्यते * । सुषुप्तिः परलोकश्च । तत्र भेदः श्रुत्यैव * । अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इति । अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मान्वारूढ इत्यनेन प्रतिपादितः । तथाच मोक्षव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु सर्वेषु स्थानेषु भेदस्य सिद्धत्वात् तस्यैव जीवे ब्रह्मतानिरासकतया विवक्षितार्थनियामकत्वमित्यभिप्रेत्याचार्यैः सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरित्याहेत्यर्थः । एवं विशेषं बोधयित्वा इह लोके क्रीडाप्रकारमाहुः * तत्रेत्यादि * । तथाचेह लोकेऽनुकरणेन क्रीडेत्यर्थः । इदश्चावतारदशायामपि पुराणेषु तत्र सिद्धम् । चेरतुः प्राकृतौ यथेत्यादौ च । स्वप्ने क्रीडाप्रकारमाहुः । * बुद्धीत्यादि * । अयं च, सधीः स्वप्नो भूत्वेत्यादेरर्थः । तथाच तत्र मायारूपेण जागरणानुसन्धानरूपा जीववत् क्रीडेत्यर्थः । एवमुभयत्र भगवत्क्रीडामुक्त्वा, स वा अयं पुरुष इति, तस्य वा एतस्य पुरुषस्येति कण्डिकाद्वयस्यार्थमाहुः । * जीवस्येत्यादि * । * पूर्वप्रक्रान्त इति * । किञ्ज्योतिरयं पुरुष इति प्रश्ने प्रक्रान्तो, न तु, स समान इत्यत्रोक्तः । अयमितीदमा प्रत्यभिज्ञानात् । कण्डिकाद्वयसिद्धमर्थमाहुः । * जीवस्येत्यादि । दुःखदातृत्वञ्च पाप्मपदाज्ज्ञेयम् । तथाचैतद्बोधनेनानी-

स्वदातृत्वमेव । अथेति भगवच्चरित्रम् । स तु स्वस्यानन्दं जीवस्य दुःखं च पश्यति ।

भेदोऽथशब्दात् । जीवस्यानीशित्वात् येन प्रकारेणायं जीवः परलोके गच्छति तमुपायं भगवानेव करोति ।

शत्वख्यापनार्थमेतत्कण्डिकाद्वयकथनमित्यर्थः । अथ यथाक्रममित्यादेरर्थमाहुः । * अथेतीत्यादि * । चरित्रस्य स्वरूपमाहुः । * स त्वित्यादि * । तदुक्तम्, अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दाँश्च पश्यति स इत्यन्तेन । श्रुत्यर्थस्तु, अथेति भिन्नप्रक्रमे । यथाक्रमः । आक्रमत्यनेनेत्याक्रम आश्रयोऽवष्टम्भो विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणो यादृश आक्रमो यस्यासौ यथाक्रमः । अयं जीवः परलोकस्थाने भवति । परलोकस्थाने प्राप्तव्ये सति यादृशविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञायुक्तो भवति तम् आक्रमं विद्यादिलक्षणमाक्रम्यावष्टभ्य । उभयान् एतस्यैव व्याख्यानं, पाप्मन आनन्दाँश्चेति । पश्यति स परमात्मेति । तथाच जीवस्य क्वचिद् विद्यया परलोकः, क्वचित् कर्मपूर्वप्रज्ञाभ्याम् । भगवाँस्तु तत्तदन्तर्यामितया लोकान्तर्यामितया च तत्तन्नियमयन् स्वस्यानन्दं जीवस्य दुःखं च सुखं च पश्यतीत्येषा परलोके जीववत् क्रीडेत्यर्थः । नन्वस्यां कण्डिकायां भगवच्चरित्रमेवोच्यत इत्यत्र किं गमकमत आहुः । * भेदोऽथशब्दादिति * तथाच क्रमभेद एव गमक इत्यर्थः । तत्र यत् सिद्धं, तदाहुः । * जीवस्येत्यादि * । तथाचैषा द्वितीया तत्रत्या क्रीडेत्यर्थः ।

यत्रायं प्रस्वपितीत्यारभ्य, न प्रतिपद्यत इत्यन्ते यत् सिद्ध्यति तदत्र न प्रदर्शितमतः प्रदर्श्यते । यत्रायं प्रस्वपिति । यत्र स्थाने अयं जीवः प्रस्वपिति निद्राति, तत्र जीवस्य स्वापानुभवप्रकारं वक्ष्यँस्तद्धेतुभूतं भगवत्स्वापप्रकारमाह । अस्य जाग्रदवस्थायामनुभूयमानस्य लोकस्य, सर्वावतः सर्वपदार्थयुक्तस्य, मात्रां वासनात्मकमंशम् उपादाय गृहीत्वा स्वयं भगवान् विहत्य वासनाग्रहणे ज्ञानस्य स्थूलरूपतिरोभावाज्जाग्रद्देहं निःसम्बोधं कृत्वा स्वयं निर्माय वक्ष्यमाणप्रकारेण

नानापदार्थनिर्माणं कृत्वा, तत्र करणं स्वेन भासा स्वधर्मात्मकेन ज्ञानेनेति स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति, अलुप्तदृक्स्वभावेन स्वरूपेण, स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व इत्यत्र स्वप्नजनेक्षितैकपदव्याख्यानव्युत्पादितया रीत्या सर्वं स्वाप्निकं विषयीकुर्वन् प्रस्वपितीति प्रकार उक्तः । अतः परं जीवस्य तत्प्रकारमाह । अत्रायमित्यादि । अत्रास्मिन् भगवत्स्वापे, अयं पुरुषो जीवः स्वयञ्ज्योतिर्भवति। भगवज्ज्योतिषा स्वप्नमनुभवन्नात्मज्योतिर्भवतीत्यर्थः । ननु दृश्यानां बहिःष्ठत्वात् स्वप्नेऽन्तःस्थः किं पश्यतीत्याकाङ्क्षायां स्वाप्नसृष्टेर्भिन्नत्वाय तत्र भगवत्कृतां सृष्टिमाह । न तत्र रथा इति कण्डिकायाम् । अत एव, स हि कर्तेत्युक्तं, न त्वयं कर्तेति। किञ्च, स्वप्नेऽपि सर्वपदार्थान् प्रति न जीवस्य कर्तृत्वं प्रतीयते । सिद्धवदेव बहूनां प्रत्ययात् । स्वदुःखजनकपदार्थं प्रतिस्वकर्तृत्वस्यासङ्गतत्वाच्च । अत्राप्यग्रे, घ्नन्तीवं जिनन्तीवेति श्रावणाच्च । तस्माद् भगवानेव स्वप्नसृष्टिकर्तेति निश्चयः । इममेवार्थं श्लोकैः संगृह्याह । तदप्येते श्लोका इति । तत् तत्र पूर्वोक्तेऽर्थेऽपि, एते वक्ष्यमाणाः श्लोका मन्त्राः सन्तीति शेषः । तानाह । स्वप्नेनेति । स्वप्नेन मायिकेन रूपेण शारीरं जीवमभिप्रहत्य तिरस्कृत्य असुप्तः स्वयं, सुप्तान् प्राणादीन् अभिचाकशीतीति प्रकाशयति । शुक्रं शुद्धं स्वप्रकाशितं जीवमिन्द्रियादिकं चादाय पुनरैति आगच्छति । स्थानं आब्रह्मलोकं, हिरण्मय आनन्दमयः, पौरुषः पुरुषः, पुरुषस्य जीवस्य सखा । एकहंसः । एको मुख्यः सन् सुप्ततिरस्कृतान् हसतीत्यर्थः । अन्यदपि स्वाप्नं विशेषमाह । प्राणेनेति । प्राणेन पञ्चवृत्तिना आसन्येन, अपरं निकृष्टं स्थूलं, कुलायं नीडं शरीरं रक्षन् मरणशून्यं कुर्वन् अमृतः । पञ्चम्याः स्वादेशः । अमृतात् कुलयाद् बहिर्बुद्धिसंपर्करहिते देशे चरित्वा स्वाप्नं भोगं कृत्वा तत्कौतुकं दृष्ट्वेति यावत् । सः परमात्मा, यत्र कामम् । लिङ्गमाशिष्यम् । यत्रेच्छा तत्र, अमृतः, अमरणधर्मा ईयते गच्छति । हिरण्मय इत्यादिकं पूर्ववत् । यत्र काममिति विवृणोति । स्वप्नान्ते स्वप्नदेशे । ईयमानः प्राप्नुवन् । शेषं स्फुटम् । रूपाणि देव इत्यादेः प्रदर्शितस्वप्नकथनस्य प्रयोजनं स्वयञ्ज्योतिष्ट्वसमर्थनमित्यभिप्रायेणाह । आराममिति । आरामम् आरमणं क्रीडेति यावत् । अत्र यदि जीवः कर्तृत्वेनाभिप्रेतः स्यात् तदा, आरामं स्वस्य पश्यन्ति न स्वं पश्यति कश्चनेति श्रुतिर्ब्रूयात् । तं क-

अथो खल्विति भगवतो न जागरितस्वप्नभेदोऽस्तीति पक्षः परं स्वयञ्ज्योतिष्ट्वं तत्र स्पष्टम् ।

एतावद्दूरे भगवच्चरित्रमङ्गीकृत्य जीवविमोक्षार्थं प्रश्नः ।

श्चनेति कर्मकर्तृभावं च न ब्रूयात् । एवं क्रीडां बोधयित्वा तस्या दुर्ज्ञेयत्वाय जागरणं निषेधति । तदित्यादि । तत् तस्मात् को वेद तस्मिन् समये भगवान् किं प्रदर्शितवानिति ज्ञानाभावात् कारणात् । आयतं गाढसुप्तं, न बोधयेत् । न जागरयेत् । तत्र हेतुः । इत्याहुरित्यादि । इति एवं वक्ष्यमाणं चिकित्सका आहुः । दुर्भिषज्यं दुश्चिकित्सत्वम् अस्मै सुप्ताय भवति । यदि बोधयेत् । यं देशमयं पश्यन् स्थितस्तमेष न प्रतिपद्यते, न प्राप्नोति । एवं भगवतः स्वप्नमङ्गीकृत्य स्वयंज्योतिष्ट्वं साधितम् । अतः परं भगवतः स्वप्नमनङ्गीकृत्य तथात्वं साधयतीत्याहुः । * अथो इत्यादि * । तथाच मतान्तरतयोल्लेखादयमन्यः पक्ष इत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु । अथो इति भिन्नप्रक्रमे । खल्वाहुः । अर्थादन्ये । किम् ? । एष पूर्वोक्तोऽस्य भगवतो जागरितदेश एव । हि यतो हेतोः । यान्येव पदार्थजातानि जाग्रत् पश्यति तान्येव सुप्तः पश्यतीति । तदुक्तं श्रीभागवतेऽपि, लोकानपीतान् ददृशे स्वदेह इति । तथाच यत्रापीतानामपि दर्शनं, तत्र स्थितानां दर्शने कः सन्देह इति भगवतो न जागरितस्वप्नभेद इति प्रलय इवात्रापि स्वयञ्ज्योतिष्ट्वमिति तदाशयः । एतस्य मतान्तरत्वे हेतुमाहुः * परमित्यादि * । * तत्रेति * । व्याख्याते पक्षे पूर्वमादित्यादीनां कथनाज्जागरिते स्वयञ्ज्योतिष्ट्वस्यास्पष्टत्वाद् आस्यानुपयोगित्वम् । परप्रतिपत्त्यभावादतः पूर्वोक्त एव पक्षो युक्त इति तदाशय इत्यर्थः । एतच्छ्रवणोत्तरम्, एवमेवं तद् याज्ञवल्क्येति जनकेनाङ्गीकारात् प्रश्नोत्तरपूर्तिर्जातेति सिद्धम् । अतः परं यो मोक्षप्रश्नः, अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति स कुत इत्यपेक्षायामाहुः । * एतावदित्यादि * । समानः सन्नित्यारभ्य स्वप्नपर्यन्तं भगवच्चरित्रं बन्धकमङ्गीकृत्य मोक्षस्तर्हि कथमित्याशयेन तत्प्रश्न इत्यर्थः । तर्हि मोक्षसाधनं तत्र वाच्यम् । जीवा-

स वा एष इति जीववाक्यम् । तस्य सहजः सङ्गो नास्तीति स्वप्न-सङ्गाभावं प्रत्यक्षतः प्रदर्शयन्नसङ्गत्वमाह । तावतापि जागरणाव-स्थायामसङ्गत्वज्ञानाय पुनः प्रश्नः । तत्र मत्स्यदृष्टान्तोऽवस्थाभे-दज्ञानाय क्रियाज्ञानप्रधानः ।

ऽवस्थादिकथनस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आहुः । * स वा एष इत्यादि * । जीववाक्येनाहेत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु, स वा एष जीव एतस्मिन् स्वप्नान्ते स्वप्नदेशे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्राति-लोम्येन नितराम् आयो गमनं यथा स्यात् तथा, प्रतियोनि यौति मिश्रीभवतीति योनिर्जागरितादिस्थानं तल्लक्ष्यीकृत्य आद्रवत्यागच्छति बुद्धान्ताय जागरणायैव । एवं जीवस्य क्रियां बोधयित्वा तस्यास-ङ्गत्वं व्युत्पादयति । स यदत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतः । अनु-लक्ष्यीकृत्याऽऽगतोऽन्वागतस्तद्भिन्नोऽनन्वागतः साक्षिभूत उदासीनः सन् पश्यतीत्यनुभवसिद्धम् । तत्रत्यसुखदुःखेषु तत्साधने चा-नासक्तेरनुभवसिद्धत्वात् । तेन साक्षित्वेन हेतुना भवत्यसङ्गोऽना-सक्तो हि निश्चयेनायं पुरुष इतीति । तथाच मोक्षे स्वरूपयोग्यता-बोधनं प्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयप्रश्नतात्पर्यमाहुः । * तावतापीत्या-दि * । स्वप्ने असङ्गत्वे ज्ञातेऽपि जाग्रत्यासक्तिदर्शनात् तस्या यो-ग्यताया अकिञ्चित्करत्वमतस्तत्रासङ्गतत्वज्ञानाय पुनः प्रश्न इत्य-र्थः । श्रुतावत ऊर्ध्वमित्यस्य स्वप्नादुत्कृष्टायां जाग्रदवस्थायामि-त्यर्थः । उत्तरस्य तात्पर्यमाहुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्रेति * उ-त्तरे । * क्रियाज्ञानप्रधान इति * क्रियाया ज्ञानं मुख्यं यत्र ताह-शः । तथाच यथा नदीक्रियाविलक्षणया क्रियया मत्स्ये नदीभि-न्नत्वज्ञानं, कूलद्वये सञ्चरणात् तत्र तत्र सहजासक्तिशून्यत्वज्ञानं च । तथा जीवस्य स्वप्नदेशे बुद्धदेशे च सञ्चरणक्रिययाऽवस्थाद्व-यभिन्नत्वज्ञानम् । उभयत्र सञ्चरणाच्च तत्र तत्र सहजासक्तिरहि-तत्वज्ञानम् । अतोऽयं दृष्टान्तस्तदर्थं तथेत्यर्थः । एवं जागरितेऽप्य-स्यासङ्गत्वे ज्ञाते, एतस्य सहजासक्तिः क्वेत्याकाङ्क्षा स्यात्, तदर्थं प्रश्नं च कुर्यादतस्तदर्थं स्वत एवाग्रिमं वरदानानुरोधाद् वक्तीत्यग्रेऽनु-

श्येनसुपर्णदृष्टान्तस्तु सुषुप्तौ भगवत्स्वरूपप्राप्त्येऽवस्थान्तः । यत्रेति च भगवान् । पञ्चवर्णनाडीकृत एवास्य क्लेशो, भगवत्कृत एवानन्द इति स्वप्नानन्दो भगवद्रूपः परमो लोकः । सुषुप्तिस्त्व-कामरूपो भगवान् । अत्र ज्ञानाभावादुभयोः स्पष्टतया भेदनिर्देशः । शारीरः प्राज्ञ इति ।

शशासेति पदोक्त्या ज्ञायते । तदर्थं सर्वस्य प्रघट्टकस्यार्थं व-क्ष्यन्तः श्येनादिदृष्टान्ततात्पर्यमाहुः । * श्येनेत्यादि * । तत्र भगवत्सत्त्वे किं मानम् ? अत आहुः । * अवस्थेत्यादि * । एतस्मादन्ताय धावतीत्यन्तपदोक्तोऽवस्थान्तः । यत्र सुप्त इत्यग्रिमं वाक्यं च सुषुप्तौ भगवत्सत्त्वे मानम् । श्रुतौ, सल्लयायैव ध्रियत इ-त्यस्य सम्यग् लयः श्लेषो यत्र तादृशस्थानाय गच्छतीत्यर्थादन्तपदेन भगवल्लाभात् । यत्रेति वाक्ये तु सर्वकामनाभावकथनेन तल्लाभादि-त्यर्थः । तत्प्राप्तिश्च न धावनमात्रेण, किन्तु हेत्वन्तरेणेति वक्तुं, ता वा अस्यैता इत्यादेस्तात्पर्यमाहुः । * पञ्चेत्यादि * । * भगवद्रूप इति * अक्षरात्मकः । तथा श्रुतौ नाडीः प्रक्रम्यान्ते, अविद्याभय-मन्यत इत्युपसंहारात् तास्वेवाविद्यासम्बन्धो दुःखदः । अग्रे तु भगवत्सम्बन्धात् साभिभूयते । ततोऽथेति प्रक्रमान्तरादुपसंहारे लोकपदाच्चाक्षरम् । ततः पुनरथशब्दात् कामाभावरूपलिङ्गप्रत्यभि-ज्ञानाच्च सुषुप्तिः सुष्टु सुप्तिर्यत्रेति तत्स्थानं भगवान् । तेन तत्स-म्बन्धादस्यापि सुषुप्तिरित्यर्थः । तत्र जीवेश्वरयोर्निर्देशस्य तात्पर्य-माहुः । * अत्रेत्यादि * । तद्वा अस्यैतदात्मकाममिति श्रुतौ तद् अन्ताय धावदेतद् उच्यमानमस्य जीवस्य आत्मकामरूपमकाममाप्त-काममित्युक्तम् । अत उभयोः साधर्म्ये भेदज्ञानाभावात् तज्ज्ञानार्थं स्त्रीदृष्टान्तपरिष्वङ्गक्रियातृतीयाविभक्तिभिर्भेदनिर्देशः कृत इत्यर्थः । बाह्याभ्यन्तरज्ञानाभावस्तु परिष्वङ्गहेतुक इति श्रुतावेव स्फुटम् । तथाच यद्यवस्थात्रयमुक्तं जीवस्वरूपमेतन्महावाक्ये विवक्षितं स्यात् तदा शारीरप्राज्ञयोर्भिन्नावस्थावैशिष्ट्येऽपि स्वरूपभेदादत्रोक्तमेतत्त्रयं विरुद्ध्येत । यदि च परिष्वङ्गो नामात्यन्तमैक्यमिति विभाव्यते,

नाड्याच्छादनाभावोऽतिच्छन्दः । तत्र भगवत्स्वरूपं गतस्य बाह्येन्द्रियधर्माभावमाह । विजानीयादिसन्तेन बाह्येन्द्रियाणां सलिलत्वमिति पूर्वोपपत्तिः ।

तदापि लक्षणादोषो दृष्टान्तविरोधश्च दुरुद्धरः । तस्मान्नेदं जीवब्रह्मताप्रतिपादकं वाक्यमिति हृदयम् । 'जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तिश्च गुणतो बुद्धिवृत्तयः । तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चित' इत्यादिवाक्योक्ता वृत्तयस्तु विषयोपधानाज्जायन्ते । जाग्रति तथा निश्चयात् । विषयस्तु ततो भिन्न इति भगवतः सुषुप्तित्वोक्तौ न किञ्चिद् बाधकम् । तमोऽभिभूतः सुखरूपमेतीति श्रुत्युक्तोऽभिभवस्तु भेदज्ञानाभावे हेतुः । अविद्याप्युपकाराय विषवज्जायते नृणामिति मार्कण्डेयपुराणोक्तन्यायादागमनं प्रति च । ततोऽन्यत्र बुद्धान्ताय गमनं चाविद्ययैवेति न कोऽपि क्वापि विरोधः । अतः परम् आत्मकामे रूपे आप्तकामत्वमकामत्वं च कुत इत्याकाङ्क्षापूरणाय, तद्वा अस्यैतदतिच्छन्द इत्यादिग्रन्थ इत्याशयेन तत्तात्पर्यमाहुः । * नाड्येत्यादि * । * तत्रेति * सुषुप्तौ । * बाह्येन्द्रियधर्माभावमिति * बाह्यादीनां त्रयाणामभावम् । * पूर्वोपपत्तिरिति * पूर्वोक्ते सर्वस्मिन् युक्तिः । श्रुत्यर्थस्तु, तद् आत्मकामं वै निश्चयेन अस्य जीवस्य एतत् प्राज्ञपरिष्वक्तम् अतिच्छन्दः । छादयतीति छन्दो नाडी । अतिक्रान्तं छन्दांसीत्यतिच्छन्दस्तदादिगुणकमतस्तथा । तर्ह्यपहतपाप्मत्वादिकमेव कथमित्यत आह । अत्र पितेत्यादि । तथाच नाडीछादनाभावेन पित्रादीनां देहसम्बन्धिनां स्तनादीनां देहानां च सम्बन्धविरहादपहतपाप्म, पुण्यपापाऽसम्बन्धाद् अभयं, तीर्णशोकत्वादशोकान्तरमित्यर्थः । तर्हि पित्रादीनां पापान्तानां सत्त्वे कथं तदसम्बन्ध इत्यत आह । यद्वैतदित्यादि । वै एवकारार्थः । यद् वै यदेव तत् पूर्वोक्तं पित्रादिकं न पश्यति, सुषुप्तौ भगवत्स्वरूपं प्राप्तो न चक्षुर्विषयीकरोति तत् द्रष्टव्यं पूर्वोक्तं पश्यंश्चक्षुर्गोचरीकुर्वन्नेव न पश्यति । एवमुभयं प्रतिज्ञाय पूर्वं दर्शनमुपपादयति । हि यतो हेतोर्द्रष्टुर्जीवस्य दृष्टेस्तद्धर्मरूपस्य ज्ञानस्य विपरिलोपो

एष ब्रह्मलोक इत्यारभ्य, अनुशशासैतदमृतमित्यन्तेनानन्द-रूपो भगवान् प्रतिपादितः फलत्वाय । एतावता उभयासङ्गः प्रतिपादितः ।

दर्शनसाधनतद्विषययोस्तत्राभावेन विरोधात् सर्वात्मना अदर्शनं तन्न विद्यते । कुतः । अविनाशित्वात् । प्रकाशकस्यात्मज्योतिषः, सर्वे जीवाः सर्वमया इति श्रुत्यन्तरात् सर्वप्रचुरस्य जीवस्वरूपस्य च नित्यत्वात् । तर्ह्यदर्शनं कुत इत्यतस्तदुपपादयति । तुः शङ्कानिरासे । यत् पश्येदत्र यत्पदेन करणस्य विषयस्य च संग्रहः । तद् द्वितीयं करणं विषयश्च ततोऽन्यद् विभक्तं नास्ति । तथाच वाह्यस्य विषयस्य विभक्तस्य करणस्यचाभावात् । तद्धर्मरूपस्य दर्शनस्याभाव इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र एवमत्र बाह्येन्द्रियधर्माणामभावः प्रतिपादितः । अतः परमन्यत्वविभक्तयोरभाव एव कथमित्यतस्तदुपपादयति । सलिल इत्यादि । एको मुख्यो द्रष्टा भगवानेव सलिलः । यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवतीति श्रुत्यन्तरात् सलिलवत् । अद्वैतः । द्विधा इतं द्वीतम् । तस्य भावोऽद्वैतम् । न विद्यते द्वैतं यस्मिन्नित्यद्वैतो भवतीति तदानीं भगवतः सर्वात्मकत्वप्राकट्येन द्वैतराहित्यादन्यत्वविभक्तत्वयोरभाव इत्यर्थः । तदिदमाहुः * वाह्येत्यादि * । एतदग्रिमग्रन्थस्य तात्पर्यमाहुः । * एष इत्यादि * एष इत्यनेन, एको द्रष्टेत्यनेनोक्तं मुख्यं द्रष्टारं परामृश्य ब्रह्मलोकपदेन तस्य ब्रह्मात्मकस्थानत्वं विधाय जीवस्य तावत्पर्यन्तं प्राप्तिरिति बोधनाय, एषास्य परमा सम्पदित्याद्युक्त्वा तस्य माहात्म्यबोधनायाऽन्येषामानन्दानामेतदंशत्वं बोधयित्वा, एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति निगमयित्वा तस्य परब्रह्माभिन्नत्वाय भूमवाचकेनाऽमृतपदेनोपसंहारात् तथेत्यर्थः । ननु स्वप्ने जीवस्यासङ्गत्वश्रवणेऽपि जागरिते सङ्गेन स्वरूपयोग्यताविघटनमाशङ्क्य तत्रापि तज्ज्ञानार्थं मोक्षसाधनप्रश्ने, तद्यथा महामत्स्य इति महामत्स्यदृष्टान्तेन पुनः पुनः स्वप्नान्तबुद्धान्तसञ्चरणादेवासङ्गत्वं सिद्धम् । तदुत्तरं श्येनसुपर्णमारभ्य यदेतावत् सुषुप्तिमाहात्म्यमुक्तं तस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * एतावतेत्यादि * । पुनः पुनरुभयत्र सञ्चरणादुभ-

तस्यानुभवारूढत्वाय पुनः प्रश्नः । दर्शनादर्शनात्रापोद्वापाभ्यां सिद्धमसङ्गो ह्ययं पुरुष इति । एवं जीवं सुषुप्तौ भगवन्तं च ज्ञात्वा मोक्षोपायं पृच्छति । तत्र याज्ञवल्क्यस्य भयं जातं, सुबुद्धिरयं निर्बन्धेनापि सर्वं ज्ञास्यतीति जीवब्रह्मधर्मानेकीकृत्य जीवोपक्रमेण ब्रह्मोपसंहारेणाह । तत्र, स यत्रेति जीवस्य मूर्च्छोपता-

---

यत्र समाना तस्यासक्तिरिति स्यादतस्तान्निवृत्त्यर्थमेतावान् ग्रन्थ इत्यर्थः । तर्हि पुनर्मोक्षसाधनप्रश्नस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * तस्येत्यादि * । यदि सुषुप्तेः सकाशात् तस्य भेदो न ज्ञायेत, तदेश्वराद् भेदोऽपि न ज्ञायेतेति तस्यानुभवारूढत्वाय स इत्यर्थः । उत्तरस्य तात्पर्यमाहुः । * दर्शनेत्यादि * । तत्रापि स्वप्नान्तवद् वाक्यम् । अत्र संप्रसादः सुषुप्तिः । सम्यक् प्रसादो यत्रेति समासात् । रमणं स्वरूपानन्दानुभवः । आनन्दभुगिति श्रुतेः । चरणं सत्सम्पत्तिः । सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति श्रुतेः । पुण्यदर्शनमानन्दानुभवः । तस्य तत्फलत्वात् । अत्र सुखमस्वाप्समित्यनुस्मरणात् । पापदर्शनं तु, न किञ्चिदवेदिषमित्यज्ञानानुस्मरणम् शेषं पूर्ववाक्यसमानम् । अत्र बुद्धान्ताऽऽद्रावणकृतो यो दर्शनाद्यापोऽदर्शनोद्वापश्च, ताभ्यां कृत्वा सुषुप्तावपि साक्षित्वेनैव दर्शनं सिद्धम् । अतस्ततोऽपि भिन्न इति तत्राप्यनासक्तत्वादसङ्गो ह्ययं पुरुष इति सिद्धम् । तत्स्वरूपस्यावस्थातो भिन्नत्वं, तास्वनासक्तत्वं च सिद्धम् । तावता तस्य मोक्षे स्वरूपयोग्यताऽनुभवारूढा जातेत्यर्थः । अग्रिमप्रश्नतात्पर्यमाहुः । * एवमित्यादि * । जीवं मोक्षयोग्यत्वेन, भगवन्तं तद्दातृत्वेन च ज्ञात्वा तत्प्रश्न इत्यर्थः । उत्तरस्य तात्पर्यमाहुः । * तत्रेत्यादि * । * सर्वं ज्ञास्यतीति * । कामप्रश्नव्याजेन सर्वं ज्ञानं मदीयं ग्रहीष्यतीति । * आहेति * । कामप्रश्नवरदानस्य भयस्य चानुरोधादुक्तरीत्या मोक्षोपायं वक्तुं पूर्वं सकामस्य कर्तुर्मरणावस्थां सप्रकारामुक्त्वा ततो निष्कामस्य कर्तुर्मोक्षोपायं सुषुप्त्यवस्थयैकीकृत्य श्लिष्टतया आहेत्यर्थः । श्रुतौ तु, अन्तेभ्य उदरौत्सीदिति प्रश्ननिर्णयावसानेभ्यः पुनः पुनरवरोधं कृतवानिति हेतोर्भयं जातमित्यर्थः । उत्तरं विवृण्वन्ति । * स यत्रेत्यादि * । श्रुतौ तु,

पावस्था। तद्यथा अन इति मरणावस्था। तत्र भगवानेवैनं लोकान्तरे नयति ।

तद्यथा राजानमिति भगवत्सन्मानम्। एवंविदमिति वचनात्। जीवस्तु नैवंवित्। सिद्धवद्वचनान्न ज्ञानविधिः। वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च।

अणिमानं स्थूलशरीरकार्श्यम् । उपतपतेति । उपतापजनकेन ज्वरादिना, न्येति प्राप्नोति । ततोऽणिमानं ज्ञानकार्श्यरूपां मूर्च्छां नितरां गच्छति । बन्धनादिति वृन्तात् । सम्प्रमुच्येति ममतात्यागेन स्वगुणं चैतन्यमाकृष्य । प्रतियोनीति स्थूलशरीरं लक्ष्यीकृत्य । प्राणायेति पुनरुज्जीवनाय । सा स्थूलदेहप्राप्तिरस्य येन हेतुना प्रकारेण च भवति तं हेतुं प्रकारं वक्तुं मरणावस्थोच्यत इत्याहुः । * तद्यथा अन इति * मरणावस्थेति * । हेतुर्भगवान् दार्ष्टान्तिके स्पष्टः । श्रुतौ । सुसमाहितमिति, भाराक्रान्तम् । उत्ससर्जदिति, शब्दं कुर्वत् । शारीर आत्मेति लिङ्गशरीरविशिष्टो जीवः। अन्वारूढ इति शाकटिकेनेवाधिष्ठितः । उत्ससर्जदिति वेदनया हिक्कादिशब्दान् कुर्वन् । अग्रिमकण्डिकयोरर्थमाहुः । * तद्यथा राजानमित्यादि * । श्रुतौ । प्रत्येनसः, पापिनां शासनार्थं नियुक्ताः । ग्रामण्यो, ग्रामनायकाः । प्रतिकल्पन्ते, उद्युज्य स्वोपयोगाय प्रतीक्षन्ते । भूतानि शरीरान्तरारम्भणायेश्वरेण नियुक्तानि । ननु जीवब्रह्मणोरुभयोरपि तत्र गमने कथं ब्रह्मण एव सन्मानमित्यत आहुः । * एवंविदमित्यादि * । * नैवंविदिति * संसारिण उपक्रान्तत्वादेवंवित्पदे परामृष्यमाणो जीवत्वेन न वक्तुं शक्य इत्यर्थः । ननु प्राज्ञान्वारोहान्तज्ञानवन्तमनूद्य, तस्मिन् ब्रह्मायातीति ज्ञानकथनात् पूर्वोक्तकर्मफलविदः संसारिणो जीवस्यैवेदं सन्मानं, न ब्रह्मण इति चेत् तत्राहुः । * सिद्धवदित्यादि * । अत्र किमेवं ज्ञानं विधीयते, उतानूद्यते ? । नाद्यः । सिद्धवचनात् । एवंविद्भवेदिति विधिवाक्यं कल्पयित्वैतद्योजनेन वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । अतोऽनूद्यत इत्येव वक्तव्यम् । तथा सति जीवस्य तथात्वबाधाद् ब्रह्मण एव सन्मानमित्यर्थः ।

स यत्रेति जीवे मोहोऽधिकः । अथैनमेते प्राणा इति भगव-

यत्तु पूर्वं भूतानि राजभृत्यवद्देहमारभ्य प्रतीक्षन्ते । पश्चादात्मा राजवत् तत्र गच्छतीत्यंशोऽत्र विवक्षितः । शरीरारम्भकैर्भूतैः सहैवात्मनो गमनमिति राद्धान्तस्थितेरित्युक्तम् ।

तत् साहसमेव । अविवक्षितत्वे मानाभावात् । दृष्टान्तकथनवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । प्रयियासाबोधिकायामग्रिमकण्डिकायां प्राणोपसमायनोक्तिवद् भूतोपसमायनस्यानुक्तत्वेन भूतैः सह गमनसिद्धान्तस्याप्रयोजकत्वाच्च । श्रुतौ । उपसमायन्तीति स्वस्ववसतिं त्यक्त्वा तेन सह गन्तुं निकटे समायान्ति । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीति, पूर्वोक्तमरणावस्थाया उपसंहारे स्मारणम् । अतः परं शारिरब्राह्मणस्यार्थमाहुः । * स यत्रेत्यादि * । स यत्रायं शारीर आत्मा लिङ्गविशिष्टो जीवः । अबल्यं नीत्य, पूर्वोक्तोपतापादिना नैर्बल्यं नितरां प्राप्य । सम्मोहमिव न्येति, मरणावस्थायामधिकं मोहं प्राप्नोति । तदा तूत्क्रमणस्य कर्तुमशक्यत्वात् तदुपायं भगवानेव करोति । यथाक्रमोऽयं परलोकस्थान इत्यादिना पूर्वं तस्योक्तत्वात् । तदिदानीं सविस्तरं वदामीति ज्ञापनायाथैनमेते प्राणा इत्यथशब्दः । नच प्राणाः स्वत एवायान्तीति शङ्क्यम् । जडत्वात् । अतो जीवे सम्मुग्धे भगवत्प्रेरिता एवायान्तीत्याशयेनाहुः । * अथैनमित्यादि * । श्रुतौ । अथेति भगवत्प्रेरणोत्तरम् । प्राणा वागादयः । स इति जीवः । तेजोमात्रा इति प्रज्ञांशभूतानि करणानि । समभ्याददान इति । उपसंहरन् । अवक्रामति । अन्यतश्चैतन्यमुपसंहृत्य हृदयेऽभिव्यनक्ति । चाक्षुष इति । चक्षुषि भवः सूर्यांशः । पराङ् न पर्यावर्तत इति । स्वकार्यरहितो भवति । अरूपज्ञ इति जीवस्तथा भवति । तत्र हेतुः । एकी भवतीति । लिङ्गात्मना करणग्रामे मिश्रीभवति । तदा पार्श्वस्थाश्च पश्यतीत्याहुस्तद्विदः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र । एवमुपसंहृते करणग्रामे निष्क्रमणसाधनीभूतं व्यापारमाह । तस्येत्यादिना । हृदयस्याग्रं, हृदयच्छिद्रनाडीमुखं प्रद्योतते भगवज्ज्योतिषा स्वप्न इव तदानीं प्रकाशयुक्तं तिष्ठति । प्राण इति मुख्यः प्राणः । प्राणा इति वागादयः । अनूक्रामन्तीति । मुख्यप्राणगम-

च्चरित्रं, सम्पद्यत इत्यन्तेन । श्लोके तद् ब्रह्म अस्य जीवस्य

नोत्तरं सहैकीभूय गच्छन्ति । संज्ञानमिति । पूर्वोक्तप्रद्योनादेहत्वेन भातां बुद्धिम् । अन्ववक्रामतीति । अश्ववत्तामारोहति । सविज्ञानो भवति, गमनार्थं विशेषज्ञानवान् भवति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । विद्या सदसद्विषयकं ज्ञानम् । कर्माऽदृष्टरूपं लिङ्गगतिरूपं च । यद्वा, विद्या उपासनात्मकं ज्ञानम् । कर्म यज्ञादिरूपम् । यथाक्रतुरस्मिन् लोक इत्यादिश्रुतेः पूर्वप्रज्ञा, संस्कारात्मना वर्तमानं ज्ञानम् । समन्वारभेते, अनुगच्छतः । जलायुका, जलौका । निहत्येत्यस्य व्याख्यानमविद्यां गमयित्वेति । अज्ञानं प्रापयित्वा, निश्चेष्टं कृत्वेत्यर्थः । पेशस्कारी भ्रमरीविशेषः । पेशसो रूपस्य मात्रामपादायापच्छिद्यान्यं स्वरुद्धकीटीयं नवतरं रूपं तनुत एवमयं पुरुष इदं स्थूलशरीरं निहत्य तस्माद् रूपाद् वासनया तदंशं गृहीत्वेति यावत् । त्यक्ते पूर्वशरीरे वासनया कथं तदंशग्रहणमित्यत उपपादयति । स वा अयमात्मेत्यादिना । तथाच सर्वमयत्वेन नानावासनाशालित्वाद् या वासना तदा कर्मणोद्बुद्ध्यते तया पूर्वस्माद् रूपांशोपादानमित्यर्थः । अत्र पक्षान्तरमाह । अथो खल्वित्यादि । तेन कस्य चित् कर्मणा वासनोद्बोधे तदनुरूपो देहः । कस्यचित्तु कामाधीनः । यथा नृगस्य । उभयत्रापि भगवदिच्छा नियामिका । एवं जीवस्य लोकान्तरप्रापकं भगवच्चरित्रं विस्तारेणोक्तम् । अस्य भगवच्चरित्रत्वे गमकमाहुः । * श्लोक इत्यादि * । श्लोकस्तु सार्द्धः । 'तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे' इति । अर्थस्तु, स जीवः, तत् सह । तृतीयाया लुक् । तेन ब्रह्मणा प्राज्ञेन सह । तदेव इति प्राप्नोति । तत् किमित्यत आह । अस्य जीवस्य लिङ्गं लिङ्गशरीरे प्रधानभूतं मनः । कर्मणा पूर्वकृतेन कर्मणा यस्मिन्नर्थे निषक्तं नितरां सक्तमिति । शेषं स्फुटम् । तथा च पूर्वत्र भगवच्चरित्रं यदि प्रतिपाद्यं न स्यात् तदा श्लोके तत्सहेति न वदेत् । भगवदन्वारूढत्वोक्तिश्च पौर्वत्रिकी मुधा स्यादतस्तथेत्यर्थः ।

अकामयमानस्य भगवतः स्वरूपं पूर्वमेवोक्तमनुवदति।

भगवन्निर्गमने हि प्रणानां निर्गमनात् तस्य चेच्छाधीनत्वात् तदभावे इन्द्रियाणि सुषुप्तौ तत्रैव समवलीयन्ते। ब्रह्मैव सन् कूटस्थः सन्। अपिः समुच्चये। सह स्थिते जीवे ब्रह्माविर्भवतीत्यर्थः। जीवे ब्रह्माविर्भावो न सङ्गत इति तत्प्रतिपादनार्थं श्लोकः। जीवोपदेशप्रकरणाभावेन सिद्धवद्वचनान्न जीवन्मुक्तावस्था। नाप्यसम्प्रज्ञातसमाधिः। मतान्तरत्वात्। ब्रह्मप्रकरणत्वान्न जीवस्य

अतः पूर्वोक्तभयादकामयमानस्य मोक्षोपायं गूढतया वदन् मुच्यमानावस्थां सुषुप्तिसमानत्वेन श्लिष्टतयाह। अथाकामयमान इत्यादि, सम्राडित्यन्तेन। तत्र मोक्षावस्थायाः प्रकरणेन प्रतीयमानत्वात् सुषुप्त्यवस्थां व्याकुर्वन्ति। * अकामयमानस्येत्यादि *। अकामयमानस्य जीवस्य भगवत्सम्बन्धि यत् स्वरूपं, तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामं स्वरूपमिति सुषुप्तिस्थले पूर्वमुक्तम्। तत्प्राणस्थित्यर्थमनुवदति। तत्र हेतुः। * भगवन्निर्गमन इत्यादि * भगवन्निर्गमन इति *। भगवतः सकाशाज्जीवस्य निर्गमने। *तस्येति * निर्गमनस्य। *समवलीयन्ते इति * समवनीयन्त इति श्रौतपदस्यार्थकथनम्। अस्मिन् पक्षे, ब्रह्मैव सन्नित्यस्यार्थमाहुः * ब्रह्मैवेत्यादि*। ब्रह्माप्येतीत्यत्र ब्रह्मेति प्रथमान्तम्, एतीत्यस्य कर्तृ। एतीति, प्रादुर्भवतीत्यर्थः। यदा सर्वे प्रमुच्यन्त इति श्लोकप्रयोजनमाहुः। * जीव इत्यादि *। नन्वत्रोत्क्रमणस्यैवोपक्रान्तत्वाज्जीवन्मुक्ताद्यवस्थैवाकामयमानस्य वाच्या, न तु सुषुप्त्यवस्थेति शङ्कायां सुषुप्त्यवस्थाज्ञापनाय ता दूषयन्ति। * जीव इत्यादि *। यथा हि काठके, अन्यच्छ्रेय इत्यादिकं जीवोपदेशो, न तथात्र जीवस्वरूपोपदेशः। येन तदनुरोधाज्जीवन्मुक्तिरत्रोच्येत। किन्तु, सिद्धवदुच्यते। अतो न सा। अथो खल्वाहुरित्यादिनोक्तस्य काममयपक्षस्य मतान्तरत्वादकामोऽपि तेनैव मतेनोच्यत इति तेनासम्प्रज्ञातसमाधिरपि न वक्तुं

सद्योमुक्तिः फलम्। उत्क्रमण एव ब्राह्मणस्याप्युक्तत्वात्। तद्यथेति सुषुप्तशरीरम्। अनस्थिक इत्यादि, सम्राडित्यन्तमुपसंहारः।

शक्यः। मुख्यं प्रकरणं ब्रह्मणोऽवान्तरश्चोत्क्रमणस्येति स्वतः स्वरूपावस्थानरूपा सद्योमुक्तिरपि न फलत्वेन वक्तुं शक्या। तत्र हेतुः। *उत्क्रमण इत्यादि*। उर्ध्वोच्छ्वासी भवतीत्युत्क्रमण एवोपक्रान्ते शारीरब्राह्मणस्योक्तत्वात्। तथाच तदनादृत्य अकामत्वमात्रेण रूपेण उत्क्रान्तिशून्या सद्योमुक्तिरपि न वक्तुं शक्येत्यर्थः। अतः सुषुप्तिप्रकरणाभावेऽप्यकामत्वादिना सौषुप्तिकलिङ्गेन, तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनीत्यग्रिमवाक्येऽपि शेत इति शयनलिङ्गेन चावान्तरमुत्क्रमणप्रकरणं बाधित्वा सुषुप्तिरेव जनकेन ज्ञातव्या। तदा तु न वदिष्य इति मदभीष्टसिद्धिः। अथ लिङ्गस्य मुक्त्यवस्थासाधारणत्वात् तदनादृत्य प्रकरणबलेन ज्ञास्यति तदा तु स्वकृतवरदानानुरोधाद् विशिष्य वक्तव्यमित्याशयेन, अथायमनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्राडित्यन्तं श्लिष्टवचनमुपसंहारः। अत्र श्रुतावनस्थिक इति स्थूलशरीरराहित्यम्। तच्च जीवन्मुक्तस्य सुषुप्तस्य चाभिमानाभावात् तुल्यम्। प्राज्ञ आत्मेति सुषुप्तिसाक्षिपरमात्मनोर्वाचकमित्यवस्थाद्वयसाधारणम्। तत्र आत्मा इत्यनेन जीवात्मानमनूद्य, ब्रह्मैव लोक एवेति विधत्ते। तत्र मुक्तिपक्षे जीवस्य ब्रह्मत्वविधानम्। सुषुप्तिपक्षे लोकत्वविधानम्। सम्राडिति राज्ञः सम्बोधनम्। अतोऽत्र श्लिष्टतयोपसंहार इत्यर्थः। एतेन सुषुप्तिव्याख्याने बीजं प्रदर्शितम्। याज्ञवल्क्यभयानुरोधादिदमेतावत् सुषुप्तिपरत्वेन व्याख्यातम्। अग्रे च वरदानानुरोधान्मुक्तिपरत्वेन व्याख्यास्यत इति न कोऽपि क्वापि सन्देहः। एतदग्रे, सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति जनकवाक्यम्। तत्र न पुनर्मोक्षप्रश्नः। तेन एवं श्लिष्टप्रयोगेऽपि जनकेन लिङ्गस्य साधारण्यं प्रकरणस्योत्क्रमगोचरत्वादसाधारण्यं चावगत्य, अथाकामयमान इति निष्कामप्रकरणं मतान्तराद् विविक्तत्वेन सिद्धान्ते निवेश्य तत्र सद्योमुक्त्यवस्थामवधार्य, ब्रह्माप्येतीत्यत्र ब्रह्मपदं च द्वितीयान्तमवगत्य, तत्रास्य ब्रह्मभूतस्य लयं चावगत्य, श्लोकमप्येतदवस्थाप्रति-

श्लोका अत्र त्रयोदश सर्वनिर्द्धारकाः । आद्यो ब्रह्मविद्गतेः । एष इति सुषुप्तौ नाडीत्वात् पञ्चवर्णाः । अन्धन्तम इति द्वाभ्यामनेवंविदो निन्दा । तदेव सन्त इति बुद्धिमतां वचनम् । आत्मानमिति वैराग्यम् । यस्यानुवित्तिरिति नवभिर्ब्रह्मस्तुतिः । तद्विज्ञानं च । पुनरेतदेव स्पष्टतयोपदिशति । स वा अयमात्मेत्यादि । अभयं वै जनक प्राप्तोऽसीत्यन्तम् । काण्वानां क्वचित् पाठभेदेऽप्ययमेवार्थः । अत्र प्रकरणे जीवो वाच्य इति प्राप्ते ।

पादकत्वेनावगत्य, अहिनिर्ल्वयनीदृष्टान्तं मृतशरीरपरमेवावगत्य, प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैवेत्यस्य प्राज्ञत्वादयमात्मा ब्रह्मैव सन् लोक एव ब्रह्मापीतो ब्रह्मलोकात्मको भवतीति निश्चितवान् । तेन जाग्रद्दशायां हृदयस्थसर्वकामप्रमोको मोक्षसाधनत्वेनावधारित इति बोधितम् । तदा याज्ञवल्क्योऽपि तस्य सम्यग्बोधनाय सर्वं सिद्धान्तमाह । तद्विवृण्वन्ति । * श्लोका इत्यादिना * । * अत्र त्रयोदशेति * । एकोपक्रमगतास्त्रयोदश । * आद्यो ब्रह्मविद्गतेरिति * ब्रह्मविदः सद्योमुक्तिमुक्त्वा ततो न्यूनाधिकारिणो ब्रह्मविदः क्रममुक्तेर्बोधकः, अणुः पन्था इति श्लोकः । तस्मिन् शुक्लमिति श्लोकस्तु निष्क्रमणमार्गबोधक इत्याहुः । * एष इत्यादि * । * बुद्धिमतां वचनमिति * । सद्योमुक्तिभाजां ज्ञानवतां ब्रह्मभावेन ब्रह्मप्राप्तिवचनम् । शेषं स्फुटम् । शेषस्यार्थमाहुः । * पुनरित्यादि * । अत्रैतद् बोध्यम् । यस्यानुवित्त इत्यस्योत्तरार्द्धे, स विश्वकृदित्यादिना यत् सर्वकर्तृत्वमुक्तं तत् स वा एष आत्मा सर्वस्य वशीत्यारभ्य, सेतुर्विधरण इत्यन्तेन स्पष्टीकृतम् । तस्य लोक इत्युक्तं लोकाधिपत्वं च, एषां लोकानामसंभेदायेत्यनेन । यत् पुनः पूर्वार्द्धे, यस्यानुवित्त इत्यादिनोक्तम्, अग्रिमश्लोकैश्च तत्, तमेतं वेदानुवचनेनेत्यारभ्य आन्तं स्फुटीकृतमिति । पूर्वपक्षमाहुः । * अत्र प्रकरणे जीवो वाच्य इति * । अयमर्थः । अत्रोपक्रमे, कतम आत्मेति प्रश्ने, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इति शारीरलिङ्गादुपसंहारे च, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति कण्वपाठे तदपरित्यागान्मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोप-

अभिधीयते। ब्रह्मैव प्रकरणार्थः। सुषुप्त्युत्क्रमणे च जीवब्रह्मणोर्भेदेन व्यपदेशात्।

न्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनाच्च। यद्यपि संसारी प्रतीयते, तथापि मध्ये, ध्यायतीव लेलायतीवेति ग्रन्थे संसारिधर्मनिराकरणात्। उपसंहारे च, स वा एष महानज आत्मेति संसारिधर्मरहितपरमेश्वरात्मकत्वबोधनात्। उपक्रमोक्तविज्ञानमयत्वादेस्तस्मिन्नपि सत्त्वेन उपक्रमस्य सन्दिग्धतया नैर्बल्यात्। माध्यमिकबुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासस्य च संसार्यवस्थानुवादेन तद्रहितदशायां परमेश्वराभेदबोधनपरत्वावगमात्। सुषुप्त्यादौ भेदबोधनस्यापि संसारिदशायामेव पर्यवसानात्। पुनः पुनर्मोक्षप्रश्नेन, यत् किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गोऽयं पुरुष इति तदुत्तरे पुनः पुनरनन्वागततया असङ्गत्वप्रतिपादनेन, अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेनेति कर्मसम्बन्धराहित्यस्य च प्रतिपादनेन, तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवतीति सर्वदुःखतरणश्रावणेन च परमात्माभिन्नासंसारिरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यतोऽत्रासंसारी परमेश्वराभिन्नो जीवो वाच्य इत्यर्थः। सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति। * ब्रह्मैवेत्यादि *। अयमर्थः। सत्यमत्र मुक्तजीवस्तथा निरूप्यते। तथापि स न प्रकरणार्थः। तत्र हेतुः। * सुषुप्तावित्यादि *। तथाच च यदि मुक्तो जीवो ब्रह्माभेदेनात्र प्रतिपाद्यः स्यात् तदा अवस्थाभेदस्याप्रयोजकत्वेन तत्र जीवं परमेश्वराच्च भिन्द्यात्। प्रतिपिपादयिषिते अभेदे भेदकथनस्य प्रयोजनशून्यतया वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। नच संसार्यवस्थायां भेदबोधनाय तदिति युक्तम्। तदानीं जाग्रत्स्वप्नयोरज्ञत्वादिवैशिष्ट्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन सुषुप्तिमरणयोस्तमोऽभिभवेन तथात्वस्याज्ञानेऽपि सौषुप्तिकस्मरणेन मृतानां भूतादिभावदर्शनेन चानुमानसिद्धतया तत्कथनवैयर्थ्यानपायात्। अतो ज्ञायमानावस्थासिद्धं भेदमनूद्य यदज्ञायमानावस्थासिद्धं भेदमनुवदति तदसंसार्यवस्थायामपि भेदबोधनायैवानुवदति। यथोदकं शुद्धं शुद्धे आसिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेति काठके तथैव श्रावणात्। नच तर्ह्युपक्रमाद्यनुरोधादसंसारी

आकाशवद् ब्रह्मनिर्द्धार एव युक्तः ॥ ४२ ॥

परमेश्वरसमानधर्मा जीवो वाच्योऽस्त्विति वाच्यम् । उपक्रमे किञ्ज्योतिरयं पुरुष इति प्रकाशकप्रश्ने, आदित्याद्यनन्तरमात्मज्योतिरित्युत्तरे पुरुषस्य प्रकाशापेक्षित्वेनाप्रकाशकत्वात् । प्रकाशक आत्मा क इत्याशयेन पृच्छति । कतम आत्मेति । तत्र स्पष्टतया वक्तव्येऽप्युत्तरे याज्ञवल्क्यो, न वदिष्य इति स्वाभिसन्धेर्वरदानस्य चानुरोधाच्छ्लिष्टमेवोत्तरं ददातीति पूर्वं व्युत्पादितम् । अतस्तद्विचारे, अत्रायं स्वयञ्ज्योतिर्भवतीति निगमनवाक्ये परमात्मैव स्वयम्पदवाच्यः सिद्ध्यतीत्युपक्रमगतः प्रश्नस्तत्पर एव पर्यवस्यति । तथापि श्लिष्टप्रयोगाज्जनकेन सम्यङ् न ज्ञातः । एतावज्ज्ञातं, संसारिव्यतिरिक्तः प्रकाश इति । ततस्तत्सन्देहनिवारणाय पृच्छति । विमोक्षाय ब्रूहीति । तदापि श्लिष्टमेवोत्तरं ददाति । स एष एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वेत्यादि । तदा जीवस्यासङ्गत्व उक्तेऽपि जनकस्य सन्देहो न निवृत्त इति पुनर्मोक्षाय पृच्छति । तदा पुनरपि मत्स्यादिदृष्टान्तं वदन् स्वप्नसुषुप्ती अवस्थे उक्त्वा सुषुप्तौ परमात्मानम् असङ्गादपि जीवाद् भेदेनाह । तदापि तस्य प्रकाशकसन्देहो न निवृत्त इति पुनर्मोक्षाय पृच्छति । तदा पुनरपि सम्प्रसादवाक्येनैवोत्तरे पुनरपि मोक्षाय पप्रच्छ । तदा याज्ञवल्क्यो राज्ञो मेधावित्वाद् भीतो मरणावस्थां संसारिणो वदन् परमेश्वराज्जीवस्य भेदमाह । तदापि श्लिष्टप्रयोगात् तस्य सन्देहो न निवृत्त इत्यकामयमानस्य सद्योमुक्तिमाह । तत्र, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः, प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैवेति च श्रुतेर्जीवस्य ब्रह्मभाव एव मुक्तिः । प्राज्ञ आत्मा ब्रह्म योऽस्ति स एव प्रकाशकः । तज्ज्योतिषैवायं जीवः सर्वं करोतीति ज्ञात्वा, सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीत्युक्तवान् । तदा याज्ञवल्क्यस्त्रयोदशश्लोकैः सर्वं शास्त्रार्थमुक्त्वा, स एष आत्मेत्यादिना तमेवार्थं स्पष्टमुक्तवान् । तदा जनको विदेहान् स्वात्मानं च दास्यार्थं तस्मै दत्तवान् । विद्यां च याज्ञवल्क्यः समापितवान् । अत उपक्रमोपसंहारयोः परमात्मन एव प्रकृतत्वसिद्ध्या तस्यैव प्रप्रकरणित्वमिति सिद्धम् । तदाहुः । * आकाशवदित्यादि * । त-

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

किञ्च। सर्वस्य वशीत्यादिशब्देभ्यः स्पष्टमेव ब्रह्मप्रकरणमिति ॥४३॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

थाच यथा पूर्वाधिकरणे अन्यथानुपपत्तिबलादाकाशवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वनिर्द्धारस्तथात्र भेदव्यपदेशान्यथानुपपत्तिबलात् प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वनिर्द्धार इत्यर्थः । किञ्चात्र संसारिणोऽपि जीवस्य परमेश्वराद् भेदसाधनेन मुक्तावस्थायामपि जीवे ब्रह्मलक्षणस्य नातिव्याप्तिरिति बुद्धिस्थं प्रसङ्गाद् बोधितम् ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ भेदव्यपदेशेन प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वसाधनं क्लिष्टमित्यतो हेत्वन्तरं वदतीत्याशयेनाहुः । * किञ्चेत्यादि * । तेषामुपासनार्थत्वं वारयितुं बहुवचनम् । तथाच यदि ते शब्दा उपासनार्थाः स्युः, सकृदुक्ताः स्युर्न त्वसकृत् । न वा विवृताः स्युः । यतस्ते तथा, अतो न जीवस्य तथोपासनार्थाः । किन्तु परमेश्वरस्य जीवाद् भेदनार्था एवेत्यहंग्रहोपासनापेक्षया ईश्वरत्वेन पृथक्तयोपासनैव युक्तेत्यर्थः ॥

अत्र शङ्कराचार्याः । किमिदं वाक्यं संसारिरूपान्वाख्यानपरमुतासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमिति संशये, संसारिपरमिति पूर्वपक्षं, संसाररहितपरमेश्वराभिन्नजीवात्मप्रतिपादनपरमिति सिद्धान्तमाहुः । भेदव्यपदेशं च संसारिभेदपरमाहुः ।

तदसङ्गतमित्युपपादितम् ।

भास्कराचार्यास्तु, किं संसारिस्वरूपपरम्, उत पररूपपरमिति संशये, पररूपपरमिति सिद्धान्तयन्ति ।

तन्मतं सन्दिग्धमिव । तत्र यदि मुक्तजीवपरं, तदा तु पूर्वोक्तदूषणग्रस्तमित्यप्रयोजकम् । यदि केवलपरमेश्वरपरं, तदा तु नदुष्टम् ।

रामानुजाचार्यास्तु, अत्र पक्षानुल्लेखादिदं सूत्रद्वयं पूर्वसूत्रशेषत्वेन योजयन्ति । तेन तन्मतेऽत्र जीवाद् भिन्न एव परमेश्वरः प्रतिपाद्यः । एवं तच्चौरमतेऽपि ।

अत्रेदं बोध्यम् । सत्यमत्र पक्षानुल्लेखस्तथापि, आद्ये विषय-

वाक्ये आकाशः पक्षो, द्वितीये त्वात्मा पक्ष इति पक्षभेदाद्धेतुभेदाच्चाधिकरणभेद एव युक्तः । अन्यथा, अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादिति सर्वस्य हेतोरनुवृत्त्याऽप्यात्मनः प्रत्यगात्मभेदसिद्धिर्भेदेनेति पदस्य, पत्यादिसूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति ।

माध्वास्तु, स वा एष सम्प्रसादे रत्वा चरित्वेत्यादिना स्वप्नादिद्रष्टा यः प्रतिपादितोऽसङ्गत्वेन च, स जीवो, ब्रह्मवेति संशये, सुषुप्त्यादौ जीवाद् भेदेन व्यपदेशाद् ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यम्। स्वप्नस्य सत्यत्वात् तद्द्रष्टृत्वं सर्वज्ञे ब्रह्मण्यविरुद्धम् । तस्मादसङ्गं ब्रह्मैवेत्याहुः । द्वितीयसूत्रे च पत्यादिशब्दानां श्रवणात् परमेश्वर एव प्रतिपाद्यो न तु, स वा एष महानज आत्मेति वाक्यप्रतिपादितः । अजशब्दवाच्यश्च चतुर्मुख इत्याहुः ।

भिक्षुस्तु, अत्रोत्क्रान्तिशब्दो जीवस्य देहत्यागमात्रपरतया मोक्षादीनामपि संग्राहकः । मोक्षावस्थायामपि निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति साम्यान्तर्गतस्य भेदस्य व्यपदेशात् । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्युक्तवाक्येऽप्यप्ययस्य भेदतन्त्रत्वाच्च। ब्रह्मैव सन्निति तु त्यक्तदेहाभिमान इति, प्राप्तगौणब्रह्मभाव इति वेत्यर्थबोधकम् । प्रलयावस्थायां च यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादिश्रुतौ कोशखड्गयोरिव प्रवेष्टृव्यप्रवेष्ट्रोर्भेदोऽवगम्यत इति । नन्वेवमपि सुषुप्तावैक्यभावः । तुरीयाख्ये महाप्रलये च ब्रह्मचिन्मात्रावशेषो जीवो माण्डूक्यादिवाक्येभ्यः सेत्स्यतीति चेन्न । उक्तबृहदारण्यकवाक्ययोरविभागपरत्वस्यागत्या वक्तव्यतया तदेकवाक्यत्वेनेतरश्रुतेरपि तत्परत्वावधारणात् । अविभागो वचनादिति सूत्रे व्यासैरपि वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्याह ।

तत्र यदविरुद्धं, तद् ग्राह्यम् । शेषे उदासीना वयम् ।

एवमस्मिन् पादे पदार्थान्तरेऽतिव्याप्तिवारणात् तल्लिङ्गाद्यधिकरणोक्तार्थप्रपञ्चनेनोपास्यरूपनिरूपकवाक्यविचाराद्युपासनाधिकारिविचारपूर्वकं त्रयोदशाधिकरण्या आधाररूपो भगवान् विचारितः ॥ ४३ ॥ ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रकिरणनिवारित-
हृदयान्धकारेण पीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमेन कृते
ब्रह्मसूत्राणुभाष्यप्रकाशे प्रथमाध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ ३ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

एवं सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वे निर्णीते, केचिद् वेदार्थाऽज्ञानात् क्वचिद् वेदभागे कापिलमतानुसारिपदार्थदर्शनेन तस्यापि वेदमूलकत्वं वदन्ति । तन्निराकरणाय चतुर्थः पाद आरभ्यते । तत्र, ईक्षतेर्नाशब्दमिति सांख्यमतमशब्दत्वादिति निवारितम् । वेदेन प्रतिपादितमिति तत्राशङ्कते । आनुमानिकमप्येकेषाम् ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ अतीतेषु पादेषु प्रथमेऽतिव्याप्तिजनकशब्दकृतसन्देहवारणाय कार्यनिरूपकाणि वाक्यानि विचार्य, द्वितीयतृतीययोश्च यथायथं जीवजडरूपार्थकृततत्सन्देहवारणायान्तर्याम्युपास्यरूपनिरूपकाणि च वाक्यानि विचार्य सर्वेषां वेदान्तानां साक्षात् परम्परया च ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिपादितः । स तदा दृढीभवति यदा श्रौतत्वेनाभिमन्यमानस्य मतान्तरस्य श्रौतता निराक्रियते । अतस्तदर्थं चतुर्थे पादे जीवजडसमुदायात्मकार्थनिरूपकतया मतान्तरश्रौतताभ्रमजनकानि प्रकीर्णानि वाक्यानि विचार्यन्त इत्युपोद्घातबोधनाय पूर्वपादत्रयसिद्धमर्थमनुवदन्त एतत्पादार्थमाहुः । * एवमित्यादि * । तथाच तन्निराकरणं प्रयोजनं, तादृशवाक्यविचारश्चार्थ इत्यर्थः । नन्वदृश्यत्वाद्यधिकरणे एतादृशमपि वाक्यं विचारितमेवेति, किमनेन विचारेणेत्याशङ्कां समादधानाः सूत्रांशमवतारयन्ति * तत्र, ईक्षतेरित्यादि * । तथाच यद्यपि तद्वाक्यं विचारितं, तथापि तन्मतस्य सर्वथा अश्रौतत्वमेवेति नोपपादितमतो विचार इत्यर्थः । एतेनास्य पादस्य, ईक्षतिसमन्वयसूत्रप्रपञ्चरूपत्वं बोधितम् । नन्वत्र प्रकृतिनिराकरणमेवास्तु । मतस्य श्रौततानिराकरणे किं गमकम् ? इत्याकाङ्क्षायामानुमानिकपदमेव

एकेषां शाखिनां शाखासु सांख्यपरिकल्पितप्रकृत्यादि श्रूयते ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति काठके श्रूयते ।

तत्र बुद्धेरात्मा अहङ्कारः । ततो महान् महत्तत्त्वम् । ततोऽव्यक्तं प्रकृतिः । ततः पुरुष इति । न ह्यहङ्कारादयः पदार्था ब्रह्मवादे सम्भवन्ति । तस्मादेवञ्जातीयकेषु तन्मतपदार्थानां श्रवणान्मायाप्रकृत्यविद्यावादा अपि श्रौता इति चेन्न ।

गमकमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * एकेषामित्यादि * । तथाच पूर्वग्रन्थे, कामाच्च नानुमानापेक्षा, नानुमानमतच्छब्दादित्यादौ केवलानुमानपदादत्र च सम्बन्धितद्धितान्तानुमानिकपदात् सांख्यप्रवचनीये, सङ्घातपरार्थत्वात् पुरुषस्येतिसूत्रेऽनुमानेन प्रकृतिसम्बन्धित्वेन सिद्धः पुरुषोऽपि संग्राह्यत्वेन गम्यते । तयोश्च निराकरणे तन्मतमेव निराकृतं भवतीति सौत्रं पदमेव गमकमित्यर्थः । केषां शाखायामित्याकाङ्क्षायां विषयवाक्यमुदाहरन्ति । * इन्द्रियेभ्य इत्यादि * । क्वात्र प्रकृत्यादीत्यतो व्याकुर्वन्ति । * तत्र बुद्धेरित्यादि * । * बुद्धेरात्मा अहङ्कार इति * । पर इत्यनुषज्यते । बुद्धेः सकाशादात्मा । 'सर्वात्मनोऽन्तःकरणं गिरित्रम्' इत्यन्तःकरणत्वेन सिद्धस्य गिरित्रस्य, 'चन्द्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा अहं समुद्रो जठरं भुजेन्द्र इति स्वस्मिन्नात्मपदप्रयोगादात्माऽहङ्कारः पर इत्यर्थः । शेषं स्फुटम् । तथाचैवमत्र सांख्यमतप्रत्यभिज्ञानात् तन्मतं श्रौतमिति । तदाहुः । * न हीत्यादि * । अपिशब्दार्थमाहुः । * तस्मादित्यादि * । * एवञ्जातीयकेष्विति * । वक्ष्यमाणेष्वजादिवाक्येषु । * मायाप्रकृत्यविद्यावादा इति * । मायान्तु प्रकृतिं विद्यात्, पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामधीम इत्यादिवाक्येष्वभिमन्यमानाः । पूर्वे पूर्वप-

शब्दसाम्यमात्रेण न तन्मतं सिद्ध्यति ।
सन्दिग्धानां पदार्थानां पौर्वापर्येण निर्णयः ।
न तु सन्दिग्धवाक्येन सर्वव्याकुलतोचिता ॥
अत्र हि पूर्वम् ।
आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयाँस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥

तदनुचत्वारि वाक्यानि । यस्त्वविज्ञानवानित्यादि । तदन्विन्द्रियेभ्यः परा इति । तत्र पूर्वसम्बन्ध एवार्थ उचितः । तमाह ।

क्षांशमनूद्य तद्दूषकं हेतुमवतारयितुं निषेधं व्याकुर्वन्ति । * शब्देत्यादि * । * तन्मतमिति * । अहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतिपुरुषाणामुत्तरोत्तरं परत्वबोधकं सांख्यमतम् । कुतो न सिद्ध्यतीत्यतः कारिकया तद्धेतुमाहुः । * सन्दिग्धेत्यादि * । * पौर्वापर्येणेति * पूर्वापरसन्दर्भेण । सन्दिग्धा ह्यस्मिन् वाक्ये पदवाच्या अर्थाः। पदानि वाक्यावयवभूतानि, वाक्यं च महावाक्यस्य । अतो महावाक्यानुरोधेन तदर्थो निर्णेयः । न तु सन्दिग्धपदघटितवाक्येनावयविभूतस्य महावाक्यस्य व्याकुलता युक्ता । तथाच तद्व्याकुलीभावादेतन्मतं न सिद्ध्यतीत्यर्थः । तदेतद् व्युत्पादयन्ति । * अत्र हीत्यादि * । * अत्रेति * । प्रकरणे । * हिर्हेतौ । * चत्वारीति * । विज्ञानसारथिवाक्यस्य कचिदिन्द्रियेभ्यः परा इत्याद्यनन्तरं दर्शनाच्चत्वारि । विज्ञानसारथिवाक्यार्थस्त्वग्रे कारिकया वक्तव्यः । एवं सन्दर्भे यत् सिद्धं तद्वक्तुं हेतुं वदतीत्याहुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्रेति * । इन्द्रियेभ्य इति वाक्ये । विष्णुधर्मोत्तरे तृतीयकाण्डे । 'उपमानेन तुल्यत्वमुपमेयस्य रूपकम्' इति रूपकलक्षणाद् रूप्यते यत् तद्रूपमिति कर्मणि घञि कृते, इवे प्रतिकृताविति कनि च कृते रूपकमित्यलङ्कारनाम सिद्ध्यतीत्यभिसन्धाय हेतुं

शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरेण रूप्यन्ते ये शरीरेन्द्रियादयस्ते विन्यस्ता यत्र रूपकभावेन रथादिषु तेषामेवात्र गृहीतिर्ग्रहणम् । अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतपरिग्रहापत्तिः ।

जीवप्रकरणं ह्येतन्मुक्त्युपायोऽस्य रूप्यते ।
योग्यं शरीरमारुह्य गच्छेदिति हरेः पदम् ॥

तत्र जीवस्य ब्रह्मप्राप्तौ मुख्यं साधनं शरीरम् । स रथः । सर्वसामग्रीसहिताऽपराधीनयानत्वात् । रथस्तु हयाधीनः । हयाश्च

व्याकुर्वन्ति । * शरीरेणेत्यादि * । स्वस्य स्वज्ञापकत्वेऽपि दोषाभावाच्छरीरेण रूप्यन्ते ये शरीरेन्द्रियादयस्ते यत्र वाक्ये रथादिषु रूपकभावेन अलङ्कारबोधितप्रतिकृतिभावेन विन्यस्ताः स्थापितास्तेषां सर्वेषां रथादिप्रतिकृतिभूतानामेवात्र गृहीतिर्ग्रहणम् । अतः शरीररूपा रूपकविन्यस्ताः । शरीररूपकविन्यस्ताः । रूपकविन्यस्तानां व्यावर्तकं शरीररूपत्वमित्युपसर्जनत्वात् तस्य पूर्वनिपातः । शाकपार्थिवादेराकृतिगणत्वाद् रूपपदलोपश्च । अतः शरीररूपकविन्यस्तानां गृहीतिर्ग्रहणं शरीररूपकविन्यस्तगृहीतिः । तस्मादित्यर्थः । तथाच स्यात् सांख्यमतापत्तिर्यद्यहङ्कारादीनां पदार्थानां तत्त्वेन गृहीतिः स्यात् । सा तु नास्ति । यतः शरीरेण ये रूप्यन्ते शरीरेन्द्रियादयस्ते विन्यस्ता यत्र वाक्ये रूपकभावेन रथादिषु, आत्मानं रथिनं विद्धीत्यादिना, तेषामेवात्र गृहीतेर्ग्रहणात् । यदि ह्येवं नोपगम्येत तदा प्रकृतहानादिदोषावापद्येताम् । किञ्चेदं हीति निश्चयेन जीवप्रकरणम् । अत्रास्य मुक्त्युपायो, योग्यं शरीरमारुह्य हरेः पदं गच्छेदित्येवं विज्ञानसारथिमन्त्रेण रूप्यते । न ह्येतत् सांख्यमते सम्भवति । स्वरूपावस्थानातिरिक्तस्य भगवत्पदप्राप्तिरूपस्य मोक्षस्य तैरनङ्गीकारात् । अत इन्द्रियेभ्य इति वाक्ये महदहङ्कारादितत्त्वरूपो नार्थः । किन्तु वक्ष्यमाणप्रकारकः । तथाहि । तत्र मुक्त्युपायेषु बोधनीयेषु वक्तव्ये रूपके जीवः स्वतन्त्रत्वाद् रथी । * जीवस्येत्यादिना विवृतं शरीरं रथः । तत्र हेतुः । * सर्वेत्यादि * । सामग्री इन्द्रियादिरूपा ।

स्वबुद्ध्यधीनाः। सा च प्रग्रहाधीना। स च सारथ्यधीनः। स च स्वबुद्ध्यधीनः। सा च मार्गाधीना। स च प्राप्याधीन इति। एवं ज्ञात्वा युक्तसामग्रीकस्तद्देशं प्राप्नोति। तत्रेन्द्रियाणामात्मा विषयाः।

ते च मनसा सम्यक्त्वेन भावितास्तथा भवन्ति। विरक्तेन्द्रि-

अपराधीनता तु स्वायत्ततया। तेन शरीरे रथरूपकम्। रथस्तु गमने हयाधीन इतीन्द्रियेषु हयरूपकम्। हयबुद्धिस्थानापन्नाऽत्रेन्द्रियदेवता। देवताप्राधान्य एवेन्द्रियाणां भगवत्परत्वस्य, देवानां गुणलिङ्गानामित्यत्र तृतीयस्कन्धे सिद्धत्वात्। देवतासाहित्यस्यार्थतः प्राप्तत्वाच्च। एवमग्रेऽपि बुद्धिस्थानापन्ना देवता। एवं हयबुद्धिस्तु प्रग्रहाधीनेतीन्द्रियनियामकमनसि तद्रूपकम्। एवमेव बुद्धौ सारथिरूपकम्। सारथिबुद्धिर्मार्गाधीनेति विषयेषु गोचरपदेन मार्गरूपकम्। रथिस्वरूपबोधनायात्मेन्द्रियेत्यर्द्धश्लोकः। ततो, मार्गस्तु प्राप्याधीन इति तद्बोधनाय प्रापकसामग्रीनिगमनपूर्वका, यस्त्वविज्ञानवानित्यादयश्चत्वारः श्लोकाः। प्राप्यनिगमनाय पञ्चम इति बोधयितुम्, एवं ज्ञात्वेत्यादिना हयरूपकपर्यन्तग्रन्थस्य तात्पर्यकथनम्। इन्द्रियविषयेषु देशरूपकस्य तात्पर्यं वक्तुम्, इन्द्रियेभ्यः परा इत्यादेस्तात्पर्यमाहुः। * तत्रेन्द्रियाणामित्यादि *। * आत्मेति * 'घ्राणं च गन्धं' इति न्यायेन भगवदिन्द्रियरूपतया तदाधिदैविकत्वात् तेषां नियामकाः। श्रौतस्य परपदस्यायमर्थः। यद्यप्याकर्षकत्वान्नियामकत्वमुक्तं श्रीभागवते। 'इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैरिति'। अनुभवश्च कामिनीकुचकुम्भादिदर्शने चक्षुराद्याकर्षस्य। तथापि नात्र तदभिप्रेतम्। मोक्षप्रकरणत्वादित्यभिप्रेत्याहुः। * ते चेत्यादि *। तथाच मोक्षप्रकरणे यदिन्द्रियेभ्यः परत्वं विषयाणामुच्यते, तद् भगवदीयतया मनसा सम्यक्त्वेन भावितानामेव। यथा नवमस्कन्धादावम्बरीषादिचरिते, स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोरित्यादिश्लोकत्रयोक्तास्तादृशाम्। न तु सामान्यानाम्। नापि ज्ञानीन्द्रियविषयविवक्षया। विरक्तेन्द्रियाणां विषयानाकृष्टत्वात्। अतः 'तस्यारविन्दनयनस्येत्यादिवद् यत्र भगवदभिप्रायः सा मोक्षप्रणाड्यत्र विवक्षिता,

याणामतथात्वात् । बुद्धेरात्मा विज्ञानम् । तद् ब्रह्मविषयकं महद् भवति । ततः परमव्यक्तं, न प्रकटं, भगवत्कृपैव । सा तु भगवदधीना, न साधनान्तराधीना । स च भगवान् स्वाधीन इति । एवमेवार्थस्तस्योचितः । किञ्च, दर्शयति स्वयमेवेममर्थम् ।

एषु सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति ॥

सूक्ष्मया उपनिषदनुसारिण्या । बुद्ध्या भगवज्ज्ञाने हि तत्प्राप्तिरिति । चकारात्, ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति स्मृतिर्गृहीता । तस्मात् साधनोपदेशान्न सांख्यमतमिह विवक्षितमिति ॥ १ ॥

सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

नन्वव्यक्तशब्देन न भगवत्कृपा वक्तुं शक्या । धर्मिप्रवाहादिस्याशङ्क्य परिहरति तुशब्दः । सूक्ष्मं तद् ब्रह्मैव । धर्मधर्मिणो-

---

न तु शुष्कज्ञानप्रणाडीति बोधनाय तदुक्तिरित्यर्थः । एतेन अर्थेभ्यश्च परं मन इत्यपि व्याख्यातप्रायम् । मनसा सम्यक्त्वेन भावन एव तेषां तथात्वादिति । मनसस्तु परा बुद्धिरिति सारथिभावादेव स्पष्टम् । बुद्धेरात्मेत्यादिकं व्याकुर्वन्ति । * बुद्धेरात्मेत्यादि * । * विज्ञानमिति * तत्कार्यभूतं विशिष्टज्ञानम् । तस्य बुद्धिनियामकत्वं तु ब्रह्मविषयकत्वेन महत्त्वादित्यर्थः । शेषं स्फुटम् । एवं हेतुं व्याख्याय दर्शनपदं व्याकुर्वन्ति । * किञ्चेत्यादि * । * इममिति * पूर्वोक्तं कथं दर्शयतीत्यत आहुः । * सूक्ष्मयेत्यादि * । तथाच सूक्ष्मपदेन बुद्धेरुपनिषदनुसारित्वबोधनादुक्तरीत्या भक्तिप्रणाड्या प्राप्तिं दर्शयतीत्यर्थः । तेन श्रुतौ गम्यत इति गतिरिति प्राप्यत्वबोधनात्, स्मृतावपि, विशत इति पदेन तस्यैवार्थस्योपबृंहणादत्र प्राप्तिरूप एवार्थोऽभिप्रेतो दृश्यते, न तु रूक्षदर्शनरूपोऽतो नात्र सांख्यमतप्रत्यभिज्ञानमिति भावः ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ।॥) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाकाण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०

पातञ्जलदर्शनम्।श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति स० १
व्याकरणमिताक्षरा। श्रीमदन्नंभट्टप्रणीता खण्डानि ६ ६
रसमञ्जरी। व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३ ३
भेदधिक्कारः व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृत उपक्रमपराक्रमसहितः खण्डे २ २
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख० ८ ८
ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्भिर्विरचिता। १
दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डे २ २
श्रीमदणुभाष्यम्। श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम्।
गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्यव्याख्या समेतम् खण्डानि ५ ५
तत्त्वशेखरः। श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः। तथा—तत्त्वत्रयचुलुकसंग्रहः। कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः। १

